

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Türk Dili Bilim Dalı

EVRENSEL DİLBİLGİSİ ve TÜRKÇEDE İSTEM (VALENZ)

Işıl AYDIN ÖZKAN

Doktora Tezi

Ankara, 2017

EVRENSEL DİLBİLGİSİ ve TÜRKÇEDE İSTEM (VALENZ)

Işıl AYDIN ÖZKAN

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

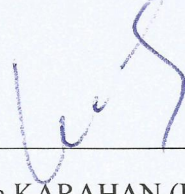
Türk Dili Bilim Dalı

Doktora Tezi

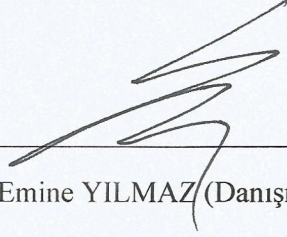
Ankara, 2017

KABUL VE ONAY

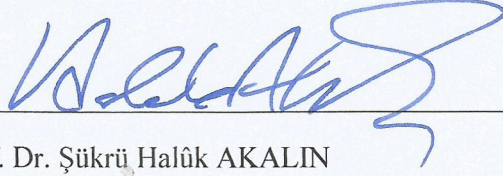
Işıl AYDIN ÖZKAN tarafından hazırlanan “Evrensel Dilbilgisi ve Türkçede İstem (Valenz)” başlıklı bu çalışma, 22.06.17 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

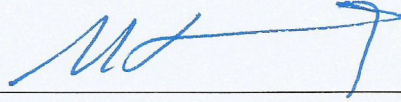
Prof. Dr. Leyla KARAHAN (Başkan)

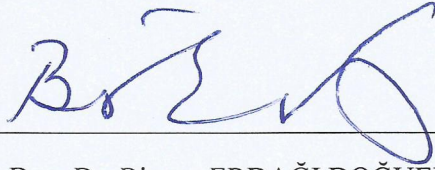
Prof. Dr. Emine YILMAZ (Danışman)

Prof. Dr. Şükrü Halûk AKALIN

Prof. Dr. A. Melek ÖZYETGİN

Yrd. Doç. Dr. Binnur ERDAĞI DOĞUER

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Sibel BOZBEYOĞLU

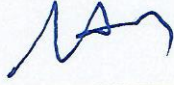
Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kağıt ve elektronik kopyalarının Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim/Raporum sadece Hacettepe Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin/Raporumun 3 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

22.06.17

Işıl AYDIN ÖZKAN

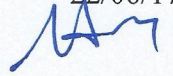
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin/raporumun tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kâğıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinlerin yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

- o **Tezimin/Raporumun tamamı dünya çapında erişime açılabilir ve bir kısmı veya tamamının fotokopisi alınabilir.**
(Bu seçenekle teziniz arama motorlarında indekslenebilecek, daha sonra tezinizin erişim statüsünün değiştirilmesini talep etmeniz ve kütüphane bu talebinizi yerine getirirse bile, teziniz arama motorlarının önbelleklerinde kalmaya devam edebilecektir)
- **Tezimin/Raporumun 22.06.2020 tarihine kadar erişime açılmasını ve fotokopi alınmasını (İç Kapak, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) istemiyorum.**
(Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir, kaynak gösterilmek şartıyla bir kısmı veya tamamının fotokopisi alınabilir)
- o **Tezimin/Raporumun.....tarihine kadar erişime açılmasını istemiyorum ancak kaynak gösterilmek şartıyla bir kısmı veya tamamının fotokopisinin alınmasını onaylıyorum.**
- o **Serbest Seçenek/Yazarın Seçimi**

22/06/17

Işıl AYDIN ÖZKAN

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında zgn olduğunu, Prof. Dr. Emine YILMAZ danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Işıl AYDIN ÖZKAN

TEŞEKKÜR

Öncelikle bu çalışmayı burs ile destekleyen Türk Dil Kurumu'na teşekkür ederim.

Bu uzun serüvende bilgi birikimini ve kaynaklarını benimle paylaşan, umutsuzluğa düştüğüm anlarda ışığıyla yolumu aydınlatan, zamanını ve sabrını benden hiçbir zaman esirgemeyen danışmanım Prof. Dr. Emine Yılmaz'a teşekkür eder, en içten saygı ve sevgilerimi sunarım. Bu süreçte eleştiri ve yönlendirmeleriyle farklı bakış açıları kazanmamı sağlayan Prof. Dr. Şükrü Haluk Akalın ve Prof. Dr. A. Melek Özyetgin'e; tezimi titizlikle gözden geçiren ve değerli katkılarda bulunan Prof. Dr. Leyla Karahan ve Yrd. Doç. Dr. Binnur Erdağı Doğuer'e teşekkürü bir borç bilirim. Gerek lisans gerek lisansüstü eğitimim boyunca verdikleri derslerle bugünlere gelmemi sağlayan Hacettepe Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğretim üyelerine teşekkür ederim.

Bu zorlu süreçte kimi zaman kaynaklarını kimi zaman fikirlerini benimle paylaşan, bana huzurlu ve mutlu bir çalışma ortamı sağlayan oda arkadaşlarım Dr. Meltem Can ve Araş. Gör. Ayşe Kılıç Cengiz'e; çalışma arkadaşım Dr. Sıdıka Dursun'a en içten sevgilerimi iletirim. Yine desteklerini her zaman hissettiğim dostlarım Seda Onur, Derya Şahiner, Esra Kayışlı, Dr. Aslı Aytaç, Dr. Mikail Cengiz, Araş. Gör. Pınar Sel ve Araş. Gör. Hasan Güzel'e çok teşekkür ederim.

Amaçlarımın ve hayallerimin peşinde koşarken varlıkları ve destekleriyle beni hiçbir zaman yalnız bırakmayan sevgili anneanneme, anneme, babama, kardeşime; sabrıyla en büyük destekçim olan biricik eşim Ahmet Özkan'a ve küçük kedi oğlumuz Mars'a en içten sevgilerimi sunarım.

ÖZET

AYDIN ÖZKAN, Işıl. *Evrensel Dilbilgisi ve Türkçede İstem (Valenz)*, Doktora Tezi, Ankara, 2017.

Bu çalışmada istem kavramı ve Türkçede istem potansiyeli taşıyan yapılar, Bağımsal Dilbilgisi ve Evrensel Dilbilgisi çerçevesinde, kuramsal olarak ele alınmıştır. Çalışma, Türkolojide yalnızca biçimbilgisel bir bakış açısıyla incelenen istem kavramının aslında biçimsözdizimsel bir olgu olduğunu kanıtlamayı amaçlamaktadır. Bunun yanı sıra, konuyla ilgili, istem değiştirme ve istem nöbetleşmesi gibi kavramlar hem anlamsal hem de biçimbilgisel süreçler açısından değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmeye göre Türkçede istemi arttıran ve azaltan kategoriler belirlenmiş ve istem nöbetleşmelerinin sebepleri incelenmiştir.

İstem, sözdiziminin tamamı üzerinde etkili olan bir kategoridir. Bu bağlamda, çalışmada yalnızca istem değil, istemle doğrudan ilişkisi olan durum kavramı, çatı, geçişlilik-geçişsizlik, eşdizimlilik, kılınış ve görünüş, anlambilim, dilbilgiselleşme ve kiplik gibi kategoriler de incelenmiştir. İstem yalnızca eylemlere, adlara, önadlara ve birincil ilgeçlere özgü bir özellik değildir. Türkçede eylemle kurulmuş kimi yapılar da istem potansiyelini sürdürmektedir. Bu yapıların oluşturduğu öbeklerin de kendi içlerinde bir yönetim ve katılan şeması bulunmaktadır. Bu çalışmada bu yapıların istemleri de öbek yapı içerisinde değerlendirilmiştir. Aynı zamanda istem, Uygulamalı Dilbilimle bağlantısı bakımından da ele alınmıştır. Son bölümde ise istemin dil tipolojisiyle ve dil evrensellikleriyle ilgili yönü ortaya konulmuştur.

Anahtar Sözcükler: İstem, Türkçede istem, istem değiştirme, istem nöbetleşmesi, durum, rol, Evrensel Dilbilgisi, Bağımsal Dilbilgisi.

ABSTRACT

AYDIN ÖZKAN, Işıl. *Universal Grammar and Valency in Turkish*, Ph.D. Dissertation, Ankara, 2017.

In this study, valency and the structures that have valency potential in Turkish have been studied theoretically in the frame of Dependency Grammar and Universal Grammar. The present study aims to prove that valency notion which has been studied morphologically in Turkish is in fact a morphosyntactic phenomenon. Besides, some notions such as valency change and valency alternation has been discussed from the viewpoint of both semantical and morphological processes. The categories which increase and decrease the valency in Turkish have been determined with reference to this consideration and the reasons of valency alternations have been analyzed.

Valency is a category that has a influence on all of the syntax. In this regard, not only valency but also the categories such as case, voice, transitivity-intransitivity, collocation, aspect, semantics, grammaticalization and modality which have direct relevance with valency have been examined in this study. Valency is not a feature proper to verbs, nouns, adjective, primary postposition. Some structures formed with verb in Turkish maintain their valency potential. The phrases formed by these structures have a government and actant pattern diagram. In this study, the valency of these structures have been discussed within the phrase structure. The valency is also handled in terms of its relevance with Applied Linguistics. In the last chapter, valency's relation with language typology and language universals have been asserted.

Keywords: Valency, valency in Turkish, valency change, valency alternation, case, theta role, Universal Grammar, Dependency Grammar.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY.....	i
BİLDİRİM.....	ii
YAYIMLAMA ve FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	iii
ETİK BEYAN.....	iv
TEŞEKKÜR.....	v
ÖZET.....	vi
ABSTRACT.....	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
TABLolar DİZİNİ.....	xiv
ŞEKİLLER DİZİNİ.....	xv
KISALTMALAR.....	xvi
GİRİŞ.....	1
1. ARAŞTIRMA TARİHÇESİ.....	5
1.1. Bağımsal Dilbilgisi ve İstem.....	5
1.2. İstemle İlgili Yabancı Alanyazında Yapılan Çalışmalar.....	9
1.3. İstemle İlgili Türkiye’de Yapılan Çalışmalar	12
2. KURAMSAL ÇERÇEVE.....	19
2.1. Evrensel Dilbilgisi.....	20
2.1.1. Üretici Dönüşümsel Dilbilgisi.....	20
2.1.2. Yönetim Kuramı.....	21
2.1.3. Rol Kuramı.....	23
2.2. Durum Dilbilgisi	25
I. BÖLÜM: DURUM KAVRAMI	29

1. TÜRKÇEDE DURUM KATEGORİSİ.....	34
1.1. Türkiye Türkolojisinin Durum Kategorisine Yaklaşımı	36
1.2. Modern Dilbilimin Durum Kategorisine Yaklaşımı	43
2. DURUM İŞARETLEYİCİLERİ VE DURUM İŞARETLEME.....	50
3. DİL TİPOLOJİSİ VE DİL EVRENSİLLİKLERİ AÇISINDAN DURUM KATEGORİSİ.....	64
II. BÖLÜM: İSTEM KAVRAMI	67
1. İSTEM.....	67
2. İSTEM DÜZEYLERİ.....	76
2.1. Mantıksal İstem Düzeyi	78
2.2. Anlamsal İstem Düzeyi.....	80
2.3. Sözdizimsel İstem Düzeyi.....	84
2.3.1. Biçimbilgisel İstem Düzeyi.....	85
2.3.2. Makro İstem	86
2.3.3. Mikro İstem.....	87
3. İSTEM VE DURUM KATEGORİSİ.....	88
4. EYLEMİN YÖNETME ÇERÇEVESİ.....	91
4.1. Zorunlu İstemler.....	93
4.2. Seçimlik İstemler	96
4.3. Eklentiler.....	99
4.4. Zorunlu İstem, Seçimlik İstem ve Bunların Dışında Kalan Üyeleri Ayırmak İçin Kullanılan Yöntemler.....	101
4.4.1. Çıkarma Testi veya Silme Testi	105
4.4.2. Serbest Eklenebilirlik Testi	106
4.4.3. İçeyerleşik Tümce ve Yantümce Türetme Testi	108
4.4.4. Tek Sözcükten Oluşan Belirteçler veya Belirteç Tümceleri Testi	109
4.4.5. Sözdizimsel Esneklik Testi	110
4.4.6. Soru Testi.....	111

4.4.7. Yinelem ve Değişiririr Testi	111
5. EYLEMİN YÖNETME GÜCÜ VE ÜYE YAPISI.....	112
5.1. Tek İstemi Olan/Tek Katılanlı Eylemler	114
5.2. İki İstemi Olan/İki Katılanlı Eylemler	116
5.3. Üç İstemi Olan/Üç Katılanlı Eylemler	117
5.4. Çok İstemi Olan/Çok Katılanlı Eylemler.....	118
5.5. İstemi Olmayan Eylemler/Katılanı Olmayan Eylemler	118
6. İSTEMİN GÖSTERİMİ.....	120
7. İSTEM DEĞİŞTİRME.....	123
7.1. Temel İstem	124
7.2. İkincil İstem	124
7.3. İstemi Değiştiririr Kategoriler.....	125
7.3.1. İstemi Değiştiririr Anlamsal Süreçler	126
7.3.1.1. Anlam Değişmesi.....	128
7.3.1.1.1. Anlam Daralması.....	130
7.3.1.1.2. Anlam Genişlemesi.....	131
7.3.1.2. Çokanlamlılık.....	133
7.3.2. İstemi Değiştiririr Biçimbilgisel Süreçler	139
7.3.2.1. İstemi Arttıran Kategoriler.....	141
7.3.2.1.1. Ettiririrgenlik.....	142
7.3.2.1.2. Nesne Eklenmesi.....	144
7.3.2.2. İstemi Azaltan Kategoriler.....	146
7.3.2.2.1. Edilgenleştiririrre.....	146
7.3.2.2.2. Karşıedilgenleştiririrre.....	148
7.3.2.2.3. Karşıettiririrgenleştiririrre.....	149
7.3.2.2.4. Dönüşlüleştiririrre.....	150
7.3.2.2.5. İşteşleştiririrre.....	151
7.3.2.2.6. Ad ve Nesne Geçişmesi.....	152

8. İSTEM NÖBETLEŞMESİ.....	155
8.1. Türkçenin Tarihsel Dönemlerinde Görülen İstem Nöbetleşmeleri	157
8.2. Türkçenin Ağızlarında Görülen İstem Nöbetleşmeleri	165
8.3. Ölçünlü Türkçede ve Ölçünlü Türkçenin Yeni Türetimlerinde Görülen İstem Nöbetleşmeleri.....	171
8.4. Diğer Türk Dillerinde Görülen İstem Nöbetleşmeleri	178
8.5. Ölçünlü Türkçede Edebi Dilde Görülen İstem Nöbetleşmeleri	181
9. İLGEÇLERDE İSTEM.....	183
9.1. Yalın Durum İsteyen Birincil İlgeçler	184
9.2. İlgi Durumu İsteyen Birincil İlgeçler.....	184
9.3. Belirtme Durumu İsteyen Birincil İlgeçler	185
9.4. Yönelme Durumu İsteyen Birincil İlgeçler.....	185
9.5. Ayrılma Durumu İsteyen Birincil İlgeçler	186
10. EYLEMSİLERDE İSTEM	189
11. ADLARIN VE ÖNADLARIN İSTEMLERİ VAR MIDIR?.....	194
11.1. Adların İstemi	195
11.2. Önadların İstemi.....	200
III. BÖLÜM: İSTEMİN DİĞER DİLBİLGİSEL KATEGORİLERLE İLİŞKİSİ	204
1. İSTEM VE ÇATI İLİŞKİSİ.....	204
1.1. İstem ve Geçişlilik-Geçişsizlik İlişkisi.....	211
2. İSTEM VE EŞDİZİMLİLİK İLİŞKİSİ.....	213
3. İSTEM VE KILINIŞ-GÖRÜNÜŞ İLİŞKİSİ.....	219
4. İSTEM VE ANLAMBİLİM İLİŞKİSİ	224
4.1. Eşanlamlılık.....	224
4.2. Tersanlamlılık.....	227
5. İSTEM VE DİLBİLGİSELLEŞME İLİŞKİSİ.....	228
6. İSTEM VE KIPLIK İLİŞKİSİ	234

IV. BÖLÜM: TÜRKÇEDE EYLEMLERLE KURULMUŞ BAZI YAPILARIN İSTEMLERİ ÜZERİNE ÇEŞİTLİ SAPTAMALAR	238
1. BİRLEŞİK EYLEMLERDE İSTEM.....	238
1.1. Ad+Yardımcı Eylem Şeklinde Kurulan Yapılarda İstem	240
1.1.1. Türkçe Adlarla Kurulan Ad+Yardımcı Eylem Yapılarında İstem.....	241
1.1.2. Yabancı Kökenli Kopya Sözcüklerle Kurulan Ad+Eylem Yapılarında İstem.....	241
1.2. Eylem+Eylem Şeklinde Kurulan Birleşik Eylemlerde İstem.....	245
1.3. Deyimleşmiş Birleşik Eylemlerde İstem.....	247
2. FARKLI TÜREVLERDE İSTEM	251
2.1. Eylemcil Birleşiklerde İstem.....	251
2.2. Eylem+{-A} Eylem+{-A} Yapısındaki İkilemelerin İstemleri	254
2.3. Ad+Çekimli Eylem Şeklinde Oluşan Birleşiklerin İstemleri.....	256
V. BÖLÜM: UYGULAMALI DİLBİLİM AÇISINDAN İSTEM	257
1. İSTEM SÖZLÜKLERİ VE TÜRKÇE SÖZLÜKTE İSTEM.....	257
1.1. Yabancı Dillerde Hazırlanmış İstem Sözlükleri	262
1.1.1. <i>A Valency Dictionary of English</i>	262
1.1.2. <i>German-English Verb Valency: A Contrastive Analysis</i>	263
1.1.3. <i>DICOVALENCE</i>	264
1.1.4. <i>VALLEX</i>	264
1.1.5. <i>Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Adjektive</i>	264
1.2. Türkçe Sözlükte İstem	266
1.3. Türkçenin İstem Sözlüğü Nasıl Olmalıdır?.....	276
2. DİL EDİNİMİ VE ÖĞRETİMİNDE İSTEM	277
3. YABANCI DİL OLARAK TÜRKÇENİN ÖĞRETİMİNDE İSTEM	278
4. TÜRK DİLLERİNİN ÖĞRETİMİ VE ÖĞRENİMİNDE İSTEM.....	279
VI. BÖLÜM: DİL TİPOLOJİSİ ve DİL EVRENSELLİKLERİ AÇISINDAN İSTEM..	282
SONUÇ	287

KAYNAKÇA.....	298
EK 1. TERİM ve KARŞILIKLAR DİZİNİ.....	316
1.1. TÜRKÇE-İNGİLİZCE DİZİN.....	316
1.2. İNGİLİZCE-TÜRKÇE DİZİN.....	323
EK 2. ORJİNALLİK RAPORU.....	331
EK 3. ETİK KURUL MUAFİYET FORMU.....	332

TABLOLAR DİZİNİ

Tablo 1: Çeşitli Çalışmalarda Ad Durumlarının Adlandırılması.....	38
Tablo 2: Durum Sayılarına Göre Diller.....	65
Tablo 3: Durum İşaretleme Sistemlerine Göre Diller.....	66
Tablo 4: Eski Anadolu Türkçesinde Birbiriyle Nöbetleşen Durum İşaretleyicileri....	164
Tablo 5: Türkçede Birincil İlgeçler ve Biçimbilgisel İstemleri.....	187
Tablo 6: Türkçede Çatı Kategorisi ve Çatıyı İşaretleyen Biçimbirimler.....	206
Tablo 7: Eylemin İstemini Değiştiren Çatı Kategorileri ve İstem Üzerindeki Etkileri.....	209
Tablo 8: Eylemin Çatısını Değiştiren Süreçlerin Özne ve Nesne Üzerindeki Etkileri.....	210
Tablo 9: Geçişli ve Geçişsiz Tümcelerde Katılanların Görev Değişimi.....	213
Tablo 10: Birincil Adların İstemlerinin Anlamsal Düzeyde Üstlendikleri Roller.....	217

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1: Tesnière'e Göre İlişkilendirme İşlevi.....	7
Şekil 2: Tümcenin Üyeleri Arasındaki Bağımsallık İlişkisi.....	72
Şekil 3: Doyurulmamış Öge ve Tamamlayıcı Arasındaki İstem İlişkisi.....	72
Şekil 4: Derin Yapıdan Yüzey Yapıya Uygulanan Döşeme İşlemi.....	155
Şekil 5: Eylemcil Birleşiklerin Yönetim Şeması.....	252
Şekil 6: Oflazer ve Yılmaz'ın Durum Çerçevesi Sözlüğü'nün Maddebaşı Giriş Yapısı.....	261
Şekil 7: <i>A Valency Dictionary of English</i> 'de <i>argue</i> “tartışmak” Maddesinin İstemiyle İlgili Bilgiler.....	263
Şekil 8: <i>Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Adjective</i> 'de <i>akademisch</i> “akademik, bilimsel” Maddesi.....	265

KISALTMALAR

Alm.	Almanca
APH	<i>Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan "Aç Bars" Hikayesi</i> , bkz. Gulcalı. (2013).
Biogr. Hts	<i>Die uigurische Übersetzung der Bio-graphie Hüen-Tsangs</i> , bkz. Gabain, A. v. (1935).
BK D	<i>Bilge Kağan Yazıtı Doğu Yüzü</i> , bkz. Tekin. (2010).
BK K	<i>Bilge Kağan Yazıtı Kuzey Yüzü</i> , bkz. Tekin. (2010).
bkz.	bakınız
Çev.	Çeviren
DK D	<i>Dede Korkut Kitabı</i> , Dresden Nüshası, bkz. Ergin. (2008).
DLT	<i>Dîvânu Lugâti 't-Türk</i> , bkz. Akkoyunlu & Ercilasun. (2015).
Dü.	Düzenleyen
Ed.	Editör
EDPT	<i>An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish</i> , bkz. Clauson. (1972).
FBŞ	<i>Ferec ba 'd eş-şidde</i> , bkz. Hazai & Tietze. (2006).
Fr.	Fransızca
GTS	<i>Güncel Türkçe Sözlük</i>
Haz.	Hazırlayan
HK II	<i>Zur Heilkunde der Uiguren II</i> , bkz. Arat. (1932).
İKP	<i>İyi ve Kötü Prens Öyküsü</i> , bkz. Hamilton. (2011).
İng.	İngilizce
İsp.	İspanyolca
KB	<i>Kutadgu Bilig</i> , bkz. Arat. (2007).
krş.	karşılaştırınız
KE	<i>Kısas-ı Enbiyâ</i> , bkz. Cemiloğlu. (2000b).
KT D	<i>Kültigin Yazıtı Doğu Yüzü</i> , bkz. Tekin. (2010).

KT G	<i>Kültigin Yazıtı</i> Güney Yüzü, bkz. Tekin. (2010).
KT GD	<i>Kültigin Yazıtı</i> Güneydoğu Yüzü, bkz. Tekin. (2010).
KT K	<i>Kültigin Yazıtı</i> Kuzey Yüzü, bkz. Tekin. (2010).
Mait.	<i>Maitrisimit Nom Bitig</i> , bkz. Tekin. (1980).
Mänich. Er.	<i>Manichäische Erzähler</i> , bkz. Bang. (1931).
NHT	<i>Nazmü'l-hilâfiyyat Tercümesi</i> , bkz. Bilgin. (1996).
TDK	Türk Dil Kurumu
TS	<i>Türkçe Sözlük</i>
T	<i>Tunyukuk Yazıtı</i> , bkz. Tekin. (1994).
TT VI	<i>Türkische Turfan-Texte VI. Das buddhistische Sûtra Säkiz Yükmäk.</i> bkz. Bang, von Gabain & Arat. (1934).
TT VIII	<i>Türkische Turfan-Texte VIII</i> , bkz. von Gabain. (1954).
vb.	ve benzeri
vd.	ve diğerleri
vs.	vesaire

GİRİŞ

İstem terimi, dilbilim alanına hem Bağımsal Dilbilgisinin kurucusu olan hem de İstem Dilbilgisinin kurucusu sayılan Fransız dilbilimci Lucien Tesnière tarafından aktarılmıştır. Tesnière, bu sözcüğü kimyada zıt elektrik yükündeki atomların diğer atomlarla birleşmesini ifade eden “valence” teriminden esinlenerek (Tesnière, 2015, s. 239) bir tür sözcükler arası ilişkiyi tarif eden istem kavramı için kullanmıştır.

İstem kuramının temel varsayımına göre eylem tümcede merkez konumundadır. Çünkü dilbilgisel bir tümce oluşturabilmek için tümcede kaç unsurun bulunması gerektiğine tümcenin merkezi, diğer bir deyişle yöneticisi olan eylem karar vermektedir:

(1) a. *Ali uyudu.*

b. *Ayşe çiçek topladı.*

c. *Hasan Ahmet’e topu attı.*

Bu nedenle, yukarıdaki tümcelerden de anlaşılacağı üzere *uyu-* gibi kimi eylemler gerçekleşmek için yalnızca bir unsura ihtiyaç duyarken *topla-* eylemi iki, *at-* eylemi üç unsur gerektirir. Bu tür unsurlar istem kuramında *tamamlayıcı* (complement) olarak adlandırılırlar.¹ Bir eylemin aldığı tamamlayıcıların sayısı eylemin istemini oluşturur. Tümcenin yapısı büyük ölçüde eylemin istemine göre belirlenir. Bu sebeple eylem, tamamlayıcıların yöneteni olarak görülür. Tamamlayıcılar tümcede genellikle ad öbeği olarak gerçekleşirler. Tamamlayıcılar yapısal ve işlevsel özelliklerine göre, anlambilgisel ve sözlüksel özelliklerine göre ya da zorunlu ve seçimlik olmalarına göre çeşitli açılardan sınıflandırılabilirler.

Tümcede tamamlayıcı niteliği taşımayan unsurlar da bulunabilir. Yönetici eylemle istem ilişkisi içerisinde olmayan bu unsurlara istem kuramında *ekleni* (adjunct) adı verilmektedir:

(2) a. *Ali iki saat uyudu.*

¹ Bu çalışmada Tesnière’in tamamlayıcıları *actant* olarak adlandırmasından yola çıkarak tamamlayıcı yerine *katılan* terimi tercih edilmiştir.

b. *Ayşe gün boyu çiçek topladı.*

c. *Hasan Ahmet'e topu kaleden hızla vurarak attı.*

Yukarıdaki örneklerde *iki saat, gün boyu, kaleden, hızla vurarak* gibi yapılar eklentilerdir. Eylemin anlamını tamamlaması ve gerçekleşmesi için bu yapılara ihtiyacı yoktur. Eklentiler yalnızca eylemin anlamını kimi bakımlardan genişletmeye yardım ederler. İlerleyen bölümlerde daha ayrıntılı açıklanacağı üzere, eklentiler eylemle istem ilişkisi değil, bir bağımsallık (dependency) ilişkisi kurarlar.

Kuram, tamamlayıcılar ve eklentiler arasındaki ayrımı da belirler. Eklentilerin tamamlayıcılardan farklı olan iki temel özelliği vardır. Bunlardan birincisi eklentilerin tümcede sayıca sınırsız ve konumsal olarak serbest bir şekilde bulunabilmesidir. İkincisi ise eklentilerin yapılarının yönetici eylem tarafından belirlenmemiş olmasıdır. Tamamlayıcıların sayısı ise eyleme göre değişir. Her eylem kendi sözlüksel kütüğünde belirlediği sayıda tamamlayıcı ister. Tamamlayıcıların tümce içerisindeki sözdizimsel konumları da yine eylemin kontrolünde tayin edilir. Eylem, tamamlayıcıları belli durum biçimbirimleriyle işaretler. Diğer bir deyişle tamamlayıcıların biçimbilgisel yapıları da yine eylem tarafından kararlaştırılır.

Bugün istem konusundaki çalışmalar, yalnızca öge yönetme potansiyelleri herkesçe kabul görmüş bir sözcük sınıfı olan eylemlerin değil, kimi adların, önadların ve ilgeçlerin de bu özelliğe sahip olduğunu ortaya koymuştur. Diğer bir deyişle bazı adların, önadların ve ilgeçlerin de istemleri vardır. Onlar da yönetim çerçevelerinde kimi tamamlayıcılarla birlikte bulunmak isterler.

İstem, ilk ortaya çıktığı yıllarda eylemin anlamını tamamlamak için ihtiyaç duyduğu tamamlayıcıların sayısını ifade eden bir kavram olarak ele alınmıştır. Ancak sonraki araştırmacılar, istemin yalnızca yüzey yapıda eyleme bağlı olarak çeşitli şekillerde gerçekleşen, diğer bir deyişle tümcede bulunan tamamlayıcıların eyleme hangi durum biçimbirimleri ya da ilgeçler aracılığıyla bağlandığını ifade eden bir kategori değil, aynı zamanda tamamlayıcıların mantıksal yapılarını, sayılarını ve tümcedeki konumlarını derin yapıda kararlaştıran ve bunlara çeşitli anlamsal roller yükleyen çeşitli düzeylerden meydana gelen kapsamlı bir sözdizimsel yapı olduğuna kanaat getirmişlerdir.

İstem, Türkiye'deki Türkoloji çalışmalarında ve dilbilimde son zamanlarda gündeme gelen bir kavramdır. İngilizcede *valency*, *valence*; Almancada *valenz*, *wertigkeit*; Fransızca'da *valence* terimiyle ifade edilen bu kavram için pek çok farklı terim kullanılmıştır: *istem* (Banguoğlu, 2007⁸), *fiil-tamlayıcı ilişkisi* (Karahan, 1997), *fiil rejimi* (Korkmaz, 1995), *fiillerin istediği durum ekleri*, *durum ekli tamlayıcı* (Demirez Güneri, 2009), *hal eki nöbetleşmesi* (Demirci, 2007), *birleşim değeri* (Vardar, 2002; İleri, 1997), *değerlik* (Ozil, 1990), *valenz* (Kara, 2009; Uğurlu, 2001), *üye*, *durumbelirleyici* (Uzun, 2000), *yanulamama* (Özsoy vd., 2011) vb. Ancak tercih edilen terimlerden bir kısmının istemin yalnızca bir düzeyini; yani biçimbilgisel istemi yansıttığı görülmektedir. Tesnière'den sonra konuyu çalışan araştırmalar istemin yalnızca biçimbilgisel değil, mantıksal ve anlamsal düzeyleri de olduğunu ortaya koymuştur.

Bu çalışmanın amacı, Türkçede istemi, istem potansiyeli olan yapıları ve istemle ilişkili dilbilgisel kategorileri kuramsal olarak ele almaktır. Bu bağlamda, ihtiyaç duyulan durumlarda, kuramın çıkış noktasını oluşturan Bağımsal Dilbilgisi ve Evrensel Dilbilgisinin açıklamalarından yararlanılmıştır.

Çalışmanın I. Bölümünde öncelikle durum kavramı ele alınmıştır. Bu kavram, dilbilgisi ve dilbilim çalışmalarında üzerinde çokça durulan; ancak Türkolojide geleneksel bir yaklaşımla ele alınan konulardan biridir. Türkçenin durum işaretleme sistemi ve bununla birlikte düşünülmesi gereken istem konusu henüz modern dilbilim kuramları çerçevesinde yeterince ele alınmamıştır. Bu nedenle, bu bölümde öncelikle durum kavramı hakkında genel bir giriş yapılacaktır, sonrasında Türkiye Türkolojisinin ve dilbilimcilerin bu kavrama yaklaşımları hakkında bilgi verilecektir. Sonrasında, bizim *durum işaretleyicileri* olarak adlandırdığımız durum biçimbirimlerinin istemle ilgisi tartışılacaktır. Bölümün sonunda ise durum kavramı, dil tipolojisi ve dil evrensellikleri açısından kısaca incelenecektir.

Çalışmanın II. Bölümünde istem kavramı kuramsal olarak ele alınacak ve istem düzeyler halinde incelenecektir. İstem durum kategorisiyle ilişkisi istem yönünden ele alınacaktır. Katılanlar özelliklerine göre zorunlu ve seçimlik olarak ikiye ayrılacaktır. Zorunlu ve seçimlik istemlerin eklenti adı verilen isteğe bağlı yapılardan nasıl ayrılacağı, bu konuda belirlenmiş olan çeşitli testlerle açıklanacaktır. Bir diğer alt

bölümde ise eylemin istemi nicelik olarak sınıflandırılacaktır. İstemın gösterimi üzerinde durulduktan sonra *temel istem* ve *ikincil istem* gibi kavramlar açıklanacak ve istem değıştirme konusu ele alınacaktır. İstemi arttıran ve azaltan kategoriler ayrıntılı olarak incelenecektir. Bir diğer alt bölümde ise istem nöbetleşmeleri ve bu nöbetleşmelerin Türkçenin tarihsel dönemlerinde, ağızlarda, diğer Türk dillerinde ve günümüz Türkçesindeki durumları üzerinde durulacaktır. İlerleyen kısımlarda ise ilgeçler, önadlar ve adların istemleri ele alınacaktır.

III. Bölümde istemin diğer dilbilgisel kategorilerle ilişkisi incelenmiştir. Bu bağlamda istemin çatı ve geçişlilik-geçişsizlikle, eşdizimlilikle, kılınış ve görünüşle, anlambilimle, dilbilgiselleşme ve kiplikle ilişkisi kısaca ele alınacaktır.

Çalışmanın IV. Bölümünde Türkçede eylemlerle kurulmuş kimi yapıların istemleri üzerine çeşitli saptamalar yapılacaktır. Bu bağlamda çeşitli şekillerde kurulmuş birleşik eylemlerin, eylemcil birleşiklerin, eylem+{-A} eylem+{-A} yapısında kurulmuş ikilemelerin ve ad+çekimli eylem şeklinde oluşan birleşiklerin istemleri ele alınacaktır.

V. Bölümde ise istemin uygulamalı dilbilimle ilişkisi incelenecektir. Bu bağlamda seçilen istem sözlükleri tanıtılacak, Türkçe Sözlükte istemin nasıl verildiği incelenecek ve Türkçenin bir istem sözlüğünün nasıl olması gerektiği tartışılacaktır. İstemın dil edinimi ve öğretimindeki önemine, bir dilin yabancı dil olarak öğretilmesinde ve Türk dillerinin edinilmesi ve öğretilmesinde oynadığı role, ve bu bağlamda yabancı eşdeğerlik sorununa kısaca değinilecektir.

Çalışmanın VI. Bölümünde ise istem, dil tipolojisi ve dil evrensellikleri bakımından incelenecek, VII. Bölümde ise bu çalışmadan elde edilen sonuçlar açıklanacaktır.

Tezin sonunda kaynakça ve Türkçe-İngilizce, İngilizce-Türkçe terim dizini bulunmaktadır.

Çalışmada yalnızca istem kuramının çıkış noktası olan Bağımsal Dilbilgisinin değil, aynı zamanda Evrensel Dilbilgisinin de açıklamalarından yararlanılmıştır. İstem kategorisi, farklı adlarla da olsa eylemi tümcenin temel yöneticisi ve odak noktası olarak kabul eden birçok dilbilimcinin de dikkatini çekmiştir. Evrensel Dilbilgisine göre tümce bir ad öbeği ve bir eylem öbeğinden oluşur. Her öbek de kendi içerisinde bir

yönetim şemasına sahiptir. Ancak eylem tümcenin yöneticisi konumunda olduğu için sözdizimsel yapıyı kuran temel öge eylemdir. Eğer tümcede belli bir eylem gerçekleşecekse bu eylemin yönetim çerçevesinde bulunmasını istediği ögeler de tümcesel yapıda mutlaka yer almalıdır. Eylem, bu yapıları etrafında çeşitli boşluklar açarak belirler. Bu boşluklar uygun üyeler tarafından doldurulduğunda eylem anlamını tamamlar ve gerçekleşir. Boşlukları dolduran dilsel yapı kimi araştırmacılar tarafından *istem*, kimi araştırmacılar tarafından *birleşim değeri*, *tamamlayıcı*, *tamlayıcı*, *durum ekli tamlayıcı*, *rol* vb. gibi farklı terimlerle adlandırılır. Boşlukların sayısı da eylemin kaç tane isteminin olduğuna işaret eder. Aşağıda kısaca ele alınan kuramlar ve çalışmanın ana bölümlerinden birini oluşturan *Durum (Hal) Kavramı* bölümü incelendiğinde dilbilgisi kitaplarındaki *durum*, Evrensel Dilbilgisindeki *rol*, *üye yapısı*, *yanulamlama*, Durum Dilbilgisindeki *anlamsal durum* ve Bağımsal Dilbilgisindeki *istem*'in aslında temelde aynı olguyu ele aldığı görülecektir.

İstem konusu dilbilimde 70-80 senelik bir araştırma geçmişine sahiptir. Türkiye’de yapılan çalışmalarda ise kuramsal bir bakış açısı yerine genellikle biçimbilgisel temelli yaklaşımlar egemendir. Bu nedenle istemin kuramsal olarak ele alınmasının Türkolojide yeni bir yaklaşım olduğu sonucuna varılabilir. Ancak eylemlerle durum biçimbirimlerinin ilişkisi birçok çalışmada geleneksel bir şekilde dile getirilmiştir. Aşağıdaki bölümde Bağımsal Dilbilgisi ve istem kısaca açıklanacak, yurtdışında ve Türkiye’de istemle ilgili yapılan çalışmalar ele alınacaktır.

1. ARAŞTIRMA TARİHÇESİ

1.1. Bağımsal Dilbilgisi ve İstem

Bağımsal Dilbilgisi, bağımsallık (dependency) kavramına dayalı bir dilbilgisi kuramıdır. Kuram, özellikle karşılaştırmalı dilbilim ve sözdizimi konusunda çalışmalar yapan Fransız dilbilimci Lucien Tesnière tarafından geliştirilmiştir. Tesnière’in sözdizimiyle ilgili çalışmaları ölümünden sonra, 1959’de yayımlanan *Éléments de syntaxe Structurale* (Yapısal Sözdiziminin Temel Kavramları) adlı kitapta toplanmıştır. Kitap *İlişkilendirme* (The Connection), *Bağlama* (The Junction) ve *Aktarım* (The Transfer) olmak üzere üç ana bölüme ayrılır. Kitabın *İlişkilendirme* bölümü de kendi

içinde “Book A, Book B, Book C ve Book D, Book E” olmak üzere beş kısma ayrılmıştır. İstem konusu bu bölümde B ve D kitaplarında ele alınmıştır. Kitabın bir bölümü Almancaya çevrilmiştir. İngilizceye çevirisi ise yayımlanmasından seneler sonra, 2015 yılında yapılmıştır.

Temelde tümceye eylem merkezli yaklaşan Bağımsal Dilbilgisinde sözdiziminin, eylemin yönetiminde bir bağımsallık, istem ve hiyerarşi ilişkisine bağlı olarak şekillendiği üzerinde durulur. Bu yönüyle kuram, Chomsky’nin savunduğu Evrensel Dilbilgisi kuramındaki kimi fikirlere de öncülük etmiştir. Birçok dile uygulanmaya elverişli bu kuram, bu yönüyle evrensel bir nitelik de taşır.

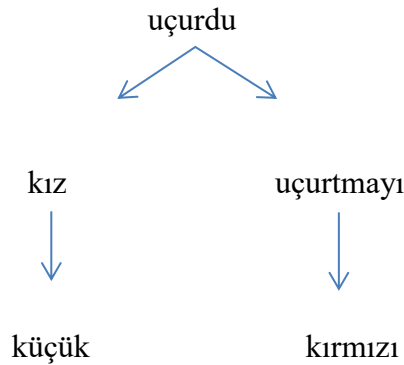
Dilin içerik kısmını anlamla ilişkilendiren Tesnière, sözdiziminin ise dilin biçimbilgisel boyutuyla ilgili olduğunu kabul etmiş ve incelemelerinde bu anlayışı esas aldığından anlamın sözdizimini ilgilendiren kimi boyutlarını görmezden gelmiştir. İçerik ve biçim arasında bir karşıtlık olduğu fikrini savunarak bu karşıtlığın sözdizimiyle ilgili yönlerini *iç biçim*, geri kalan yönlerini ise *dış biçim* olarak nitelendirir. Buna göre iç biçim sözdiziminin, dış biçim ise biçimbilgisinin konusudur (Tesnière, 2015, s. 34). Sözdizimini ise iki başlık altında inceler: *durgun sözdizimi* ve *hareketli sözdizimi* (Tesnière, 2015, s. 50). Durgun sözdizimi, sözcük kategorilerini anlatırken, hareketli sözdizimi sözdizimsel işlevleri konu alır. Tesnière, durgun sözdizimi kısmında sözcük türlerini boş sözcükler ve dolu sözcükler olmak üzere ikiye ayırır. Buna göre boş sözcükler tanımlıklar, ilgeçler ve bağlaçlardır. Dolu sözcükler ise anlamsal işlevler yüklenebilen eylemler, adlar, önadlar ve belirteçlerdir (Tesnière, 2015, s. 53).

Tesnière, hareketli sözdizimi bölümünde ise dilsel yapıların üç işlevi olduğundan bahseder. Bu işlevler kitabın ana bölümlerini de oluşturan *ilişkilendirme*, *bağlama* ve *aktarmadır*. Tesnière, sözdizimiyle ilgili gördüğü tüm konuları bu üç ana başlık altında inceler ve bu üç işlevin tüm dillerde muhakkak bulunduğunu savunur.

Tesnière, sözdizimsel işlevleri ileride Evrensel Dilbilgisinin de kullanacağı *ağaç diyagramı* (stemma) ile açıklamıştır. Kurama göre tümceyi yöneten temel öge eylemdir. Eylemler ve diğer öge yönetebilen yapılar *düğüm* (node) olarak nitelendirilir. Eylemler aynı zamanda hem tümceyi hem de tümcede öge yönetebilen diğer yapıları yönettiği için *merkez düğüm* (node central) adını alırlar. Özne ve nesne gibi, yüklem bildirdiği

eylemi gerçekleştiren ya da eylemden doğrudan etkilenen ögeler *katılan* (actant) olarak adlandırılır (Tesnière, 2015, ss. 100-105). Katılanlar, İstem Dilbilgisinde eylem ya da diğer istem potansiyeli taşıyan yapılar tarafından belirlenen işlevsel birimleri ifade ederler. Tümcedeki diğer yapılar ise *şartlar* (circonstants) olarak adlandırılır (Tesnière, 2015, ss. 118-124). Bu yapılar tümcede genellikle belirteç tümleci olarak gerçekleştirirler. Bizim *eklenti* olarak ele aldığımız bu yapılar, katılanlara zıt olarak eylem ya da istem potansiyeli taşıyan bir yapı tarafından belirlenmeyen; ancak eylemle arasında bağımsallık ilişkisi bulunan ögeleri ifade eder. Bağımsallık, sözcükleri bir araya getiren ve onlardan bir yapı kuran kavramdır. Buna göre *Ahmet konuşuyor* gibi bir tümcede *Ahmet* ve *konuşuyor* ögelerini bir araya getiren ve bir tümce yapan üçüncü bir öge vardır. Bu öge bu yapıların birbiriyle ilişkisini sağlayan bağımsallıktır. Tümcayı oluşturan ögeler arasında bağımsallık ilişkisi olmazsa tümce de kurulamaz.

(3) *Küçük kız kırmızı uçurtmayı uçurdu.*

Şekil 1: Tesnière'e Göre İlişkilendirme İşlevi

Şekil 1'deki örnek tümce ilişkilendirme işlevini göstermektedir. Buna göre tümcenin yüklemi *uçurdu*, tümcede yönetici konumundadır; yani merkez düğümdür. Tümcede merkez düğümün sözcük türü neyse tümce de o sözcük türünün adıyla adlandırılır. Burada merkez düğüm eylem olduğu için tümce de eylem tümcisi olur. İşte bu durum ilişkilendirme işlevini ifade eder. Tümcede *kız* ve *uçurtmayı* ögeleri de birer düğümdür, çünkü sırasıyla *küçük* ve *kırmızı* ögelerini yönetirler. *küçük* ve *kırmızı* ögeleri yönetilen konumunda olduklarından aynı zamanda *kız* ve *uçurtmayı* ögelerine bağımlıdırlar.

Bağlama işlevi tümceleri bağlayan yapıları ve bunların kurduğu ilişkileri konu eder. Aktarma işlevi ise sözcüklerin tür değişimini ve bir yapının çeşitli biçimbirimlerin

eklenmesiyle başka bir yapıya bağımlı hale gelmesini ifade etmektedir. Bu işlev, bu yönüyle Evrensel Dilbilgisi'nin *dönüşüm* (transformation) kavramına benzemektedir (Kerimoğlu, 2014, s. 49).

Tesnière, kitabın *Basit Tümcenin Yapısı* (Structure of the Simple Sentence) adlı bölümünde eylem düğümünün Avrupa dillerinin bir çoğunda tümcenin merkezinde bulunduğunu belirtir. Eylemin merkezde bulunmasını ise bir tiyatral performansa benzetir. Eğer sözdiziminin yapısı tiyatrodaki yer alan kavramlarla açıklanacak olsaydı oyunun anlattığı süreç, oyuncu ve oyunun gerçekleştiği yer, zaman, mekan vb. koşullar sırasıyla eylem, katılanlar (actants) ve eklentiler (circumstandials) olacaktır. Bu sebeple sözdiziminde eylemler süreci, katılanlar eylemin bildirdiği süreci aktif olarak gerçekleştiren ya da bu süreçten doğrudan etkilenenleri ifade eder. Katılanların tümcede daima ad veya ada eşdeğer sözcük sınıflarından olması gerektiğine dikkat çeker. Şartlar (circumstandials) olarak adlandırdığı eklentilerin ise eylemin bildirdiği sürecin zaman, yer, tarz gibi bakımlardan tamamlanmasını sağladığını ve bu yapıların daima belirteç veya belirteçlere eşdeğer sözcük sınıflarından olduğunu söyler (Tesnière, 2015, s. 97).

Tesnière, istemi ise katılanlar ve eklentileri tanımladıktan ve katılanları sayılarına göre ele aldıktan sonra açıklar. Buna göre eylemler doğaları gereği bir, iki ya da üç katılanı yönetebilirler. Bir konuşur, örneğin iki ya da üç katılanı olan bir eylem, tümcede yalnızca bir katılanla yer alırsa tümceyi algılayamaz. Eylem, daha fazla ya da daha az katılan almaya elverişli bir yapıda olması itibarıyla atomla karşılaştırılabilir. Atomun bünyesinde sahip olduğu bağların sayısı kadar element bulundurması gibi eylem de etrafında, ona bağımsallık ilişkisiyle bağlı olan yapı sayısı kadar katılan bulundurur. Eylemin bu bağlamda kurduğu bağların sayısı eylemin istemi olarak adlandırılır. Eylemin doyması, diğer bir deyişle anlamını tamamlaması için tüm katılanlarının tümcede yer alması gerekir (Tesnière, 2015, s. 239).

Görüldüğü üzere Tesnière istemi, yalnızca eylem çerçevesinde ve özellikle sözdizimsel istem ve biçimbilgisel istem düzeyinde ele almıştır. Eylemin sözdiziminde katılanlara anlamsal düzeyde yüklediği istemler, diğer bir deyişle anlamsal roller ise onun çalışmasında incelenmemiştir. Tesnière'den sonra bu konuda yapılan çalışmalar aşağıdaki bölümde ele alınacaktır.

1.2. İstemle İlgili Yabancı Alanyazında Yapılan Çalışmalar

İstemlin bir kavram olarak ortaya çıkışı ve kuramın yaygınlaşması Tesnière'in yukarıda ele aldığımız *Éléments de syntaxe Structurale* adlı çalışmasıyla beraber olsa da bu fikir aslında Hollandalı dilbilimci A. W. de Groot'un 1949'da yayımlanan *Structurele syntaxis* adlı çalışmasında açıklanmıştır. Her iki çalışmadan çok daha önce 1934'te Alman Karl Bühler, *Sprachtheorie* adlı kitabında bu kavramı herhangi bir şekilde isimlendirmeden şu şekilde ima eder: "Belli bir sözcük sınıfından bazı sözcükler etraflarında, yine belli bazı sözcük sınıflarından sözcüklerle doldurulması gereken bir ya da daha çok 'boş yer' açarlar." (Bühler, 1934, s. 173).

Bununla beraber bahsi geçen çalışmalar Tesnière'in kuramı kadar dikkat çekmemiştir. Tesnière'in ortaya attığı Bağımsal Dilbilgisi içerisinde yer alan istem kavramı 1960'larda Avrupa'da, özellikle Almanya'da oldukça dikkat çekmiş ve konuyla ilgili birçok çalışmanın yapılmasını sağlamıştır. Ballweg, Engel, Engelen, Heringer, Schumacher, Vater gibi kimi araştırmacılar istemi bağımsal dilbilgisiyle bütünleşmiş bir şekilde ele almışlardır. Helbig ve Leipzig okulundan kimi araştırmacılar istemi ayrı bir kuram olarak kabul etmiş, oldukça ayrıntılı bir şekilde betimlemiş ve incelemişlerdir. İngiltere'de ise Allerton, Emons ve Herbst gibi araştırmacılar kuramı yalnızca Tesnière'in ele aldığı gibi eylem çerçevesinde değil, aynı zamanda istem potansiyeline sahip diğer sözcük sınıflarından sözcüklerin varlığına da dikkat çekerek genişletmiş ve bu bağlamda kapsamlı çalışmalar yapmışlardır. Fransa'da ise Busse ve Dubost, istemle ilgili çalışmalara imza atmışlardır.

İstemlin düzeyler halinde incelenmeye başlanması konuya yeni bakış açılarının kazandırılmasını sağlamıştır. Tesnière, Bağımsal Dilbilgisinde istemi sadece eylemlere özgü bir gereksinim olarak ele almış ve eylemin isteminin anlamsal boyutlarını göz önünde bulundurmamıştır. Tesnière'den sonra ise teoriyi geliştiren araştırmacılar genel olarak istemi hem niteliksel hem de niceliksel açılardan incelemişlerdir. Diğer bir deyişle istemi yalnızca biçimbilgisel bir kavram olmaktan çıkarıp katılanların anlam üzerindeki etkisine de değinmişlerdir. İstemlin biçimbilgisel ve niceliksel yönünün yanı

sıra anlamsal ve niteliksel yapısının da incelenmeye muhtaç olduğu anlaşılınca, onu düzeyler halinde ele alma düşüncesi de ortaya çıkmıştır. İstemi düzeylere ayırarak inceleyen ilk araştırmacı Růžička'dır. Růžička 1978'de yayımlanan *Three Aspect of Valence* adlı çalışmasında istemin *anlambilimsel istem*, *sözdizimsel istem* ve *edimsel istem* (pragmatic valency) olarak üç düzeyde incelenmesi gerektiğini öne sürmüştür (Růžička, 1978, s. 47). Allerton ise istemi *Valency and the English Verb* adlı çalışmasında *anlamsal düzey*, *yapısal düzey* ve *yüzey yapı düzeyi* olarak üçe ayırmıştır (Allerton, 1982, ss. 40-48). Helbig ve Schenkel ise, ilk baskısı 1969'da yapılan, Almandaki eylemlerin istemleri ve dağılımlarını inceledikleri *Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben* adlı sözlükte istemi *mantıksal istem*, *anlamsal istem* ve *sözdizimsel istem* olarak üç düzeye ayırmışlardır (Helbig ve Schenkel, 1991, s. 65). Modern araştırmalarda en çok kabul gören yaklaşım Helbig ve Schenkel'inki olmuştur. Bu çalışmada da onların önerdiği düzeyler esas alınmıştır (bkz. II. Bölüm, 2).

İstem çalışmaları için önemli bir yenilik de ad, önad, ilgeç gibi kimi sözcüklerin de istem potansiyellerinin olduğunun kabul edilmesidir. Tesnière, kuramda istem potansiyeli olan sözcükleri eylemle sınırlamasına rağmen daha sonra istemle ilgili çalışan dilbilimciler bu kategorilere diğer sözcük türlerini de eklemiştir. Almanya'da ilk olarak önadların istemiyle ilgili kapsamlı bir sözlük olan Karl-Ernst Sommerfeldt ve Herbert Schreiber'in *Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Adjektive* adlı çalışması 1974'te basılmıştır. Bunu aynı araştırmacıların 1977'de yayımladıkları ve adların istemini konu alan *Wörterbuch zur Valenz und Distribution der Substantive* adlı çalışma izlemiştir. Yine Almanya'da adların istemi ile ilgili oldukça kapsamlı bir çalışma olan *Valenz der Substantives* 1979 yılında Teubert tarafından hazırlanmıştır. İngiltere'de ise Herbst'ün 1988'de yayımlanan *A Valency Model for Nouns in English* adlı çalışmasıyla adların istemine dikkat çekilmiştir. Herbst, önadların istemleri üzerine de çalışmış ve 2004'te Heath ve Roe ile beraber hazırladıkları kapsamlı bir istem sözlüğü olan *A Valency Dictionary of English*'te eylemlerin yanı sıra adların ve önadların istem çerçevelerinin de yer almasını sağlamıştır. Son yıllarda adların ve önadların istemleri özellikle Çek dilbilimcilerin inceleme alanına girmektedir. 2014'te Olga Spevak editörlüğünde hazırlanan ve Çekçenin yanı sıra Bulgarca, Almanca, Latince ve İspanyolca gibi dillerde adların ve önadların istemi üzerine çeşitli makalelerin toplandığı *Noun Valency* adlı çalışma buna bir örnektir.

İstem sözlükçülüğü de kuramın ortaya çıktığı ve yaygınlaştığı 70 yıllık bu süreçte önemli gelişmeler göstermiştir. İlk kapsamlı istem sözlüğü olan *Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben* bu alanda öncü bir çalışmadır (Helbig ve Schenkel, 1991). Bu çalışmadan sonra özellikle Almanya’da çeşitli amaçlar için hazırlanan birçok istem sözlüğü basılmıştır. Bunu izleyen yıllarda İtalyanca, Latince, İspanyolca gibi birçok dilde, kimi dilbilimsel araştırmalarda kimi ise bir dilin yabancı dil olarak öğretilmesinde kullanılmak üzere pek çok sözlük hazırlanmıştır. İngilizcenin kapsamlı bir istem sözlüğü ise ancak 2004’te yayımlanabilmiştir. Bu sözlük yukarıda bahsi geçen, Herbst ve diğerlerinin hazırladığı *A Valency Dictionary of English*’tir.

Bu süreçte, özellikle çeşitli dilleri istem açısından karşılaştıran irili ufaklı çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalardan en önemlisi İngilizce ve Almancadaki istem yapılarını hem katılanlar hem de tümcesel yapılar düzeyinde karşılaştıran Klaus Fischer’in *German-English Verb Valency: A Contrastive Analysis* adlı çalışmasıdır.

2000’li yıllar istemle ilgili çalışmaların Uygulamalı Dilbilim alanında yoğunlaştığı ve internet ortamına yayıldığı yıllardır. Bu dönemde *VALBU*², *VALLEX*³, *Erlangen Treebank*⁴ gibi, istemi kimi zaman bir dil çerçevesinde ele alan, kimi zaman ise dillerarası bir bakış açısıyla karşılaştırmayı amaçlayan çeşitli projelere imza atılmıştır.

Süreçte artan istem çalışmaları ve istemin çeşitli alanlarla ilgisi, birçok çalışmaya da konu olmuştur. İstemle ilgili en kapsamlı çalışmalarından biri olan *Dependenz und Valenz* iki cilt olarak yayımlanmıştır. 2003 yılında istem konusunda önemli çalışmaları olan Wilmos Ágel vd.’nin editörlüğünde oluşturulan bu çalışmada, istem ve bağımsal dilbilgisinin temel ilkeleri üzerine makalelerin yanı sıra istem kategorisinin diğer kategorilerle ilgisi, bilgisayarlı dil işleme, uygulamalı dilbilim, karşılaştırmalı sözdizimi ve yapıbilgisi, istem sözlükçülüğü gibi pek çok alanda 122 makaleye yer verilmiştir.

Geçişlilik-geçişsizlik ve istemi değiştiren süreçler de istem araştırmalarında önemli yer tutmaktadır. Bununla ilgili önemli çalışmalardan biri 2000 yılında Robert Dixon ve Alexandra Aikhenwald editörlüğünde hazırlanan *Changing Valency: Case Studies in*

² <http://hypermedia.ids-mannheim.de/evalbu/index.html>

³ <http://ufal.mff.cuni.cz/vallex>

⁴ <http://treebank.info/>

Transitivity adlı kitaptır. Bu kitapta istemi değiştiren süreçler önce kuramsal yapıda, sonra dokuz farklı dil bağlamında ele alınmıştır.

Tezimizin ilerleyen bölümlerinde görüleceği üzere istem, sözdiziminin temel yapısı üzerinde en çok etkili olan dilbilgisel kategorilerden biridir. Bu anlamda istemin diğer birçok dilbilgisel kategoriyle de ilişkili olması kaçınılmazdır. Bu da istemi, birçok anlamda pek çok çalışmasının konusu yapmıştır. Bir sonraki bölümde Türkiye’de istemle ilgili yapılan çalışmalar kısaca ele alınacaktır.

1.3. İstemle İlgili Türkiye’de Yapılan alışmalar

İstem, Türkolojide yeni bir kavram ve yeni bir inceleme konusudur. Ancak, bizim biçimbilgisel istem düzeyi olarak adlandıracağımız ve istemin yalnızca bir yönünü oluşturan eylemler ve durum biçimbirimlerinin ilişkisi birçok çalışmada dile getirilmektedir.

İstem terimini Türkiye’de ilk kullanan Tahsin Banguoğlu’dur. *Türkçenin Grameri* adlı eserinde, *Cümlenin yeleri* bölümünde nesne konusunu anlatırken eylemde istem konusuna değinmiştir. “Genellikle geçişli fiiller kimi ve kim hallerinde nesne ister (rgit) deriz, (rgir=istemek). Burada fiil isteyen (rgissant), isim hali istenen (regime), diye anılır. Nesnenin yükleme göre bu hallenmesine de İstem deriz.” (Banguoğlu, 2007⁸, s. 601) diyerek terimi açıklayan Banguoğlu, *Takılarda İstem* başlığı altında ise istem kategorilerine şu şekilde açıklık getirmektedir (Banguoğlu, 2007⁸, s. 386):

“Fiiller nesne olan addan belli çekim halleri istedikleri gibi takılar da ilişki kurdukları addan işleyişlerine göre belli çekim halleri isterler. Başka bir deyimle bir isim halini kovarlar. Buna istem (rection) deriz. Türkçede takıların dört türlü istemi vardır: 1. Kim hali isteyen takılar, 2. Kimi hali isteyen takılar, 3. Kimden hali isteyen takılar, 4. Adı katkı alan takılar.”

Muharrem Ergin, *Türkçe Dil Bilgisi*’nde istem konusundan bahsetmemekle beraber durumbiimbirimleri hakkında bilgi verirken: “Bu ekler ismi isimlere, edatlara ve bilhassa fiillere bağlayarak birçok münasebetler kurarlar ve bu münasebetlerden birçok isim, edat ve fiil gurupları ile cümleler doğar... Fakat hal ekleri esas itibariyle ismi fiile bağlayan eklerdir” (Ergin, 2013, ss. 227-228) diyerek durum biçimbirimleriyle eylemler arasındaki ilişkiye değinmiştir.

Şeyda Ozil'in 1980'de Bağlam dergisinde yayımlanan *Almanca ve Türkçede İlgeçler* adlı makalesinde, Bağımsal Dilbilgisi metodundan hareketle, Almanca ve Türkçede ilgeçler ve istemleri ele alınmıştır. Bu makale Türkçede, bizim ilerleyen bölümlerde (bkz. Bölüm II, 9) birincil ilgeçler olarak ele alacağımız *kadar*, *doğru* vb. ilgeçlerin istem potansiyeli olduğuna işaret etmektedir (Ozil, 1980, ss. 19-22). Ozil'in, 1982 yılında sunduğu *Almanca Eylemlere Bağımsal Dilbilgisi Açısından Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım* adlı doktora tezi, bağımsal dilbilgisinin metotlarından yola çıkarak anadili Türkçe olanlara verilen Almanca öğretimine kuramsal açıdan katkıda bulunmak amacıyla yazılmıştır. Tezde, Alman dilbilimci Engel'in bağımsal dilbilgisi metodundan hareketle Almanca eylemler ve bu eylemlerin Türkçe karşılıklarının sözdizimsel yapısı karşılaştırmalı incelenmiştir. Ozil'in istem karşılığı "değerlik" terimini tercih ettiği bu tez, aynı zamanda Almanca-Türkçe, iki dilli bir istem sözlüğünü de bünyesinde barındırmaktadır. Tezin sözlük bölümü 1990 yılında Almanya'da *Valenzwörterbuch, Deutsch-Türkisch* adıyla yayımlanmıştır. Ozil'in bu çalışması, Türkçede istemi kuramsal olarak ele alan ilk çalışma olmasıyla oldukça dikkat çekicidir. Ayrıca istem konusunun bir dilin yabancı dil olarak öğretimindeki önemine Türkiye'de değinen ilk çalışma da bu tezdur. Ancak Ozil'in çalışmaları yalnızca biçimbilgisel ve sözdizimsel istem düzeyinde kalmış, çalışmalarda Engel'in yaklaşımına bağlı kalınması anlamsal istem düzeyinin göz ardı edilmesine neden olmuştur.

İstem konusu temel alınarak yapılan ve Türkiye'de istemle ilgili çalışmaların başlamasına öncülük eden çalışmalardan biri de Tahir Kahraman'ın 1993 yılında kabul edilen *Çağdaş Türkiye Türkçesinde Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları* adlı doktora tezidir. Çalışmada istem kavramı "durum ekli tamlayıcı" bakış açısıyla ele alınmıştır. Kahraman, tezinde çeşitli romanları ve *Türkçe Sözlük*'ü taramış ve Türkçede saptadığı eylemlerin yalın durum dışındaki diğer ad durumlarıyla kullanımını incelenmiş ve hangi eylemlerin hangi durum ekli tamlayıcılarla kullanıldığı belirlenmeye çalışılmıştır. Çalışmada seçilen eylemler ve istemleri örneklerle gösterilmiştir. Çalışmanın son bölümünde Kahraman, eylemlerin farklı istemlerle farklı anlamlara geldiğini anlatmaya ve örneklemeye çalışmıştır. Eylemin anlamıyla aldığı istemi arasında doğrudan bir ilişki olduğu kanaatine varmıştır. Kahraman'ın, istemin anlamsal yönünü göz ardı etmesi ve aslında eylemin ilk katılanı olan yalın durumla işaretlenmiş örneklerin istemlerinin çalışmaya dahil edilmemiş olması bu çalışmanın eksiklerindedir. Çalışmanın bir diğer

eksiği adlardan durum biçimbirimleriyle türetilmiş; ancak zamanla belirteç değeri kazanmış kimi sözcüklerin de eylemin istemi olarak değerlendirilmiş olmasıdır. Ancak eylemler ve “durum ekli tamlayıcıları”nı oldukça kapsamlı biçimde inceleyen bu çalışma Türkiye’de bu konuya dikkat çekmesi bakımından önemlidir. Çalışma 1996 yılında Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanmıştır.

Zeynep Korkmaz, 1995’te yayımlanan *Batı Anadolu Ağızlarında Yazı Dilinden Ayrılan İsim Çekimi Ekleri ve Fonologie-Morphologie Bağlantısı* adlı yazısında, bu ağızlarda belirtme ve yönelme durumunun karışmasını (Çalışmamızda bu konu *İstem Nöbetleşmesi* adı altında ele alınacaktır. bkz. Bölüm II, 8.2), diğer bir deyişle kimi durumlarda durum biçimbirimlerinin nöbetleşmesini “birbirlerinin görev sınırlarına girme”; yani bir ad durum biçimbiriminin bazen bir başka ad durum biçimbiriminin yerini tutabilmesi olarak açıklar ve bu durumun özellikle “fiillerin rejimi” olarak adlandırdığı istemle ilgili olduğunu belirtir (Korkmaz, 1995, s. 224). Bu çalışma, ağızlarda kimi zaman gözlemlenen bu durumunun istemle bağlantısını kuran ilk çalışmadır.

İstem yaklaşımı Türkiye Türkolojisinde genellikle geçişlilik ve geçişsizlik dışında bir sınıflandırmaya tabi tutulmayan eylemlerin başka açılardan da sınıflandırılmasına olanak sağlamaktadır. Leyla Karahan *Fiil-Tamlayıcı İlişkisi* adlı makalesinde eylemlerle ilgili sınıflandırmaların “fiil-tamlayıcı” meselesinden yola çıkılarak yapılabileceğini belirtmiştir. “Tamlayıcı” olarak nitelendirdiği biçimbilgisel istemin eylemin anlamına göre belirlendiğinin altını çizen Karahan, bu bağlamda Türkçedeki eylemleri “Tamlayıcısız Fiiller” ve “Tamlayıcılı Fiiller” olmak üzere iki gruba ayırmıştır (Karahan, 1997, s. 211). Karahan’ın bu çalışması, eylemlerin durum biçimbirimleriyle ilişkisinden yola çıkarak Türkçede eylemleri buna göre sınıflandırdığı için Türkiye’de istem çalışmaları için önemli bir dönüm noktası olmuştur. Ancak Karahan, bu çalışmada özneyi bir “tamlayıcı”, bizim deyimimizle ise bir “katılan” olarak kabul etmemiştir. Modern istem çalışmalarında özne, üye hiyerarşisinde tüm eylemler için birinci katılan olarak ele alınmaktadır.

Esin İleri’nin 1997’de yayımlanan *Türkçedeki Fiillerin Birleşim Değeri* adlı makalesi, konunun bir dilbilimci gözüyle de ele alınmış olması açısından önemlidir. İleri, bu makalede “birleşim değeri” olarak ele aldığı istemin özellikle yabancı dil öğrenirken

bilinçli olarak edinildiğine, anadil ediniminde ise konuşurun bu bilince hali hazırda sahip olduğuna vurguda bulunur (İleri, 1997, s. 157). Bağımsal dilbilgisini kısaca tanıtan İleri, Türkçede kimi eylemlerin istemlerini çeşitli düzeylerde inceler. Bu çalışma, Türkçede eylemlerin istemlerini düzeyler halinde ve kurama bağlı bir şekilde ele alan ilk çalışma olması yönüyle oldukça önemlidir.

Abdurrahman Özkan, 1999'da yayımlanan *Türkçede Fiil-Tamlayıcı İlişkisi ve Fiillerin İstem Değiştirmesi* adlı çalışmasında bazı eylemlerin istemlerinin Türkçenin tarihsel dönemlerinden bugüne değiştiği üzerinde durur. *Eski Anadolu Türkçesindeki Bazı Fiillerin Hâl Ekli Tamlayıcıları ve Bu Tamlayıcılarda Zaman İçinde Görülen Değişiklikler* (2011) adlı makalesinde yine durum-tamlayıcı ilişkisi olarak ele aldığı istemi, kimi eylemlerin Eski Anadolu Türkçesinde ve Türkiye Türkçesindeki görünümüne göre inceler. Bu çalışmalar eylemin isteminin eylemin anlamına göre belirlendiği ve anlam değişikçe istemin, istem değişikçe anlamın değiştiğini vurguladığı için önemlidir. Ancak Özkan'ın çalışmaları da yalnızca biçimbilgisel istem düzeyinde kalan çalışmalar olmuştur. Özkan'ın istem değiştirme olarak ele aldığı olgu ise bizce bir tür nöbetleşmedir. Bu konu tezimizin II. Bölümünde ayrıntılı olarak incelenmiştir.

Nadir Engin Uzun, isteme, Evrensel Dilbilgisi terminolojisini kullanarak değinmiştir. *Ana Çizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe* (2000) adlı kitabında istemle ilgili bilgiler Rol Kuramı çerçevesinde “Üye ve Üye Yapısı” başlığı altında ele alınır (bkz. Uzun, 2000, s. 99). Bu çalışma Türkçede kimi ilgeçlerin, adların ve önadların da istem potansiyeli olduğuna bu bağlamda dikkat çeken ilk çalışmadır (Uzun, 2000, ss. 210-211). Uzun, 2003'te yayımlanan *Modern Dilbilim Bulguları Işığında Türkçe Sözlüğe Bir Bakış* (2003) adlı çalışmasında *Türkçe Sözlük*'te eylemlerin istemlerinin verilişiyle ilgili tutumlara değinir ve sözlüğü bu açıdan eleştirir (Uzun, 2003, ss. 285-293). Bu çalışma sözlükte istem bilgilerinin verilişiyle ilgili konuları dile getiren ve eleştiren ilk çalışmadır.

İstem konusunu ele alan önemli çalışmalardan biri de Mustafa Uğurlu'ya aittir. Uğurlu, 2001'de yayımlanan *Türk Lehçelerinin Aktarımında Valenz Sözlüklerinin Önemi* adlı makalesinde, *Fiil Tabanının İstemi (Valenz)* başlığı altında, istem kavramının ayrıntılı bir tanımını şu şekilde yapmıştır (Uğurlu, 2001, ss. 18-19):

“Bitimli bir cümlenin veya bitimsiz bir dil birliğinin merkezinde fiil tabanı, gereklilik derecesine göre anlam yönünde boşluklar açar. Bu boşlukların sayısı fiilden fiile değişiklik gösterir ve o dile hakim olanlar tarafından önceden bilinir. Buna göre fiiller bir, iki, üç boşluk açan fiiller olarak sınıflandırılabilir. Boşlukları dolduran dil birliği tamlayıcı (Aktant) olarak adlandırılmaktadır. Fiil tabanının ilk boşluğu dolduran dil birliği, birinci tamlayıcı, ikincisi ikinci tamlayıcı vd. adlandırılmaktadır. Mesela etken bir fiil tabanının birinci tamlayıcısı cümle içinde özne, ikinci tamlayıcısı nesne olarak vazife görür. Tamlayıcılar olmadıkları zaman fiilin anlamı eksik kalan “mecburi tamlayıcılar” ve bulunmaları halinde fiilin anlamını biraz daha belirginleştiren “ihtiyari tamlayıcılar” olmak üzere iki kısımda incelenmektedir. Tamlayıcılar, isim cinsinden olmak üzere tek bir kelimeden oluşabilecekleri gibi bir kelime grubundan da oluşabilirler ve fiile onun istediği halde bağlanırlar.”

Uğurlu'nun bu çalışması, istem sözlüklerinin Türk dillerinin birbirine aktarımı için gerekli olduğunu vurgulamış olması açısından da önemlidir.

Konuya durum biçimbirimlerinin ikili kullanımı bağlamında yaklaşan bir diğer araştırmacı da Mevlüt Erdem'dir. Erdem, *Eski Anadolu Türkçesinde Fiiller ve Unsurları* (2004), adlı çalışmasında özellikle Eski Anadolu Türkçesinde bazı eylemlerin kimi zaman belirtme durumu kimi zaman yönelme durumuyla kullanıldığını belirtir. Eylemin anlamını tamamlamak için tümcede beraber bulunması gereken unsurları “zorunlu ve seçimlik ögeler” olarak ele alır. Eski Anadolu Türkçesinde “ikili kullanım”larını belirlediği eylemlerin, bu görünümü Orhon Türkçesi, Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Kıpçak Türkçesi dönemlerinde de sergileyip sergilemediğini inceler (Erdem, 2004, ss. 954-957). Erdem'in konuyla ilgili bir diğer çalışması da *Türk Dillerinde Belirtme-Yönelme Durum Eki Değişmesi: Bir Değerlendirme*'dir (Erdem, 2015). Bu çalışmada Erdem, kimi zaman belirtme durumu kimi zaman yönelme durumu isteyen eylemlerin biçimbilgisel istemlerinin diğer Türk dillerinde nasıl işaretlendiğini araştırır. Erdem'in sözkonusu çalışmaları, istem konusunun hem Türkçenin tarihsel dönemlerinde hem de diğer Türk dillerindeki durumunu ortaya koymasından dolayı önemlidir.

Melek Erdem, *Türkmen Türkçesinde Hareket Fiillerinin "İstem"e Göre Anlam Değişmeleri* (2006) adlı çalışmasında, Bağımsal Dilbilgisini temel alarak Türkmen Türkçesindeki hareket eylemlerinin anlam değiştirmesinin sebebini istemin değişmesine bağlar. İstemi “zorunlu ve seçimlik istem” gibi ayrımları da ele alarak inceleyen bu çalışma anlamın değişmesiyle istemin değişmesi arasındaki ilişkiyi kuram dahilinde ele alan sistemli bir çalışmadır.

Kerim Demirci, 2007 yılında yayımlanan *Türkçede Hal Eki Nöbetleşmeleri* adlı makalesinde, normal koşullarda her durum biçimbiriminin kendi anlam çerçevesi doğrultusunda kullanılması gerekirken Türk dillerinde durum biçimbirimlerinin zaman zaman birbiriyle nöbetleştiğini belirtir. “Nöbetleşme” terimini “birbirinin yerine kullanılabilme” anlamında kullanan Demirci, bu durumun Eski Türkçeden günümüze kadar devam ettiğini ve bu nöbetleşmelerin yalnızca Türk dillerinde değil, bazı Altay dillerinde ve Ural dillerinde de görüldüğünü ifade eder. Bu görüşünü Fince ve Moğolca gibi dillerden ve Türkçenin tarihsel dönemlerinden seçilmiş örneklerle pekiştiren Demirci, bu nöbetleşmelerin sebeplerinin kuramsal olarak ayrıntılı bir incelemeye muhtaç olduğunu, bu nedenle konunun derin yapı-yüzey yapı ve istem çerçevesinde incelenmeyi hak ettiğini düşünür.

Konuyla ilgili Türkiye’de yayımlanan önemli bir çalışma da Oktay Selim Karaca’nın *Kazak Türkçesinde Fiil İstemleri* (2011) adlı kitabıdır. Karaca, kitabın giriş bölümünde eylemin istemi ve istemi belirleyen etkenler üzerinde durmuş, istem değişikliği ve sebepleri üzerinde tespitlerde bulunmuştur.

Türkiye’de istemle ilgili en kapsamlı çalışmalar ise Nuh Doğan tarafından yapılmıştır. Doğan’ın 2011’de savunduğu *Türkiye Türkçesi Fiillerinde İsteme Göre Anlam Değişiklikleri* adlı doktora tezinde Türkiye Türkçesindeki eylemler ve istem potansiyelleri Bağımsal Dilbilgisi temel alınarak incelenmiş ve Türkiye Türkçesinde bu isteme göre anlam değiştiren eylemler belirlenmiştir. Doğan, eylemlerin anlam değiştirmesinin ya da çokanlamlılık kazanmasının nedenlerinden birinin de istem olduğunu öne sürmüştür. Bu sebeple Türkiye Türkçesinde çokanlamlı olduğunu saptadığı eylemlerin istemlerini mantıksal, anlamsal ve sözdizimsel düzeyde incelemiştir. Çokanlamlı eylemlerin istemleri, bu çalışmada “bir anlam için bir istem çerçevesi” ilkesinden hareket edilerek düzenlenmiştir. Bundan sonra çalışmalarını bu alanda yoğunlaştıran Doğan, *Çok İşlevlilikleri Açısından Türkçe Edatların Söz Dizimsel ve Anlam Bilimsel Yapısı* (2014) adlı çalışmasında birincil ilgeçlerin istem yapısını, *İstem Sözlükleri ve Türkçe* (2016a) adlı çalışmasında istem sözlüklerini, *Türkçe Sıfatların İstem Bilgisi* (2015) adlı çalışmasında önadların istemlerini ele almıştır. Doğan’ın çalışmaları konuyu modern dilbilim bulguları ışığında, kuramsal ve sistemli

olarak ele aldığı için, Türkiye’de şimdiye kadar istemle ilgili yapılan çalışmalar arasında kuşkusuz en kapsamlı olanlarıdır.

Ayşe İlker’in *Ağız Alanlarında Yükleme ve Yönelme Eklerinin Birbiriyle Değişme Sebepleri Üzerine Yeni Bir Bakış* (2013) adlı makalesi ağızlarda istemin görünümüne derin yapı ve yüzey yapı çerçevesinde karşılaştırmalı olarak yaklaşan ilk çalışmadır. Bu çalışma ağız verilerinin de tarihsel süreçte istemin değişmesi veya nöbetleşmesinin sebeplerini açıklayabilecek bilgiler barındırdığına dikkat çekmektedir. Gürkan Gümüştam’ın *Türkiye Türkçesi Ağız Sözlüklerinin Hazırlanmasında İstem (Valenz) Verilerinin Gerekliliği Üzerine* (2014) adlı makalesi ise istemle ilgili bilgilerin ağız sözlüklerinde de yer alması gerektiğini savunan ilk çalışmadır.

Türkiye’de istem konusunda çeşitli tezler de yapılmıştır. Ancak konu, bu tezlerde genellikle yalnızca biçimbilgisel istem olarak adlandırılan istem düzeyini kapsayacak şekilde, “durum-tamlayıcı ilişkisi” adı altında ele alınmıştır. Son yıllarda Türkçenin tarihsel dönemlerini hem de diğer Türk dillerinde eylemlerin “durum-ekli tamlayıcılarını”, yani biçimbilgisel istemlerini konu alan çalışmalar sayıca artmıştır. Türkçenin tarihsel dönemlerinde ve bu dönemlere ait metinlerde “durum-tamlayıcı”, “durum ekli tamlayıcı” ya da “fiil-tamlayıcı” ilişkisini ele alan tezler şunlardır: Arzu Özdemir *Eski Anadolu Türkçesindeki Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları* (2004), Nesrin Arı *Harezmi Türkçesinde Birleşik Fiiller ve Durum Ekli Tamlayıcıları* (2010), Gülderen Tokmak *Ermeni Harfli Kıpçakça Zebur'da Fiil-Tamlayıcı İlişkisi* (2015). Vildan Emre ise bu ilişki için *Dede Korkut Hikâyelerindeki Fiillerin Birleşim Değerleri* (2000) adlı tezinde kimi dilbilimcilerin yaptığı gibi “birleşim değeri” terimini tercih etmiştir. Aysun Demirez Güneri’nin *Yeni Uygur Türkçesindeki Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları* (2007), Serkan Etiler’in *Kırgız Yazarı Tölögön Kasımbekov'un 'Sıngan Kılıç' Romanındaki Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları* (2014) adlı çalışmaları ise biçimbilgisel istemi diğer Türk dillerinde “durum ekli tamlayıcı ilişkisi” adı altında ele alan tezlerdir.

Kimi tezler ise tarihsel dönemlerde ve ölçünlü Türkçede, yardımcı eylemlerle kurulan birleşik eylemlerde biçimbilgisel istemi “durum tamlayıcı ilişkisi” olarak ele almıştır. Bu tezler şunlardır: Gülsel Sev *Etmek Fiiliyle Yapılan Birleşik Fiiller ve Bunların Hal Ekli veya Hal Eksiz Tamlayıcılarla Kullanılışı* (1997), Yasemin Kaya *Olmak Fiiliyle*

Yapılan Birleşik Fiiller ve Tamlayıcılarla Kullanılışı (2007), Seçkin Uysal *Nehcü'l-Ferâdis'te kıl- Fiiliyle Yapılan Birleşik Fiiller ve Tamlayıcılarla Kullanılışı* (2010).

Kimi tezlerde ise biçimbilgisel istem, istem terimi kullanılarak ele alınmıştır: Hilal Uzunboy *Türkmen Türkçesinde İstem (Valenz)* (2008), Dursun Ahmet Atacık *Türkiye Türkçesinde İstem (Valenz)* (2008), Feyzi Çimen *Özbek Türkçesinde İstem (Valenz)* (2009), Alper Kara *Uzun Kervan Romanı (Dionis Tanasoglu) Metin-Tercüme ve Gagavuz Türkçesinde Fiil İstemleri* (2011), Tuba Arı Özdemir *Gagauz Türkçesinde İstem* (2012), Cüneyt Çetinkaya *Kazak Türkçesinde Fiilin İstemi: Valenz* (2012), Hanife Çiçekli *Azerbaycan Türkçesinde Fiillerin İstemi* (2013), Süleyman Barlas *Kırgız Türkçesinde İstem (Valenz)* (2015), Ferhat Baytürk *Türkmen Türkçesinde Fiillerin İstemi* (2015). Bu çalışmalar değerlendirildiğinde, Arı Özdemir ve Çetinkaya'nın çalışması hariç tutulursa, genellikle istemin yalnızca istatistiksel bir bilgi gibi, biçimbilgisel istemle sınırlı tutulmuş olduğu ve konunun kuramsal altyapısının ele alınmadığı görülecektir. İstem kavramı Türkiye'de hazırlanan birçok tezde kuramsal olarak ele alınmamış, geleneksel bir yöntemle ve seçilmiş örneklerle sözlükler üzerinden yola çıkılarak Türkçenin çeşitli tarihsel dönemlerinde veya Türk dillerinde eylemlerin aldıkları “durum-ekli tamlayıcılar” belirlenmiş ve listelenmiştir.

Habib Abdi Golzar'ın 2016'da hazırladığı *Türkçe Fiillerde İstem (Ettirgen Yapılarda)* adlı tezde ise istem konusuna kuramsal bir giriş yapılmış ve bu konu ettirgen yapılar kapsamında ele alınmıştır. Golzar, tezinde istem kuramını Türkçe eylemlere uygulamaya çalışmış ve ettirgenliğin eylemlerin istemi üzerindeki etkisini incelemiştir. Bağımsal Dilbilgisinden hareketle, eylemleri yalnızca geçişlilik-geçişsizlik bakımından sınıflandırmanın yetersiz olduğunu vurgulamıştır. Bu çalışma, istem ve ettirgenlik gibi birçok yönden birbiriyle ilişkili iki kavramı incelemesi açısından önemlidir.

2. KURAMSAL ÇERÇEVE

Aşağıda, bu çalışmada açıklamalar için başvuru dilbilgisi kuramları kısaca ele alınacaktır. Kuramlar incelendiğinde aslında Bağımsal Dilbilgisi temelli bir kategori olan istem kavramının bu kuramların her birinde farklı birer adla temsil edildiği görülecektir.

2.1. Evrensel Dilbilgisi (Universal Grammar)

Bu çalışmanın başlığında da yer verilen Evrensel Dilbilgisi terimi, aslında Noam Chomsky'nin 1950'lerden itibaren ortaya koyduğu ve zaman içerisinde kimi değişimler göstermekle birlikte, birbirini takip eden sözdizimi kuramlarını bünyesinde toplamaktadır. Evrensel Dilbilgisine göre dünyada konuşulan her dilin bir sistemi vardır ve aslında tüm bu diller geçmişte ortak tek bir sisteme dayanmaktadır. Sistem, bu terminolojide belli bir yapıya, yapı ise sözdizimine gönderimde bulunur. Bahsi geçen tek dil, insanın dili ilk kez kullanmasından itibaren geçen zaman içinde farklı coğrafyalara dağılma, ticari ilişkiler, siyasi sebepler gibi pek çok değişken nedeniyle hem sözlüksel hem de yapısal olarak farklılaşmış ve birçok ayrı dilin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Chomsky, 1957'de öne sürdüğü Üretici Dönüşümsel Dilbilgisi kuramından itibaren bu farklılaşmanın aşamalarını ve dönüşümlerini, dillerin sözdizimlerindeki benzerliklerden yola çıkarak açıklamaya çalışmıştır. Kurama göre bütün diller, konuşurlarının doğuştan getirdiği soyut ve tek bir derin yapıya sahiptir. Yüzey yapı ise derin yapıya kodlanmış bu soyut özelliklerin taşınması ve dönüşmesiyle ortaya çıkar (Chomsky, 1957). Günümüzde farklı coğrafyalarda konuşulan ve çeşitli dil ailelerine mensup dillerin yüzey yapıda çok farklı olsalar da derin yapıda tek bir yapıya işaret ettiği fikri hala tartışmaya açıktır.

Aşağıda Evrensel Dilbilgisi kapsamında ortaya çıkan ve çalışmamızda kimi zaman açıklamalarından yararlandığımız kuramlar hakkında kısaca bilgi verilecektir.

2.1.1. Üretici Dönüşümsel Dilbilgisi (Generative Grammar)

Üretici Dönüşümsel dilbilgisi, Chomsky'nin 1957'de yayımladığı *Syntactic Structures* (Sözdizimsel Yapılar) adlı çalışmasının bir bölümünü oluşturur. Temelde bu kuram, bir dildeki sınırlı sayıda kurallarla bu kurallara uygun sonsuz sayıda tümce üretilebileceğini ve bunların çeşitli dönüşüm kuralları çerçevesinde oluşturulabileceğini savunur. Kuramın yapısı, derin yapı/yüzey yapı ve edinç/edim olmak üzere iki temel karşıtlık üzerine kuruludur (Korkut vd., 2015, s. 28).

Chomsky'ye göre her konuşur doğduğu andan itibaren dil ile ilgili bilgilere sahiptir. Diğer bir deyişle tüm bireyler bir dil mekanizmasıyla doğar ve bu mekanizma sayesinde konuştukları dilin kurallarını bilir ve sınarlar. Bu mekanizma tüm diller için ortak dil evrensellikleri içerir. Zihinde yer alan bu mekanizma bizi derin yapı kavramına götürür. Derin yapılar doğuştan edinilen yapılardır. Her konuşurun zihninde bulunan dil yetisine ait ortak özellikler sergilerler. Yüzey yapı ise dile ait, sonradan edinilen ya da öğrenilen bilgileri içerir. Bu nedenle dilden dile ve kişiden kişiye farklılık gösterir. Derin yapıya ait bilgiler çeşitli dönüşüm kurallarına göre yüzey yapıya aktarılır. Her tümcenin derin yapı ve yüzey yapı olmak üzere iki farklı düzeyi vardır. Diğer bir deyişle derin yapı konuşurun zihninde ve soyut bir bilgiyken, yüzey yapı bu soyut biçimin çeşitli kurallar çerçevesinde somut bir şekilde seslere, hecelere, sözcüklere, sözlükbirimlere, öbeklere ve tümcelere aktarılmasıdır. Chomsky, dilbilimin temel amacının çeşitli dillerin dilbilgisi yapılarındaki ortak özellikleri belirlemek olduğunu düşünmektedir. Bu nedenle tümcelerin derin yapısının anlaşılması, bu ortak özelliklerin ortaya çıkarılmasında oldukça etkili bir rol oynayacaktır.

Konuşur, derin yapıdaki bilgiyi yüzey yapıya geçirmek için doğuştan gelen evrensel bir mekanizmaya sahiptir. Derin yapıdan yüzey yapıya geçiş aşaması edinç sayesinde olur. Edinç, dilin yaratıcı özelliği sayesinde gerçekleşir. Diğer bir deyişle konuşurun sınırsız sayıda tümce üretebilme yeteneğiyle ilgilidir. Edincin somut gerçekleşmesi ise edimdir.

Dönüşüm ise “konuşucuya sınırlı sayıdaki işlemlerde derin yapıdan yüzey yapıya geçişi sağlar” (Korkut vd., 2015, s. 30). Derin yapıdaki örtük bilgiler yüzey yapıya çeşitli dönüşümlerden geçerek aktarılırlar. Diğer bir deyişle dönüşüm “derin yapıları yüzey yapıya döşeyen sözdizimsel işlem”dir (İmer vd., 2013, s. 104). Dönüşümlerin taşıma, yer değiştirme, silme gibi çeşitli sözdizimsel işlevleri vardır.

2.1.2. Yönetim Kuramı (Government Theory)

Chomsky'nin 1957'de sunduğu kuramında kimi konular ve açıklamalar eksik ya da yetersiz kalmış, bu bağlamda kuram çeşitli eleştiriler almıştır. Bu nedenle kuramda çeşitli düzenlemeler ve değişiklikler yapılmıştır. Zaman içerisinde çeşitli aşamalardan geçen kuram, 1980 sonrasında oldukça köklü bir şekilde değişmiştir.

Chomsky'nin 1980'de ortaya koyduğu İlkeler ve Değiştirgenler Kuramına göre Evrensel Dilbilgisi kurallardan değil, ilkeler (principles) ve değiştirgenlerden (parameters) oluşmaktadır. Buna göre her dil çeşitli evrensel ilkelere dayanır. Örneğin her dilde öbek yapıların bulunması bir ilkedir. Dillerde öbek yapıların farklı şekillenmesi ise değiştirgenler olarak açıklanır. Bir öbekte yönetici unsur olan baş'ın (head) ya da yönetilen unsurun başta veya sonda olması değiştirgenlere bağlıdır. Bir öbekte yönetilen ve yönetilen yapıların yeri yönetici değiştirgeni (head parameter) tarafından belirlenir (Kerimoğlu, 2014, s. 80).

Yönetim Kuramı, bu modele dayanır. Chomsky'nin 1981'de yayımladığı *Lectures on Government and Binding* adlı çalışma bu kuramı ortaya koymaktadır. Çalışmada ilke ve değiştirgenler temel hatlarıyla anlatılmış, derin yapı ve yüzey yapının çerçevesi genişletilmiştir (Chomsky, 1988, s. 5).

Kuram temel olarak dilsel yapıların bir yöneten-yönetilen ilişkisi içerisinde olduklarını savunmaktadır. Bir yapının yöneticisi aynı zamanda baş olarak da anılır. Yönetme kuramı baş öge ve yönettiği ögeler arasındaki ilişkiyi ele alır Bu ilişkiye göre baş öge, kendisine bağlı ögeleri yönetir ve onlara bazı roller yükler. Yöneticinin dahil olduğu sözcük sınıfı yönettiği ögelerle beraber oluşturduğu öbeğin de bağlı olacağı sözcük sınıfını belirler. Diğer bir deyişle baş'ın sözcük kategorisi neyse yöneticisi olduğu öbek de ona göre adlandırılacaktır. Örneğin baş sözcük adsa kurduğu öbek de ad öbeği, eylemse kurduğu öbek de eylem öbeği olacaktır (Chomsky, 1988, s. 163). Yani yönetim ilişkisi öbeğin dallanması üzerinde etkilidir. Baş öge aynı zamanda tümcede yönettiği ögelere çeşitli sözdizimsel roller de yükler, diğer bir deyişle yönetim ilişkisi tümcedeki ögelerin sözdizimsel konumlarının belirlenmesinde de ana etkidir.

Yönetim Kuramına göre tümce, bir ad öbeği ile bir eylem öbeğinden oluşur. Her öbek de kendi içinde bir yönetim şemasına sahiptir. Ancak tümcedeki tüm ögelerin yönetimi eyleme bağlıdır; diğer bir deyişle tümceyi eylem yönetir ve sözdizimsel yapı eylem tarafından kurulur. Eğer belli bir eylem tümcede gerçekleşecekse o eylemin yönetim çerçevesinde yer alan zorunlu temel ögelerin de mutlaka tümcede yer alması gerekir. Örneğin Türkçede *iç-* eylemi temel olarak bir özne ve sıfır biçimcik ya da belirtme durumuyla işaretlenmiş bir nesne gerektirir. Bu iki öge, eylemin anlamını tamamlaması için zorunludur ve aynı zamanda eylemin gerçekleşmesi için tümcede bulunması

gereken minimum ögelerdir. Bu ögeler, bunun yanı sıra, hem eylemin belirlediği bazı rolleri hem de eylemin gerektirdiği durum işaretleyicilerini de yüklenirler. Tümcede yönetici unsur olarak adlandıracağımız eylem, her bir ögeye bir durum işaretleyicisi yükler, böylece yönetilen konumunda olan her ad ya da ad öbeği bir durum işaretleyicisine sahip olur; bu durumda, durum işaretleyicileri yönetici unsurun yönetilenle bağımlı kurmuş olur. Diğer bir deyişle, tümcede temel yönetilen ögelerden birincisi olan özne, eylem tarafından sıfır biçimcikle işaretlenerek görevlendirilir. Diğer yönetilen öge olan nesne ise eylemin anlamına uygun olan bir durum işaretleyicisini alır. Başka bir deyişle, her eylem yönetim çerçevesi içerisinde, çevresinde doldurulması gereken boş alanlar açar. Eylemin anlamını tamamlamak için bu boş alanların doldurulması gerekir. Boşlukları dolduran eylem anlam yönünden tamamlanır. Diğer bir deyişle gerçekleşmiş olur. İşte boşlukları dolduran yapı bizim çalışma konumuzu oluşturan *istem*'dir. Ancak Evrensel Dilbilgisinin terminolojisine göre bu yapıya *rol* adı verilir.

Dilde her biçim için bir *d-yapı* biçimi vardır ve bu *d-yapılar* *y-yapıya* aktarılırken *d-yapıdaki* dizime uymayan bazı özellikler dönüşüm kuralları aracılığıyla taşınarak sözdiziminde yeniden biçimlendirilir. Diğer bir deyişle taşıma dönüşümüne uğrar. Taşıma dönüşümünün de kimi kuralları vardır. Bu kurallar, çeşitli altkuramlar aracılığıyla açıklanmıştır. Bunlardan biri de Rol Kuramı'dır (Chomsky, 1988, s. 5).

2.1.3. Rol Kuramı (θ -Theory)

Evrensel Dilbilgisi çerçevesinde ortaya çıkan dilbilgisi modellerinde biri de Rol Kuramıdır. Rol Kuramı, İlkeler ve Değiştirgenler Kuramını oluşturan önemli altkuramlardan biridir. Kuram genel olarak, Evrensel Dilbilgisinin daha önceki aşamalarında ihmal edilmiş olan ve bu nedenle eleştirilerin odak noktası haline gelen "anlamın sözdizimi üzerindeki etkisini" ele almaktadır. Kuram, sözdizimsel yapıdaki anlambilimsel bilgilerin belirlenmesi ve bunların sözdizimindeki yansımalarının incelenmesini amaçlar. Diğer bir deyişle, sözdizimi ile derin yapı arasındaki anlamsal ilişkinin nasıl şekillendiğini araştırır.

Kuram *üye yapısı, rol yapısı ve durum belirleyicisi* kavramlarından oluşur. Üye yapısı, yüklem veya yüklemcil ögenin sözdizimsel yapı içinde birlikte görüneceği zorunlu ve seçimlik üyelerin yapılanmasına dair bilgileri içerir. Söz konusu yüklem veya yüklemcil öge, üyelerine farklı roller yükler ve bu ilişki rol yapısını oluşturur. Rol yapısı, yüklem ve üyeleri arasındaki anlamsal ilişkiyi ortaya koymakla beraber sözdiziminin şekillenmesinde de etkili olur. Rollerin belirlenmesi ise durum belirleyiciler aracılığıyla yapılır. Her bir durum belirleyicinin sözlüksel kütüğünde hangi üyeye hangi rolü yükleyeceği tanımlanmıştır.

Sözcüğün sözlüksel kütüğünde taşınan bilgiler yankategorileme aracılığıyla yüzey yapıya yansıtılır. Yankategorileme kavramı, bir sözlüksel birimin sözdizimsel yapıda birlikte görüneceği diğer kategorilere yönelik seçimini ifade eder (Uzun, 2000, s. 97). Başka bir deyişle, bir sözcüğün sözdizimsel yapıda öbek oluşturmak için yanında hangi üyeyi almak zorunda olduğuna ilişkin bilgi yankategorileme bilgisidir (Özsoy vd., 2011, s. 143). Örneğin, geçişli eylemler öbek yapıda nesne konumunda bulunacak bir ad öbeği istediklerinden, eylemin yankategori çerçevesinde, öbeğe nesne işlevi kazandıracak bir işaretleyiciyle işaretlenmiş bir ad öbeği bulunacaktır. Geçişli bir eylem olan *gör-* eyleminin yankategori çerçevesini şu şekilde gösterebiliriz:

gör- E [AÖ_]

(4) *Bugün Ali'+(y)i göreceğim.*

Geçişsiz eylemlerin ise yankategori çerçevesi boştur, yani nesne almazlar. Geçişsiz bir eylem olan *uyu-* eyleminin ise yankategori çerçevesi şu şekildedir:

uyu- E []

(5) *Ali+Ø uyudu.*

Yankategorileme çerçevesi anlambilimsel özellikler taşır, çünkü bir eylemin bir ad öbeği gerektirdiği, o eylemin bildirdiği iş ya da oluş gibi olgulardan anlaşılır ve eylemin anlambilimsel çerçevesinde kodludur. Örneğin *gör-* eylemi için bu eylemi gerçekleştirecek bir varlık olması gerektiği gibi, görülecek bir varlığın olması da gerekmektedir. *uyu-* eylemi ise zorunlu olarak, sadece eylemi yapacak bir varlığa ihtiyaç duyar.

2.2. Durum Dilbilgisi (Case Grammar)

Durum Dilbilgisi (Case Grammar), Üretici Dönüşümsel Dilbilgisi ve Yönetim ve Bağlama Kuramı gibi Chomsky tarafından geliştirilen sözdizimi kuramlarının tümce çözümleme yöntemine karşı çıkan Charles Fillmore tarafından 1960'ların sonunda ortaya atılan bir kuramdır. Bu kuram da bahsi geçen diğer kuramlar gibi sözdizimini merkez alır ve tümceyi yüklem tarafından kodlanan anlamsal roller yönünden inceler. Ancak Chomskyci kuramların tümceyi ad öbeği ve eylem öbeği olarak ikiye ayırarak sözdizimsel yapıda yer alan özne ve nesne gibi öğeleri göz ardı etmesini eleştirir (Fillmore, 1966, s. 1). Fillmore, özne ve nesneye yeni kategoriler ekleyerek tümcedeki rollerin sayısını artırır ve bunları *durum* olarak adlandırmayı tercih eder. 1966'da yayımladığı *Toward a Modern Theory of Case* adlı makalede geleneksel dilbilgisinin öngördüğü durum kavramına yeni bir yaklaşım getirerek EDEN (agent), DENEYİMCİ (experiencer), NESNE (objective), KAYNAK (source), HEDEF (goal), ARAÇ (instrumental) gibi, yine yükleme göre belirlenen bazı evrensel durumlar önerir ve tümcedeki öğeleri bu durumlardan hangisinde bulduklarına göre çözümler (Fillmore, 1966, s. 5). Burada konunun anlaşılması açısından, temelde Fillmore tarafından belirlenen ve evrenselliği kabul edilen yedi durumu inceleyelim:

Eden (Agent): Bu anlamsal rol, eylemin bildirdiği hareketi ya da süreci başlatana gönderimde bulunur. Diğer bir deyişle eylemin gerçekleştiricisidir. Tümcede yüklem ya da yüklemcil öge tarafından EDEN rolüyle işaretlenen üyeler özne işlevini üstlenirler. EDEN rolünü üstlenen üyeler Türkçede genellikle sıfır biçimcikle işaretlenirler:

(6) *Ayşe+ØÖZNE[EDEN] camı kırdı.*

Etkilenen (Patient): Etkilenen rolü eylemin belirttiği sürece maruz kalarak bu süreçten etkilenen varlığa gönderimde bulunur. Diğer bir deyişle bu rolü üstlenen varlığın durumunda eylemin gerçekleşmesine bağlı bir gelişme ya da değişme olmuştur. Tümcede ETKİLENEN rolünü üstlenen üyeler, eylem etkense nesne konumunda bulunurlar. Ancak edilgen bir tümcede özne konumuna da yükselebilirler.

(7) *Ayşe+ØÖZNE[EDEN] bardağ+1DOLAYSIZNESNE[ETKİLENEN] devirdi.*

Deneyimci (Experiencer): Bu rol, eylemin bildirdiği süreçleri deneyimleyen varlığı ifade eder. Genellikle duyu eylemleri (*işit-*, *gör-* vb.) ve duygu eylemleri (*kork-*, *üzül-*) gibi eylemler bu anlamsal rolü gerektirirler:

(8) *Hasan+ØÖZNE[DENEYİMCİ] evin yandığını görmüş.*

Konu (Theme): Bu rol genel olarak tümcede sözü edilen varlığa gönderimde bulunur. Bu rolü üstlenen öge genellikle tümce başına bulunur ve tümcede özne ya da öznenen önce gelen pozisyonlarda yer alan üyeler tarafından temsil edilir (İmer vd., 2013, s. 180).

(9) *Defter+ØÖZNE[KONU] masada duruyor.*

Kaynak (Source): Bu rol, tümcede eylemin bildirdiği hareketin başladığı ya da bittiği yere gönderimde bulunur. Türkçede KAYNAK rolü genellikle yönelme ve ayrılma durum işaretleyicileriyle işaretlenir.

(10) *Hasan okul+danDOLAYLINESNE[KAYNAK] çıktı.*

Hedef (Destination): Bu rol, eylemin bildirdiği hareketin veya oluşun yöneldiği tarafı ya da sonlandığı yeri ifade eder. Türkçede bu rol yönelme durum işaretleyicisiyle işaretlenir:

(11) *Ayşe okul+aDOLAYLINESNE[HEDEF] gidiyor.*

Yer (Location): Bu rol, eylemin belirttiği sürecin gerçekleştiği veya varlığın bu süreçte bulunduğu yere gönderimde bulunur:

(12) *Ahmet bu otel+deDOLAYLINESNE[YER] kalıyor.*

Araç (Instrumental): Bu rol, eylemin bildirdiği işin meydana gelmesini sağlayan ya da gerçekleşmesine neden olan varlığı ifade eder. Türkçede bu rol ya *ile* ilgeciyle ya da onun dilbilgiselleşmiş biçimi olan {+IA} biçimbirimi ile işaretlenir:

(13) *Ayşe parmağını kağıt+laBELİRTEÇTÜMLECİ[ARAÇ] kesti.*

Durum kuramına göre tümce, derin yapıda *kiplik* (modality) ve *önerme* (proposition) adı verilen iki ayrı ögeden oluşur: Kiplik kavramı zaman, kip, görünüş, kılınış gibi

tümceyle ilgili bütün özellikleri içerir. Önerme kavramı ise, dış yapıdaki öğelerin sahip olabileceği çeşitli anlamsal rolleri belirleyen bitimli ya da bitimsiz eylem yapısını ifade eder. Diğer bir deyişle tümcenin anlamsal içeriğine gönderimde bulunur (Crystal, 2008, s. 64, Trask, 2003, s. 222).

Kuram, Üretici Dönüşümsel Dilbilgisi metodunun, anlamın sözdizimine etkisiyle ilgili göz ardı ettiği bazı noktalara bir itiraz niteliğinde ortaya çıksa da sözdiziminde bu kuramın da açıklayamadığı noktalar bulunmaktadır. Chomsky, özellikle 1980 sonrası çalışmalarında, bu kuramın öne çıkardığı anlamsal roller konusuna da değinmeye ve önem vermeye başlamıştır.

Özetle durum dilbilgisi, bir dildeki sözdizimsel ve anlamsal ilişkileri belirleyerek evrensel benzerlikleri saptamaya çalışan bir kuramdır. Eylemin gerek duyduğu anlamsal istem yapısı derin yapıda sezgiseldir. Yüzey yapıda ise eylemin sözlüksel yapısı ve tümcenin sözdizimsel yapısı arasında sıkı bir ilişki vardır. Kuram, eylemlerin anlamlarıyla sözdizimsel yapıları arasındaki ilişkiyi kurmaya ve bu ilişkileri çözümlenmeye çalışır. Tümcede bir üyenin anlamsal rolü, onu yöneten eylemin anlamı tarafından belirlenir (Haegeman, 1991, s. 25). Fillmore (1968) eylemlerin, anlamlarının gerektirdiği adların özellik ve sayılarına bağlı olarak sınıflandırılması gerektiğini savunmuştur. *Çocuk güldü.* tümcesinde bir eylem hareket eylemi olarak belirlenirse hareket eden şeyi belirleyen bir adla birlikte kullanılması gerekir ve bu adın eylemle ilişkisi anlamsal olarak EDEN rolündedir. Eylemin etki alanı birlikte kullanıldığı adları da kapsar. Diğer bir deyişle eylem, anlamının bir parçası olan bir dizi özelliğe sahiptir. Bu anlamsal özellikler, eylemin belirli durumlardaki adları almasını gerektirir. Eylemin bu özellikleri belirlenerek anlamının gerektirdiği durumlarla kodlanmış adlar, eylemin anlamsal yapısına eklenir. Böylece eylemin anlamı belirlenince durum çerçevesi (case frame) de ortaya çıkar. Her eylemin anlamının belirlediği istemleri ve rolleri kapsayan tek bir durum çerçevesi vardır. Buna göre bir sınıflandırma yapıldığında aynı durum çerçevesine sahip olan eylemler aynı eylem türüne girerler. Durum çerçevesi, her eylem için, o dili konuşan insanların kendi anadillerinde belirleyeceği evrensel bir yapıdır (König, 1983, s. 113). Biz çalışmamızda, sözdiziminde öğelere eylem tarafından yüklenen ve Durum Dilbilgisinin *durum* olarak nitelendirdiği bu rolleri istemin “anlamsal istem düzeyi” adı verilen aşamasında ele alacağız:

Derin yapıda eylemin açtığı boş kategoriler olan bu roller, mantıksal olarak konuşucuda oluşur ve yüzey yapıda yine eylem tarafından çeşitli unsurlar olarak tümce yapısında ortaya çıkarılır ve kodlanırlar. Bu anlamsal roller, istem düzeylerinden biri olan anlamsal istemin belirlenmesinde rol oynamaktadır. Anlamsal roller, derin yapıda temel ve mantıksal anlamsal ilişkilerle belirlenir ve yüzey yapıda, yani sözdiziminde anlamsal ilişkilerin betimlenmesinde kullanılırlar. Eylemin istem çerçevesinin değişmesinde de esas olarak, derin yapıda, zamanla o eylemin gerçekleşmesi için önceden ihtiyaç duyulan bu kategorilerden bazılarının, konuşucunun dünyayı ve nesnelere algılayışı değiştiğinde ihtiyaç duyulmaması, bazı kategorilerin kaybolması ya da değişmesi etkili olmaktadır. Bu nedenle tezimizde, bazı durumlarda, Durum Dilbilgisinin öngörülerine başvurulacaktır.

Sonuç olarak, Evrensel Dilbilgisine göre bütün dillerin öbek yapıları, aslında ortak bir derin yapıya dayanmaktadır. Bu ortak yapı fikrinin Türkçede bir eylemin ya da istem potansiyeli olan diğer sözcük türlerinden bir sözcüğün katılanlarıyla kurduğu mantıksal, anlamsal, sözdizimsel ve buna bağlı olarak biçimbilgisel ilişkileri ve bu ilişkilerin neden dilden dile, bir dilin belli dönemlerine ve ağızlarına göre nöbetleştiğini ya da değiştiğini açıklaması gerekir. Evrensel Dilbilgisi bu nöbetleşmeyi çeşitli dönüşüm kurallarıyla açıklamaktadır. Çalışmamızın ana bölümlerinde zaman zaman bu kurallara başvurulacaktır.

I. BÖLÜM: DURUM KAVRAMI

Türkiye’de yazılan dilbilgisi kitaplarında kullanılan *durum* ya da *hal* terimi, *durum-tamlayıcı ilişkisi* kavramı, Üretici Dönüşümsel Dilbilgisinin alt kollarından biri olan Rol Kuramının temel bileşeni olan *rol* kavramı ve Bağımsal Dilbilgisinin kullandığı *istem* terimi aslında hep aynı olguya, durum işaretleyicisi ve eylem/ad/önad/ilgeç ilişkisine işaret etmektedir.

Tezimizin asıl konusu olan istemle ilgili kuramsal çerçeveyi kurmadan önce konuyu doğrudan ilişkilendiren *çekim*, *durum*, *durum biçimbirimi* ya da bizim tercih ettiğimiz adıyla *durum işaretleyicisi* vs. gibi kavramlara ve Türkçede durum kategorisinin görünümüne, istem konusunu ilgilendirdiği ölçüde, dilbilgisi yazarlarının ve dilbilimcilerinin bakış açılarını da belirterek değineceğiz.

Durum (hal) kavramı, dilbilgisi ve dilbilim çalışmalarında üzerinde oldukça fazla durulan; ancak Türkolojide çoğunlukla geleneksel bir yaklaşımla ele alınan konulardan biridir. Türkçede kaç durum olduğu ve Türkçenin durum işaretleme sistemleri henüz tüm yönleriyle yeterince incelenmemiş ve bu konular genellikle modern dilbilim kuramları çerçevesinde ele alınmamıştır.

Durum (case) terimi ve geleneksel biçimiyle durum kavramının ele alınışı aslında birçok dilbilgisel kategori gibi Eski Yunanca ve Latincedeki dilbilgisi geleneğine dayanmaktadır. *Case* (durum) terimi Eski Yunanca “düşen, uzaklaşan” anlamındaki *ptotis* sözcüğünün Latince karşılığı olan *casus*’tan gelmektedir (Uzun, 2004, s. 169). Bu konudan dilbilgisel bir kategori olarak ilk kez Aristo’nun *Poetika*’sında Eski Yunancayı konu alan bir bölümde bahsedilmiştir. Bu kavram için İngilizcede *case*, Almanca *Kasus*, Fransızca *cas* terimi kullanılır. Osmanlı Dönemindeki dilbilgisi çalışmalarında ise bu kavramı ifade etmek için *ahval-i ism* tabiri kullanılmıştır. Günümüzdeki Türkoloji çalışmalarında ise istatistiksel olarak en çok *hal* ve *durum* terimleri kullanılmaktadır.

Durum kategorisi Türkiye’de yazılan dilbilgisi kitaplarında “biçimbilgisi” başlığı altında ele alınsa da aslında sözdizimi içerisinde değer kazanan bir ulam olduğu için biçimbilgisi ve sözdiziminin kesiştiği bir alanda yer alır. Bu nedenle modern dilbilim bu

kategoriyi *biçimsözdizimsel* (morphosyntactic) bir ulam olarak ele alır ve bu bakış açısıyla inceler.

Türkiye’de yazılan dilbilgisi kitapları genellikle biçim temelli sınıflandırmalar yapar. Günümüzde modern dilbilim anlayışını ise “kavram temelli kategori” anlayışı oluşturur. Yani tek bir biçimden yola çıkılan bir kavram anlayışı yerine, farklı biçimlerden oluşan bir kavram alanı dilbilimin inceleme sahasını oluşturur.

Durum kategorisi, sayı ve cinsiyetle birlikte dünya dillerinde en yaygın olan çekim kategorilerinden biridir. Durum, temel olarak adların tümce içindeki pozisyonlarıyla ilgili bir ulam olduğundan sözdizimiyle doğrudan ilgilidir. Kerimoğlu, dilbilgisi ve dilbilim araştırmacıları için popüler bir araştırma konusu olan bu kategoriyle ilgili iki önemli tartışmanın hala yapıldığına dikkat çeker. Bunlardan birincisi dillerde kaç durum olduğudur. İkincisi ise bir durumun dilde nasıl karşılandığının ortaya konulması sorunsalıdır (Kerimoğlu, 2014, s. 172).

Dil evrensellikleri ve dil tipolojisiyle ilgili çalışmalar incelendiğinde birçok dünya dilindeki “durum”ların ortaya konduğu görülür. Ancak Türkçe gibi, araştırmacıların durum sayısı üzerinde kesin bir uzlaşma sağlayamadığı diller de mevcuttur. Bu konudaki görüşlere ilerleyen bölümlerde değinilecektir.

Bir dilde neyin durum olarak ele alınması gerektiği de bir tartışma konusudur. Durumla ilgili dilbilimsel temel kanı, ad ve eylem arasındaki ilişkiyi ve bağlantıyı sağlayan bir sözdizimsel kategori olduğudur. Fakat Türkçede, iki ad arasında ilişki kuran ilgi durumunun hangi kategoride ele alınması gerektiği haliyle araştırmacılar arasında bir görüş ayrılığı doğurmuştur.

Yapılan araştırmalarda her durumun anlamsal bir karşılığı olduğu ve belli bir durumda bulunan bir sözcüğün bu anlamsal çerçeveyi üstlendiği fikri hakimdir. Bu genellemeyi sorgulayan Kerimoğlu, Latince *ablativus* “ayrılma, çıkma” durumunun bu anlamsal çerçeve için kullanıldığını ve bu durumdaki tüm adların bu anlamı ifade ettiğinin kabul edildiğini belirtir. Ancak Türkçede {+DAn} biçimbirimiyle işaretlenen bu durumun sadece uzaklaşma, ayrılma değil; *Yağmurdan gelemedim.*, *Baklavalardan yesene!* gibi tümcelerde olduğu gibi sebep-sonuç, parça-bütün vb. gibi ilişkileri de ifade edebildiğini söyler. Bu durumda “Burada birden fazla durum mu vardır, yoksa tek bir durum vardır

ve bu durum birden fazla anlam alanına mı sahiptir?” gibi yerinde ve cevaplanması gereken sorular sormak gerekmektedir (Kerimoğlu, 2014, s. 173).

Geleneksel çalışmalarda özellikle durum biçimbirimlerinin şekilsel yapısı üzerinde çok durulur. Oysaki durum kategorisi çoğunlukla ad öbeği ve eylem ilişkisiyle ilgilidir. Yani sözcüğün herhangi bir biçimbirim alıp almamasının ya da belli bir biçimbirimle işaretlenmiş olmasının durumu belirlemede birincil bir önemi yoktur. Ancak sözcüğün aldığı biçimbirimin şekli çalışmalarda daha ön planda tutulmakta ve bu durum, durum işaretleyicisiyle işaretlenmiş sözcüğün tümcedeki görevini ortaya koyarken çeşitli yanılgılara yol açmaktadır: Herhangi bir durum işaretleyicisiyle işaretlenmemiş bir sözcüğün tümce yapısı söz konusu olduğunda otomatik olarak özne olduğunun düşünülmesi ya da yönelme durumu almış, aslında nesne görevinde olan bir ögenin geleneksel çalışmalarda dolaylı tümleşik olarak gösterilmesi vb. Halbuki öbek yapıda veya tümcede sözcüğün baş üyeyle, yani yüklemle olan ilişkisi, durumunu ve öbek ya da tümcedeki işlevini belirlemede daha önemlidir.

Durum kavramını ayrıntılı olarak ele almadan önce bu kategoriye ilgilendiren bazı temel kavramlardan bahsetmek yerinde olacaktır. Dile fazla düşünülmeden, yüzeysel bir bakış atıldığında anlamlı en küçük dil biriminin *sözcük* olduğu düşünülebilir. Oysa herhangi bir sözlüksel anlamı olmadığı düşünülse de biçimbirimler de bir anlama sahiptir ve bu anlam çoğunlukla dilbilgiseldir. Başka bir deyişle, biçimbirimlerin içerdiği anlam, dilbilgisel bir kavram veya kategoriye gönderimde bulunur (Sebzecioğlu, 2016, s. 123). Bu yüzden dilde en küçük anlamlı birimler *biçimbirim*lerdir.

Biçimbirimler, *bağımlı* ve *bağımsız biçimbirimler* olarak iki gruba ayrılırlar. Bağımlı biçimbirimler tümcede tek başına bulunması mümkün olmayan, tümcede yer alabilmesi için başka birimlere ihtiyaç duyan yapılardır. Tek başlarına dilbilgisel bir kavram veya kategoriye işaret etseler de tümcede belli bir işlev yüklenemezler. Sözlükte sözlüksel bir birim olarak yer almazlar. *Türetim* ve *çekim biçimbirimleri* bağımlı biçimbirimlerdir. Tümcede tek başlarına yer alabilen, sözlüksel bir anlama sahip biçimbirimler ise bağımsız biçimbirimler olarak adlandırılır. Adlar, önadlar vb. sözcükler bağımsız biçimbirimlerdir.

Bağımlı biçimbirimler olarak nitelendirdiğimiz türetim biçimbirimleri yanına eklendikleri veya başka bir deyişle tümcede beraber görüldükleri sözcükten yeni bir sözcük ve başka bir kavram oluşmasını sağlayan ve yanlarına geldikleri sözcüğün türünü değiştirebilen yapılardır. Basit bir deyişle dildeki türetim sürecini gerçekleştiren, yani sözlüksel yapılar oluşturabilen, geleneksel deyişle “yapım ekleri” bu kategori içinde yer alırlar. Çekim biçimbirimleri ise tümcede sözdizimsel ilişkilerin kurulmasını ve dilbilgisel kategorilerin sözcüklere kodlanmasını sağlarlar. Çekim biçimbirimlerini yüklenen sözcükler, yeni sözlüksel yapılar değil, yeni bir sözlükbirimin kullanımına girmiş sözcükbiçimler olurlar (Sebzecioğlu, 2016, s. 130). Yani çekim süreci, başka sözcükbirimler yaratan türetim sürecinin karşıtı olan bir dilbilgisel olgudur (İmer vd., 2013, s. 73).

Çekim, sözlükbirimlere yer aldıkları sözdizimsel konuma uygun bir biçim vermek amacıyla, çekim biçimbirimleri aracılığıyla gerçekleştirilen ve sonunda bir dizi sözcükbiçim üreten dilbilgisel bir süreçtir (Özsoy vd., 2011, s. 93). Diğer bir deyişle çekim biçimbirimleri ad veya eylem soylu kök ya da gövdelere ulanarak bu sözcüklerin sözdizimi içerisinde birbirleriyle ve başka üyelerle ilişki kurmasını sağlar. Bu ilişkiyi kurmak için gereksinim duyulan biçimlenme süreci de çekim olarak adlandırılır. Sözü geçen ilişki, kök veya gövdenin soyu ve seçilen biçimbirimin görevine ya da işlevine göre çoğulluk, iyelik, durum, kiplik, zaman, kişi, sayı vb. açılardan kurulabilir.

Bu bölümün konusu olan durum kavramıyla ilgili olarak geleneksel ve modern çalışmalarda, çoğullukla birbirini tekrar eden tanımlara rastlamak mümkündür. Ergin, “hal” olarak ele aldığı bu kavramı “ismin kendi dışında kalan kelimelerle münasebetini ifade eden bir gramer kategorisi” olarak tanımlar (Ergin, 2013, s. 129). Banguoğlu ise bu terimi *Adlarda Çekim* başlığı altında “adlar söz içinde başka kelimelerle olan ilişkilerine göre farklı hallerde bulunurlar. Bu haller onlara gelen bazı eklerle belirtilir. Farklı hallere adın halleri (cas), bir adın bu tür ekler almasına ise adçekimi (déclinaison) deriz.” diyerek açıklamıştır (Banguoğlu, 2007⁸, s. 326). Gencan ise adların tümcedeki görevlerinin çekimlerine; yani durumlarına bağlı olduğunu belirtir (Gencan, 2007, s. 193). Demir ve Yılmaz’a göre, (2012, s. 209) iyelik biçimbirimlerinden sonra gelen ve soru enklitiği *mX* ile aitlik eki {+ki}’yi alabilen durum biçimbirimleri, öbek veya tümce içindeki adları diğer sözcüklere farklı anlam ifade edecek biçimde bağlamaya yararlar.

Blake'e göre durum, adın bağımlı olduğu başla olan ilişkisini gösteren bir süreçtir. Tümce düzeyinde bakıldığında adın eylemle, öbek düzeyinde ele alındığında ise başka bir ad ya da ilgeçle ilişkisini temsil eder (Blake, 2004, s. 1).

Geleneksel durum anlayışı Eski Yunancayı konu alan Latince çalışmalara dayanmaktadır. Günümüzdeki geleneksel durum terminolojisinin kökenini de bu çalışmalar oluşturur. Bahsi geçen çalışmalarda, farklı durumlarda çekimlenen sözcüklerin sözdiziminde bağımsız olarak standart biçimlerinin değiştiği görüşü savunulmuştur. Sözcüklerinin temel biçimi bugün "yalın durum" olarak adlandırılan biçimleri kabul edilirdi. Diğer biçimler ise sözcüklerin tümcedeki konumlarına ve yüklendikleri görevlere göre belirlenirdi. Örneğin, öznenin yaptığı işten etkilenen ve eylemin konusunu ifade eden ögeler belirtme durumundayken, işin yöneldiği, yapıldığı, kaynaklandığı vb. yerleri gösteren sözcükler ise yönelme, bulunma, ayrılma vb. durumlarda bulunurdu (Uzun, 2004, s. 169).

Geleneksel anlayışta, durumların belirlenmesi veribağımlı ve dağılımsal bir bakış açısıyla yapmıştır (Uzun, 2004, ss. 169-170). Başka bir deyişle, bir dilde bir sözcüğün kaç tane farklı biçimi varsa o kadar durumu vardır, görüşü hakimdir. Durumların, dilbilgisel ve anlamsal olarak sınıflandırılmaları da yine Latince geleneğine dayanmaktadır (Uzun, 2004, s. 186).

Türkçenin ad çekimi en eski dönemlerden beri aslında dilbilgiselleşerek biçimbirim haline gelmiş ilgeçler ya da bağlı birimler olan durum işaretleyicileriyle veya sonilgeçlerle yapılmaktadır. Durum işaretleyicileriyle, ilgeçlerle veya hem işaretleyiciler hem de ilgeçle yapılan ad durum çekimlerinden bir kısmı sözcük öbeği yapmada bir kısmı ise tümce kurmada kullanılır.

İlerleyen bölümlerde durum kategorisini geleneksel ve modern bir görüşle ele alan araştırmacılardan seçilen bazı çalışmalarda bu kategoriler üzerinde nasıl durulduğu özetlenecektir. Geleneksel görüşler için önemli Türk dilbilgisi yazarlarının çalışmalarından yararlanılmıştır. Modern çalışmalarda ise dilbilimciler ve yabancı araştırmacıların görüşlerine yer verilmiştir.

İstatistiksel olarak değerlendirildiğinde durum kategorisi pek çok dünya dilinde mevcuttur. Her dilin durum ilişkisini kurmak için kendine özgü yöntemleri vardır. Bazı

diller, sözcüğün kök yapısında değişiklik olmasına neden olan biçimbilgisel bir durum işaretleme yöntemi kullanır. Örneğin İngilizcede üçüncü tekil kişi adları *he* ve *she*, tümcede özne olarak yer aldıklarında yapıları değişmezken, iyelikli kullanımda *his/hers*, nesne ya da tümleç görevinde olduklarında ise *him/her* şeklinde görünürler. Almanca, Latince vb. dillerde adların biçimbirimsel durumları olduğu gözlenir. Kimi diller daha az, kimi diller daha fazla sayıda biçimbirimsel duruma sahip olabilir. Örneğin Modern Yunanca üç biçimbirimsel duruma sahipken Fincede on altı biçimbirimsel durum vardır.

Bazı diller durum kavramını karşılamak için önilgeçlerden (preposition) yararlanır. İngilizcede araç durumu *with* ve bulunma durumu *at, in, on* vb. ön takılarla ifade edilir.

Bazı diller ise sözdiziminde, sözcüklerin dizilişlerinin belirleyici olduğu, sözdizimsel yönetme ve bağlama ilişkilerinin bağlayıcı olduğu yapılarla durum kavramını işaretlerler. Latince, Türkçe vb. dillerde farklı durumlar adlara ait çekimsel biçimbirimlerle belirlenir.

Biçimbilgisel bir durum işaretleme sistemine sahip Türkçede eylemin yönetim çerçevesinde yer açtığı boşluklar durum işaretleyicileriyle tamamlanır ve durum işaretleme genel olarak durum durumbiçimbirimleriyle, bazen de belirteç ya da ilgeçlerle yapılır. Fransızca, Farsça vb. gibi durum kategorisi bulunmayan dillerde ise durum işaretleyicilerinin işlevi biçimbirim ya da sözcük halindeki önilgeç ve sonilgeçlerle (postposition), çeşitli görevli sözcüklerle veya sözcüklerin değişik dizilişleriyle verilmektedir. Bazı dillerde ise durum işaretlemesi için herhangi bir biçimbirime ya da sözcüğe ihtiyaç duyulmaz, durum işaretleme vurgu aracılığıyla olur. Bunların yanı sıra herhangi bir şekilde durum işaretleme yapmayan diller de bulunmaktadır. Durum işaretleyicilerin sayısı da dillere göre farklılık göstermektedir. Kimi diller iki, kimi diller on ve daha fazla duruma sahip olabilmektedir. Bu konuların ayrıntılarına *Dil Tipolojisi ve Dil Evrensellikleri Açısından Durum Kategorisi* bölümünde değinilecektir.

1. TÜRKÇEDE DURUM KATEGORİSİ

Türkçede durum kategorisi neredeyse her kaynakta yer alır ve çalışmalarda geniş bir yer tutar. Dilbilgisel bir kategori olan durum, geleneksel çalışmalarda sözcüğün tümcedeki

işlevine göre biçimlenmelerini daha çok biçimbilgisel bir süreç olarak görür ve biçimbirimler çerçevesinde ele alır. Modern dilbilim ise ad öbeklerinin bu tür biçimbilgisel görünümünü, bu öbeklerin öbek yapıdaki konumlarıyla olan etkileşimleri sonucunda sözdizimsel yapıda ortaya çıkan biçimlenmeler olarak görmekte ve incelemektedir (Uzun, 2000, s. 190).

Bu bölümde hem dilbilgisi yazarlarının hem de dilbilimcilerin Türkçede durum kategorisini nasıl ele aldıkları incelenecektir. Böylece bu konuyla ilgili farklı bakış açıları ortaya konulmuş olacaktır. Çalışmanın kapsamını aşmaması açısından belli başlı çalışmalar seçilmiş ve benzer görüşleri tekrarlayan araştırmalar incelemeye dahil edilmemiştir.

Durumla ilgili çalışmalara göz atıldığında Atabay vd.’nin durumu “cümle dilbilgisi yönünden düzenlenmesine yarayan, özellikle cümle içindeki adların görevinin belirlenmesine yarayan dilbilgisi öbeği” olarak tanımladığı görülür (Atabay vd., 1983, s. 39).

Korkmaz, durumu “ismin cümle içinde bulunduğu dilbilgisi şekli, yalın veya eklerle aldığı geçici durum” olarak nitelendirmiştir (Korkmaz, 1999, s. 77).

Case Markings Semantics in Turkish adlı tezinde Türkçenin durum işaretleme sistemini anlambilimsel olarak ele alan Nilsson, durum işaretlemenin metne ait bir süreç olduğunu, konuşmacının bu süreci yansıtmak için durum işaretlerine başvurduğunu belirtmiş ve durum işaretleyicilerini dilbilgisel sınırlılıkları olan ve genel bir anlama sahip, özel anlamları bulunmayan işaretler olarak nitelendirmiştir (Nilsson, 1985, s. 7).

Güzelşen, işlev belirteci olarak ele aldığı durum işaretleyicilerinin, kendileri işlev yüklenmemekle beraber bir başka anlambirimin işlevini belirtmeye yaradığını belirtir (Güzelşen, 1981, ss. 111-117).

Dilbilim Sözlüğü’nde durum “sözcüklerin, özellikle adların tümcede değişen işlevlerini gösteren dilbilgisi ulamı” olarak tanımlanır ve çoğu zaman ad üzerinde çekim biçimbirimleriyle gösterildiği belirtilir. Bu maddebaşı altında Türkçe için yalın, belirtme, çıkma, kalma, yönelme, tamlayan, araç ve birliktelik olmak üzere sekiz durum tanımlanır (İmer vd., 2013, s. 105).

Hengirmen, *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*'nde bu kategoriye “adın cümledeki işlevine bağlı olarak bulunduğu konum” olarak ele alır (Hengirmen, 2009, s. 139).

Engin Yılmaz, *Temel Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*'nde durumu, *hal* maddebaşı altında ad ve adılın bağlam içinde benzer sözcüklerle, ilgeç ve eylemlerle kurduğu sözdizimsel ilişkileri, bağlam içinde kazandığı rolleri belirleme işlemi sonucunda ortaya çıkan dilbilgisel kategori olarak tanımlar (Yılmaz, 2014, s. 54).

Karaağaç, durumu, varlığın nitelendiği söz öbekleri ile eylemin nitelendiği yapılar olan tümcelerde yer alan öğelerin birbirleriyle ilişkileri olarak ele alır (Karaağaç, 2013, s. 340).

Türkçenin durum işaretlemeyi biçimbirimler aracılığıyla yapan bir dil olduğundan daha önce bahsetmiştik. Türkçedeki biçimbilgisel durum işaretleyicilerinin sayısı konusunda araştırmacıların görüşleri birbirinden farklıdır. Emre'ye (1945) göre Türkçede dört, Gencan'a (1979) ve Uzun'a (2000) göre beş, Kornfilt (1997), Blake (2004), Demir ve Yılmaz (2012) ve Aksan'a (2003) göre altı, Timurtaş (2005), Deny (1941) ve Kahraman'a (1996) göre yedi, Korkmaz'a göre sekiz (2014), Ergin'e göre dokuz (2013), Banguoğlu'na göre on (2007⁸), Räsänen'e (1957) göre on dört durumdan söz etmek mümkündür.

1.1. Türkiye Türkolojisinin Durum Kategorisine Yaklaşımı

Geleneksel çalışmalarda durum kategorisi yalnızca biçimbilgisel bir olgu olarak alınmıştır. Durum işaretleyicileriyle işaretlenmiş adların konumu çoğunlukla sözdizimi içerisindeki işlevleri göz önünde bulundurularak değil, tek başlarına, aldıkları biçimbirimin görevi çerçevesinde incelenmiştir. Araştırmacılar durum işaretleyicilerinin adlandırılması ve sayısı konusunda bir fikir birliğine varamamıştır. Burada, bu görüşlerden bir kısmına yer verilecektir:

Türkiye'de dilbilgisi yazarları arasında, sonraki araştırmacıları en çok etkileyen isim Muharrem Ergin'dir. Ergin, durum kavramı için “hal”, durum işaretleyicisi için “hal eki” terimlerini tercih etmiştir. Adların sözcük öbekleri ve tümceler içerisinde başka adlarla, ilgeçlerle ve eylemlerle çeşitli ilişkileri olduğunu belirterek, “isimleri çeşitli

münasebetler için çeşitli hallere, durumlara sokan bu eklere hal eki” denildiğini söyler. Durum biçimbirimlerini “ismin kendisine tabi olmayan, kendisinin tabi olduğu unsurlarla münasebete getiren ekler” olarak tanımlar. Bu biçimbirimler, adları adlara ve özellikle eylemlere bağlayarak tümcede çeşitli ilişkiler kurarlar ve tümceyi meydana getirirler. Ergin, bunların belirttiği ilişkilere göre Türkçede *nominatif hâli* (yalın hâl), *genitif hâli* (ilgi hâli), *akkuzatif hâli* (yapma hâli), *datif hâli* (yaklaşma hâli), *lokatif hâli* (bulunma hâli), *ablatif hâli* (uzaklaşma hâli), *instrumental hâli* (vasıta hâli), *ekvatif hâli* (eşitlik hâli), *direktif hâli* (yön gösterme hâli) olmak üzere dokuz durum işaretleyicisi olduğunu ifade eder (Ergin, 2013, ss. 226-228).

Yine “hal” terimini kullanmayı tercih eden Banguoğlu, “Adlarda Çekim” başlığı altında adların başka sözcüklerle olan ilişkilerine göre farklı durumlarda bulduklarını ve bu durumların onlara gelen bazı durum biçimbirimleriyle belirtildiğini söyler. “Farklı hâllere adın hâlleri (cas), bir adın bu türlü ekler almasına ise ad çekimi (déclinaison)” denildiğini belirtir ve diğer araştırmacılardan farklı olarak durum işaretleyicileri “iççekim halleri” ve “dışçekim halleri” olarak ikiye ayırır. “İççekim halleri”ni altı olarak belirleyen Banguoğlu, bunları *kim* soru adılına verdiği cevaplara göre isimlendirmeyi uygun görür: “*kim hâli* (ev)”, “*kimi hâli* (ev-i)”, “*kime hâli* (ev-e)”, “*kimde hâli* (ev-de)”, “*kimden hâli* (ev-den)”, *kimin hâli* (evin)”. “Dışçekim halleri” olarak adlandırdığı kategoride yine *kim* soru adılına verilen cevaba göre “*kimle hâli* (ev-le)”, “*kimce hâli* (ev-ce)”, *kimli hâli* (ev-li)” ve “*kimsiz hâli* (ev-siz)” olmak üzere dört durum belirler ve bunları daha az işlek olan çekim ekleri olarak nitelendirir (Banguoğlu, 2007⁸, ss. 326-327).

Gencan, “Adların Çekimleri (Durumları)” başlığı altında “yalın durum, -i durumu, -e durumu, -de durumu ve -den durumu” diye adlandırmayı tercih ettiği beş durum işaretleyicisi sıralar ve adların tümcedeki görevlerinin çekimlerine, yani durumlarına bağlı olduğunu söyler (Gencan, 1979, s. 155).

Şekil Bilgisi adlı kitabında Zeynep Korkmaz, “Ad Çekimi Ekleri” başlığı altında, tümcede adlarla eylemler arasında kalıcı olmayan anlam bağlarını kurmak için adların girdiği durumları karşılayan biçimbirimleri ad çekimi ekleri olarak adlandırır. Bu başlık altında yalın durum, ilgi durumu, yükleme, yönelme, bulunma, çıkma, vasıta ve eşitlik durumu olmak üzere sekiz kategoriden bahseder (Korkmaz, 2014, ss. 23-25).

Hengirmen “Adlar ve Ad Durum Ekleri” konusu altında “yalın durum (nominative), belirtme durumu (Accusative), yönelme (Dative), kalma (Locative), çıkma (Ablative) ve tamlayan durumu (Genitive)” olarak altı durum belirtir (Hengirmen, 2009, s. 123).

Karaağaç *Dilbilim Terimleri Sözlüğü*’nde “durum” maddesi altında durum işaretleyicilerini “niteleme yapanlar, ilişkilendirme yapanlar ve cümle yapanlar” adı altında üç gruba ayırır. Durum çekiminde “ekli ve edatlı durum çekimi” için ortak bir sıralama yapar ve on üç durum tanımlar. Bunlar “yalın durum, ilgi durumu, yapma durumu, yaklaşma durumu, bulunma durumu, uzaklaşma durumu, yön durumu, araç durumu, eşitlik durumu, benzerlik durumu, araç durumu ve sınırlama durumu”dur (Karaağaç, 2013, ss. 340-341).

Yukarıda durum kavramını nasıl tanımladıkları incelenen çalışmalarda, araştırmacıların, durum işaretleyicilerinin yalın durum, belirtme durumu, yönelme durumu, bulunma durumu ve ayrılma durumu olduğu konusunda hemfikir olduğu görülür. İlgi durumu ad-ad ilişkisini kurma boyutu nedeniyle bazı araştırmacılarca kabul edilirken bazı araştırmacılarca yok sayılmıştır. Durum işaretleyicilerin sayısı kadar, durumların adlandırılmasında kullanılan terminolojide de bir sorun olduğu göze çarpmaktadır. Aşağıdaki tabloda, çeşitli çalışmalarda durumların nasıl adlandırıldığına yer verilmiştir:

Durum	Kullanılan Terimler
Yalın durum	Yalın, belirsiz, asıl, adamlık, adlamalık, salt, doğru, dolaysız, kim hali, gövde hali, asli, nominatif
İlgi durumu	Tamlama, -(n)Xn hali, tamlayan, bağlamlık, iyelik, türlü tüşüm, katılma hali, kimin hali, genitif
Belirtme durumu	Yükleme, -X hali, -i hali, belirtimlik, etkilenme, yapma, geçiş, kimi hali, akuzatif
Yönelme durumu	Yönelme, -A hali, -e hali, yaklaşma, verme, verimlik, yakınlık, istikamet, girme, kime hali, datif
Bulunma durumu	Bulunma, -DA hali, -de hali, kalma, yerlik, orunlamlık, orumlamlık, düşüm, kimde hali, lokatif
Ayrılma durumu	Ayrılma, çıkma, -Dan hali, -den hali, uzaklaşma, kopmalık, kopumluk, düşüm, kimden hali, ablatif
Araç durumu	Araç, vasıta, -(İ)le hali, ile hali, bağlama, aygıtlık, araçlık, ile, aletlik, bilelik, birlikte, kimle hali

Tablo 1: Çeşitli Çalışmalarda Ad Durumlarının Adlandırılması

Araştırmacıların kullandıkları terimler incelendiğinde, durum işaretleyicilerinin sayısı konusunda olduğu gibi adlandırma dizgesi konusunda da bir görüş birliğine varılamadığı dikkat çekmektedir. Araştırmaların tarihçesi incelendiğinde Lübimov'un 1960 yılında *Türk Dili Dergisi*'ne yazdığı yazısında, daha o yıllarda bu soruna dikkat çektiği görülür. Bu çalışmada Lübimov, çekim terimi üzerinde dururken bütün terimler gibi, durum biçimbirimlerini adlandırmada kullanılan terimlerin de tek anlamlı olması gerektiğini belirtir (Lübimov, 1960, s. 353). Sözkonusu terimler incelendiğinde üç yaklaşım ortaya çıkar. Ediskun, Gencan, Bilgegil, Demiray gibi bir grup araştırmacı durum işaretleyicilerini biçimbilgisel işaretleyicilerinden yola çıkarak adlandırmıştır: “-i hali, -e hali, -de hali” gibi. Räsänen, Caferoğlu, Timurtaş, Ergin, Kononov gibi araştırmacılar ise bu durumlar için bu eklerin İngilizce vb. dillerdeki adlarını kullanmayı tercih etmiştir: “nominatif, genitive, accusative” vb. Diğer bir grup araştırmacı ise bu adlandırmaya karşılık gelecek çeşitli Türkçe terimler kullanmışlardır: “yalın hal, kime hali, yapma hali” vb. Bu araştırmacılar arasında Korkmaz, Banguoğlu, Atabay vd. sayılabilir.

Şimdi Ergin, Korkmaz ve Adalı vd. gibi araştırmacıların hazırladıkları dilbilgisi kitaplarında, üzerinde hemfikir oldukları yalın durum, belirtme durumu, yönelme durumu, bulunma durumu ve ayrılma durumu konusundaki görüşleri kısaca ele alalım:

Yalın Durum:

Ergin, “nominatif hali” olarak ele aldığı yalın durumu “ismin karşıladığı nesne ve kendisine tabi olan isim dışında hiçbir münasebet ifade etmeyen hâli” olarak tanımlar. Adların tekil, çoğul ve iyelik eki almış şekillerinin yalın durumda olduğunu ve yalın durumun daima biçimbirimsiz olduğunu belirtir (Ergin, 2013, ss. 227-228).

Yalın durumu “kim hali” olarak adlandıran Banguoğlu'na göre yalın durum biçimbirimsizdir ve yalın durumdaki sözcükler tümcenin *kimsesi* konumundadır. Yalın durumdaki sözcüklerin belirsiz ad tamlamalarında belirten görevinde ve tümcede belirsiz nesne olarak da kullanıldığını söyler. Bu işlevlerin yanı sıra yalın durumun bir kişiden ya da unvandan bahsederken de kullanıldığını, bu bağlamda yalın durumla işaretlenmiş adın ünlem olarak kullanılmasına “çağrı hâli” denildiğini belirtir (Banguoğlu, 2007⁸, s. 327).

Korkmaz, çokluk ve iyelik biçimbirimlerini alabildiğini belirttiği yalın durumu “adın cümlede anlam ilişkisi yönünden başka bir kelimeye bağlı olmayan durumu” olarak tanımlar (Korkmaz, 2009, s. 267).

Adalı vd., yalın durumun adların biçimbirimsiz kullanımı olduğunu, adların doğal halleriyle yalın durumda bulunduğunu ve bunu işaretlemek için herhangi bir biçimbirime gereksinim duyulmadığını belirtir (Adalı vd., 2004, s. 68).

Yalın durumu incelediğimiz kaynaklarda, bu durumun herhangi bir işaretleyiciye gereksinim duymadığı, yani biçimbirimsiz olduğu ve çoğul biçimbirim, iyelik biçimbirimi gibi biçimbirimleri alan adların bu biçimbirime rağmen yalın durumda bulunduğu konusunda görüş birliği olduğu görülmüştür.

Belirtme Durumu:

Ergin, “yapma hali” ya da “akkuzatif hali” olarak adlandırdığı belirtme durumunu, adın geçişli eylemin doğrudan etkisinde olduğunu ifade eden durumu olarak açıklar. Belirtme durumunun zaman zaman biçimbirimsiz olabildiğini, fakat çoğunlukla {+I} ve {+nI} biçimbirimleriyle yapıldığını belirtir. Ergin’e göre bu biçimbirim yapma ifade eder ve adı eyleme bağlar (Ergin, 2013, s. 231).

Belirtme durumunu “kimi hali” olarak ele alan Banguoğlu, bu biçimbirimin adın tümce içerisindeki geçişli eylemden doğrudan etkilendiğini ifade ettiğini bu nedenle de “etkilenme hali”; yani “accusative” anlamını aldığını belirtmiş, ancak bu etkilenmenin çoğunlukla saymaca olduğunu vurgulamıştır. Banguoğlu’na göre belirtme durumu belirleyici bir anlam taşımaktadır. Buna göre belirtme durumuyla işaretlenmiş ve nesne konumundaki bir ad, tümcedeki eylemden doğrudan etkilendiği için belirtili nesne adını alır (Banguoğlu, 2007⁸, ss. 327-328).

Korkmaz, “yükleme durumu” olarak adlandırdığı bu durumun Türkiye Türkçesinde biçimbirimsiz olarak ya da adlara {(y)I/(y)U} biçimbirimleri getirilerek yapıldığını belirtir ve bu durumu geçişli eylemle kurulan bir tümcede eylemin etkisi altında kalan adın bulunduğu durum olarak tanımlar. Buna göre tümcede eylemden ada doğru bir etki ve yükleme süreci olduğunu söyler. Bu durum biçimbirimini alan adın yüklem

bildirdiği ve öznenin yaptığı işten etkilendiği için nesne görevini üstlendiğini ve belirtme görevi yüklendiğini açıklar (Korkmaz, 2009, ss. 277-278).

Yönelme Durumu:

Ergin'e göre "yaklaşma hali" ya da "datif hali" diye adlandırdığı yönelme durumu adın kendisine yönelme ya da yaklaşma ifade eden eylemlere bağlanmak için yüklendiği durumdur. Adlar, öbek yapıda ve tümcede eylemin kendisine doğru yöneldiğini veya yaklaştığını anlatmak için bu biçimbirimi alırlar (Ergin, 2013, s. 233).

Banguoğlu "kime hali" olarak ele aldığı yönelme durumunu bulunma ve ayrılma durumuyla beraber "yer-yön halleri" kategorisi olarak nitelendirdiği bir grupta değerlendirir. "Yer-yön halleri" olarak ele aldığı bu biçimbirimler Banguoğlu'na göre zaman ve yer-yön gösterme anlamı taşıyabilirler ve bu biçimbirimlerle işaretlenmiş adlar bağlandıkları eylemin olduğu yerleme şartlarını belirtirler (Banguoğlu, 2007⁸, s. 328).

Yönelme durumunu sözcük öbekleri ve tümcedeki eyleminin belirttiği hareketin yöneldiği adın içinde bulunduğu durum olarak açıklayan Zeynep Korkmaz, bu durumun {+A} biçimbirimiyle yapıldığını belirtir. Korkmaz, bu biçimbirimin yer ve yön gösteren adların yanı sıra yönelme görevinde yer tümleci de oluşturabileceğini ve yönelme durumuyla işaretlenmiş adların sözcük öbeği de oluşturabileceğini belirtir. Korkmaz, aynı zamanda bu biçimbirimin adı eyleme zaman, süre ve amaç bildirme gibi işlevleri ifade edecek şekilde bağladığına da değinmiştir (Korkmaz, 2014, s. 24).

Bulunma Durumu:

Ergin'e göre, sözcük gruplarında ve tümcede eylemin kendi içinde yapıldığını ifade etmek için ad bulunma biçimbirimini alır. Bu durum için "lokatif eki" demeyi tercih eden Ergin'e göre bulunma durumu sözcüklere "+da, +de, +ta, +te" şeklinde eklenir (Ergin, 2013, s. 356).

Banguoğlu, "kimde hali" olarak adlandırdığı ve "iççekim halleri" olarak sınıflandırdığı durumlar içerisinde yer alan bu durumun durma, kalma belirttiğini ifade eder (Banguoğlu, 2007⁸, ss. 327-328).

Korkmaz, “bulunma hali” demeyi tercih ettiği bu durumun eylemin gösterdiği oluş ve kılışın yer ve zamanını bildirdiğini belirtir. Buna ek olarak bu biçimbirimi alan adın eylemle arasındaki bağlantının türüne göre yer ve bulunma göstermenin yanı sıra zaman, iş, süreklilik, tarz bildirme, gösterme, araç, amaç, sebep, karşılaştırma vb. işlevleri de olabileceğini belirtir. Bulunma biçimbirimini alan ad veya ad öbeğinin tümcede yer tamlayıcısı görevini üstlendiğini söyler. Bunun yanı sıra tümcedeki görevine göre belirteç tümleci kurabileceğini, aynı biçimbirimi almış bir adla beraber bulunma öbeği oluşturabileceğini, önad ve ad tamlamalarında yer alarak önad görevi yüklenebileceğini, bir eylemle birleşerek anlamca kaynaşmış bileşik eylemler oluşturabileceğini, bu biçimbirimi almış bir adın bildirme biçimbirimi olarak ya da ekeylemle çekimlenerek yüklem olabileceğini belirtir (Korkmaz, 2014, s. 24).

Ayrılma Durumu:

Ergin, “ablatif eki” olarak adlandırdığı ayrılma durumunu eylemin gösterdiği hareketin kendisinden uzaklaştığını ya da ayrıldığı gösteren adların bulunduğu durum olarak ele alır. Ona göre bu durum yönelme ve bulunma durumlarıyla beraber zaman ve mekan içinde eylemin bildirdiği işin yerini ve yönünü ifade eder. Bu durumun biçimbirimini “+dan, +den, +tan, +ten” şeklinde verir, işlevlerini ise “çıkma, ayrılma, uzaklaşma, yer, menşe, cins, başlama, yokluk, vasıta, zaman, sebep, tarz, ölçü, değer, kıymet, parça, kısım, karşılaştırma, aitlik, çeşit” vb. olarak geniş bir biçimde sıralar (Ergin, 2013, s. 357).

Banguoğlu, bu duruma “kimden hali” demeyi tercih eder ve “iççekim halleri” altında ele alır. Adın çıkma, uzaklaşma anlamı taşıyan hali olduğunu belirtir (Banguoğlu, 2007⁸, s. 328).

Zeynep Korkmaz, “çıkma hali” olarak adlandırdığı bu durumun adın, sözcük öbeklerinde ve tümcede, eylemin bildirdiği oluş veya kılışın kendisinden uzaklaştığını göstermek için girdiği “hal”i olarak tanımlar. Korkmaz, biçimbirimin işlevlerini “çıkış noktası ve hareket bildirmek, sebep-sonuç ilişkisi kurmak, zaman gösteren adlara eklendiğinde eylemin bildirdiği oluş veya kılışın zamanını bildirmek, eklendiği adı eylemle bir nesnenin hangi maddeden yapıldığını veya oluştuğunu gösterme ilişkisiyle bağlamak, bir parçanın ya da bütünün ilişkisini ifade etmek, yapma durumu isteyen

geri, sonra, başka, dolayı vb. ilgeçlerle ilgeç öbeği oluşturmak, çıkma durumu almış başka adlarla çıkma öbeği oluşturmak, eklendiği addan sonra gelen sıfatla beraber sıfat grubu kurmak vb.” olarak belirler (Korkmaz, 2014, s. 24).

1.2. Modern Dilbilimin Durum Kategorisine Yaklaşımı

Önceki bölümde durum kavramının ve çalışmacılarca üzerinde hemfikir olunan ad durum biçimbirimlerinin Türkçe dilbilgisi kitaplarında nasıl ele alındığına kısaca değinilmişti. Bu bölümde ise özellikle dilbilimcilerin ve Türkçe üzerine yazan yabancı dilbilgisi yazarlarının bu kavramı ve durum işaretleyicilerini nasıl ele aldığı üzerinde durulacaktır.

Konuşucunun derin yapıda oluşturduğu yargıda, yönetici; yani baş olan ögenin, yönetilen; yani katılan öğelere bağlanmasına *çekim* denir. İncelediğimiz geleneksel çalışmalarda *durum çekimi*, sadece, belli bir dilbilgisel işlevin yüklendiği bir biçimbirimin sözcüklere eklenip paradigmlar oluşturmasından ibaretmiş gibi ele alınmıştır. Oysa dilde çekim ve dizim işlemi (syntagma ve paradigma) birbirinden ayıramayacağından, çekimde kullanılan yapının ya da diğer bir deyişle dilbilgisel ilişkilendiricinin (ya da bu durumda işaretleyicinin) çekim öbeği içerisinde değerlendirilmesi gerekir. Ögenin gerçek işlevi ancak bu şekilde belirlenebilir.

Evrensel Dilbilgisi, dilbilgisel kategorileri biçimbirimsel ve sözdizimsel kategoriler olarak ikiye ayırır. Biçimbirimsel kategorileri yukarıda da belirttiğimiz gibi bağımsız ve bağımlı biçimbirimler olarak ikiye ayırabiliriz. Dilbilgisinde genellikle, durum ya da “hal eki” olarak isimlendirilen durum işaretleyicileri bağımlı çekim biçimbirimlerindedir. Ancak durum işaretleyicilerinin eylemlerle olan öbek ilişkileri göz önüne alındığında bunları sözdizimsel kategorilerle birlikte de inceleme gerekliliğinin olduğu görülmektedir. Bu nedenle günümüz dilbilimi, çekim biçimbilgisine eklerden değil, işaretleyicilerden kurulu kategoriler çerçevesinden yaklaşmaktadır. Türkçenin durum işaretleyicilerinden ve bu işaretleyicilerin *katılan* olarak yer aldığı öbeklerden bahseden çalışmaların da geleneksel bakış yerine genel olarak Evrensel Dilbilgisi metotlarından yararlanması gerekmektedir.

Modern dilbilim durum kategorisini hem sözdizimsel hem anlambilimsel açıdan ele alır ve inceler. Durumun sözdizimsel görünümü *dilbilgisel durum*, biçimbilgisel görünümü *biçimbilgisel durum*, eylemle kurduğu anlamsal ilişki boyutu ise *eğik durum* (oblique case) olarak nitelendirilir.

Bir adın sözdizimi içerisinde kurduğu dilbilgisel ilişki ve bağlantılar sözdizimsel durum olarak adlandırılır. Bu ilişkiler, tümceyi oluşturan üyelere durum işaretleyicileri aracılığıyla kodlanırlar. Durum işaretleyicilerinin üyeler üzerinde kodlanması üyelerin tümcede üstleneceği görevi belirler ve bu üyelerin birbirinden ayırt edilmesini sağlar. Üyelere eklenen durum işaretleyicilerinin biçimbilimsel görünümleri biçimbilgisel durumu gösterir.

Uzun, geleneksel kavrayışta her ikisinin de “eksiz” olduğu ifade edilen, dilbilimsel deyişle *sıfır biçimcikle* işaretlenen özne ve belirtisiz nesne karşıtlığını açıklamak için durum biçimbirimlerini *soyut durum* ve *biçimbilgisel durum* olarak ayırmayı önerir. Buna göre dilde aynı durumun iki farklı görünümü varsa ve bu farklı görünüm biçimbilgisel işaretle ilgili olmaktan çok sözcüğün tümcede üstlendiği görevle ve anlamsal olarak [+/- BELİRTİLİ] olma gibi bir özelliğine dayanırsa bu durumda algıda bir karışıklık olmasını engellemek için dilbilgisinde bazen ekli bazen eksiz görülebilecek, biçimbilgisel görünümünden bağımsız bir soyut durum tasarlanabilir. Böylece geleneksel adlandırmadan uzaklaşmadan, bir belirtili nesneyi işaretleyen durumu soyut bir belirtme durumu olarak olarak açıklamak mümkün olacaktır. Yani Türkçe belirtme durumunu bahsi geçen ad öbeğinin anlamsal olarak [+BELİRTİLİ] ya da [-BELİRTİLİ] olmasına göre biçimbirimli ya da biçimbirimsiz olarak kodlamaktadır. Burada sorun, yalın durum ya da belirtme durumu üstlenmiş olmakla ilgili değildir; Uzun’un deyişiyle “ilgili durumun dile özgü gerçekleştirmelerinden bağımsız veya onların hepsini içerecek bir üst kavrama”yı ifade etmektedir (Uzun, 2000, ss. 190-191). Buna göre Türkçede iki soyut durum olduğunu söyleyebiliriz: Yalın durum ve belirtme durumu.

Biçimbilgisel durum ise soyut durumun tersine, biçimbilgisel, somut ve tek bir işaretleyiciye sahip olan durumları ifade eder. Soyut durum, belirtme durumunda olduğu gibi zaman zaman biçimbirim aracılığıyla, zaman zaman da biçimbirimsiz olarak karşımıza çıkabilir. Ancak biçimbilgisel bir durum her zaman belli bir işaretle

yansıtılmak zorundadır: Yönelme durumunun ölçünlü Türkçede daima {+A} ile işaretlenmesi gibi. Biçimbilgisel durumlar ise yönelme, ayrılma ve bulunma olmak üzere üç tanedir (Uzun, 2000, s. 192).

Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*'nde durumu “adın tümcedeki işlevini gösteren, biçimsel değişimlerini ya da çekim eklerini belirten dilbilgisi ulamı” olarak tanımlar ve Türkçede yaygın anlayışa göre yalın durum, belirtme durumu, tamlayan durumu, yönelme durumu, çıkma durumu, kalma durumu ve eşitlik durumu olmak üzere yedi durum olduğunu belirtir (Vardar, 2002, s. 85).

Uzun, sözcükleri yan yana sıralamanın yanı sıra bunlar arasında bağlantı kurmanın da bir gereksinim olduğuna ve bu bağlantı kurulurken sözcüklerin bazı biçim değişikliklerine uğradığına değinir. Buna göre “sözcükler dizimsel düzlemde birbirleriyle kurdukları bağlantı türüne göre (iş yapan, işe konu olan, işin yapıldığı yer gibi) bir ‘duruş’ biçimi almaktadır. İşte bu duruş biçimleri durum, onları bu duruma göre biçimlendirenler de durum belirleyicilerdir.” der. Uzun’a göre durumun ne olduğu, dillerde hangi durum işaretleyicilerinin bulunduğu gibi soruların yanıtı sözdiziminde aranmalıdır (Uzun, 2004, s. 169).

İmer vd. ise *Dilbilim Sözlüğü*'nde durumu “sözcüklerin, özellikle adların tümcede değişen işlevlerini gösteren dilbilgisi ulamı” olarak tanımlar ve Türkçede durumun çoğunlukla ad üzerinde çekim biçimbirimleriyle gösterildiğini belirtir. Yalın, belirtme, çıkma, kalma, yönelme, tamlayan, araç ve birliktelik olmak üzere sekiz durum sıralar (İmer vd., 2013, s. 103).

Bauer, *A Glossary of Morphology*'de durum terimini adların ya da ad öbeklerinin eylemle, ilgeçle veya onları yöneten diğer adlarla ilişkisini göstermek için adları ya da ad öbeklerini işaretleme sistemi olarak tanımlar. Birçok dilde durumun adlar üzerine gelen biçimbirimlerle gösterildiğini belirtir. Bu biçimbirimlerin adların tümcedeki ROLünü de belirttiğini ifade eder (Bauer, 2004, s. 25).

David Crystal, *A Dictionary of Linguistics and Phonetics* adlı sözlüğünde durumu, tümcede sözcükler arasındaki sözdizimsel ilişkiyi göstermek için sözcük türlerini işaretlemede kullanılan dilbilgisel bir kategori olarak tanımlar (Crystal, 2008, s. 66).

Toklu, *Dilbilime Giriş* adlı kitabında durumu “ad çekim ekleri alabilen adların, adıl, önad gibi ad soylu sözcüklerin, tümedeki temel işlevini gösteren, diğer bir deyişle tümce yapısındaki görevini belirleyen, sözdizimi açısından öteki ögelerle ilişkisini sağlayan dilbilgisel bir ulam olarak tanımlar. Toklu’ya göre Türkçede yalın durum, tamlayan durumu, belirtme durumu, yönlenme durumu, kalma durumu ve çıkma durumu olmak üzere altı durum vardır (Toklu, 2003, s. 61).

Dilbilimcilerin durum kavramına bakışını genel olarak ele aldıktan sonra, aşağıda, üzerinde görüş birliğine vardıkları beş durum biçimbirimi konusundaki düşünceleri kısaca verilecektir.

Yalın Durum:

Toklu, yalın durumdaki sözcüğün tümede özne görevini üstlendiğini belirtir ve bu durumda adın herhangi bir biçimbirimle işaretlenmediğini, başka bir deyişle sıfır biçimcikle belirlendiğini söyler (Toklu, 2003, s. 61).

Vardar, bu durumu, tümede özne işlevini yerine getiren ve adın temel biçimi sayılan durum olarak tanımlar ve Türkçede yalın durumdaki adın sıfır biçimcikle belirlendiğini söyler (Vardar, 2002, s. 215).

Aksan’a göre yalın durum Türkçe sözcükler için adın herhangi bir sonek almamış hali, bükümlü dillerdeyse adın büküme uğramamış biçimidir (Aksan, 2003, s. 91).

Sözdiziminde, dizisel ilişkiler incelendiğinde bazen bir biçimbirimin herhangi bir sesbilgisel işaretleme ya da kodlama olmaksızın da bulunabileceğine dikkat çeken Uzun, Türkçede nesne ve tümleç gibi ögeleri gösterme işlevini sağlayan durum biçimbirimleri olduğuna; ancak, örneğin öznenin genellikle eksiz görüldüğüne işaret eder. Aslında herhangi bir durum biçimbirimi almamış olsa bile *ev*, *araba*, *kapı* vb. gibi sözcüklerin, tümcenin öznesi konumundayken biçimbirim almamış biçimlerinin yalın durumu yansıttığını belirtir (Uzun, 2006, s. 26). Modern dilbilim bu eksiz görünümü *sıfır biçimcik* (zero morph) ya da *sıfır biçimbirim* (zero morphem) olarak adlandırır ve bu yapının varlığını yokluk işareti {Ø} ile gösterir. Bu bölümün başında değinildiği gibi yalın durumu Uzun, soyut bir durum olarak tanımlar (Uzun, 2000, s. 192).

Yavuz vd., Türkçede bağımsız bitimli tümcelerin öznelinin yalın durumla işaretlendiğini ve bu durumun {Ø} ile gösterildiğini belirtir. Ancak sıfır biçimcikle işaretlenen tüm ad öbeklerinin özne olmayabileceğine dikkat çeker. *Ağaçlar çiçek açtı.* tümcesindeki hem *ağaçlar*, hem *çiçek* ögelerinin sıfır biçimcikle işaretlendiğinin açık olduğunu, ancak hangisinin özne olarak nitelendirileceğini, anadil konuşurunun özne olarak *çiçek* yapısını değil de *ağaçlar* yapısını tercih etmesinin sebebinin ne olduğunu sorgular. Bu gibi durumlarda eylemden hemen önce gelen pozisyonun nesne olarak yorumlandığını bu nedenle eylemden önce kullanılan *çiçek* ögesinin özne olamayacağını belirtir (Yavuz vd., 2011, s. 101).

Belirtme Durumu:

Toklu'ya göre belirtme durumu özne ve yüklem arasında bir ilişki kurar ve Türkçede “+i son eki”yle işaretlenir. Bu durum, tümcede belirtili bir nesne olduğunu gösterir (Toklu, 2003, s. 61).

Aksan, belirtme durumunun özellikle tümleç ve yüklem arasındaki ilişkiyle ilgili olduğunu ve tümcede adın gösterdiği varlığın bilinen ve belli bir nesne ya da canlı olduğunu ifade eder (Aksan, 2003, s. 91).

Vardar, bu durumu “eylemin en dolaysız biçimde etkisi altında kalan ögeyi gösterdiğini” belirtir (Vardar, 2002, s. 37).

Yavuz vd., belirtme durumunun geleneksel olarak tümcede belirtili nesnenin işaretleyicisi olarak tanımlandığını söyler. Bununla birlikte, diğer bütün durum işaretleyicilerinden farklı olarak, diğer durum işaretleyicileri onları yöneten başlar tarafından zorunlu olarak atanırken, belirtme durumu işaretlemesinin bazı durumlarda seçimlik olduğuna dikkat çeker ve belirtme durumunun tümcede varlığının ya da yokluğunun altında yatan nedenin ne olduğunu sorgular (Yavuz vd., 2011, s. 101). Bu nedenlere bir sonraki bölümde ayrıntılı olarak değinilecektir.

Uzun, belirtme durumunu soyut durumlardan biri olarak nitelendirir ve yukarıda değinildiği üzere bu durumun biçimbilgisel bir işaretleyiciyle ifade edilmekten çok [+/- BELİRLİ]lik kavramıyla ilgili olduğunu belirtir (Uzun, 2000, ss. 190-191).

Aydın da Uzun gibi, ölçünlü Türkçede bu durumun hem soyut hem de biçimbilgisel görünümü olduğunu belirtir. Aydın'a göre Türkçede biçimbilgisel belirtme durumu $\{+(y)I\}$ biçimbirimiyle işaretlenir ve biçimbilgisel bir belirtme durumu işaretlemesinin anlambilimsel ve sözdizimsel gerekçeleri vardır (Aydın, 1997, s. 7).

Göksel ve Kerslake, Türkçede nesne belirliyse belirtme durumu işaretleyicisi $\{+(y)I\}$ 'yı aldığına dikkat çeker (Göksel ve Kerslake, 2005, s. 128). Belirtme durumunun asıl işlevinin geçişli eylemle kurulan bir tümcede belirtili nesneyi belirtmek olduğunu söyler (Göksel ve Kerslake, 2005, s. 132).

Yönelme Durumu:

Yönelme durumunu yüklenen bir ad, Toklu'ya göre, tümcede çoğunlukla dolaylı tümleç görevi yapar. Bunun yanı sıra bu biçimbirimle işaretlenen adların bir nesnenin fiyatını belirtmek için, zaman belirteci olarak, yönelme gerektiren ilgeçlerle tümcede ilgeç öbeği olarak ve bazı deyimlerde kalıplaşmış halde bulunabileceğini, yönelme alan adlarla beraber ikileme görevinde kullanılabileceğini belirtir (Toklu, 2003, s. 62).

Vardar, yönelme durumunu "adın belirttiği kavrama dönüş ya da yöneliş anlatan durum" olarak tanımlar (Vardar, 2002, s. 225).

Aksan'a göre bu durum "adla gösterilen nesneye, varlığa bir yönelme" içerir (Aksan, 2003, s. 91).

Uzun, Türkçede yönelme durumunun her zaman biçimbilgisel olarak yansıtıldığını; yani biçimbilimsel durumlardan biri olduğunu belirtir (Uzun, 2000, s. 192).

Yavuz vd., çiftgeçişli eylemlerin dolaylı nesnelere Türkçede zorunlu olarak yönelme durumuyla işaretlendiğini ifade eder (Yavuz vd., 2011, s. 103).

Göksel ve Kerslake, bu durumun bir eylemin alıcısını, yararlanıcısını, yönünü, hedefini belirttiğini ve duyu eylemlerinin çoğunun yönelme durumu istediğini ifade etmiştir (Göksel ve Kerslake, 2005, s. 157).

Bulunma Durumu:

Toklu, bulunma durumu alan adların tümcede dolaylı tümleç işlevinde bulunduğunu, bunun yanı sıra ölçü bildirerek karşılaştırma yapan önad öbekleri kurduğunu belirtir (Toklu, 2003, s. 62).

Vardar, “kalma durumu” maddebaşı altında bulunma durumunun, eylemin belirttiği edimin gerçekleştiği yeri gösterdiğini söyler (Vardar, 2002, s. 127).

Aksan, bu durumun “adla gösterilen nesnenin içinde olma, üzerinde bulunma” anlattığını ifade eder (Aksan, 2003, s. 91).

Uzun, “kalma durumu” olarak adlandırdığı bu durumun biçimbilgisel durumlardan biri olduğunu belirtir (Uzun, 2000, s. 192).

Bulunma durumunun genellikle eylem ve üyesi arasındaki yer ilişkisini işaretlediğini ifade eden Yavuz vd., bu durumun aynı zamanda eylemin tayin ettiği uzamsal, zamansal ve soyut yerleri belirttiğini söylemiştir (Yavuz vd., 2011, s. 105).

Göksel ve Kerslake ise bu durumun fiziksel ya da soyut olarak yeri işaretlediğini belirtir (Göksel ve Kerslake, 2005, s. 158).

Ayrılma Durumu:

Ayrılma durumunda bulunan adların tümcede dolaylı tümleç ya da belirteç tümleci görevi üstlendiğini ifade eden Toklu, bu biçimbirimle işaretlenen adların benzetme ve karşılaştırma ilişkisi kurabileceğini de söyler (Toklu, 2003, s. 62).

Vardar, “çıkma durumu” olarak adlandırmayı tercih ettiği bu durumu “ad ya da ad soylu sözcüklerde genellikle kaynak, uzaklaşma, ayrılma belirten durum” olarak tanımlar (Vardar, 2002, ss. 60-61).

Aksan’a göre bu durumun Türkçedeki birincil görevi adla gösterilen nesneden çıkma, ayrılma ifade etmektir (Aksan, 2003, s. 91).

Yavuz vd., ayrılma durumunun işlevinin yönelme durumuyla benzer olduğunu, her iki durumun da tipik olarak yönle ilgili durumları anlattığını belirtir. Bu iki durum arasındaki farkı ise ayrılma durumlu adların anlambilimsel işlevinin, diğer bir deyişle

yüklendiği ROL'ün KAYNAK, yönelme durumlu adların anlambilimsel işlevinin, yani rolünün ise HEDEF olması olarak yorumlar (Yavuz vd., 2011, s. 105).

Göksel ve Kerslake ayrılma durumunun temel işlevlerinin uzaklaşma, ayrılma, kaynak ve sebep bildirme olduğunu belirtir ve duygu eylemlerinin çoğunlukla bu durum işaretleyicisini istediğini ifade eder (Göksel ve Kerslake, 2005, ss. 159-160).

2. DURUM İŞARETLEYİCİLERİ VE DURUM İŞARETLEME

Bu bölümde, araştırmacıların genellikle *durum eki*, *durum biçimbirimi*, *ad çekim eki*, *ad durum biçimbirimi*, *durum belirleyici*, *hal eki* gibi terimlerle ifade ettiği, bizimse bu tartışmalı terimlerden kaçınmak için doğrudan İngilizce *case marker*'ın çevirisi olan ve *hem biçimbilgisel hem de sözdizimsel durum* anlamını bünyesinde barındırdığını düşündüğümüz *durum işaretleyicisi* demeyi tercih ettiğimiz yapılar, sözdizimsel ve anlamsal olarak incelenecektir. Bu incelemede durum, durumu işaretleyen biçimbirim ya da biçimbilgisel işaretleyici, bu durumunun ve işaretleyicisinin anlamsal kapsamı, eklendiği sözcüğe yüklediği durum ve rol ile işaretlediği adın ya da ad öbeğinin sözdizimindeki işlevi kısaca ele alınacaktır. Durum işaretleyicilerinin istemle olan ilişkisine ise tezin bir diğer bölümünde ayrıntılı olarak değinilecektir.

Yukarıda, ilk bölümde Türkçe dilbilgisi yazarlarının, ikinci bölümde ise dilbilimcilerin üzerinde hemfikir oldukları beş durum işaretleyicisi konusundaki görüşleri kısaca incelenmiştir. Biz ise konuyu istem kapsamında değerlendirdiğimizden eylemin, adın, önadın ya da ilgecin istemi olabilecek, yalın durum, belirtme durumu, yönelme durumu, bulunma durumu, ayrılma durumu ve ilgi durumunu aşağıda inceleyeceğiz.

Yalın Durum ve İşaretleyicisi {+Ø}:

Dilbilgisel ilişkileri çekim biçimbirimleri ile ifade eden dillerde, yalın durum genellikle eylemin öznesi olduğu zaman bir ad öbeğinin aldığı şekli işaret eder (Crystal, 2008, s. 328). Yalın-belirtme tipi dillerde, bu biçimbilgisel durum sıfır biçimciğe sahiptir ve tümcenin öznesini işaretler (Bussmann, 2006, s. 804). Sadece eylem tümcesinin değil, yüklemcil adlar ya da önadlarla kurulan tümcelerin de öznesi yalın durumla işaretlenir. Öznenin yalın durumla işaretlenmesi, onu tümcede, yönetici konumunda olan eylemin

diğer üyelerinden ayırır ve bu üyeler arasında tümcedeki konumunu belirleme bakımından karşıt bir işlev oluşturur.

Türkçe gibi yalın-belirtme tipi dillerde ana tümcenin öznesi genellikle yalın durumdadır. Yalın durumun biçimbilgisel işaretleyicisi {+Ø}'dır, sıfır biçimcik olarak da adlandırılır. Belli bir biçimbilgisel işaretleyicisi olmasa bile yalın durum da belirtme durumu, yönelme durumu vb. gibi bir biçim-sözdizimsel kategoridir. Bu nedenle bir tümce ya da öbekte kullanılmayan bir ad tek başına yalın durumu ifade edemez; yani yalın durum yüklenemez. Türkçe gibi yalın-belirtme tipi dillerde özne, sözdizimsel olarak yüklem dışındaki öğelerle bir karşıtlık oluşturmak için ana tümcede yalın durumda bulunmak zorundadır. Ancak yantümcelerde özne ilgi durumuyla da kodlanabilir: *Ali'+nin ölmesi*ÖZNE *hepimizi üzdü*. Bu durumda yalın durum yerine özne durumu diyen araştırmacıların bu adlandırması eksik kalmakta ya da yanlış anlaşılmalara sebebiyet verebilmektedir. Türkçede belirtisiz nesne de sıfır biçimcikle işaretlenmektedir. Yalın-belirtme tipi dillerde öznenin yalın durumda olması, onu öge olarak diğer dolaylı ve dolaysız tümleçlerden ayırmaktadır. Anlambilimsel düzeyde ise bu işaretleme EDEN rolünü ETKİLENEN rolünden ayırır. EDEN belirtisiz olarak yalın durumda kodlanırken, ETKİLENEN belirtme durumuyla işaretlenir.

Yalın durumun bir işlevi de belirsizlik ifade etmektir. Dil incelemelerinde [+/-BELİRLİ]lik meselesi genellikle tanımlık bulunduran dillerle ilişkilendirilmiştir. Tanımlık kategorisine sahip bir dil olan İngilizce belirsizliği *a/an*, belirliliği ise *the*; Almanca belirsizliği *ein* ve belirliliği *der/die/das*; Fransızca belirsizliği *un/une* ve belirliliği *le/la* tanımlılığıyla işaretler. Oysa dilbilgisel tanımlık bulunmayan dillerde de bu kategori çeşitli şekillerde işaretlenmektedir. Türkçede belirsizliği ifade etmek için sıfır biçimcik; yani yalın durum veya *bir* sözcüğü kullanılırken, belirlilik için belirtme durumu ya da ilgi durumu kullanılır.

(14) a. *Ali reads a book.* [-BELİRLİ] / *Ali reads the book.* [+BELİRLİ]

b. *Ali liest ein Buch.* [-BELİRLİ] / *Ali liest das Buch.* [+BELİRLİ]

c. *Ali lit un livre.* [-BELİRLİ] / *Ali lit le livre.* [+BELİRLİ]

d. *Ali kitap okuyor.* [-BELİRLİ] / *Ali bir kitap okuyor.* [-BELİRLİ] / *Ali kitabı okuyor.* [+BELİRLİ]

Tümcede yüklem bildirdiği, eylemin gerçekleşmesi işini yapan ya da eden, eyleyen öznedir. Sözdizimsel yapıda kurucu ve yönetici öge eylem ya da başka bir deyişle yüklem olduğundan öznenin niteliği de söz konusu eylemin ya da yüklem belirlediği; yani istediği özelliklere bağlıdır. Türkçe, özneyi aynı anda iki şekilde işaretleyen bir dildir. Birinci işaretleme yüklem üzerinde özneyi temsil eden kişi biçimbirimlerinin biçimbilgisel işaretleyicileriyle yapılır. İkinci işaretlemeyi ise EDEN rolündeki üyeye sıfır biçimcik kodlayarak ve bu üyenin özne konumunu belirginleştirerek yapar. Bağımsız temel bir tümcede, bir ögenin özne konumunda yer alması için, tipik olarak yalın durumla; yani sıfır biçimcikle işaretlenmesi gerekir. Diğer bir deyişle ad çekimine girmiş, ancak herhangi bir biçimbirim almış görünümü sergilemeyen adlar yalın durumdadır.

Bir ad ya da ad öbeği tümce içerisinde kullanıma girmişse, onu bu konuma yerleştiren ve ona çeşitli anlamsal sınırlılık ve özellikler dahilinde çeşitli ROLer yükleyen yönetici bir üye muhakkak var demektir. Bu üye, yani eylem ya da yüklem, bahsi geçen ada durum yükleyerek onu hem kullanıma sokar, hem de diğer üyelerle bağlantısal ilişkilerini kurar.

Biçimbilgisel bir işaret almamış ad soylu her sözcük yalın durumda değildir. Yalın durum, adlara ve adılara yüklenebilir. İlgeç, belirteç, bağlaç ve ünlemler yalın durum yüklenemezler. Biçimbirim almamış bir görünüm sergileseler bile bu yalın durumda oldukları anlamına gelmez.

Yalın durumdaki adlar, yönetileni konumunda oldukları bitimli ya da bitimsiz eylemin *kim/ne* tarafından yapıldığını gösterirler. Ayrıca yüklemcil ad soylu birimlerin de yalın durum yükleme yetkisi vardır. Bu nedenle böyle tümcelerde de özne yalın durumdadır.

Türkçede yalın durum özne ve nesne konumundaki adlarla, bir ilgeç öbeğinin tümleci konumundaki adlara yüklenebilir. Belirteçler ve bağlaç, ünlem gibi ögeler diğer durum işaretleyicilerini alamadıkları gibi yalın durum da yüklenemezler.

Bağımsız temel tümcelerde özne işlevindeki öge, sıfır biçimcikle kodlanır. Ancak yantümcelerin öznesi yalın durumda olmak zorunda değildir. Temel tümcelerin öznesi eksiltili ifade edildiğinde özne yönelme durumuyla işaretlenebilir. Tümcede yalın durum yüklenmiş her ad öbeği özne konumunda olmayabilir:

(15) a. *Ali*+ Ø_{ÖZNE} *elma*+ Ø_{NESNE} *yedi*.

b. **Elma*+Ø *Ali*+Ø *yedi*.

(15)a'da hem *Ali* hem de *elma* ögeleri sıfır biçimcikle işaretlenmiştir; ancak sözdizimsel ilişkilere bakıldığında *Ali*'nin özne, *elma*'nın nesne olduğu görülür.

Özne olmayan ad öbekleri de yalın durum yüklenebildiğine göre özne ve özne dışındaki bu ögenin; yani nesnenin sözdizimsel konumunun anadil konuşuru tarafından nasıl ayrıldığı konusu tamamen sezgiseldir. Anadil konuşuru tümcede öznenin EDEN konumunun, nesneninse ETKİLENEN rolünün bilişsel olarak farkında olmalıdır. Bununla birlikte Türkçe herhangi bir öge vurgulanmadığında $\bar{O}+N+Y$ dizilişinde bir dildir. Bu nedenle yüklemden hemen önceki ögenin temel dizilişte tipik olarak nesne olacağı açıktır. Özne görevindeki ad öbeği ise yine tipik olarak sola doğru dallanan tümcenin başına gitme eğilimindedir. Yukarıdaki (15)b'de *elma* ögesi konum olarak tümce başına yerleştirildiğinde *Ali* ögesi ise *elmanın* yerine yüklemden hemen önce yer aldığına tümce dilbilgisel açıdan bozulur. Çünkü yönetici konumundaki eylem ya da yüklem *ye-* yönetim çerçevesi içinde [+CANLI] bir üyeye gereksinim duymaktadır. Bu nedenle sıfır biçimcikle işaretlenmiş nesnelere, geleneksel tabirle belirtisiz nesnenin tümce içerisindeki hareket kabiliyeti kısıtlıdır. Bu durum da, her ikisi de yalın durumla işaretlenen özne ve nesneyi ayırmak açısından bir önem taşımaktadır.

Türkçede yalın durum yerine “özne durumu” ifadesini kullanan ve belirtisiz nesnelere eksiz olduğunu ya da eksiz belirtme durumunu aldığı iddia eden Özezen (2007, ss. 1333-1342), Üstünova (2007, s. 744; 2008, s. 170) gibi araştırmacıların bu adlandırması, ilgili durumu yalnızca özne konumuyla ilgili gibi göstermektedir. Dilbilgisel, sözdizimsel ve anlamsal ilişkiler göz önünde bulundurulduğunda, genel kanının aksine, Türkçede dolaylı ve dolaysız nesnelere bütün durum işaretleyicilerini yüklenebildikleri görülür. Yönetici eylem, tümcesel yapıda sadece özneye değil, nesne ve tümleçlere de durum yüklemektedir. Bu nedenle öznenin yalın durumla işaretlenmesi

gibi nesnenin yalın durumda bulunması da sözdizimsel olarak bir engel teşkil etmemektedir (Sebzecioğlu, 2016, ss. 198-199).

Belirtme Durumu ve İşaretleyicisi {+(y)I}:

Belirtme durumunda bulunan ad öbekleri genellikle sözdizimsel olarak dolaysız nesne konumunda bulunurlar. Belirtme durumu aynı zamanda belirteçlik işlevleri, ilişkileri göstermek için ya da yüklemcil üyelerle de kullanılabilir. Buna ek olarak bu durum bazı ilgeçlerin arkasından da ortaya çıkabilir (Bussmann, 2006, s. 9). Diğer bir deyişle dilbilgisel ilişkileri çekim biçim birimleri ile ifade eden dillerde belirtme durumu genellikle eylemin dolaysız nesnesi ya da geleneksel deyimle belirtili nesnesi olduğu zaman bir ad öbeğinin aldığı şekli işaret eder (Crystal, 2008, s. 7).

Belirtme durumu Türkçede {+(y)I} durum biçim birimiyle işaretlenir. Temel olarak tümcede dolaysız nesne konumunda bulunan ögenin ve ETKİLENEN rolünü üstlenen üyenin aldığı durumdur. Bu durum, yönetici eylem tarafından [ODAK] konumundaki belirli adlara yüklenir; yani sözkonusu varlık konuşur ya da dinleyici için bilinmekte, ancak söylem alanına yeni girdiğinden yeni bir kavramı işaret etmektedir.

Genel kanının aksine belirtme durumunun her zaman geçişli eylemler tarafından adlara yüklenmesi zorunlu değildir. Diğer durum işaretleyicileri onları yöneten başlar tarafından zorunlu olarak atanırken, belirtme durumu bazı durumlarda seçimlik de olabilir (Erguvanlı, 1984, s. 19).

Belirtme durumunun ana işlevi belirlilik ifade etmektir. Nesne konumundaki ögeye belirtme durumu yüklenmiş olması, sözkonusu varlığın konuşur ya da dinleyici için belirli, bilinen veya özgül bir varlık olduğunu ifade eder.

(16) a. *Ali*_{ÖZNE} *elma*_{+Ø}_{NESNE} *yedi*.

b. *Ali*_{ÖZNE} *elma*_{+(y)}_{İNESNE} *yedi*.

(16)a'da sıfır biçimcikle işaretlenen *elma*, konuşucu için belirli, belli bir özelliği olan bir varlık anlamı taşımazken, (16)b'de belirtme durumuyla işaretlenen *elma* hem konuşur hem de dinleyici için daha önce bahsi geçen, belli bir elma kavramını ifade etmektedir.

Belirtme durumunun bir diğere işlevi de genelleyicilik ya da cinse özgünlük işlevidir. Genelleme işlevi özel bir sınıfın üyesinden ziyade bir nesnelere, hayvanlar ya da insanlar sınıfını işaretlemek için kullanılan bir referans tipidir (Yavuz vd., 2011, s. 102). Belirtme durumu işaretleyicisi, bu işlevi çokluk biçimimini {+lAr}'la beraber kullanıldığında ve tümcede kipsel olarak zaman sınırlandırıldığında üstlenir:

(17) a. *Ali*ÖZNE *elma*+lar+*lNESNE* *ye-r*.

b. *Ali*ÖZNE *elma*+lar+*lNESNE* *ye-di*.

c. **Ali* *elmalar* *yedi*.

Yukarıdaki tümceler incelendiğinde (17)a ve (17)b'de belirtme durumuyla işaretlenen *elmaları* öğelerinin aynı elma kavramını anlatmadığı görülür. (17)a bu bağlamda *Ali elma yer* tümcesinin eşdeğeri niteliğindedir. Bunun sebebi çokluk biçimiminin belirtme durumunun belirlilik işlevini geniş zamanda etkisiz hale getirmesidir. (17)b'de ise çokluk biçimiminin bu özelliği geçmiş zamandaki eylem tarafından engellenmiştir. İlk tümcedeki *elmaları* yapısı anlamsal olarak herhangi bir grup, sayısı belirli vs. elmayı ifade etmemektedir. Tümcede bahsi geçen özne konumundaki *Ali*'nin yediği nesne olarak, cins adı olarak elmaya bir genelleme yapılmıştır. Zamansal olarak bir kısıtlama yoktur. (17)b'de ise *elmalar* zaman ve sayı olarak belirli ve kısıtlanmış olmalıdır. Artık cins adı olan elmadan değil, belli grup elmadan bahsedildiği açıktır. (17)c'de görüldüğü üzere bu işlev için çokluk biçimimi varsa, belirtme durumu işaretleyicisi de zorunludur, yapı belirtme durumuyla işaretlenmezse tümce dilbilgisel olmaktan çıkar.

Sözdizimsel açıdan belirtme durumu işaretleyicisinin eksikliği belirlilik işlevini ortadan kaldırır. Bu durum zaman zaman tümcenin dilbilgisidışı olmasına sebep olur:

(18) a. *Ali*ÖZNE *Ayşe*'+(y)*lNESNE* *öptü*.

b. *Ali*ÖZNE *o*+(n)*lNESNE* *öptü*.

c. **Ali* *Ayşe* *öptü*.

d. **Ali* *o* *öptü*.

Yukarıdaki tümceler incelendiğinde (18)a ve (18)b’de nesnelere belirtili olduğu görülür. Yani sözkonusu varlık konuşur ya da dinleyici için tanımlanmış ve bilindiktir. Ancak bu tümcelerde nesne, niteliği gereği belirtme durumundan bağımsız olarak da belirli bir kişiyi işaret ettiğinden belirlidir. Burada nesnenin belirtme durumuyla işaretlenmiş olmasının sebebi tümcede yalın durumda olması gereken esas ögenin özne olması ve özne ile nesnenin sözdizimsel işlevlerinin birbirinden ayrılmasını sağlamaktır. Bu nedenle belirtili nesneyle işaretlenmiş ad tümcenin belirtili nesnesiyken, yalın durumdaki ad öbeği tümcenin öznesidir.

Eylemin istediği özne ve nesnenin niteliği de belirtme durumunun sözdizimsel işlevlerinde etkili olmaktadır. Tümcede yalın durumla işaretlenmiş iki ögenin varlığında bu ögelerden [+İNSAN] özelliği taşıyan öge EDEN rolünü üstlenmeye, dolayısıyla da özne olmaya daha yatkın olduğundan diğer ögeyi belirtme durumuyla işaretlenmeye zorlaması mümkündür. Türkçede çiftgeçişli eylemlerle kurulan yapılarda yüklem, yalın durumdaki nesneyi kendisinden hemen önce istemektedir. Eğer yalın durumla işaretlenen bu nesnenin sözdiziminde yeri değişirse tümce yine dilbilgisidışı olacaktır. İlgili ögenin tümcenin öznesi gibi algılanması da sözkonusu olabilir. Bu nedenle dil, bu ögenin yerini değiştirmek için yapıyı belirtme durumuyla işaretlemektedir. Sebzecioğlu bu durumu, belirtme durumunun, ögeye, tümce içinde istediği her konuma rahatça hareket etmesini sağlayan bir pasaport görevi yüklediği gibi bir metaforla anlatmıştır (Sebzecioğlu, 2016, s. 202). Bu durum (19)a, (19)b ve (19)c’de gözlemlenebilmektedir:

(19) a. *Ali kuşa yem+Ø verdi.*

b. **Ali yem+Ø kuşa verdi.*

c. *Ali yem+i kuşa verdi.*

Belirtme durumunun bir diğer işlevi de bütünlük belirtmektir. Belirtme durumuyla işaretlenen bir nesne yer ya da konum bildirebilir. Bu durumda ögeye belirtme durumu yükleyen eylemin, nesnenin bütününe kapsayan bir anlamsal çerçeve çizdiği söylenebilir:

(20) a. *Ayşe merdiven+i çıktı.*

b. *Hasan çöreğ+i yedi.*

(20)a'da merdivenin tamamının çıkıldığı, (20)b'de ise çöreğin tamamının yenildiği anlamı bulunmaktadır.

Dilbilgisi kitaplarında verilen ve bizim de burada değindiğimiz tüm işlevler bir yana bırakılırsa, *ye-*, *gör-*, *anla-*, *bil-* vb. bazı eylemlerin hem mantıksal hem sözdizimsel olarak belirtme durumu istediği görülmektedir. Bu durum eylemin gerçekleşmesi için gereken sürecin mantıksal olarak belirli bir varlığa ihtiyaç duyması ve bunu hem derin yapıda hem yüzey yapıda işaretleme gereği duyması, başka bir deyişle istemesidir. Tezimizin asıl konusunu oluşturan bu yapılar ilerleyen bölümlerde tartışılacaktır.

Yönelme Durumu ve Yönelme Durumu İşaretleyicisi {-(y)A}:

Dilbilgisel ilişkiler düşünüldüğünde yönelme durumu bir dolaysız nesne ilişkisini ifade eder (Crystal, 2008, s. 129). Türkçede yönelme durumu biçimbilgisel olarak {+(y)A} durum işaretleyicisiyle işaretlenir.

Türkçede yönelme durumunun çiftgeçişli eylemlerin dolaylı nesnesini, geleneksel tabirle dolaylı tümleci işaretlediği görülür. Bu tür eylemlerin dolaylı nesnelere yönelme durumu yüklemesi zorunludur (Yavuz vd., 2011, s. 103).

(21) a. *Ali*ÖZNE *anahtar*+₁DOLAYSIZ NESNE *Ayşe*'+(y)e_{DOLAYLI NESNE} *verdi*.

b. *Ayşe*ÖZNE *kitap*+₁DOLAYSIZ NESNE *Hasan*'+_aDOLAYLI NESNE *götürdü*.

(21)a ve (21)b'de nesne görevini üstlenen *anahtar* ve *kitap*, eylemin yönelme durumu yüklediği ögeler olan *Ayşe* ve *Hasan*'a aktarılmıştır. Bu aktarma süreci *oku-*, *söyle-*, *göster-*, *sor-*, *yolla-* gibi eylemler söz konusu olduğunda maddesel bir aktarmadan çok metaforik bir aktarma anlamı da taşıyabilir (Yavuz vd., 2011, s. 104):

(22) a. *Ali*ÖZNE *Ayşe*'+(y)e_{DOLAYSIZ NESNE} *soru sordu*.

b. *Hasan*ÖZNE *Ali*'+(y)e_{DOLAYSIZ NESNE} *selam yolladı*.

(22)a ve (22)b'de bir nesnenin, öznenen dolaysız nesneye maddesel bir aktarımı söz konusu değildir. Daha çok soyut bir aktarma süreci ifade ettiği söylenebilir.

Dolaysız nesnesine yönelme durumunu yükleyen eylem, anlam çerçevesinde yönettiği üyeyle yönle ilgili bir ilişki içindeyse öznenin [+CANLI] ve çoğunlukla [+İNSAN]

özelliği taşıması gerekir, çünkü aktarımı ancak bu niteliklere sahip bir özne gerçekleştirebilir. Bu durumda eylem dolaysız nesnesine HEDEF rolü yüklemiştir:

(23) a. *Öğretmen*_{ÖZNE[+CANLI][+İNSAN]} *çocuğ*_{+u}_{DOLAYSIZ NESNE[HEDEF]} *eve yolladı.*

b. **Masa*_{[-CANLI][İNSAN]} *çocuğ-u eve yolladı.*

(23)a'da yönelme durumunu dolaysız nesne konumunda zorunlu olarak isteyen *yolla-*eylemi, öznesini [+CANLI] ve [+İNSAN] nitelikli olarak seçmiştir. (23)b'de ise eylemin öznesinin [-CANLI] ve [-İNSAN] olması tümcenin dilbilgisidışı olmasına neden olmuştur. Görüldüğü üzere bahsi geçen üyeye HEDEF rolünün yüklenmesi sadece durum işaretleyicisine değil, yüklem istediği öznenin niteliklerine, başka bir deyişle seçme sınırlılıklarına da bağlıdır.

Geçişsiz eylemlerin yönelme durumuyla işaretlenen üyeleri YÖN rolünü üstlenirler. Diğer bir deyişle geçişsiz yüklem dolaysız nesnelere YÖN rolünü yüklerler:

(24) a. *Ali*_{ÖZNE} *ev*_{+e}_{DOLAYSIZ NESNE[YÖN]} *gitti.*

b. *Top*_{ÖZNE} *yer*_{+e}_{DOLAYSIZ NESNE[YÖN]} *düştü.*

Yönelme durumunu alan eylemler nesnelere YARARLANICI rolü yükleyebilirler. Bunun için nesnenin genellikle [+CANLI] özelliği taşıması gerekir:

(25) a. *Ali*_{ÖZNE} *Ayşe*_{'+(y)}_{DOLAYSIZ NESNE[+CANLI][YARARLANICI]} *ev aldı.*

b. **Ali*_{ÖZNE} *kitab*_{+a}_{DOLAYSIZ NESNE[-CANLI]} *ev aldı.*

Yukarıdaki tümceler incelendiğinde (25)b'de yönelme durumu yüklenen adın [+CANLI] olmaması tümceyi bozuk hale getirmiştir.

Yönelme durumuyla işaretlenen ad öbekleri AMAÇ rolü de üstlenebilirler:

(26) a. *Ali* *sınav*_{+a}_{DOLAYSIZ NESNE[AMAÇ]} *hazırlanıyor.*

b. *Ali* *sınava girmek için* *hazırlanıyor.*

Yönelme durumunun araştırmacılar tarafından belirlenmiş fiyat gösterme, ölçü, zaman, derece, seviye anlatma vb. gibi işlevleri de vardır. Ancak bu işlevleri taşıyan üyelerin

eylemin zorunlu ya da seçimlik istemlerinden olmadığını düşündüğümüz için bu işlevler burada ele alınmamıştır.

Türkçede, tarihsel dönemlerden günümüze, bazı ilgeç öbeklerinin zorunlu olarak yönelme durumuyla işaretlendiği görülür: *+e doğru*, *+e kadar*, *+e göre*, *+e karşı*, *+e rağmen* gibi... Bu yapıların durumuna da ilerleyen bölümlerde değinilecektir.

Bulunma Durumu ve Bulunma Durumu İşaretleyicisi {+DA}:

Bulunma durumu bazı dillerde yeri tanımlamaya yarayan biçimbilgisel durumdur (Bussmann, 2006, s. 703). Diğer bir deyişle, dilbilgisel ilişkileri çekim biçimbirimleri ile ifade eden dillerde ad öbeği genellikle varlığın ya da eylemin yerini ifade ediyorsa bu yapıyı alır (Crystal, 2008, s. 287). Türkçede bulunma durumu biçimbilgisel olarak {+DA} durum işaretleyicisiyle işaretlenir.

Bu durum eylem ve üyesi arasında konumsal bir ilişki olduğunu belirtir. Başka bir deyişle bulunma durumu isteyen eylem, tümlecine YER rolünü yükler.

Yavuz vd. bulunma durumu işaretleyicisinin işlevinin uzamsal, zamansal veya soyut bir ilişki kurmak olabileceğini belirtir (Yavuz vd., 2011, s. 104). Uzamsal ilişki yeri mekan açısından, zamansal ilişki gün, saat, yıl vb. bakımlardan, soyut ilişki ise şekil, boyut, renk, yaş vb. açılardan tamamlayabilir (Burada bahsedilen işlevlerden yalnızca uzamsal ilişkinin istemle bağlantılı olduğu kanaatindeyiz.):

(27) a. *Ali araba+da oturuyor.* → Uzamsal

b. *Ayşe ara+da sıra+da ağlar.* →Zamansal

c. *Hasan üç metre uzunluk+ta kumaş almış.* → Soyut

Varoluşsal tümcelerde bulunma durumuyla işaretlenmiş bir ad olması zorunludur (Sebzecioğlu, 2016, s. 210). Eğer tümcede sözkonusu öge bulunma durumuyla işaretlenmezse (28)b ve (28)d’de görüleceği üzere tümce bozuk olur:

(28) a. *Dolap+ta süt var.*

b. **Dolap+Ø süt var.*

c. *Ali ev+de yok.*

d. **Ali ev+ Ø yok.*

Türkçede, tümlecine bulunma durumu yükleyen sınırlı sayıda eylem vardır. Bazı önadlar ise bulunma durumuyla beraber kullanılırlar. Bu durumlara ilerleyen bölümlerde değinilecektir.

Ayrılma Durumu ve Ayrılma Durumu İşaretleyicisi {+DAn}:

Dilbilgisel ilişkileri çekim biçimbirimleri ile ifade eden dillerde ayrılma durumu alan ad öbeği genellikle bir dizi yer veya araç anlamı ifade eder (Crystal, 2008, s. 2). Ayrılma durumu, belli dillerde biçim, ayrılma ve zaman gibi çeşitli belirteçlik ilişkileri gösteren biçimbilgisel durumdur (Bussmann, 2006, s. 2). Türkçede ayrılma durumu {+DAn} biçimbirimiyle işaretlenir.

Ayrılma durumunun işlevi yönelme durumuna benzemektedir. Her iki durum da genel olarak yönle ilgili anlamlar taşır. Ayrılma durumu isteyen eylem bu bağlamda yönettiği üyeye KAYNAK rolünü yükler. Bu sebeple yönelme durumuyla karşıt bir anlam ilişki taşımaktadır. Yönelme durumunda bir nesneye yaklaşma anlamı varken, ayrılma durumu nesneden uzaklaşma anlamı taşımaktadır.

(29) a. *Ali ev+den çıktı.*

b. *Ayşe okul+dan ayrıldı.*

Ayrılma durumu belli bir durumdan etkilenme gibi bir anlam da ifade edebilir (Yavuz vd., 2011, s. 105):

(30) *Hasan elin+den vuruldu.*

Bu durumun temel işlevinin yer bildirmek ve YER rolünü işaretlemek olduğunu yukarıda belirtmiştik. Bunun yanı sıra, ayrılma durumu işaretleyicisi çeşitli anlamlarda belirteçlik yapılar da kurabilir. Bunlardan bazıları tümcede yönetici konumundaki eylemin gerçekleşme sebebini belirtir. Ad öbeği bu işlevi üstlendiğinde, eylem ve üyesi olan sözkonusu ad öbeği arasında bir neden-sonuç ilişkisi kurulmuş olur. Eylem, bahsi geçen üyeye SEBEP rolü yükler:

(31) *Ali kalp+ten_[SEBEP] öldü.*

(31)'de ayrılma durumuyla işaretlenmiş *kalpten* öbeği *öl-* eyleminin nedenini belirtmektedir. Burada durum işaretleyicisinin *kalp krizinden, kalp krizi yüzünden* vs. gibi bir yapıdan eksiltme görevi görmesi de bu işaretleyicinin eksilteli yapılar kurma işlevini göstermektedir.

Eylem ayrılma durum işaretleyicisiyle üyesine KONU rolü de yükleyebilir:

(32) a. *Hasan'+la Ali ve Ayşe'+den_[KONU] konuştuk.*

b. *Hasan'+la Ali ile Ayşe hakkı+(n)da konuştuk.*

Ayrılma durumu, zaman zaman ad öbeklerinin yönetim çerçevesi içinde bir bütünün belli bir parçasını ifade etme işlevi de üstlenebilir. Bu işlevle işaretlendiğinde ilgi durumu işaretleyicisine benzer bir görünüm sergiler. Bu durum adların istemi konusu altında ayrıntılı olarak ele alınacaktır:

(33) a. *Kiracılar evler+den ikisini boşalttı.*

b. *Kiracılar evler+in ikisini boşalttı.*

Bir nesnenin hangi maddeden yapıldığını bildiren ad öbeklerinde, ayrılma durumuyla işaretlenen ad, kendisini yöneten diğer adla beraber önad benzeri bir yapı kurar: *demirden yüzük, altından bilezik* vb. Sebzecioğlu gibi kimi araştırmacılar ortaya çıkan bu yapının çekimsel bir yapıdan çok türetimsel işlev taşıyan bir yapı olduğunu ve ayrılma durumuyla işaretlenen adın sözlükselleşme eğiliminde olduğunu düşünmektedir (Sebzecioğlu, 2016, s. 213). Biz ise bu durumun yöneten adın istemiyle ilgili olduğunu, yani yönetici konumundaki ögenin yönettiği ada durum yüklemesinin istemle açıklanabileceğini düşünmekteyiz. Bu konu da ilerleyen bölümlerde, bu bakış açısıyla ele alınacaktır.

Ayrılma durumu karşılaştırma ve derecelendirme bildiren yapılarda *daha* belirteciyle beraber, kendisinden sonraki önadın belirttiği niteliği karşılaştırma anlamını sağlamaktadır. Biz bu durumun da önadların istemiyle ilgili olduğunu düşünmekteyiz. Bu duruma *Önadların ve Adların İstemi Var mıdır?* başlığı altında değinilecektir.

Bu işlevlerin yanı sıra ayrılma durumunun fiyat ve zaman bildirme gibi işlevleri de vardır:

(34) a. *Adam kazağı on beş lira+dan satıyor.* → Fiyat

b. *Buraya sabah+tan gelecek.* → Zaman

(34)a ve (34)b’de bu durumun fiyat ve zaman bildirme işlevleri örneklendirilmiştir. Bunlar istem kapsamında değerlendirilmeyeceğinden ayrıntılı olarak ele alınmayacaktır.

İlgi Durumu ve İlgi Durumu İşaretleyicisi {+(n)In}:

İlgi durumu, eylem ve üyeleri arasında bir ilişki kuran diğer durumların aksine iki adı birbirine bağlar. Diğer bir deyişle, diğer durumlar söz konusu olduğunda bir eylem bir ad öbeğini yönetirken, ilgi durumu bir ad öbeğinin kendi içerisindeki yönetim çerçevesini kurar. Diğer durumlarda yönetici öge; yani “baş” eylem ve yönetilen ögeler ad ya da ad soylu öbeklerken, ilgi durumlu bir ad öbeğinde yöneten baş da yönetilen üye de birer ad ya da ad soylu sözcüktür.

İlgi durumu işaretleyicisi ünlüyle biten sözcüklere {+nIn}, ünsüzle biten sözcüklere {+In} olarak gelir. Bu nedenle biçimbirimsel işareti {+(n)In} olarak gösterilmelidir.

İlgi durumunun bir durum işaretleyicisi olup olmadığı konusunda çeşitli tartışmalar vardır. Ergin ve onu izleyen araştırmacılar genellikle ilgi durum biçimbiriminin eylemi ada değil, adı ada bağladığını; bu nedenle bir “hal eki” olmaktan çok iyelik biçimbirimleri gibi ele alınması gerektiğini savunmuşlardır (Ergin, 2013, s. 351). Eylemler genel olarak, yantümceler göz ardı edilirse, ilgi durumu yükleyemez. İlgi durumu ise adlar, önadlar ve ilgeçler tarafından yine adlara, önadlara ve adılara yüklenebilir. Ancak yönetim şeması ve bağlama ilişkileri düşünüldüğünde bu yükleme sürecinin bir eylemin yönetim şemasından hiçbir farkı yoktur. Bu nedenle ilgi durumunun bir durum işaretleyicisi olduğu savı daha doğru görünmektedir.

İlgi durumunun diğer durum biçimbirimlerinden farkını gösteren bir diğer nokta da tümcenin dilbilgisel olabilmesi için diğer durum işaretleyicilerin genellikle -zorunlu ya da seçimlik olarak- tümcede var olması gerekirken, ilgi durumu işaretleyicisinin kimi

zaman yalnızca işaretinin, kimi zaman da eklendiği ad öbeğindeki sözcükle beraber kendisinin de tümceden düşebilmesidir:

(35) a. *Ben+im evim boyandı.*

b. *Evim boyandı.*

İlgi durumunun diğer durumlardan başka bir farkı da diğer durum işaretleyicilerinin aksine, ilgi durumunun var olduğu öbek yapı içerisinde bir adsıl uyuma gereksinim duymasıdır. Yani ad öbeğini ilgi durumuyla kuran adlar arasında, kişi ve sayı bakımından bir uyum bulunması gerekir. Bu uyum bulunmazsa (35)b’de görüleceği üzere tümce dilbilgisel olmaktan çıkar:

(36) a. *Ben+im kalem+im kırıldı.*

b. **Ben+im kalem+i kırıldı.*

İlgi durumu belirtme durumunun belirlilik işlevine benzer olarak, ad öbeklerinde bir belirlilik sağlama işlevi yerine getirebilir:

(37) a. *Elbiseler+Ø çok güzeldir.*

b. *Ayşe’+nin elbisesi çok güzeldir.*

(37)a’da güzel olan herhangi bir elbisedir, sıfır biçimcikle işaretlenen *elbise*, cins adı olan elbiseyi temsil eder. (37)b’de ise ilgi öbeği sahibi *Ayşe* olan, belirli bir elbiseyi göstermektedir.

Türkçede, öznenin yalnızca yalın durumda olmadığına daha önce değinilmiştir. Türkçede yantümcelerin özneleri ilgi durumuyla işaretlenebilir:

(38) *Ali’+nin eve geldiğini görmedim.*

(38)’de yantümcenin öznesi olan *Ali*’nin ilgi durumuyla işaretlendiği görülmektedir.

3. DİL TİPOLOJİSİ VE DİL EVRENSELLİKLERİ AÇISINDAN DURUM KATEGORİSİ

Dil tipolojisi dünya dillerini karşılaştırarak bu dillerin sistemlerini karşılaştırılabilir gruplar haline getirmeyi, incelemeyi ve dillerin yapıları arasında ortak yönler bulmayı; diğer bir deyişle dil evrenselliklerini saptamayı ve evrenselliklerin ortaya çıkma sebeplerini sorgulamayı amaçlar.

Dil tipolojisi diller arasındaki farklılıkları tespit edip onları farklı sınıflara ayırma amacı güttüğünden, dil evrenselliği ise diller arasındaki ortak yönleri bulmayı ve açıklamayı amaçladığından dil tipolojisi ve dil evrenselliği, ilk bakışta birbirine zıt kavramlar olarak algılanabilir. Ancak konunun derinine inildiğinde, uygulamada her iki kavramın da paralel bir yapı izlediği fark edilecektir (Comrie, 2005, s. 49). Zira farklılığın olduğu yerde benzerlikler, benzerliğin olduğu yerde ise farklılıklar bir karşılaştırma unsuru olarak devreye girmektedir.

Durum kategorisi birçok dilde var olan önemli bir dilbilgisel kategori olduğundan, dillerin bu kategoriyi nasıl yansıttığı da önemli bir tipolojik inceleme konusudur.

Dünya dillerinin yapısını benzerlikleri ve farklılıkları açısından istatistiksel olarak ortaya koymayı amaçlayan bir proje ve internet sitesi olan *The World Atlas of Language Structures (WALS)*'in 49A numaralı *Number of Cases*⁵ başlıklı bölümü dillerdeki durum sayısı ile ilgilidir. Buna göre herhangi bir durum işaretleyicisine sahip olmayan diller bulunduğu gibi iki, üç, dört, beş, altı-yedi, sekiz-dokuz ve ondan fazla durum işaretleyicisine sahip olan diller olduğu da kaydedilmiştir. Sitede, durum sayısı hakkında kesin bir yargıya sahip olunamayan diller de verilmiştir.

Dillerdeki durum sayıları incelendiğinde biçimbilgisel durum işaretleme yapmayan dil sayısının 100, iki duruma sahip dil sayısının 23, üç duruma sahip olan dil sayısının 9, dört duruma sahip olan dil sayısının 9, beş duruma sahip olan dil sayısının 12, altı-yedi duruma sahip olan dil sayısının 37, sekiz-dokuz duruma sahip olan dil sayısının 23, on veya daha fazla duruma sahip dil sayısının 24 ve durum sayısı konusunda üzerinde kesin bir yargıya varılamamış dillerin sayısının ise 24 olduğu görülmektedir. Bu

⁵ <http://wals.info/chapter/49>

sınıflandırmada Türkçe, Kornfilt (1997) kaynak gösterilerek altı-yedi durum işaretleyicisine sahip diller arasında verilmiştir. Bu gruplara giren dillerden birkaç örnek aşağıdaki tabloda sunulmuştur:

Durum Sayısı	Dil Sayısı	Örnek Dil
Biçimbilgisel durum işaretleme yapmayan diller	100	Bulgarca, Katalanca, Flemenkçe, Fransızca, İtalyanca, Thai Dili vb...
İki duruma sahip olan diller	23	Abhazca, İngilizce, Farsça, İsveççe, Urduca vb...
Üç duruma sahip olan diller	9	Modern Yunanca, Somallice vb...
Dört duruma sahip olan diller	9	Arnavutça, Almanca vb...
Beş duruma sahip olan diller	12	Ermenice, Letonca, Sırpça, Hırvatça vb...
Altı-yedi duruma sahip olan diller	37	Türkçe, Gürcüce, Korece, Lehçe, Rusça vb...
Sekiz-dokuz duruma sahip olan diller	23	Japonca, Burmaca, Yukaghir vb...
On veya daha fazla duruma sahip diller	24	Bask Dili, Çukçice, Evenki, Fince vb...
Durum sayısı konusunda üzerinde kesin bir yargıya varılamamış diller	24	Ainu, Cree vb...

Tablo 2: Durum Sayılarına Göre Diller (Kaynak: <http://wals.info/chapter/49> Erişim Tar.: 09.01.17)

Aynı sitenin 51 numaralı bölümü ise *Position of Case Affixes*⁶ başlığını taşımaktadır ve durum işaretleyicilerinin adlara hangi konumda yüklendiğini ele almaktadır. Durum işaretleme yapılış ve kodlanış şekli dillere göre değişiklik göstermektedir. Bu bölümdeki istatistiksel verilere göre durum işaretleme yapan diller 452, önüne eklenen eklerle yapan diller 38, vurguyla kodlayan diller 5, ad kökünü değiştirerek yapan diller 1, karışık bir biçimbilgisel durum işaretleme sistemiyle yapan diller 9, addan sonra gelen klitiklerle (postpositional clitics) yapan diller 123, addan önce gelen klitiklerle (prepositional clitics) yapan diller 17, sözcük içine eklenen klitiklerle (inpositional clitics) yapan diller 7, ne durum biçimbirimleriyle ne de klitiklerle yapan dillerin sayısı 379'dur. Bu sınıflandırmaya giren dillerden bazıları aşağıdaki tabloda görülmektedir:

⁶ <http://wals.info/chapter/51>

Durum İşaretleme Sistemi	Dil Sayısı	Örnek Dil
Adların sonuna eklenen eklerle yapan diller	452	Modern Arapça, Ermenice, Türkçe, Korece, Çekçe vb...
Önüne eklenen eklerle yapan diller	38	Berber, Cua, Ndonga vb...
Vurguyla kodlayan diller	5	Jamsai, Maasai vb...
Ad kökünü değiştirerek yapan diller	1	Nuer
Karışık bir biçimbilgisel durum işaretleme sistemiyle yapan diller	9	Galce, Svahilice
Addan sonra gelen klitiklerle	123	Bask Dili, Japonca vb...
Addan önce gelen klitiklerle	17	Fransızca, İbranice vb...
Sözcük içine eklenen klitiklerle yapan diller	7	Bunuba, Warrwa vb...
Ne durum ekleriyle ne de klitiklerle yapan diller	379	Abhazca, Bulgarca, İngilizce, Mandarin vb...

Tablo 3: Durum İşaretleme Sistemlerine Göre Diller (Kaynak: <http://wals.info/chapter/51A>, Erişim Tar.: 09.01.17)

Bu bölümde durum kategorisi genel olarak ele alınmış, bu kategori hem Türkiye Türkolojisinin hem de modern dilbilimin bakış açısından kısaca incelenmiş ve bu tezde istemle ilişkisi incelenmeden önce durum işaretleyicilerinin bu bağlamdaki işlevleri belirlenmeye çalışılmıştır. Bir sonraki bölümde bu tezin asıl konusu olan istem, kuramsal olarak incelenecektir.

II. BÖLÜM: İSTEM KAVRAMI (VALENCY)

Fr. *valence* terimi, dilbilim alanına önceki bölümlerde de sözü edildiği gibi hem Bağımsal Dilbilgisinin kurucusu olan hem de İstem Dilbilgisinin kurucusu sayılan Fransız dilbilimci Lucien Tesnière tarafından aktarılmıştır. Tesnière, bu sözcüğü kimyada zıt elektrik yükündeki atomların diğer atomlarla birleşmesini ifade eden *valency* teriminden esinlenerek (Tesnière, 2015, s. 239) bir tür sözcükler arası ilişkiyi tarif eden istem kavramı için kullanmıştır.

Tesnière'in istem kategorisine yaklaşımı yalnızca eylemlerin sayısal olarak istem kapasitesini belirlemekten ibaret olmuştur. Giriş bölümünde de değinildiği gibi Tesnière, istem kategorisini yalnızca niceliksel olarak belirlemiş, istemi taşıyan ya da yüklenen yapıların niteliksel özelliklerini ele almamıştır (Tesnière, 2015, s. 239). Bugün istem çalışmalarında ise istemin niceliksel yönünün yanı sıra niteliksel kapsamı da incelenmektedir. Hatta istemin niteliği üzerine olan incelemeler, nicelikle ilgili olanların önüne geçmiştir. Dahası bu incelemeler, Evrensel Dilbilgisinin kapsamı içerisinde değerlendirilen Rol Kuramı, İlkeler ve Değiştirgenler Kuramı vb. yeni kuramsal aşamaların ortaya çıkmasına ve Durum Dilbilgisi gibi başka kuramların da gelişmesine olanak sağlamıştır.

Bu bölümde, hem anlambilimsel hem de sözdizimsel bir kategori olan istem (valenz) konusu, istemin düzeyleri, durum kategorisiyle ilişkisi, istemin niteliksel ve niceliksel yapısı, istemi arttıran ve azaltan kategoriler ve istemi değiştiren bu yapıların anlama ve sözdizimine etkisi tartışılacaktır. Çalışmada asıl örneklem olarak eylemler seçilse de istem potansiyeline sahip oldukları açık olan adlar, önadlar, ilgeçler vb. sözlüksel yapıların istemleriyle ilgili bilgilere de yer verilecektir.

1. İSTEM

İstem kavramını kuramsal olarak ele almadan önce bazı terimlerin bu çalışmadaki karşılıklarına değinmek yerinde olacaktır. *Üye* (argument) yapısal mantığa göre bir yüklemcilerin açtığı bir işlevsel ve yapısal boşluğu ifade eder. Yüklemciler

gerektirdikleri üyelerin sayısına göre bir, iki, üç yapısal boşluklu olarak sınıflandırılabilirler (Bussmann, 2006, s. 85).

(39) *Elma yuvarlaktır.*

Yukarıdaki gibi bir tümcede, yüklemcil bir boşluklu bir yapıdadır ve bu tek üyesine bir özellik atar ya da kodlar. Bu durumda üye ile yüklemcil öge arasındaki ilişki, dilbilgisi kitaplarındaki özne-yüklem ayırımına karşılık gelir. Yüklemcil öge ve üyesi arasındaki ilişki çizgisel olarak şu şekilde gösterilebilir:

$\text{Yuvarlak}_{(\text{elma})} \rightarrow X_{(y)}$

Diğer yandan, etrafında çok yapısal boşluk açan yüklemcilerle üyeler arasındaki ilişki basit olarak şu şekildedir:

(40) *Ali Ayşe'den gençtir.* $\rightarrow \text{genç}_{(\text{Ali, Ayşe})} \rightarrow X_{(Y,Z)}$

(41) *Ahmet kediye mama verdi.* $\rightarrow \text{ver}_{-(\text{Ahmet, kedi, mama})} \rightarrow X_{(V, Y, Z)}$

Üyeler, yüklemcilerin açtığı yapısal boşluklara belli bir dizilişle yerleşirler; sayıları ve anlamsal özellikleri rastlantısal değildir. Yüklemcilerin açtığı boş yapısal pozisyonlar Bağımsal Dilbilgisi terminolojisinde *sözdizimsel istemlere* karşılık gelir. Üretici Dönüşümsel Dilbilgisinde ise, mantıksal yapıda, tematik bir *role* (theta role) işaret eder. Buna göre, derin yapıda her pozisyon tematik bir rol atanmış bir üyeye doldurulmalıdır (Bussmann, 2006, s. 85). Üye teriminin her iki anlamından hareketle üye yapısının aslında istem yapısı olduğu sonucuna varılmaktadır.

Tesnière, eylemin isteminin gerektirdiği yapıları *katılan* (actant) olarak adlandırır (Tesnière, 2015, ss. 100-105). Katılanlar, İstem Dilbilgisinde eylem ya da diğer istem potansiyeli taşıyan yapılar tarafından belirlenen işlevsel birimleri ifade ederler. Kimi araştırmacılarca bu kavram *eyleyen* terimi ile de karşılanmıştır (bkz. Doğan, 2011, s. 29; İmer vd., 2013, s. 310). Tesnière'in *şartlar* (circonstants) (Tesnière, 2015, ss. 118-124) olarak adlandırdığı yapılar katılanlara zıt olarak eylem ya da istem potansiyeli taşıyan bir yapı tarafından belirlenmeyen; ancak eylemle arasında bağımsallık ilişkisi bulunan yapılar için kullanılır. Bu yapılar tümcesel yapıda isteğe bağlı olarak bulunabilen yapılardır. Bu çalışmada sözdizimsel düzeydeki katılanlar *zorunlu ve seçimlik istemler*, şartlar ise *eklentiler* olarak adlandırılmıştır.

İstem aslında öbek yapıda, öbeğin yöneticisiyle yönettiği unsurlar arasında ilişki kuran bir tür katılandır. Bu katılanlar ise eyleme bağımlılık ve istem ilişkisiyle bağlı birer kurucu üyedir. *Kurucu* (constituent) “daha büyük bir yapının ögesi olan dil birimi”ni ifade eder (İmer vd., 2013, s. 186). “Tümcenin temel kurucu birimleri yüklemi içeren *çekirdek* (nucleus), çekirdek ve yüklemün üyelerini içeren *öz* (core) ve yükleme bağlı olmayan üyeleri kapsayan *dış* (periphery) katmandır.” (Aydın, 2011, s. 17). Katılanlar tümceyi oluşturan öz yapılarıdır. Yönetici ve katılan ilişkisi sözdizimsel işlevler açısından incelendiğinde ilk katılanın özne, ikinci katılanın dolaysız nesne, (varsa) üçüncü katılanın ise dolaylı nesne olduğu söylenebilir. Eylemin belli nicelikte ve nitelikte katılanı yönetme gücü onun istemini; eylemin gerçekleşmesi için gereken tüm mantıksal, anlamsal ve sözdizimsel koşullar ise *istem çerçevesini* (valency frame) ifade eder.

Eklentiler ise yüklemcille yalnızca bağımsallık açısından ilişki kurarlar, istem ilişkisi kurmazlar. Onlar da öbek yapıda birer üyedir. Tümcesel yapının dış katmanını eklentiler oluşturur. Sözdizimsel düzeyde ele alındıklarında genellikle belirteç tümleci olarak gerçekleşirler.

X ve *Y* olarak gösterebileceğimiz iki varsayımsal yapı tanımlayalım. Eğer *X*, *Y*'ye istem ilişkisiyle bağımlıysa, *X*, *Y*'nin *tamamlayıcısıdır*. Tamamlayıcı (complement), aynı zamanda eylemin veya yüklemcilin bir üyesidir (Bussmann, 2006, s. 213). Tamamlayıcılar aynı zamanda eylemin birer katılanıdır. Üye, katılan ve tamamlayıcı terimleri genellikle birbirlerine gönderimde bulunmaktadır.

Sözlüksel bir yapı, bir tamamlayıcı tarafından doldurulması gereken bir yapısal boşluk açma potansiyeline sahipse o sözlüksel yapının bir *istem taşıyıcısı* (valency carrier) olduğu sonucuna varılır (Doğan, 2011, s. 36). Tamamlayıcılar bir sözcük için tipikken, bu sözcüğün etrafındaki diğer bazı yapıların neden onun tamamlayıcısı olarak hareket etmediği konusu, artık sadece sözcük türü olarak eylem bağlamında değil, yeni çalışmalarda istem kategorisini yönettikleri ortaya konulan, diğer bir deyişle istem taşıyıcısı olan ad, önad, ilgeç gibi yapılar için de bir tartışma konusu olmaya devam etmektedir.

Sözlüksel kütük (lexical entry), bir sözlüksel birimin sesbilimsel, anlambilgisel ve sözdizimsel özelliklerinin derin yapıda depolandığı bir düzeydir. Eylemlerin çoğu sözlüksel kütüklerinin bir parçası olan bir, iki ya da üç üyeyle bir bağlantı içerisindedir. Yönetim bir bağımsallık ilişkisine dayanıyorsa, bir yapı kendisinden dallanan diğer tüm unsurları yönetir. Yöneticiden dallanan her yapı onun birer üyesi olarak nitelendirilirse, yöneticinin bu üyelerden her birini yönettiği söylenebilir. Bu durum, öbek yapıdaki bağımsallık kavramının tümcesel yapıda sözcükler arası bir ilişkiden, bağımsalların karmaşık olabileceği bir ilişkiye genişletildiği anlamına gelir (Fischer, 1997, s. 43).

İstem, bir dil biriminin isteği veya gereksiniminin daha büyük bir birimdeki diğer unsurlarla bu isteğe uygun olarak tamamlanmasını ifade eder (Fischer, 1997, s. 40). Örneğin *E* sözcük türü sınıfından *A* sözcüğünün istemi, *A* belli *X*, *Y*, *Z* üyeler ile birleşirse *E-öbeği* oluşturabileceğini belirler. *A*, istem potansiyeli olduğu için *E-öbeğinin* yapısal merkezi olarak görülür.

Bir örnekle incelemek gerekirse *ver-* eylemini ele alalım. Bu eylem bir tümcenin yöneticisi, diğer bir deyişle yüklemi konumda olduğunda tümcede kendisinden başka üç unsur bulunmasını ister:

(42) a. **vermek*

b. *Ali verdi.*

c. *Ayşe'ye verdi.*

d. *Ali kitabı verdi.*

e. *Kitabı dün verdi.*

f. *Ali kitabı Ayşe'ye dün verdi.*

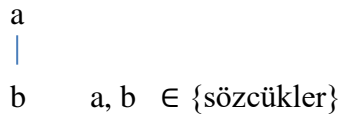
Yukarıdaki tümcelerden (42)f hariç hepsi, bağlam göz ardı edildiğinde, konuşur ya da dinleyici için eksiktir. Çünkü tümcelerin her birinde eylemin yönetim çerçevesinde aynı anda gerektirdiği bir yapı eksik bırakılmıştır. Diğer bir deyişle eylemin açtığı yapısal boşluklar yeterli derece doldurulmamıştır. Bağlamı bilmeyen bir dinleyici için de tümceler çeşitli düzeylerde dilbilgisel olabilir; fakat anlam açısından tamamlanmamış veya anlamsızdır.

Yukarıda değinildiği gibi, Tesnière'in dilbilim alanına aktardığı istem aslında bir kimya terimidir. Doğada atomlar bir arada bulunabilmek için birbiriyle bir tür iletişime girerler. Bu iletişim bir tür kimyasal bağ kurma ilişkisidir. Belli atomlar arasında bir birleşim kapasitesi vardır ve bu kapasite yeni bir kimyasal bağ oluşturur. Sözelimi bir su molekülünün oluşması için iki hidrojen ve bir oksijen atomu gerekmektedir. Su molekülünün bu atom gereksinimi kimyada onun değerlik yapısı; yani istemi olarak adlandırılır. Tesnière de tümcede eylemden yola çıkarak eylemlerin belli sayıda katılanı yönetme özelliğini atomun değerlik yapısıyla karşılaştırmış ve bu süreci ifade etmek için bu terimi kullanmıştır (Tesnière, 2015, s. 239).

İstem teriminin kimyayla bağdaştırılan anlamı düşünüldüğünde yukarıda bahsi geçen A'nın ya da örnekteki *ver-* eyleminin tamamlanmaya ihtiyaç duyan unsurunun, doymamış olduğu ve *x, y, z* ile ya da *Ali, kitabı* ve *Ayşe'*ye öğeleriyle doyurulduğu söylenebilir. Tesnière, bu nedenle alması gereken tüm tamamlayıcıları almış olan eylemleri *doymuş eylemler* (saturated verb), istediği tüm tamamlayıcıları alamayan eylemleri ise *doymamış eylemler* (unsaturated verb) olarak adlandırmaktadır (Tesnière, 2015, s. 257).

Bir istem ilişkisi iki farklı tipte unsurdan oluşur: Bunlardan ilki tamamlanmamış ya da doymamış bir ögedir: eylem, ad, önad, ilgeç vb. İkincisi ise tamamlanmış ve doymamış ögeyi doyurmak için uygun unsurlardır: ad vb.

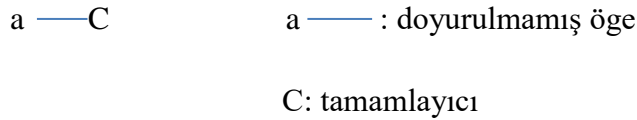
Tesnière, Bağımsal Dilbilgisini iki ana başlığa ayırmıştır: bağımsallık ve istem (Tesnière, 2015). Bağımsallık ve istem sık sık birbiriyle özdeşleşen terimlermiş gibi görünmesine rağmen ikisi arasında bazı kavramsal farklılıklar vardır. İstem ilişkileri bağımsallık ilişkilerinin bir alt kümesi gibi görünmektedir. Bağımsallık ilişkileri bütün sözcük sınıfları için geçerliken, istem ilişkileri belli sözcükbirimlere (lexeme) ve belli sözcük türlerine özgüdür. İstem, bağımsallığa göre daha anlambilgisel bir yapı sergiler ve anlamsal ilişkilerle daha doğrudan etkilidir. Her iki yaklaşım da bağımlılık ilişkisini farklı bir açıdan ele alır. Bağımsallık iki farklı, zorunlu olmayan öge ve onlar arasındaki aşamalı bağdan oluşan üç taraflı bir ilişkidir. Fischer bu ilişkiyi şöyle gösterir (Fischer, 1997, s. 41):

Şekil 2. Tümcenin Üyeleri Arasındaki Bağımsallık İlişkisi

Bir istem ilişkisinde, bağımlılık ilişkisinin kurulmasının sebebi tamamlanmamış sözlüksel birimdir. Bağımlılık, onu doymamış yapan unsurun kendi doğasında vardır. Doymamış sözcüğü doyuran yapı, yukarıda tanımlandığı gibi doymamış sözcüğün tamamlayıcısı (complement) olarak adlandırılır. Bu yapı *tümleç* olarak da adlandırılabilir; ancak dilbilgisinde yaygın olarak kullanılan *tümleç* terimiyle karışmaması için bu çalışmada *tamamlayıcı* terimi tercih edilmiştir.

Fischer, doyurulması gereken öge ve tamamlayıcı arasındaki istem ilişkisini ise şöyle gösterir (Fischer, 1997, s. 42):

Şekil 3. Doyurulmamış Öge ve Tamamlayıcı Arasındaki İstem İlişkisi

Yani bağımsallık ilişkisi dikey bir ilişkiyken, istem ilişkisi yatay bir görünüm sergiler. Sonuç olarak bağımsallık ve istem ilişkisi arasındaki ayırım şöyle açıklanabilir: Bağımsallık ilişkileri sözcükler arası ilişkilerden hareketle şekillenirken, istem ilişkisinin merkezinde doyurulmamış bir ögenin bulunması gerekir ve sözdizimsel ilişkiler bu doyurulmamış ögeden şekillenir.

Bir eylemin anlamını biliyorsak, eylemin katılanlarının *anlamsal rollerini* ya da diğer bir deyişle *tematik rollerini* (semantic role, theta role) de biliyoruz demektir. Sözcüklerin tamamlanma gereksinimi anlamsal temellidir. *ummak* ya da *umut* anlambirimi bir eylem ya da ad olarak gerçekleştiğinde bir yüklenici ve bir umut amacı içerir. Bu roller daha büyük bir anlambilimsel birim oluşturmak için bir önermeyle doldurulmak zorundadır. Eylemin ya da adın anlamını tamamlaması için *kimin umduğu* ve *ne için umduğu*, *kimin ne için umudu* vb. önermelerin konuşur ya da dinleyici tarafından bilinmesi gerekir. Eğer bu bilgi bağlamdan sağlanmıyorsa tamamlayıcılar tarafından sağlanmalıdır (Fischer, 1997, s. 42).

İstem birincil olarak anlamsal bir olgu olduğu halde, sistematik biçimsözdizimsel (morphosyntactic) etkileri de vardır. Farklı anlamlar ya da daha büyük anlambilimsel birimler oluşturmak için daha farklı bir bilgi yapısı gerekir. Bu farklı bilgi yapıları karmaşık; fakat rastgele bir şekilde farklı tamamlayıcılar üzerine haritalandırılır. Bu haritalandırılma sürecinin sonucunda tamamlayıcılar şekilsel olarak gerçekleşir ve farklı anlambilimsel sözcük öbekleri için farklı kombinasyonlar halinde ortaya çıkarlar.

ye- eylemini ele alalım. Bu anlamda bir eylem, eylemi gerçekleştirecek, yani yeme işini yapacak bir EDEN'e (agent) ve bir ETKİLENEN'e (patient); yani yenilecek bir katılana ihtiyaç duyar. Bunlar her dilde, bu eylemin gerçekleşmesi için gereken mantıksal ve anlamsal üyelerdir ve dillere göre değişkenlik göstermezler. Diğer bir deyişle evrensellerdir. Ancak bir tümcede bu eylemin gerçekleşebilmesi için yalnızca bu mantıksal varsayımlar ve anlamsal bileşenler yeterli olmaz. Bu katılanların, eylemden eyleme ve dilden dile değişiklik gösteren sözdizimsel işlevlerini (özne, nesne vb.) ve biçimbilgisel işaretleyicilerini (durum biçimbirimi, ilgeç vb.) bilmek ve yönetsel ilişkiler çerçevesinde bu katılanlara kodlamak gerekir. Bu kodlamada belirleyici ve uygulayıcı yapı tümcenin yüklemi olan eylemdir.

Allerton, istem kavramını eylem çerçevesinde ele alarak, eylemlerin farklı tümce yapılarındaki gerçekleştirmelerinin, eylemin kendi içerisindeki farklı potansiyelleri ifade etmesi için bir temel olarak kullanıldığını ortaya koymuştur (Allerton, 1982, s. 2). Dolayısıyla istem, eylemin, tümcenin diğer bileşenlerinin özel yapılarıyla bağlanabilmesi için sahip olduğu kapasitedir.

Leech ise istemi, bir sözcüğün diğer sözcüklerle hem anlamsal hem de sözdizimsel olarak birleşebilmek için sahip olduğu potansiyel olarak tanımlar (Leech, 1981, s. 198).

Bir sözcüğün istemi, onun, kendisine özgü belirli bir sözcük sınıfından olan üyelerini yönetme potansiyelidir. Engel, buradaki üye kavramı için *uydu* (satellite) terimini kullanmıştır. Sözcüğün istediği katılanları; yani istemlerini, onun uyduları olarak nitelendirir (Engel, 1982, s. 106).

İstem ilişkisinin bir tür bağımsallık ilişkisi olarak algılanması, eylemin zorunlu olarak hem bağımsallık ağacının hem de yönetim şemasının en üst ögesi olmasını sağlar. Diğer bir deyişle eylem, tümcenin yöneticisi olarak nitelendirilir. Ancak istem konusundaki

yeni yaklaşımlar eylem gibi kimi adların, önadların ve ilgeçlerin de yönetici konumunda yer alabileceğini ve yönettikleri öbeklerle istem ilişkisi içerisinde olabileceklerini ortaya koymuştur. Bu nedenle kimi araştırmacılar, istem kavramını sözcüklerin sözdiziminde bir araya getirilebilirliğinin tüm yönlerine genişleten, diğer bir deyişle sözdiziminde bir araya gelen tüm sözcükleri istem ilişkisi içerisinde değerlendiren ve aslında bağımsallık ilişkisiyle eşitleyen bir İstem Dilbilgisi fikri üzerinde yoğunlaşsa da istem adı altında ele aldıkları eşdizimlilik gibi bazı kategorilerin ayrı olarak incelenmesi kanaatindeyiz (bkz. Welke, 1988, s. 19).

İstem, bu çalışmada İngilizce *valence*, *valency*, Almanca *valenz*, *wertigkeit*, Fransızca *valence* terimi karşılığı olarak kullanılmıştır. Kimi Türkçe çalışmalarda bu kavramın karşılığı olarak *değerlik* (Ozil, 1990), *birleşim değeri* (İleri, 1997; Vardar, 2002) ve terimin Almancası olan *valenz* (Uğurlu, 2001; Kara, 2009) tercih edilmiştir. Biz ise Banguoğlu'nun Fransızca *regire* "istemek" eyleminin karşılığı olarak kullandığı *istem* terimini benimsedik.

Türkiye'de istemle ilgili çalışmalar batıdaki çalışmalara göre oldukça geç başlasa ve gereken ivmeyi modern dilbilgisi bağlamında henüz kazanamamış olsa da kimi araştırmacıların dikkatini oldukça erken bir dönemde çekmiştir. Önceki bölümlerde belirtildiği gibi, istem terimini Türkiye'de ilk kullanan araştırmacı Banguoğlu'dur. Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*'nde ilk olarak "Takılarda İstem" başlığı altında "Fiiller nesne olan addan belli çekim halleri istedikleri gibi takılar da ilişki kurdukları addan işleyişlerine göre belli çekim halleri isterler. Başka bir deyimle bir isim halini kovarlar. Buna istem (rection) deriz." diyerek bu kavramı da ilk kez tanımlamıştır (Banguoğlu, 2007⁸, s. 386). Aynı çalışmanın "Cümlenin Üyeleri" bölümünde "Nesne" başlığı altında ise "Genellikle geçişli fiiller kimi ve kim hallerinde nesne ister (régit) deriz, (régir=istemek). Burada fiil isteyen (régissant), isim hali istenen (regime), diye anılır. Nesnenin yükleme göre bu hallenmesine de İstem deriz." tümceleriyle konuya ve konuyla ilgili kavramlara Fransızca terimlerden yola çıkarak açıklık getirmiştir (Banguoğlu, 2007⁸, s. 528).

Ozil, istemi "değerlik" terimiyle ifade eder. Eylemlerin tümce kurabilmek için belirli durumlardaki ögelere gereksinim duydukları için etrafında belirli sayıda ve türde boş

alanlar açtıklarını belirtir. Bu gereksinimi dolduran üyelerin ise eylemin “değerliği”, yani istemi olduğunu belirtir (Ozil, 1985, s. 22).

Uğurlu’ya göre bitimli bir tümcenin ya da bitimsiz bir yapının merkezinde bulunan eylem, tümcede kendi gerektirdiği ölçüde anlamsal boşluklar açar. Bu anlamsal boşlukların niteliği ve niceliği eylemden eyleme değişiklik gösterir. Ancak bu boşluklar o dilin konuşurları tarafından daha önceden, sezgisel olarak da olsa, bilinirler. Uğurlu, Tesnière’in bakış açısına paralel olarak eylemlerin bir, iki ya da üç yapısal boşluk açan eylemler olarak sınıflandırılabilceğini söyler. Boşlukları dolduran ve Tesnière’in “actant”, bizimse “katılan” demeyi tercih ettiğimiz yapıları “tamlayıcı” olarak adlandırır. Etken bir eylemin birinci katılanının tümce içerisinde özne, ikinci tamlayıcısının ise nesne konumunda bulunduğuna dikkat çeker. Katılanları olmadığı zaman eylemin anlamı eksik kalıyorsa bahsi geçen katılanların eylemin “mecburi” istemleri (bizim deyimimizle “zorunlu istemler”), tümcede bulunduğu zaman eylemin anlamını biraz daha belirginleştiren katılanların ise “ihtiyari” istemleri (bizim deyimimizle “seçimlik istemler”) olarak tanımlar. Uğurlu, katılanların ad soylu tek bir sözcükten oluşabileceği gibi bir ad öbeğinden de oluşabileceğini belirtir. Katılanların sözdizimsel yapıları konusunda eylemin belirleyici olduğunun altını çizer (Uğurlu, 2001, ss. 18-19).

Vardar, *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*nde “birleşim değeri” maddebaşı altında, istemi “bağımsal dilbilgisinde eylemleri bunlara bağlı eyleyenlerin sayısına göre nitelendirme ve sınıflandırma ölçütü” olarak tanımlamış ve *Öğretmen çalışkan öğrenciye armağan verdi.* tümcesini örnek vermiştir. Buna göre bu tümcede üç eyleyen vardır: *öğretmen*, *çalışkan öğrenci* ve *armağan*. Bu sebeple *ver-* eyleminin üç istemi olmalıdır (Vardar, 2002, s. 46).

Doğan ise istemi sözlüksel bir yapının, özellikle eylemlerin sözdizimsel ve anlambilimsel çevresini yönetme ve belirleme gücü olarak tanımlar (Doğan, 2011, s. v).

İstem, basit bir tanımla bir tümcede bulunan adların, onların yöneteni konumunda bulunan eylem, ad, önad ya da ilgeç’e bağlanırken hangi durum işaretleyicisiyle işaretlendiğini ifade eden bir terimdir. Diğer bir deyişle bir adın tümcede kullanıma girmesi için bir eylem, ad, önad ya da ilgeçle bir yönetme ve bağlama ilişkisine girmesi

gerekir. Bu yönetme ilişkisi içerisinde yönetici olan öge, yönettiği ad soylu sözcükten bir durum yüklenmesini ister. İşte yönetici ögenin yüklediği ve yönetilen konumundaki üyenin yüklendiği bu durum, yönetici ögenin istemidir.

Bir eylemin, adın, önadın ya da ilgecin istemi onun derin yapısında içsel ve sezgisel ilişkilerle kodlu olduğu kadar, yüzey mantıksal ve sözlüksel yapısında da hem içsel olarak belirlenmiş, hem de bitimli ya da bitimsiz bir öbekte yapısal olarak işaretlenmiştir. Daha önce de belirttiğimiz gibi Türkçede bu işaretleme süreci durum işaretleyicileri ile gerçekleştirilir.

Katılan, yukarıda da açıklandığı gibi istem dilbilgisinde, işlevi, eylemin istemi tarafından belirlenen işlevsel bir birimdir ve yüklemle kurduğu ilişkinin, bağımsallığın yanı sıra istemi de içermesinden ötürü eklentinin karşıtıdır. Tümcenin temel kurucuları sayılan özne ve nesne, tümcesel yapıda eylemin gerektirdiği birinci ve ikinci katılandır. Durum işaretleyicileri aracılığıyla katılan-eylem ilişkisi tamamlanır. Zorunlu ve seçimlik istemler tümcenin katılanlarıdır.

Eklentiler ise katılanların aksine tümcede bulunması zorunlu olmayan, seçimlik yapılardır. Tesnière'in *circonstant* (Tesnière, 2015, s. 97) olarak adlandırdığı bu yapıları Fischer (1997, s. 45) ve Herbst vd. (2004, s. xxiv) *adjunct*, Halliday (2014, s. 310) *circumstantial*, Dik (1989, s. 87) *satellite*, Helbig ve Schenkel (1991, s. 17) *freie Angabe*, Ágel (2000, s. 41) *Angabe* olarak nitelendirmiştir, Allerton (2005, s. 360) ise Tesnière'in önerdiği terim olan *circonstant*'ı benimsemiştir.

2. İSTEM DÜZEYLERİ

Tesnière, Bağımsal Dilbilgisinde istemi sadece eylemlere özgü bir gereksinim olarak ele almış ve eylemin isteminin anlamsal boyutlarını göz önünde bulundurmamıştır. Tesnière'den sonra gelen ve onun teorisini geliştirerek İstem Dilbilgisini oluşturan araştırmacılar ise genel olarak istemi hem niteliksel hem niceliksel açılardan incelemişlerdir. İstemün biçimbilgisel ve niceliksel yönünün yanı sıra anlamsal ve niteliksel yapısının da incelenmeye muhtaç olduğu anlaşılınca, onu düzeyler halinde ele alma düşüncesi de ortaya çıkmıştır.

İstemi çeşitli düzeylerde inceleyen ilk araştırmacı Růžička'dır. Růžička, 1978'de yayımlanan "Three Aspect of Valence" adlı çalışmasında istemin *anlambilimsel istem*, *sözdizimsel istem* ve *edimsel istem* (pragmatic valency) olarak üç düzeyde incelenmesi gerektiğini öne sürmüştür (Růžička, 1978, s. 47). Bu çalışma istemin edimsel durumlara göre belirlendiğinin ve değişebildiğinin kabul edildiği ilk çalışmadır. Aynı zamanda edimsel durumlarla mantıksal temsiller arasındaki farkları ve sözcükbirimlerin istem yapısını bir arada ele alan ilk çalışma olduğu için önemlidir.

İstem üzerine çalışan bir diğer araştırmacı Allerton ise istemi *anlamsal düzey*, *yapısal düzey* ve *yüzey yapı düzeyi* olarak üçe ayırmıştır. İstemi anlambilimsel yapıda eylemin gerçekleşmesi süreci ve bu sürecin gerektirdiği anlamsal rollerden, yapısal düzeyde katılanlardan, yüzey yapıda katılanları tamamlayan ve eylemle bağlantısını kuran tamamlayıcılardan kurulu bir kategori olarak ele almıştır. Çalışmada, ilk aşamada, anlamsal roller ve gerçekleşme süreçlerini, ikinci aşamada asıl istem yapıları olarak adlandırdığı eylemin gereksinim duyduğu tamamlayıcıları ve üçüncü aşamada ise yüzey yapılar olarak tanımladığı öznesi dolgu adlı olan yapıları ve etken-edilgen tümce dönüşümünü incelemiştir (Allerton, 1982, ss. 40-48).

Helbig ve Schenkel, Almandaki eylemlerin istemleri ve dağılımlarını inceledikleri *Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben* adlı sözlükte istemi *mantıksal istem*, *anlamsal istem* ve *sözdizimsel istem* olarak üç düzeye ayırmışlardır (Helbig ve Schenkel, 1991, s. 65).

Roe ve Herbst ise istemi *anlambilimsel istemler* ve *sözdizimsel istemler* olarak iki düzeye ayırmayı önermişlerdir. Buna göre bir eylemin derin yapıda gerektirdiği katılanlar ya da üyeler ve bunların yükleneceği anlamsal roller anlambilimsel istem başlığı altında incelenmelidir. Aynı eylemin yüzey yapıda, tümcede gereksinim duyacağı zorunlu ve seçimlik katılanlar, bunların sayısı ve biçimbilgisel işaretleyicileri ise sözdizimsel istemi oluşturmaktadır (Herbst ve Roe, 1996, s. 181).

Bu çalışmada istemi düzeylere ayırarak inceleyen görüşlerden en kapsamlı ve amacına uygun olduğunu düşündüğümüz Helbig ve Schenkel'in sınıflandırması esas alınacak ve ilerleyen bölümlerde istem, mantıksal istem, anlamsal istem ve sözdizimsel istem olarak üç düzeyde incelenecektir.

2.1. Mantıksal İstem Düzeyi

Mantıksal istem, basit bir tanımla bir eylemin, adın, önadın ya da ilgecin kaç tane isteminin olduğunu belirten bir kavramdır. Helbig'e göre bu düzeyde mantıksal yüklemcilerle onlara bağlı üyeler arasındaki zihinsel ilişkiler çözümlenir. İngilizce *swim* "yüzmek" eyleminin mantıksal yapısı, sözgelimi, yüzme işi tek bir kişiyle gerçekleştiği için katılan adı verilen tek bir unsurdan oluşur. Diğer yandan *visit* "ziyaret etmek" eyleminin mantıksal yapısı ise ziyaret etme işi bir ziyaretçi ve ziyaret edilecek bir yer ya da kişi gerektirdiği için iki öğeden meydana gelir (Helbig ve Schenkel, 1991, s. 7).

Derin yapıda gerçekleşen mantıksal istem düzeyi, eylemin ya da öbeğin yöneticisi konumundaki ad, önad ya da ilgecin gerçekleşme sürecini tamamlayabilmek için tam olarak neye ihtiyaç duyduğunu seçtiği ve belirlediği düzeydir. Derin yapıdan itibaren süregelen yönetim ilişkileri düşünüldüğünde yönetici konumundaki ögenin gerçekleşebilmesi için çevresinde açtığı boşlukların mutlaka belli sayıdaki çeşitli üyelerle doldurulması gerekir. Bahsi geçen bir eylemse o eylemin gerçekleşmesi için zorunlu olan herhangi bir üyenin eksik olması eylemin anlamını tamamlamasına engel olur. Eylemin yönetici konumunda bulunduğu tümcesel yapı ise, eğer tüm katılanlar tümcede yer almazsa, hem anlamsal hem de sözdizimsel yönden tamamlanamaz.

Derin yapıda gerçekleşen mantıksal istem düzeyini açıklamak için dilbilgisinin bileşenlerinden burada söz etmek yerinde olacaktır. Chomsky (1965), dilbilgisini sözdizimsel, anlambilimsel ve sesbilgisel bileşenlere (component) ayırır. Buna göre sözdizimi bileşeni (syntactic component) üretici bir bileşendir ve hem derin yapıyı hem de yüzey yapıyı belirler. Bu bileşende derin yapı biçimleri oluşturulur ve dildeki dilbilgisel tümceleri belirleyen ve sınırlayan bir kurallar listesi oluşturulur. Chomsky'ye göre sözdizimsel bileşenin ilk basamağı derin yapıları üreten bir tabandır. Bu tabanda ulamsal bileşen ve sözlüksel kütük bulunur. İkinci basamakta ise derin yapıda belirlenmiş kuralları yüzey yapıya uygulayan dönüşümsel bileşenler yer alır. (Chomsky, 1965, s. 135). Derin yapıyı oluşturan birimler tabanda şekillenir. Dizimsel belirleyiciler de tabanda belirlenirler. Öbek yapı kuralları tabanda yer alan ulamsal bileşende yer alır, sözlüksel kütükte ise seçme kuralları (selectional rules) ve altulamsal kurallar

(subcategorial rules) belirlenmiştir. Sözlüksel kütük ulamsal bileşendeki bilgilerin sözlüksel birimlerle eşleşmesini sağlar (Aydın, 1996, s. 17)

Bu bilgiler ışığında derin yapı kuralları incelendiğinde mantıksal istem düzeyinde sözdizimsel bileşenin kaç tane isteminin olduğu hem niteliksel hem de niceliksel olarak bileşenin kendisi tarafından belirlenir. Bunlar, örneğin bir eylemin derin yapıdaki sözlüksel kütüğünde kodlu bilgilerdir ve sözdizimsel yapıda hem dilbilgisel ilişkiler bağlamında hem de biçimbilgisel işaretleyiciler aracılığıyla eylemin yüzey yapıdaki sözlüksel kütüğüne de aktarılırlar. Eylemin mantıksal istemi sözlüksel anlamından yola çıkılarak belirlenebilir.

Eylemin mantıksal istem bilgisi, varsayımsal bir E eylemi için $E_{[2]^{+(1)}}$ biçiminde gösteriliyorsa, bu gösterim varsayımsal E eyleminin bu düzeyde zorunlu olarak iki, seçimlik olarak da bir isteminin olduğunu işaret eder. Eylemin oluşturduğu tümcesel yapıda zorunlu olarak bulunması gereken yapılar olan zorunlu istemler $[\]$ “köşeli ayraç” içerisinde gösterilirken, eylemin yönetim çerçevesi içinde var olan; fakat tümcede bulunması zorunlu olmayan, gerektiğinde tümceden çıkarılması mümkün olan, seçimlik istemler ise $()$ “yay ayraç”la gösterilir. İstem gösterimi ve zorunlu-seçimlik istem konusuna ilerleyen bölümlerde ayrıntılı olarak değinilecektir.

Mantıksal istem, eylemin, gerçekleşmesi için zorunlu olarak kaç katılanın gerekli olduğuna karar verdiği derin yapısal düzeydir. Örneğin *uçmak* eyleminin gerçekleşmesi için yalnızca bu eylemi gerçekleştirecek $[\ +/-CANLI]$ bir varlığa, yani bir mantıksal özneye ihtiyaç vardır. Bir *görmek* eyleminin gerçekleşmesi için ise görme işini isteğe ya da gönüllülük esasına dayalı olarak gerçeğe dönüştürebilecek $[\ +/-CANLI]$ bir varlığa, yani mantıksal bir özneye ve görülecek $[\ +/-CANLI]$ bir varlığa, yani mantıksal bir nesneye ihtiyaç vardır. Yani *uçmak* eyleminin bir zorunlu mantıksal istemi, *görmek* eyleminin ise iki zorunlu mantıksal istemi vardır.

Mantıksal istem ve mantıksal istemin sayısı dile özgü değildir. Yani dillere göre bir değişiklik sergilemez. Farklı dillerde aynı anlamda kullanılan eylemlerin sözdizimsel yapıdaki bileşenleri farklı olsa bile mantıksal istemleri aynıdır. Çünkü belli bir eylemin gerçekleşme süreci ancak belli koşullar sağlanırsa tamamlanabilir. Haliyle bu koşullar aynı eylem sözkonusuysa paralel olacak ve bir evrensellik sergileyecektir. Bu nedenle

evrensel dilbilgisine göre mantıksal istem derin yapıda tüm dillerde aynıdır. Türkçe *uçmak, görmek*, İng. *to fly, to see* ve Alm. *fliegen, sehen* eylemlerinin zorunlu mantıksal istemleri, aynı bağlamda kullanıldıklarında, aynıdır: *uç-[1], gör-[2] to fly[1], to see[2], fliegen[1], sehen[2]*.

2.2. Anlamsal İstem Düzeyi

Anlamsal istem, mantıksal isteme çok benzemekle beraber istem kuramını ortaya atarken istemin niteliksel yapısını göz ardı eden Tesnière'den sonra, istem dilbilgisini geliştiren tüm araştırmacılar tarafından ayrı bir istem düzeyi olarak incelenmiş ve önemi vurgulanmıştır.

Bu düzeyde öbeğin ya da tümcenin derin yapısı anlamsal yorumunun tamamlanması için anlamsal bileşene (semantic component) aktarılır (Chomsky, 1965, s. 135).

Anlamsal istem, katılanların anlamsal niteliklerinin, anlamsal durumlar kullanılarak belirlenmesiyle ortaya çıkar (Helbig, 1992, s. 8). Yani bu istem düzeyi, eylemin katılanlarını belirler ve kesin bir anlamsal özellik ya da bileşenle sınırlar.

Anlamsal istem aynı zamanda belli bir yüklemcinin alabileceği anlamsal üyelerin sayısına da işaret eder (Van Valin ve LaPolla, 1997, s. 147).

Basit anlamda anlamsal istem, sözlüksel yapının tamamlayıcılarının anlamsözdizimsel (semantotactic) altkategorilere göre belirlenmesidir. Bir tümcede yer alabilecek katılanların sayısı öbek yapıda yönetici ve baş olan yüklem tarafından belirlenir ve yüklem görevini üstlenen yüklemcil ögenin sözlüksel kütüğünde kodludur (Mehmet, 2009, s. 470). Bu katılanların sahip olması gereken anlamsal özellikler, anlamsal durumlar ve roller gibi ilişkiler bu aşamada kararlaştırılır. Sözelimi varsayımsal etken bir *E* eyleminin istem çerçevesinde iki zorunlu ve bir seçimlik istem bulunsun. Bu istemi taşıyan katılanların birincisi olan özne, [+CANLI] bir varlık olmalıdır. *E* eylemi edilgen bir eylem olsaydı bu katılanın [-CANLI] nitelikli olması gerekecekti. Çiftgeçişli bir *F* eylemi tasarlayalım. Bu *F* eyleminin dolaylı nesnesi zorunlu olarak yönelme durumuyla işaretlenecek ve HEDEF rolünü üstlenecekti. Eylemin sıfır biçimcikle işaretlenen dolaysız nesnesi ise [-BELİRLİ] özellikte olacak ve yüklem konumundaki *F*

eylemi bu üyeyi tümcede konumsal olarak kendisinden hemen önce isteyecekti. Eğer bu koşullar gerçekleşmezse *E* ya da *F* eyleminin belirttiği süreçler gerçekleşmeyecek, her iki varsayımsal eylemin de yönettiği tümcesel yapı dilbilgisidışı olacaktır. İşte burada varsayımsal eylemlerden yola çıkılarak verilen bu özelliklerin hepsi derin yapıda anlamsal istem düzeyinde belirlenmekte, sınırlanmakta ve ortaya çıkmaktadır.

Bir bütün olarak bakıldığında istem, bir sözcüğün uygun bir tamamlayıcıya gereksinim duyması olarak açıklanabilir. Bu gereksinim sözcüğün çevresindeki diğer yapılara biçimsözdizimsel ve anlamsal açıdan kısıtlamalar getirir. Eylemler sözkonusu olduğunda bir tümce kalıbı, eylemin anlamsal olarak uygun gördüğü yapıyla da uyumlu olmayı gerektirecektir.

Bir eylemin anlamı, onun mantıksal anlamı ve gerektirdiği anlamsal tamamlayıcılarının bir tür birleşiminden oluşur. Eylemin anlamsal tamamlayıcıları iki yönden ele alınabilir. Bunlardan birincisi *anlamsal sınırlılıklar* (semantic restrictions), diğeri ise *anlamsal rollerdir* (semantic roles, theta roles).

Eylemin mantıksal anlamı konusuna yukarıda değinilmişti. Orada bahsi geçen *visit* “ziyaret etmek” örneğine geri dönülürse bu eylemin mantıksal yapısı “ziyaret etme işi, bir ziyaretçi ve ziyaret edilecek bir yer ya da kişi” gerektirdiği için iki ögeden meydana geliyordu. Bu eylemin gerçekleşebilmesi için mantıksal istem yapısındaki ziyaretçinin anlamsal olarak [+CANLI] olması gerekir. Eylemin anlamıyla katılanın anlamı arasındaki bu ilişkinin [+CANLI] bir varlık gerektirmesi, bu eylem ve katılan arasındaki anlamsal sınırlılıklardan birini oluşturur.

Anlamsal sınırlılıklar, anlambilim ve biçimsözdizimi içerisinde üretimsel işlevleri kontrol eden bir mekanizma görevi görürler. Anlamsal özellikler sözcükler için sınırlanmış belli bir anlamsal özellikler kümesini, gereksinim duyulduğunda bu kümeden seçilen belirli özellikleri ve sözcükbirimlerin hangi özellikler çerçevesinde meydana gelebileceğini ifade ederler. Buna göre anlamla ilgili çeşitli evrensel özellikler tasarlanmıştır (Katz ve Fodor, 1963): [MADDE], [BİTKİ], [HAYVAN], [İNSAN], [CANLI], [KURUM], [AKILLI], [OLAY], [NİTELİK], [YER], [ZAMAN] vb... Örneğin *ye-* eylemi [BİTKİ], [HAYVAN], [İNSAN] gibi genel anlamda [+CANLI] özneler için kabul edilebilirdir. *ak-* eylemi [+CANLI] özelliğe sahip bir özneye

gerçekleştirilemez. Anlamsal özellikler eylemler tarafından etrafındaki unsurlara dayatılan anlamsal talepleri de ifade eder. Örneğin *ver-* eylemi “uzatmak” gibi bir anlamda kullanırsa her koşulda [+CANLI] bir HEDEF konumunda nesne ister:

(43) a. *Kedi*_[+CANLI] *eti yedi.*

b. **Masa*_[-CANLI] *eti yedi.*

(44) a. *Su*_[-CANLI] *yukarıdaki delikten aktı.*

b. **Ayşe*_[+CANLI] *yukarıdaki delikten aktı.*

(45) a. *Ali şoföre*_{NESNE[+CANLI][HEDEF]} *parayı verdi.*

b. **Ali tavana*_{NESNE[-CANLI][HEDEF]} *parayı verdi.*

Eylemin anlamını ifade eden durumsal roller (situational roles) de vardır. Durumsal rollere, en iyi, belirli bir duruma işaret eden eylemlere bakılarak erişilebilir. Örneğin alma ve satma anlamları taşıyan eylemler, alıcı, satıcı, alınan, satılan ve fiyat gibi durumsal rolleri anlam çerçevelerinde bulundurmamak zorundadır:

(46) *Bakkal*_[SATICI] *Ayşe*_{'ye}_[ALICI] *pirinci*_[SATILAN] *on liradan*_[FİYAT] *sattı.*

Fischer, bu rollerin evrensel olmadığını ve bazı alt durumlara ya da farklı kültürlere göre değiştiğini belirtir (Fischer, 1997, s. 55). Farklı dillerdeki alma ve satma ile ilgili farklı eylemler, alma ve satma ile ilgili farklı bakış açıları taşımakta ve bu da bu eylemlerin anlamsal çerçevelerinde farklı durumsal rollerin yer almasını sağlamaktadır. Hangi durumsal rollerin eylemlerin isteminin bir parçası olduğu, hangi tamamlayıcının diğer eylemlerle karşılaştırıldığında belli durumsal role atıfta bulunduğu ve farklı dillerdeki eylemlerin durumsal rollerinin nasıl farklı olduğu gibi konular ayrı bir araştırma konusu olarak incelenmelidir.

Anlamsal rollerin ortaya çıkışı, Fillmore’un 1968’de, Evrensel Dilbilgisinin alt kuramlarından biri olan Standart Kuram’ın anlambilimsel ilişkileri ele alışındaki bazı sorunların çözümü için verdiği önerilere kadar gider. Fillmore’un önerileri yıllar geçtikçe konuyla ilgili pek çok araştırmanın yapılmasını ve anlamsal rollerin çeşitlenmesini sağlamıştır. Anlamsal roller çeşitli şekillerde dilbilgisi kuramlarında

dahil edilse de bu kuramlar içerisindeki konumları ve sayıları konusunda bir görüş birliği yoktur. Fischer bu durumun kuramsal sebepleri olduğunu öne sürer. Buna göre anlamsal roller aslında var olmayan, yalnızca mantıksal bir temeli olan soyut yapılardır. Bu nedenle yalnızca belli bir betimsel yaklaşıma uygun bir şekilde ele alınabilirler. Ancak kesin doğru bir rol yapısı yoktur ve kanıtlanamaz (Fischer, 1997, s. 56).

Anlamsal roller, sözdizimsel ilişkiler ve durumlar arasında bir yerde yer alırlar ve bu yapılar arasındaki ilişkileri açıklayıcı bir görev üstlenirler. “Anlamsal rolleri tanımlamak için sadece sözdizimsel ilişkiler mi yoksa sadece anlamsal durumlar mı kullanılmalıdır?” sorusu tartışmalıdır. Sözdizimsel ilişkiler temel alındığı takdirde sözdizimsel ilişkilerin başvurabileceği durumsal rol farklılıkları ihmal edilecek ya da tüm anlambilimsel bileşenler sözdizimsel ilişkilere dayatılarak bir tekrarlanma durumuyla karşı karşıya kalınacaktır. Durumsal roller temel alındığında ise farklı sözdizimsel ilişkiler tek bir duruma indirgenebilir ve durumu sınıflandıran bir kategori haline gelebilirler. Bu nedenle anlamsal roller belirlenirken hem sözdizimsel ilişkiler hem de durumdan kaynaklanan anlamsal özellikler eşdeğer biçimde hesaba katılmalıdır.

Anlamsal roller, durumsal bir soyutlama ya da duruma ilişkin bir bakış açısı içerir. Araştırmacılar bu nedenle anlamsal rolleri çeşitli düzeylere ayırmışlardır Birinci düzey anlamsal roller, durumsal rollerden soyutlama yoluyla ortaya çıkarlar. Bunlar EDEN, ETKİLENEN ve duruma bağlı olarak ARAÇ, KAYNAK ve HEDEF'tir. İkinci düzey anlamsal roller ise, bir durumdan etkilenen bağımsız bir sözcük biriminin bakış açısından soyutlamaları içerir. Bir bakıma bu düzeyde anlamsal roller belli bir niteliği belli bir nicelikle sınırlarlar. Bunlar bahsi geçen sözcükbirimin mantıksal anlamına veya istemine göre şekillenen özelliklerdir: bir eylemin yalnızca bir EDEN, bir ETKİLENEN gerektirmesi gibi. İlk düzeyde kararlaştırılmayan diğer roller de bu ikinci düzeyde belirlenirler. Üçüncü düzeyde ise sözdizimsel ilişkilerin farklı birleşimlerinin kodlanmasından ortaya çıkan özelliklerin soyutlaması yapılır (Koch, 1981, s. 205) .

2.3. Sözdizimsel İstem Düzeyi

Sözdizimsel istem, eylemin derin yapıda mantıksal düzeyde, yönetim çerçevesinde yarattığı boşlukların anlamsal düzeyde seçtiği ve sınırladığı anlamsal özellikler ve rollerin yüzey yapıda dilbilgisel ilişkiler ve bağlantılar göz önünde bulundurularak tamamlanması ve gerçekleşmesidir. Bu düzey, eylemin alabileceği biçimsözdizimsel olarak kodlanmış ögelerin sayısını da ifade eder (Van Valin ve LaPolla, 1997, s. 147).

Sözdizimsel istem, artık bu seviyede zorunlu ve seçimlik istemlerle, eklentiler olarak adlandırılan tüm katılanların sözdizimsel özellikleriyle, diğer bir deyişle sözdizimsel gerçekleşme durumlarının zorunlu ya da seçimlik olmasıyla ilgilidir (Helbig 1992: 9). Daha basit bir deyişle sözdizimsel istem düzeyi, mantıksal ve anlamsal istemlerin biçimbilgisel görünümüdür. Mantıksal istem, eylemin gerçekleşme sürecini oluşturan yapıların soyut bir ilişkiyi kararlaştırmasını, anlamsal istem bu eylemin bu süreçte kurduğu anlamsal ilişkileri, sözdizimsel istem ise eylemin bu çerçevede sahip olabileceği ve ona yönetme, bağımsallık ve istem ilişkisiyle bağlı katılanların sayısını işaret eder.

Sözdizimsel istem düzeyinde bir sözlüksel birimin istemi hem nitel hem de nicel açıdan tanımlanmak zorundadır. Çünkü eylemin yönettiği tümcenin gerçekleşmesi yüzey yapıda sözdizimsel istemin çeşitli işaretleyiciler aracılığıyla eylemin yönettiği diğer üyelerle bağlantısını kurmasına bağlıdır.

Bu bölümde *niceliksel istem* (quantitative valency, numerical valency) ve *niteliksel istem* (qualitative valency) kavramlarına değinmek yerinde olacaktır. Niceliksel istem bir eylemin anlamını tamamlamak için gerektirdiği istemlerin; yani katılanların sayısını ifade eder. Niteliksel istem ise eylemin kendine bağladığı bu katılanların niteliklerini ve türünü işaret etmektedir. Hem niteliksel hem de niceliksel istem, sözdizimsel bağımsallık ilişkileri çerçevesinde sözdizimsel istemi oluşturur.

2.3.1. Biçimbilgisel İstem Düzeyi

Biçimbilgisel istem düzeyi, istemin sözdizimsel görünümünün biçimbilimsel ifadesidir. Yani eylemin mantıksal yapıda yarattığı boşlukların ve bu boşlukları dolduran anlamsal katılanların yüzey yapıda çeşitli yapılarla biçimbilgisel olarak işaretlenmesidir.

Doğal olarak bu istem düzeyi tüm diller için evrensel ve ortak olmaktan çok uzaktır. Her dilde biçimbilgisel istem farklılıklar gösterir ve eylemin biçimbilgisel istemi farklı unsurlar aracılığıyla ortaya çıkar. Her dil, sözdizimsel istemi kendine özgü sözdizimsel bir dizilişle veya biçimbilgisel bir işaretleyiciyle işaretler. Türkçede eylemin ve diğer istem potansiyeli taşıyan unsurların yönetim çerçevesinde açtığı mantıksal ve anlamsal boşluklar durum işaretleyicileriyle tamamlanır. Durum işaretleme süreci, genellikle, sözcük sonuna eklenen durum işaretleyicileriyle (geleneksel tabirle durum biçimbirimleriyle) yapılır. Türkçede istemin zaman zaman belirteç ya da ilgeçlerle işaretlendiği de olur. Bazı dillerde istem, önbiçimbirim ya da sonbiçimbirimlerle, bazı dillerde çeşitli görevli sözcüklerle yapılır. Bazı dillerde belli bir biçimbilgisel durum işaretleme sistemi olmadığından, istemi gösterecek herhangi bir biçimbirim ya da sözcüğe gereksinim duyulmaz. Bu dillerde bildirişimde genellikle parçalarüstü sesbirimler rol oynar. Parçalarüstü sesbirimler sesin yüksekliği ve süresinden kaynaklanan ezgi, vurgu vb. birimlerdir. Kimi işlevsel yapıları parçalarüstü birimlerle ifade eden dillerde durum işaretleme vurguyla yapıldığından istem de belli bir vurguyla ifade edilir.

İstem potansiyeli taşıyan her yapı farklı sayıda ve türde mantıksal ve sözdizimsel istemi yönetebilir. Bu yapılar, çevresinde açtığı boşlukları dolduracak olan katılanların biçimbilgisel yapısını da belirler. Diğer bir deyişle istem potansiyeli taşıyan her yapı aynı sayıda katılan almaz ya da her durum işaretleyicisiyle işaretlenemez.

Yukarıda da değinildiği gibi istem potansiyeli taşıyan bir unsurun sözdizimsel ve anlamsal istemi doğal olarak her dilde aynı değildir. Türkçe *dinle-* eylemi belirtme durumuyla işaretlenirken, eylemin Alm. karşılığı *zuhören* yönelme durumuyla işaretlenir:

(47) *Hör mir mal genau zu!* “Şimdi ben+i dikkatle dinleyin.”

Bir dilde aynı mantıksal ve anlamsal katıllara sahip iki eylemin sözdizimsel istemleri farklı olabilir. Örneğin Alm. *helfen* ve *unterstützen* “yardım etmek” eylemlerinden *helfen* yönelme durumuyla işaretlenirken, *unterstützen* belirtme durumuyla işaretlenir:

(48) *Ich kann mir nicht helfen.* “Yardım edemem.”

(49) *Unterstütze uns!* “Bize yardım edin.”

Biçimsözdizimsel istem tümce yapısına veya öbek yapıya bakınca doğrudan erişilebilen ve dilden dile farklılık gösteren biçimbilgisel işaretlerle açıklanabilir. Biçimbilgisel istem, dilden dile farklılık gösterdiği için bir dili yabancı dil olarak öğrenlerin de en çok yanlış düşükleri kategori budur.

Biçimbilgisel istemin kendine özgü bir yapı mı sergilediği, yoksa biçimbilgisel istemin yapısının bütünüyle bir sözcüğün anlamının gereksinimlerine göre mi oluştuğu konusu tartışmalıdır. Başka bir deyişle tüm biçimsözdizimi anlambilimden mi indirgenmiştir yoksa dilbilgisinde bir biçimsözdizimsel bağımsızlık aşaması var mıdır? Bu sorunun cevabı ancak pek çok dilin ayrıntılı bir istem analizi yapılırsa ve bu yapılar istemin her üç düzeyinde de karşılaştırılmalı olarak ele alınırsa bulunabilecektir.

Ágel’e göre sözdizimsel istem *makro istem* (macrovalency) ve *mikro istem* (microvalency) olarak adlandırılan iki aşamada gerçekleşebilir (Ágel ve Fischer, 2010, s. 238):

2.3.2. Makro İstem (Macrovalency)

İstemın sözdizimsel yapıda tümcede öge olarak bulunan bir katılan aracılığıyla gösterilmiş olması makro düzeyde gösterilmesi anlamına gelir:

(50) *BenÖZNE araba aldım.*

Yukarıdaki örnekte *al-* eyleminin birinci istemi olan *özne*, *ben* 1. tekil kişi adıyla gösterilmiştir. Yani eylemin birinci istemi yüzey yapıda sözdizimsel bir yapı olan *ben* adıyla gerçekleşmiştir.

2.3.3. Mikro İstem (Microvalency)

Mikro istemde ise istemin biçimbilgisel işaretleyiciler aracılığıyla gerçekleşmesi kastedilir:

(51) (Ø) *Araba aldım.*

al-g.g.z-1.t.k.b.

Bu örnekte eylemin asıl katılanı olan özne tümceden silindiği halde eylemin 1. tekil kişi tarafından yapıldığı yüklem üzerinde 1. tekil kişi biçimbirimiyle kodlanmıştır. Yani istem kişi biçimbirimi aracılığıyla gerçekleşmiştir.

Bir sözlüksel birimin derin yapısında var olan her bileşen yüzey yapıda gerçekleşmek zorunda değildir. Dolayısıyla bir sözcüğün mantıksal ve anlamsal istem düzeyindeki her katılanı sözdizimsel istem düzeyinde kesin olarak yer alacak ya da gerçekleşecek diye bir kural da yoktur.

Yukarıda istemi oluşturan üç düzey incelenmiştir. Buna göre, mantıksal ve anlamsal istem düzeyleri teoride birbirine benzer görünse de mantıksal istem düzeyinin tamamen derin yapıda ve derin yapıya özgü mantıksal bağlantılarla mantıksal bir sözlüksel kütük oluşturması, onu eylemin katılanlarını mutlak anlamsal özellikler ve bileşenlerle sınırlayan ve yüzey yapıdaki oluşuma bir geçiş aşaması yaratan anlamsal istem düzeyinden ayırır. Mantıksal istem düzeyinde tümcesel ilişkiler yalnızca mantıksal olarak kurulurken anlamsal istem düzeyinde eylemin belirlediği mantıksal katılanların her birine birer anlamsal rol ve işlevsel görev yüklenir ve onların sözdizimsel düzeyde hangi yapılarla işaretleneceği o dilin kuralları çerçevesinde bir nevi belirlenmiş olur. Bir eylemin mantıksal istem düzeyi gibi anlamsal istem düzeyinin de belli bir ölçüde evrensel olduğu düşünülebilir. Çünkü eylemlerin yüklediği roller için evrensel bir yapı sergileme sözkonusudur. Ancak anlamsal rolleri etkileyen kimi durumsal rollerin dillere ve kültürlere göre değişebileceği de göz ardı edilmemelidir.

Bir eylemin sözdizimsel istemiyle anlamsal istemi örtüşmek zorunda değildir. Çünkü sözdizimsel istem sözdizimsel olarak kodlanmış ad öbeklerinin durumlarıyla ilgiliyen anlamsal istem yüklemcilerin anlamsal potansiyellerinin bir açıklaması niteliğindedir

ve onlardan kaynaklanarak ortaya çıkan üyelerin sayısı ve türüyle ilgilidir (Van Valin ve LaPolla, 1997, s. 147).

Sözdizimsel istem, mantıksal istem ve anlamsal istemin biçimbilgisel görünümünün yüzey yapıya bir yansımasıdır. Eylemin mantıksal yapıda yarattığı boşlukların ve bu boşlukları doldurmasına gereksinim duyulan anlamsal katılanların yüzey yapıdaki şekilsel gerçekleşmesidir. Doğal olarak bu istem düzeyi tüm diller için evrensel ve ortak olmaktan çok uzaktır. Her dil sözdizimsel istemi kendine özgü sözdizimsel bir dizilişle veya biçimbilgisel bir işaretleyiciyle işaretler. Eylemin anlamı tam olarak; ancak anlamsal ilişkilerle doğrudan doğruya belirlendiğinde ve sözdizimsel ilişkiler bu anlamın dolaylı bir yansıması olarak görüldüğünde anlaşılabilir. Bu nedenle istem konusu dilin diğer birçok kategorisiyle de ilişkilidir ve hem diliçi hem de dillerarası olarak ele alınması gereken önemli bir araştırma alanıdır.

Yukarıda istem kategorisi ve düzeyleri ele alınmıştır. Buna göre mantıksal istem düzeyi eylemin bildirdiği süreci gerçekleştiren ve varsa bu süreçten etkilenen öğeleri soyut olarak tayin eder. Anlamsal istem düzeyinde eylemin gerçekleşmesi için gereken mantıksal özne, nesne vb. gibi yapılar eylemin gerektirdiği niteliklere göre seçilir ve kesin anlam bileşenleriyle sınırlanır. Sözdizimsel istem düzeyinde de bu yapılar şekilsel olarak gerçekleşirler.

3. İSTEM VE DURUM KATEGORİSİ

Biçimbilgisi ve biçimbilgisinin alt başlıklarından olan çekim ve türetim kategorileri dilbilgisi incelemelerinde önemli bir rol oynarlar. Biçimbilgisel işaretleme sözdizimsel yapıların oluşması ve tanımlanmasında en tartışılmaz süreçlerin başında gelir.

Durum, bağımlı ad öbeklerinin onları yöneten baş öge ile kurduğu ilişkiyi ifade eden bir işaretleme kategorisidir (Primus, 2010, s. 234).

Bu ilişki sözdizimsel yapıda ifade edildiğinde baş olan öge genellikle çekimli bir eylem, zaman zaman da bir ad, önad ya da ilgeç olabilir. Baş olan ögeye bağımlı olan yapılar istem ilişkisiyle bağlanmış yapılar, yani istemler; istem ilişkisiyle bağımlı olmayan, ancak bağımsallık ilişkisi içerisinde olan eklentiler veya anlamsal rolleri ve işlevleri göz

önüne alındığında EDEN, ETKİLENEN, YER vb. alt sınıflardır. Bütün bu bağımlı yapı tipleri durum ve durum işaretleyicileri aracılığıyla gösterilebilirler.

Antik Yunan'a ve Latin geleneğine dayanan ilk dilbilgisi kitaplarında durum kavramının yalnızca çekim biçimbirimlerine gönderimde bulunduğu ifade edilmiştir. Bugün ise modern çalışmalar bağımsız görevli sözcüklerin, ilgeçlerin ve vurgu gibi sesbilgisel işaretleyicilerin de durumu ifade etmekte kullanıldığını göstermektedir (Primus, 2010, s. 235).

Belli başlı çekimsel kategorilerden biri olan durum ve durum işaretleme, istem kategorisiyle ve ilerleyen bölümlerde değineceğimiz istemle ilgili çatı, eşdizimlilik, kılınış vb. dilbilgisel kategorilerle çeşitli düzeylerde, doğrudan ve dolaylı olarak ilişkilidir.

Durum işaretleme yapan dillerde (case-marking languages) istem ilişkilerinin işaretlenmesinden sözdizimsel olarak durum biçimbirimleri, bizim tercih ettiğimiz terimle, durum işaretleyicileri sorumludur. Buradaki durum kavramı aslında iki anlam taşımaktadır. Birincisi eylem tarafından yönetilen ad öbeğine eylem tarafından yüklenen biçimbilgisel işaretleyiciyi, diğer bir deyişle eyleme bağlanan adın içinde bulunduğu biçimbilgisel çekim kategorisini ifade eder. İkincisi ise eylemin sözlüksel kütüğünde var olan ve eyleme bağlanan yapıya yine eylem tarafından yüklenen anlamsal durum ya da dilbilimdeki adıyla anlamsal rollere gönderimde bulunur. Yani, durum kategorisi eylemin hem sözdizimsel hem de anlamsal istem yapısıyla doğrudan ilişkilidir.

Durum işaretleyicilerinin birincil işlevi yöneten ve yönetilen arasındaki ilişkiyi kodlamaktır. Durum işaretleyicinin pozisyonu sözcük dizilişi tipolojisiyle doğrudan ilişkilidir.

Dilbilgisel kategorilerin ve ilişkilerin yapıları genel olarak eşdeğerli değildir. Dünya dillerindeki durum işaretleme şekilleri, durumların yapılarındaki bakışsımsızlık (asymmetry), seçme, uyum ve dilbilgisel davranışları nedeniyle kendi içinde aşamalı bir sisteme sahiptir. Buna durum hiyerarşisi (case hierarchy) adı verilir. Tipolojik incelemelerde bu aşamalı yapı genellikle dilbilgisel ilişkilerin aşamalı yapısına bağlı olarak *özne>dolaysız nesne>dolaylı nesne>diğer eğik (oblique) işlevler (yer vb.)* şeklinde ifade edilir (Primus, 2010, s. 239).

Durum hiyerarşisinin yapısı, bu kategoriye sahip diller için Dixon, Blake, Croft gibi (bkz. Dixon, 1994; Blake, 2004; Croft, 2001) birçok tipoloji araştırmacısı tarafından açıkça kabul görmektedir. Buna göre dillerde bu hiyerarşik düzen şöyle ifade edilir:

Yalın durum > belirtme durumu/özegeçişlilik durumu>yönelme> diğer eğik durumlar (bulunma durumu, ayrılma durumu vb.)

Bu yapı eylemlerin ve diğer sözlüksel kategorilerin de istem yapısı üzerinde etkili olmaktadır. Örneğin Türkçe gibi yalın-belirtme tipi diller istem çerçevelerinde birinci katılan olarak yalın durumla işaretlenmiş bir özne, ikinci katılan olarak belirtme durumuyla (veya sıfır biçimcikle) işaretlenmiş bir dolaysız nesne ve üçüncü olarak yönelme durumuyla işaretlenmiş bir dolaylı nesne isterler. Bu nedenle bu tip dillerde genellikle bir eylemin en fazla üç istemi olduğu görüşü yaygındır. Ancak aşağıdaki bölümlerde değinileceği üzere, çeşitli durumlarda, eğik durumlar olarak adlandırılan bulunma ya da ayrılma durumuyla işaretlenmiş katılanlar da eylemin istem çerçevesinde yer alırlar. Bu istemlerin eylemin istem çerçevesinde bu şekilde bulunması da durum hiyerarşisine uygun bir yapı sergilemektedir.

Eylem tarafından yönetilen ad öbekleri, diğer bir deyişle eylemin katılanları yalnızca biçimbilgisel ve sözdizimsel olarak değil; aynı zamanda anlamsal olarak da eyleme bağlanırlar. Diğer bir deyişle eylemler üyelerine yalnızca biçimbilgisel ve sözdizimsel olarak değil, anlamsal olarak da bir durum, yani rol yüklerler. Çalışmamızın giriş bölümünde bununla ilgili olarak Rol Kuramı ve Durum Dilbilgisine kısaca değinmiştik. Buna göre tümcesel yapıda ad öbekleri durum süzgecinin dayattığı sınırlılıklar dahilinde yalın durum, belirtme durumu, ilgi durumu vb. soyut durumlardan biriyle işaretlenirler. Bu işaretleme süreci, tümcede her bir ad öbeğini tümcenin yapısının oluşması için doğru pozisyona yönlendirir (Trask, 2003, s. 36). Chomsky'nin durum süzgeci (case filter) ilkesine göre sesbilgisel olarak gerçekleşen her ad öbeğinin tümcesel yapıda bir durum yüklenmesi gerekir (Chomsky, 1986, s. 95). Bu ilkeye göre uygun bir durum yükleyicinin bulunmadığı durumlarda bahsi geçen ad öbeği durum yüklenebileceği bir konuma taşınır. Eğer taşınmazsa süzgeç tarafından elenir (İmer vd., 2013, s. 106). Diğer bir deyişle yüzey yapıya taşınmaz; yani sözdizimsel dizilişte yer almaz.

Durum, temelde yöneten ve yönetilen arasındaki ilişkiye dayanır. Daha önce de değinildiği gibi Blake, durum işaretlemeyi bağımlı ad öbeklerinin bağlı oldukları baş ile ilişkileri çerçevesinde alacakları durumun belirlendiği bir sistem olarak tanımlar (Blake, 2004, s. 4). Durum ad öbeklerine rastgele değil, belli bir yönetim ilişkisi içerisinde yüklenir. Durum yüklenen ad öbekleri yönetici yapının birer üyesi haline gelirler. Diğer bir deyişle derin yapıda mantıksal olarak yönetici unsurun sözlüksel kütüğünde kodlu olan yapılar durum işaretleme ve durum yükleme aracılığıyla hem anlamsal hem de sözdizimsel olarak yüzey yapıya aktarılmış, yani somutlaştırılmış olurlar.

4. EYLEMİN YÖNETME ÇERÇEVESİ

Tümce mantıksal, anlamsal ve biçimbilgisel ilişkilerle var olan bir dizgedir. Tümceyi oluşturan dilbilgisel ilişkilerin aşamalı bir düzeni vardır. Türkçede sözcüklerarası ilişkiler daha önce de belirtildiği üzere belli çekim biçimbirimleri aracılığıyla kurulur ve bu kuruluş çeşitli sınırlılıklar, seçimler ve kurallar çerçevesinde oluşur.

Modern dilbilimde pek çok kuram tümce kuruluşunu belirleyen unsuru eylem olarak görür. Her eylem, sahip olduğu sözlüksel kütükte belli ve kodlu olan bir tümce kuruluşu meydana getirir. Her dilde her eylemin belli bir tümce kurma çerçevesi vardır. Başka bir deyişle her eylemin belli bir yönetim çerçevesi vardır. Bu çerçeve o eylemin hangi üyelerle tümce kurabileceğini, yani o eylemle kurulacak tümcede yer alması gereken minimum ve maksimum öğeleri gösterir.

Bu çerçeveler çeşitli genellemeler içerebilirler. Örneğin, daha önceki bölümlerde bahsedildiği gibi çiftgeçişli eylemler yönetim çerçevelerinde bir özne, HEDEF, KONU ya da ALICI gibi anlamsal roller yüklenen, yönelme durumuyla işaretlenmiş dolaylı bir nesne ve sıfır biçimcikle işaretlenmiş yalın durumda bir dolaysız nesne isterler. *al-*, *ver-*, *söyle-* vb. çiftgeçişli eylemlerin yönetim çerçeveleri bu anlamda genel ve evrenseldir. Yani belli özellikteki yönetim çerçevelerinde benzer üyelerin bulunması da doğaldır.

Mantıksal olarak her eylem ilk istem olarak bir özne gerektirir. Bu tüm diller için evrensel bir gereksinimdir. Zira her eylemi yapan, eylemin gerçekleşmesine sebep olan ya da eylemi başlatan bir varlık her durumda gereklidir. Basit olarak *özne + eylem*

şeklinde kurulmuş bir dilbilgisel yapı, dünyadaki *soyut varlık + eylem* ilişkisini ifade eden en somut dilsel yapıdır (Erkman Akerson, 2008, s. 164).

Dil, kendine özgü işleyişi içerisinde belli yapıları şematikleştirmekte ve yinelemektedir. Türkçede ana tümcelerin yüklemi konumundaki eylemlerin belli yönetim çerçevelerini kalıp halinde tekrar ettiği düşünülmektedir. Bu bağlamda Erkman Akerson, Türkçede eylemlerin üye yapısının aşağıdaki gibi on adet yapıda oluştuğunu söyler (Erkman Akerson, 2008, s. 164):

- a. *Ali koşuyor.* → Eylem, özne
- b. *Ali pencereyi kapattı.* → Eylem, özne + belirtme durumu
- c. *Ali Ayşe'ye seslendi.* → Eylem, özne + yönelme durumu
- d. *Ayşe hediyeyi Ali'ye verdi.* → Eylem, özne + belirtme + yönelme
- e. *Ayşe evde oturuyor.* → Eylem, özne + bulunma durumu
- f. *Ayşe Ali'den kaçıyor.* → Eylem, özne + ayrılma durumu
- g. *Hasan işten eve gidiyor.* → Eylem, özne + ayrılma durumu + yönelme durumu
- h. *Ayşe Ali ile evleniyor.* → Eylem, özne + araç durumu
- ı. *Jüri Ayşe'yi birinci seçti.* → Eylem, özne + yönelme durumu + yalın durum
- i. *Hasan Ayşe için ağlıyor.* → Eylem, özne + için'li tümleş.

Erkman Akerson yukarıda sayılan kalıpların Türkçede belli bir eylemle dilbilgisel tümceler kurabilmek için uyulması zorunlu çerçeveler olduğunu öne sürmüştür. Buna göre *ver-* eylemi Türkçede bir varlığın bir nesneyi başka bir varlığa iletmesini ifade eder. Yani eylemin yönetim çerçevesinde bir özne, belirtme durumuyla işaretlenmiş bir dolaysız nesne ve yönelme durumuyla işaretlenmiş bir dolaylı nesne bulunmalıdır. Bu nedenle doğal olarak eylem etrafındaki üyelere EDEN, HEDEF, KONU rollerini yüklemelidir. Bu eylemle dilbilgisel bir tümce kurulabilmesi için bu üyelerin eylemin belirlediği sözdizimsel bağlantılar çerçevesinde eylemin etrafında olması gerekir.

Ozil'e göre bir eylemin istemiyle çevresinde açtığı boş alanları dolduran tamlayıcıların nitelik ve niceliklerini belirleyerek eylemlerin tümce yapı biçimlerine ulaşılabilir. Bu sayede sözdizimi ve yüzey yapının dışına çıkılır ve tümce ögeleri arasındaki derin yapı ilişkileri ve soyut bağımlılıklar esas alınarak bir dilde var olan tüm temel tümce yapıları ortaya çıkarılabilir. Ozil de bu nedenle Türkçe için "bütünleyen" terimini tercih ederek on tamlayıcı sınıfı belirler ve bu tamlayıcı sınıflarının kendine özgü yinelemleri olduğunu ve bu yinelem sözcükleri aracılığıyla bu yapıların sınanabileceğini belirtir. Yinelem sözcükleri aslında bahsi geçen kalıplardaki işaretleyicilerin *kim*, *ne* gibi soru sözcüklerine eklenmesiyle yapılır. Ozil bu yapıları "yalın durum bütünleyeni, "-i" durumu bütünleyeni, tamlama bütünleyeni, "-e" durumu bütünleyeni, ilgeçli bütünleyen, "-de" durumu bütünleyeni, "-den" durumu bütünleyeni, sınıflama bütünleyeni, tür bütünleyeni ve yön bütünleyeni" olarak sıralar (Ozil, 1985, s. 25).

Eylem yönetim çerçevesinde yer alması gereken zorunlu ve seçimlik istemleri ve isteğe bağlı ögeleri kendisi belirler. Bir sonraki bölümde zorunlu istemler, seçimlik istemler, isteğe bağlı ögeler olarak da adlandırılan eklentiler ve bu yapıları birbirinden ayırmak için kullanılabilecek yöntemler incelenecektir.

Eylemlerin yönetim çerçevelerinde istemlerine göre açtıkları boşluklar, daha önce de belirtildiği gibi çeşitli nitelik ve nicelikte üyelerle doldurulmaktadır. Bu üyelerin bir kısmı eylemin anlamını tamamlaması ve gerçekleşebilmesi, diğer bir deyişle konuşurun amaçladığı anlamda bir tümce kurabilmesi için zorunluyken, kimileri aynı düzeyde zorunlu değildir. Kimi yapılar ise sadece belli bir eylemle değil, tüm eylemlerle kullanılabildiğinden, kullanılmaları eylemin gerçekleşmesinde değil, anlamını çeşitli yönlerden vurgulamasında etkilidir. Aşağıda bu istem türleri ele alınacaktır.

4.1. Zorunlu İstemler

Zorunlu istemler yüklemcilerin dilbilgisel bir tümce kurabilmesi için tümcede belirtilmesi zorunlu olan tamlayıcıları ifade eder (Herbst vd., 2004, s. 2). Tümcede zorunlu olan bu katılanları, dolayısıyla zorunlu istemleri, tümcede bulunması bir zorunluluk taşımayan ya da kullanılması isteğe bağlı ögelerden ayırmak basit bir yöntem kullanarak mümkün olabilir. Zorunlu katılanlar veya zorunlu istemler tümceden çıkarıldığında tümce

dilbilgisidışı olur. Tümcede zorunlu katılanlardan biri eksikse yüklem konumundaki ögenin anlamı tamamlanamaz ya da tümcenin anlamı değişir.

Evrensel olarak tümcesel yapıda kurucu öge olan bir yüklem varsa bir özne de mantıksal olarak bulunmalıdır. Bu nedenle eylemlerin ve bitimli tümcelerin istemi sözkonusuysa bir öznenin katılan olarak bulunması mantıksal düzeyden itibaren zorunludur. Diğer bir deyişle bir eylemin ilk ya da birincil katılanı, bu eylemi gerçekleştirecek olan ve tümcede özne pozisyonuna yerleşmesi yönetici konumunda bulunan eylem tarafından buyurulan üyedir. Öznenin birinci katılan olması tüm diller için evrensel bir olgudur. Bu konunun ayrıntılarına sonraki bölümlerde değinilecektir.

Türkçe gibi özneyi yüklem üzerinde kişi biçimbirimleriyle işaretleyen dillerde öznenin sözdizimsel düzeydeki birinci katılan olarak gerçekleşmesi hem makro hem mikro düzeyde olabileceği gibi yalnızca mikro düzeyde de olabilir. Bu durum zorunlu istemin eksikliği anlamına gelmez:

(52) a. *Ben*^{ÖZNE} *araba*_{DOLAYSIZ NESNE} *aldı-m*^{BEN.YÜKLEM}

b. (*Ø*^{ÖZNE}) *Araba*_{DOLAYSIZ NESNE} *aldı-m*^{BEN.YÜKLEM}

(52)a ve (52)b incelendiğinde a'da zorunlu katılan olan özne sözdizimsel yapıda hem makro hem mikro istem olarak gerçekleşmişken, b'de sözdizimsel yapıda silinmiştir; fakat eylemi gerçekleştirenin yüklem üzerinde 1. tekil kişi biçimbirimiyle kodlanmış olması, diğer bir deyişle istemin mikro düzeyde gerçekleşmesi, zorunlu katılan tümcede yer almamasına rağmen tümcenin dilbilgisel olmasına ve eylemin anlamının tamamlanmasına engel olmamıştır.

Zorunlu istem için yukarıdaki durumun tersi de sınanabilir. Bir eylemin istem çerçevesine orada bulunmaması gereken bir katılan yerleştirildiğinde eylemin anlamı değişebilir. Yani böyle bir durumda eylem yeni bir yönetim çerçevesine sahip olacağından tümcede anlatılmak istenilen şey, başka bir durumu ifade etmeye başlar.

(53) a. *Ali*_{EDEN} *ölüyor*.

b. *Ali*_{EDEN} *Ayşe*'ye_{ETKİLENEN} *ölüyor*.

(53)a'da *öl-* eylemi “yaşamaz olmak, hayatı sona ermek” anlamında kullanılmıştır. Daha önce de belirttiğimiz gibi bu eylemin gerçekleşmesi için yalnızca bu işten etkilenecek bir [+CANLI] özellikli varlığa ihtiyaç vardır; yani sözdizimsel yapıda bir özne dışında başka bir zorunlu katılana gereksinim duyulmaz. Tümceye katılacak seçimlik katılanlar ya da isteğe bağlı eklentiler olabilir; ancak bunlar eylemin anlamını zaman, yer vb. bakımlardan tamamlamak ya da pekiştirmek haricinde bir görev üstlenmezler. Tümcede bulunmaları bir dilbilgisidışılığa yol açmaz, eylemin gerçekleşip gerçekleşmemesini etkilemezler, yalnızca eylemin nasıl gerçekleştiği konusunda ek bilgi sahibi olmayı sağlarlar. Ancak (53)b'de görüldüğü gibi tümceye eklenecek başka bir katılanın varlığı eylemin, dolayısıyla da tümcenin anlamını değiştirebilir.

Derin yapıda eylemin belirttiği iş, oluş ya da durumun vb. gerçekleşebilmesi için zorunlu, minimum gereksinimleri içeren, eylemin sözlüksel kütüğünde kayıtlı olan tüm bilgiler arasından mantıksal süreçte mutlaka gerekli olan mantıksal katılanlar (mantıksal özne, mantıksal nesne, mantıksal dolaylı nesne vb.) ve eylemin yönetim çerçevesinde bulunması zorunlu anlamsal roller aslında eylemin zorunlu istemlerini oluştururlar. Tümcenin her açıdan dilbilgisel olabilmesi için bu istemlerin yüzey yapıda da işaretlenmiş olması gerekir. Örneğin *git-* eyleminin gerçekleşebilmesi için mantıksal istem düzeyinde mutlaka eylemi gerçekleştiren [+/-CANLI] bir varlığa ihtiyaç duyulur. Yani bu eylem zorunlu olarak tek isteme ihtiyaç duyar. O da anlamsal istem düzeyinde EDEN rolünü üstlenen; yüzey yapıda, sözdiziminde +Ø'la ise işaretlenecek bir öznedir. Yine derin yapıda *kır-* eyleminin gerçekleşebilmesi için eylemi gerçekleştirecek olan [+/-CANLI] bir varlığın yanı sıra *kır-* eyleminden etkilenecek [+/-CANLI] bir varlığa da ihtiyaç duyulur. Yani bu eylemin mantıksal düzeyde zorunlu olarak iki istemi vardır. Anlamsal düzeyde EDEN ve ETKİLENEN yüzey yapıda ise tümcede +Ø'la işaretlenen bir öznenin yanı sıra, +Ø ya da belirtme durumuyla işaretlenen bir nesne olacaktır.

Zorunlu istemler tümceden çıkarıldığında tümcenin anlamı bozulur. Zorunlu istem sözdiziminde işaretlenmezse tümcenin dilbilgiselliği de etkilenir.

(54) a. *Ali kapı+(y)ı açtı.*

b. **Ali+Ø açtı.*

(54)b'de *kapıyı* ögesini tümcede çıkardığımızda tümcenin anlamının bulanıklaştığı görülüyor. Yani *aç-* eylemi özne ve nesneye zorunlu olarak ihtiyaç duyuyor. Eylemin zorunlu olarak istediği nesne konumundaki üye tümceden çıkarıldığında tümcenin anlamı bozuluyor.

Zorunlu istemler normal şartlarda tümceyi dilbilgisidışı yapmadan tümceden çıkarılamazlar. Fakat belli bağlamlarda zorunlu istemler bile tümceyi bozmadan tümceden çıkarılabilirler. Bunlardan birisi sözlüksel eksiltililiktir (lexical ellipsis):

(55) a. *Ali iyi bakıyor.*

b. *Ali annesi+(n)e iyi bakıyor.*

(55)a'da tümce dilbilgisel olarak doğru sayılabilir; fakat tümce, bağlamı bilmeyen bir konuşur için yine de açık değildir. Tümcenin herkesçe anlaşılabilir bir niteliğinin olması için b'deki *annesine* vb. unsurlarla tamamlanması gerekir.

Zorunlu istemler, tümcedeki eylem başka bir eylemle karşıt bir anlamda kullanıldıysa tümceden silinebilir:

(56) a. *Ben kapıyı açmadım. Ben kapıyı kapattım.*

b. *Ben kapıyı açmadım, (ØÖZNE) (ØNESNE) kapattım.*

Fischer, yukarıda açıklanan şekillerde tümceden çıkarılabilen zorunlu istemleri *görece zorunlu istemler*, çıkarılamayanları ise *mutlak zorunlu istemler* olarak nitelendirir. Eylemlerin sözlüksel kütüklerinde zorunlu istemlerinin *görece* mi yoksa *mutlak zorunlu* mu olduğu bilgisi veya bunlar arasındaki fark yer almaz (Fischer, 1997, s. 47).

4.2. Seçimlik İstemler

Seçimlik istemler, eylemin derin yapısında mantıksal ve anlamsal istem düzeyinde yer alan; ancak yüzey yapıda, sözdizimsel istem düzeyinde yer alıp almamaları tümcenin dilbilgisel yapısını bozmayan istemlerdir.

(57) a. *Ali Ayşe 'ye*_{DOLAYLI NESNE[HEDEF]} *kapıyı açtı.*

b. *Ali* (\emptyset _{DOLAYLI NESNE[HEDEF]}) *kapıyı açtı.*

Yukarıdaki tümceleri karşılaştırdığımızda (57)a'da *Ayşe 'ye* ögesi silinse de tümcenin anlamının ve dilbilgisel yapısının bozulmadığı görülür. Yani *aç-* eylemi mantıksal ve anlamsal düzeyde HEDEF konumunda bir üyeye ihtiyaç duysa da sözdiziminde bu ögenin yansıtılması zorunlu değildir. Yönelme durumuyla işaretlenen bu öge, *aç-* eyleminin seçimlik istemlerinden biridir.

Bir eylemin yönetim çerçevesinde açtığı boşlukların tümcesel yapıda her zaman tamamen doldurulması gerekmez. Yukarıdaki örneklere geri döndüğünde (57)a'daki *Ayşe 'ye* ögesinin silinmesi *aç-* eyleminin sözdizimsel kütüğünün tümceden anlaşılması açısından bir sıkıntı yaratmaz. Mantıksal bağlamda bu ögenin yokluğu eylemin gerçekleşmesine engel olmaz. Bunun sebebi bu gibi durumlarda eylemin mantıksal istem düzeyinde belirlediği; ancak sözdizimsel istem düzeyinde tümcede bulunmayan istem boşluklarının ve anlamsal rollerin konuşurun ya da dinleyicinin zihninde canlanabilmesidir (Doğan, 2011, s. 55). Diğer bir deyişle konuşurun ya da dinleyenin dilbilgisi kuralları hakkındaki sezgisel bilgi yetisi, bu yapıların sözlüksel kütükte var olduğunu ancak yüzey yapıda gerçekleşmeyebileceğini kavramış durumdadır.

Yüzey yapıda tümcede gerçekleşmeyen seçimlik istemler hakkında çeşitli görüşler mevcuttur. Tesnière, bu tür istemlerin her tümcede yer almamasını veya bağlama göre silinebilmesini *serbest istem* (free valency) terimiyle açıklar (Tesnière, 2015, s. 267). Allerton, eylemin mantıksal istem yapısında kodlu olan ancak sözdizimsel yapıda ortaya çıkmayan iki istem türü tanımlar: *belirtisiz istem* ve *bağlamsal-yapılandırılabilir (belirtili) istem*. Allerton, bu iki istem türünün de tümcede nesne konumu üstlendiğini belirtir (Allerton, 1982, s. 68). Fillmore ise kimi istemlerin yüzey yapıda gerçekleşmemesini veya bu istemler tümceden silinince tümcenin anlamının bozulmamasını özellikle nesne üzerinden ele alır. Buna göre tümceden atılabilirlik sözlüksel bir olgudur. Sözlüksel birimler kendi başlarına kendi katılanlarını *belirsiz silinebilir* (indefinite omissible) ve *belirli silinebilir* (definite omissible) nitelikte olma açısından kesin bir şekilde işaretlerler (Fillmore, 1986, s. 98) Başka bir deyişle istemlerin seçimlik mi yoksa zorunlu mu olduğu eylemin sözlüksel kütüğünde mutlak

bir şekilde bellidir. Anadil konuşurları örtük dilbilgisine sahip olduklarından bu sözlüksel kütüğü sezgisel olarak bilirler.

Matthews, tümcede yönetici konumda olan eylemin gerektirdiği bazı istem yapılarının gizli veya örtük olarak bulunabileceğini belirtir. Kimi katılanların tümceden çıkarılma derecelerinin diğerlerine göre daha zayıf ya da daha güçlü olabileceğini öne sürer. Buna göre tümceden çıkarılma oranı daha zayıf görülen katılan *bağlamsal istem*, daha güçlü olan ise *seçimlik istem* olarak nitelendirilir (Matthews, 2007, ss. 8-11). Bağlamsal istemler konuşurun ya da dinleyicinin bahsi geçen konuyla ilgili daha önce bilgisinin olup olmadığına, olaya şahit olup olmadığına, olayın geçtiği zaman dilimine, mekana vb. bağlamlara göre değişebilir. Bu durum dilbilimin alanları olan *Edimbilim* ve *Söylem Çözümlemesi* aracılığıyla daha iyi anlaşılabilir. Ancak bu durum ayrı bir çalışmanın konusudur. Araştırmacılar tümcede yer almayan veya tümceden çıkarılması anlamı bozmayan istemlerin özellikle nesne konumundaki yapılar olduğunu belirtmişlerdir. Daha önce bahsi geçtiği üzere Türkçe gibi özneyi yüklem üzerinde işaretleyen dillerde bağlama veya vurgulanmak istenilen yapının niteliğine bağlı olarak özne de tümceden silinebilmektedir.

Fischer, Matthews'la benzer olarak seçimlik istemleri iki gruba ayırır: *bağlamsal seçimlik istemler* ve *gerçek seçimlik istemler* (Fischer, 1997, s. 47).

(58) a. *Fabrika ürünleri teslim etti.*

b. *Fabrika ürünleri Ali 'ye_[ALICI] teslim etti.*

c. *Fabrika ürünleri depoya_[HEDEF] teslim etti.*

Yukarıdaki örneklere bakıldığında ALICI ya da HEDEF rolünü üstlenen ad öbekleri yalnızca varış noktası bağlamdan anlaşılıyorsa tümceden çıkarılabilir. Bu nedenle *teslim et-* eylemi için yönelme durumuyla işaretlenen ad öbekleri bağlamsal seçimlik istemlerdir.

(59) a. *Ali oynuyor.*

b. *Ali arkadaşı Ayşe_[ETKİLENEN] ile oynuyor.*

c. *Ali bilgisayar oyunu_[ARAÇ] oynuyor.*

Yukarıda ETKİLENEN ve ARAÇ rolünü üstlenen ad öbekleri, bağlamda Ali'nin ne oynadığı, neyle ya da kiminle oynadığı işaret edilmese bile tümcede yer almak zorunda değildir. Bu nedenle arkadaşı *Ayşe ile* ve *bilgisayar oyunu* ögeleri gerçek seçimlik ögelerdir.

Zorunlu istemlerle eklentiler arasındaki ayırım -ilk bölümde de örneklendiği üzere- bir silme testi ile görece kolay bir şekilde belirlenebilirken seçimlik istemler ara bir pozisyonda yer alırlar; çünkü tümceden silinebildikleri halde yüklemcinin kendisi tarafından belirlenen istem yapısına aittirler. Seçimlik istemleri tümcenin katılanı olarak kabul etmek için en önemli ölçüt, yapılarının yüklemcillere bağımlı olmaları bakımından tümcede bulunmalarının sözcüğe özgü olmasıdır (Herbst, 2004, s. 3).

4.3. Eklentiler

Tümcede eylemin zorunlu ve seçimlik olarak ihtiyaç duyduğu istemlerinin dışında herhangi bir istem boşluğunu doldurmayan başka yapılar da yer alabilir. Bunlar katılanların zıt işlevli kardeşleri olarak görülebilir. Bu yapılar Tesnière tarafından Bağımsal Dilbilgisinde *circonstants* (2015, s. 97) olarak anılırken kimi araştırmacılarca farklı adlarla nitelendirilmiştir: Fischer (1997, s. 45) ve Herbst (2008, s. xxiv) *adjunct*, Halliday (2014, s. 310) *circumstantial*, Dik (1989, s. 87) *satellite*, Helbig ve Schenkel (1991, s. 17) *freie Angabe*, Ágel (2000, s. 41) *Angabe*, Allerton (2006, s. 302) ise Tesnière'in önerdiği terim olan *circonstant*'ı benimsemiştir.

Ozil eklentileri “seçimlik ögeler” olarak adlandırsa da bunları yalnızca belli eylem öbekleriyle değil, bir sözcük türünün tüm üyelerine bağımlı olduğunu belirterek bizim asıl seçimlik istemler olarak adlandırdığımız yapılardan ayırmıştır (Ozil, 1985, s. 22).

Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*'nde bu terimlerin karşılığı olarak *tümleyen* terimini önermiştir (Vardar, 2002, s. 200). Doğan ise tezinde *isteğe bağlı ögeler* (Doğan, 2011, s. 39) ifadesini kullanmayı tercih etmiştir. Biz de çoğunlukla eylemin belirttiği iş ya da oluşun yerini, zamanını, nasıl gerçekleştiğini vb. ifade eden bu yapıları basitçe isteğe bağlı olarak değerlendirilebilecek olan seçimlik istemlerle karışmaması için eklentiler olarak adlandıracağız.

Bir eklentiye genel olarak bir tamamlayıcıdan ayıran sözdizimsel ve anlambilimsel ölçütler vardır. Sözdizimsel açıdan bakıldığında bir eklenti seçimlik bir ögeyken, bir tamamlayıcı zorunludur. Anlamsal açıdan ise bir eklenti onu yöneten baş ögenin, bu durumda eylemin, niteleyicisiyken, bir tamamlayıcı yöneten baş ögenin tamamlayıcıdır (Dowty, 2003, s. 33).

Tesnière, eklentileri eylemin bağımlı unsuru olarak görse de (Tesnière, 2015, s. 97) bunlar tümcede sadece yüklem durumunda olan eylemin değil, bütün eylemlerin ifade ettiği süreçlerde yer alabilecek yapılardır. Eklentiler tabii ki eylemin yönetim şeması içerisinde, onun belirlediği ilişkiler çerçevesinde tümcede bulunurlar. Fakat zorunlu ve seçimlik istemler gibi eylemin gerçekleşmesi sürecini mantıksal ya da anlamsal olarak gerçekleştiren ve tamamlayan yapılar değildirler. Bundan farklı olarak eylemin anlam çerçevesinde herhangi bir rol yüklenmeyen veya bu sürece katılmayan, sadece yüzey yapıda eylemle ilgili daha fazla bilgi sağlayan üyelerden oluşurlar. Tümcede eklenti olarak nitelendirilebilecek yapılar bulunması zorunlu değildir; yani tümcede eklentiler bulunmayabilir. Aynı zamanda bir tümce, anlamına uygun olarak sınırsız sayıda eklentiyle genişletilebilir. Tümcede eklentiler evrensel olarak çoğunlukla belirteç tümleçleriyle gerçekleştirilir:

(60) *Ali annesine pazardan kilosu beş liraya elma aldı.*

Yukarıdaki tümcede *al-* eylemi “birine bir şey almak” anlamıyla kullanıldığında *annesine* ve *kilosu beş liraya* yapıları aynı durum işaretleyicisiyle işaretlenmiş olmasına rağmen *annesine* eylemin istemi, *kilosu beş liraya* ise eklenti durumundadır.

Tümcede zorunlu ve seçimlik istemlerle, eklenti olarak adlandırdığımız isteğe bağlı öğeleri birbirinden ayırmak ve eylemin asıl istemini tespit etmek zaman zaman zor olabilir. Bu nedenle bu yapıları birbirinden ayırmak için çeşitli yöntemler ve testler önerilmiştir. Bir sonraki bölümde bunlar incelenecektir.

4.4. Zorunlu İstem, Seçimlik İstem ve Bunların Dışında Kalan Üyeleri Ayırmak İçin Kullanılan Yöntemler

Dil ilişkileri açısından bakıldığında hangi yapıların istem kapsamına girip hangilerinin girmediği konusu henüz yeterince başarılı bir şekilde aydınlatılamamıştır. Diğer bir deyişle dillerde zorunlu ve seçimlik istemleri, tümcede isteğe bağlı yer alabilen eklentilerden ayırmak kimi zaman çok kolay olabilirken kimi zaman söylemle ilgili ya da bağlamsal nedenlerle güçleşebilir.

Temelde bu ayırımın belli kuralları vardır. Zorunlu ve seçimlik istemler hem istem hem bağımlılık ilişkisiyle, eklentiler ise yalnızca bağımlılık ilişkisiyle yönetilirler (Doğan, 2015, s. 79-80).

Zorunlu ve seçimlik istemlerle eklentileri ayırmak için İstem Dilbilgisi çalışan araştırmacılar tarafından çeşitli testler geliştirilmiştir. Bunlardan bazılarının işe yaramadığı veya her dil için geçerli olamayacağı zaman içerisinde ortaya çıkmıştır. Geliştirilen testlerin çalışma yöntemi genellikle birbirine benzer. Bu testlerde istemler ve isteğe bağlı ögeler eşdeğer bir işleme tabi tutularak tümceden kaldırılmaları sağlanır veya bunlar arasındaki üstü kapalı farklılıkların açığa çıkarılması amaçlandığından bir istem için bir tamamlayıcı fikri tüm tümce üyelerine uygulanmaya çalışılır.

İstemle eklentileri ayırmada yaşanan zorlukların çeşitli sebepleri vardır. Buna göre bir tümce unsurunun istem olduğu sezgisel açıdan nettir, ancak bunu işlevsel ölçütlerle kanıtlamak zor olabilir:

(61) a. *Ali Ankara'da yaşıyor.*

b. *Ali Ankara'da aşık oldu.*

Yukarıdaki tümcelerde *Ankara'da* ögesi (61)a'da “bir yerde oturmak” anlamındaki *yaşa-* eyleminin zorunlu bir istemiyken, (61)b'de aynı öge *aşık ol-* eyleminin istem çerçevesi için bir eklentidir. Zaten bulunma durumuyla işaretlenmiş yapılar belli eylemlerin değil, tüm eylemlerin yönetim çerçevesinde isteğe bağlı bir unsur olarak bulunabilmektedir. Bu durum diller için “eğik durum” adı verilen bir yapıya işaret eder. Bulunma durumuyla işaretlenen yapıların bu özelliği tüm diller için evrensel bir nitelik

taşır. Bunu test etmek için kullanılan işlevsel ölçütlerden birisi bulunma durumuyla işaretlenmiş yapıların tümceden silinmesidir.

(62) a. **Ali yaşıyor.*

b. *Ali aşık oldu.*

(62)a'da görüldüğü gibi *yaşa-* eylemi “bir yerde oturmak, ikamet etmek” anlamında kullanıldığında bulunma durumuyla işaretlenmiş öge tümcenin bu bağlamda anlaşılabilirliği için zorunlu olarak gereksinim duyulan bir istemdir (krş. (61)a). İkinci tümcede ise *aşık ol-* eyleminin ifade ettiği anlama uygun bir eklenti niteliği taşımaktadır (krş. (61)b).

Bir diğer sebep ise tümce unsurunun istem olduğunun sezgisel açıdan net olmamasıdır.

(63) a. *Ali ev+e gitti.*

b. **Ali ev+e gördü.*

(63)a'da yönelme durumuyla işaretlenmiş *eve* ögesinin *git-* eylemi için sezgisel olarak bir tamamlayıcı olduğu görülmektedir. Çünkü bu öge tüm eylemlerle beraber kullanılamaz. Yönelme durumuyla işaretlenmiş bir öge tüm eylemlerin yönetim çerçevesinde zorunlu ya da seçimlik olarak yer almayabilir. Ancak yukarıdaki tümcedeki yönetici konumundaki eylemin yönetim çerçevesinde var olmaktadır. (63)b'de ise tümcedeki *eve* ögesinin *gör-* eyleminin yönetim çerçevesine uygun olmadığı, (63)b'nin dilbilgisidişi olmasından anlaşılmaktadır.

Eylemlerin istemlerini ve eklentilerle, tamamlayıcıların alt sınıflarını ayırmak için başka ölçütler de önerilmiştir. Buna göre bir eylemin ana tümce oluşturabilmesi için tümcedeki unsurların tümünü yönetiyor olması gerekir (Engel, 1982, s. 170).

Eylemin üyelerinin istem olarak değerlendirilmesi için bazı özelliklere sahip olmaları gerekir. Buna göre bu durum işaretleyicileriyle işaretlenmiş ögelerin zorunlu tümce ögeleri olması, eylemin anlamsal yapısına uygun olması ve tümce ögelerinin ortaya çıkışının eylemin yönetim çerçevesi kapsamında olması gerekmektedir. Bu özellikleri taşıyan; fakat yüzey yapıda bulunması zorunlu olmayan istemler seçimliktir. Diğer bir deyişle zorunlu istemler eylemin anlamını açıkça ifade etmek için mutlaka dile

getirilmesi gereken tamlayıcılarıdır ve tümcenin içsel ögeleridir. Seçimlik istemler ise görece daha dış ögeler olarak nitelendirilebilirler.

Bazı yönelme durum işaretleyicisiyle işaretlenmiş yapılar, YARARLANAN rolünü üstlenen *için*'li yapılar ve ARAÇ ya da BİRLİKTELİK rolündeki araç durumuyla işaretlenmiş yapılar genellikle her eylemle beraber kullanılabilirlerinden genellikle seçimlik istemlerdir.

Bir yapının istemi olduğu düşünülen unsur, o yapıyla anlamsal bir uyum içerisinde bulunmalıdır. Birbiriyle anlamsal bir uyum içerisinde olmayan iki yapının bir yönetim ilişkisine girdiği, dolayısıyla bir istem ilişkisi kurduğu düşünülmez.

Bir eylemin anlamını açıklarken atılamayan, mutlaka söylenen katılanlar, içsel katılanlardır (central complements). *ver-* eylemine GTS'deki ilk anlamı üzerinden bu bağlamda göz atalım:

vermek

-i, -e

1. *-i, -e* Üzerinde, elinde veya yakınında olan bir şeyi birisine erişirmek, iletmek.
“Okumadığım zaman tavukların bahçesindeyim, yemlerini ben veririm.”- **Ö. Seyfettin**

(64) a. *Ali+Ø kitab+ı Ayşe'+(y)e kendisi+Ø veriyor.*

b. *Ali+Ø kitab+ı Ayşe'+(y)e veriyor.*

(64)a'da özne konumundaki *Ali* ve dolaylı nesne *Ayşe'*ye ögesinin zorunlu olduğu ve içsel istem olduğu açıktır. Tümcede belirtme durumuyla işaretlenmiş iki istem daha vardır: *kitabı* ve *kendisi* yapıları bu bağlamda bir tümce kurmak için gereklidir. Ancak *kitabı* ögesinin gereklilik derecesi *kendisi* ögesinin gereklilik derecesinden daha fazladır. Bahsi geçen her iki öge de bu tümcenin yönetim yapısında yönetici konumundaki *ver-* eylemi için birer istem ve katılındır. Ancak *kitabı* ögesi tümceden silinmesi mümkün olmayan içsel bir istemken, *kendisi* ögesi dışsal bir istemdir, tümceden atılması anlamı etkilemeyebilir; fakat eylemin anlamsal vurgusunu azaltır.

Anlamsal olarak içsel istemler basit bir tümce yapısı oluştururken, dışsal istemler (periphery complements) ve eklentiler bu basit tümce hakkında bir şey söylemektedir (Fischer, 1997, s. 49).

Tesnière, zorunlu ve seçimlik istemlerle eklentileri ayırmak için üç ölçüt belirlemiştir. Bunlardan ilki anlamsal ölçüttür. Buna göre istemler eylemin gerçekleşme sürecinde belirli bir rol oynayan kişi ya da nesnelere temsil ederken eklentiler bu süreçle bağlantılı zaman, yer, tarz vb. ifade eder. Tesnière'in ikinci ölçütü biçimsel, diğer bir deyişle biçimsözdizimsel ölçüttür. Buna göre istemler, adlar ve onlara bağımlı diğer yapılardan oluşurken, eklentiler eylemlerle ilgeçler aracılığıyla ilişkilendirilir. Üçüncü ölçüt ise işlevsel ölçüttür. İstemler eylemin anlamını tamamlamak için zorunluysen, eklentiler değildir. Bu aynı zamanda istemlerin sayısının her eylem için sınırlıysen, eklentilerin sayısının sınırsız olabileceğinin de nedenidir (Tesnière, 2015, ss. 102-128).

Tesnière'den sonra İstem Dilbilgisini geliştiren araştırmacılar bu yapıları birbirinden ayırmak için, Tesnière'in ölçütlerini göz ardı etmemekle beraber, kimi durumlarda bu ölçütleri çelişkili bulurlar. Vater, bu ölçütlerin birbiriyle çeliştiğini ve duruma uygun olmadığını söyler. Tesnière'in, eklentilerin eylemlere ilgeçlerle bağlanması fikrini eleştirir ve eylemlerin zorunlu istemleri oldukları halde ilgeçlerle işaretlenmiş örnekler verir. (Vater, 1978, s. 23). Kimi diller için böyle bir işaretleme mümkündür. Heringer ise sözdizimsel bağımlılığın hem istemler hem de eklentiler için, hem durum işaretleyicileriyle hem de ilgeçlerle işaretlenebileceğini belirtir (Heringer, 1968, s. 431). Türkçe de buna izin veren dillerden biridir. Bununla beraber sonraki araştırmalar istemi meydana getiren anlamsal süreçleri de bu ölçütlere eklerler. Anlamsal süreçlerin bu aşamada göz önünde bulundurulması konunun aydınlatılmasında önemli bir adım olmuştur. Örneğin Meyers vd. istemleri eklentilerden ayırmak için Tesnière'in de vurguladığı "tümcenin dilbilgisel olabilmesi için istemlerin tümcede yer almasının zorunlu olduğu ve her eylemin belli sayıda istemi olduğu; ancak eklentilerin her eylemle her tümcede sınırsız sayıda kullanılabildiği" ilkesinin yanı sıra, daha önce *Anlamsal İstem Düzeyi* başlığında üzerinde durduğumuz anlamsal roller ve seçme sınırlılıklarının da bu yapıları ayırmada birer ölçüt sayılması gerektiği üzerinde durur. Buna göre istem olduğu düşünülen yapıya eylem tarafından EDEN, HEDEF vb. bir anlamsal rol yüklenmiş olmalıdır. Eklentiler ise anlamlı olmakla beraber herhangi bir temel anlamsal rol yüklenmezler. Bir yapının istem olarak kabul edilmesi için eylemin ya da istem potansiyelini koruyan diğer sözlüksel birimin bu yapıya belli bir seçme sınırlılığı dayatıyor olması gerekir: [+CANLI], [-BELİRTİLİ] vb. Eklentiler içinse

eylemin böyle bir sınırlama özelliği yoktur. Eklentiler anlamsal özelliklerine bakılmaksızın bir tümcede sonsuz sayıda bulunabilirler (Meyers vd., 1994, s. 6).

Özellikle doğal dil işleme ve makine çevirisi üzerine çalışan araştırmacılar tarafından zorunlu ve seçimlik istemlerle eklentileri ayırabilmek için son dönemlerde birçok yöntem ve test önerilmiştir. Bunlar *çıkarma testi* (elimination test), *serbest eklenebilirlik testi* (free addability test), *belirteç tümcesi testi* (adverbial clause test), *eylem değiştirimi testi* (verb substitution), *yap-çıkarma testi* (do-so test), *bir sözcükten ek çıkararak yeni bir sözcük oluşturma testi* (backformation test) vb. yöntem ve testlerdir. Ancak bu testlerin hiçbiri yeterli ölçüde başarılı değildir. Çünkü bu tür testlerin yaptığı şey kesin bir ayırmadan çok, aynı tanımlayıcı ölçütleri paylaşan sözcükler için ortak sözdizimsel özelliklerin ortaya konulmasıdır (Herbst, 1999).

Bu yöntem ve testlerden en yaygın olanları aşağıda ele alınacaktır:

4.4.1. Çıkarma Testi veya Silme Testi (Elimination Test/Deletion Test)

Çıkarma testi ya da diğer adıyla silme testi zorunlu ve seçimlik istemlerle eklentileri ayırmak için en yaygın kullanılan yöntemlerden biridir. Testin temel amacı, tümceden bir yapıyı çıkarıp tümcenin geri kalanının dilbilgiselliğinin bozulup bozulmadığını gözlemlemektir. Bundan hareketle tümcede zorunlu ve seçimlik olduğu düşünülen istemler korunur, eklenti olduğu düşünülen yapılar tümceden çıkarılır veya tam tersi şekilde hareket edilir. Eğer tümce hala dilbilgiselse; yani çıkarılan unsur sözdizimsel yapıyı bozmadıysa, çıkarılan unsur zorunlu değildir. Tümce dilbilgisidışı olduysa çıkarılan unsur tümcenin gerçekleşmesi için sözdizimsel olarak zorunludur (Helbig ve Schenkel 1991, s. 33).

Bu test bir tümcedeki zorunlu ve serbest öğeleri ayırmak ve tümcenin “iskelet yapısı”nı elde etmek için tüm eklentileri tümceden çıkarmayı ve tüm zorunlu yapıları tümcede tutmayı amaçlar (Vater, 1978, ss. 23-24).

(65) a. *Ali küçük kuşa bir kaptan yem ve su verdi.*

b. *Ali küçük kuşa yem ve su verdi.*

c. *Ali küçük kuşa verdi.*

d. *Ali verdi.*

(65)b'de önce eklenti olduğu düşünülen öge tümceden çıkarılmıştır. Tümcenin anlamı ve dilbilgiselliği bozulmamıştır. Bu nedenle tümceden silinen *bir kapta* ögesinin eklenti olduğu sonucuna varılır. Zaten bulunma durumuyla işaretlenmiş bu yapı tümcede eğik durumda bulunan bu ögedir. Türkçede eğik durumlarla işaretlenen yapılar genellikle eklenti olarak gerçekleşirler.

(65)c ve (65)d'de ise zorunlu istem olduğu düşünülen yapılar tümceden çıkarılmıştır. Tümcelerin dilbilgiselliği bozulmasa da bağlamdan habersiz dinleyici için tümcelerin anlamı eksiktir. Mantıksal düzeyde ise eylem bu bağlamda doymadığı için, katılanlarının hepsini çevresinde bulunduramadığı için gerçekleşemez.

Basit bir şekilde bu test, eklentileri belirlemek için oldukça başarılı olmaktadır. Ancak bu yöntemle eylemin seçimlik istemleri de tümceden atılabilmekte ve seçimlik istemlerin tümceden çıkarılması genellikle tümcenin dilbilgiselliğini bozmadığı için eylemin yönetim çerçevesi içinde var olan seçimlik istemlerin de birer eklenti olarak algılanması sözkonusu olabilmektedir. Helbig ve Schenkel çıkarma ya da silme testinden geriye kalan tüm yapıları eylemin mutlak mantıksal istemleri olarak kabul etmenin de her zaman doğru olmadığını düşünmektedir (Helbig ve Schenkel, 1991, s. 32). Vater, bu testin genel olarak istemi eklentilerden ayırmakta değil, zorunlu istemleri seçimlik istemlerden ayırmakta başarılı olduğunu ifade eder (Vater, 1978, s. 25). Bu nedenlerle bu test, bu yapıları ayırabilmek için her zaman kullanışlı olmamaktadır.

4.4.2. Serbest Eklenebilirlik Testi (Free Addability Test)

Tümcede zorunlu ve seçimlik istemlerle eklentileri ayırmak için kullanılan yöntemlerden biri de serbest eklenebilirlik testidir. Daha önceki bölümlerde zorunlu ve seçimlik istemlerin her eylem için sayıca sınırlı olduğundan, eklentilerinse her eylemle sınırsız sayıda kullanılabilirdiğinden bahsetmiştik. Diğer bir deyişle eylemin zorunlu ve seçimlik istem çerçevesi yine eylem tarafından sınırlandırıldığından eylemin katılanları her durum işaretleyicisiyle işaretlenemez. Eylemi mantıksal, anlamsal ve sözdizimsel

istem çerçevesinde yer almayan anlamsal nitelikleri yüklenmiş ve biçimbilgisel işaretleyicilerle işaretlenmiş katılanlarla kullanmak ya o eyleme yeni bir anlam yükler ya da tümceyi anlamsal ve dilbilgisel açıdan bozuk hale getirir.

Serbest eklenebilirlik ya da eklenebilirlik Heringer (1967, s. 14) ve Helbig ve Schenkel'e (1991, s. 34) göre eklentilerin ana karakteristik özelliklerinden biridir. Çünkü eklentiler tümceye sözdizimi içerisinde konumsal yerleri değiştirilebilir; yani serbest bir şekilde ve sınırsız sayıda eklenebilirken, genel olarak istemler eylem tarafından tümce içerisindeki yerleri belirlendiği ve sayıları sınırlandırıldığı için bunu gerçekleştiremezler:

(66) a. *Ali+Ø öldü.*

a.1 **Ali ev+e öldü.*

b. *Ali ev+e öldü.*

c. *Ali ev+de öldü.*

d. *Ali ev+de saat on ikide öldü.*

e. *Ali ev+de saat on ikide kalp krizinden öldü.*

(66)a.1'de "hayatı sona ermek, can vermek" anlamındaki *öl-* eylemi yönelme durumu işaretleyicisiyle işaretlendiğinden tümce hem anlamsal hem de dilbilgisel açıdan bozuktur. Çünkü *öl-* eylemi bu anlamda kullanıldığında mantıksal ve anlamsal çerçevesinde anlamsal rolü HEDEF olarak tanımlanabilecek bir yapı yer almamaktadır. Tümcenin doğru olabilmesi için eylem anlamsal rolü YER olarak tanımlanmış bir bulunma durumuyla işaretlenmiş bir katılan eklenebilirdi. (65)b'de ise *öl-* eylemi "çok beğenmek" anlamında kullanılmıştır. Bu anlamla kullanıldığında eylemin mantıksal, anlamsal çerçevesinde HEDEF rolü yer alır ve sözdizimsel istem düzeylerinde zorunlu olarak yönelme durumuyla işaretlenmesi gerekir.

Yukarıda *öl-* eyleminin seçimlik olarak bulunma durumu istediğini belirtmiştik. (66)c'de (66)a.1'in dilbilgisel olarak doğru halini görmekteyiz. Diğer bir deyişle tümceye uygun bir seçimlik istem eklenmiştir. Eklentilerin tümceden silinebileceğini ya da tümcede sınırsız sayıda yer alabileceğini söylemiştik. Yani bir tümceyi sınırsız

sayıda eklentiyle genişletebiliriz. (66)d ve (65)e’de tümceye bulunma durumu ve ayrılma durumu işaretleyicisi almış öbekler eklenmiştir. Tümcede belirteç tümleci görevini üstlenen bu öbeklerin, eylemin anlamının tamamlanmasında bir rol oynamadığı, ancak yüzey yapıda tümcenin anlamı için yeni ve daha fazla bilgi sağladığı görülmektedir.

(67) *Ali saat on ikide kalktı.*

(67)’da aynı öbek başka bir eylemle kullanılmıştır. Bu yapıların her tümceye eklenebilir olmaları onların eklenti olduğunu göstermektedir (Doğan, 2011, s. 44).

Örneğin Türkçe için bulunma durumu {+DE} ile işaretlenen yapılar neredeyse her tümceye eklenebilen ve çıkarılabilen yapılardır. Bu nedenle bulunma durumuyla işaretlenmiş yapılar tümcede çoğunlukla eklentilerdir (Doğan, 2011, ss. 43-44). Buna rağmen bulunma durumuyla işaretlenmiş her yapının da eklenti olduğunu iddia etmek doğru değildir. Özellikle bir yerde bulunma anlamı veren, konumsal eylemler olarak da adlandırılabilir olan *alıkoy-*, *bas-*, *belir-*, *bırak-*, *tut-* vb. gibi eylemlerle kurulan tümcelerde bulunma durumuyla işaretlenen yapı eklenti değil; zorunlu ya da seçimlik bir istem olabilir:

(68) a. *Ali çocuğu ev+de bıraktı.*

b. *Polis taraftarları stadyum+da tutuyor.*

Eklenebilirlik testi özellikle zorunlu ve seçimlik istemleri belirlemede ve eklentileri ayırmada başarılı olsa da bu testin de yanıltıcı yanları vardır.

4.4.3. İçeyerleşik Tümce ve Yantümce Türetme Testi (Derivation from an Embedded Clause)

İçeyerleşik ilgi tümcecikleri, adlaşmış tümceler gibi bir tümcenin başka bir tümcenin kurucusu olma sürecini ifade eder (İmer vd., 2013, s. 113). Buna göre:

(69) a. *Ali [senin bize geleceğini] söyledi.*

b. *[Ayşe fincanı yere atarak] kırdı.*

(69)a ve (69)b’de yer alan tümcelerdeki köşeli parantez içerisindeki yapılar içeyerleşik yapılardır.

Steinitz (1969, s. 30) ve Helbig ve Schenkel (1991, ss. 37-38) gibi araştırmacılar eklentilerin derin yapıdaki bir içeyerleşik tümceden, diğer bir deyişle yantümceden geliştiğini öne sürerler. İstemlerin ise böyle bir yapısı yoktur:

(70) a. *Ali evde kalp krizinden öldü.*

b. *Ali evde kalp krizi geçirerek öldü.*

(70)a ve (70)b’ye baktığımızda (70)a’nın yantümceye çevrilmesiyle (70)b’de aynı anlamın sağlanabildiğini görüyoruz. Bu nedenle, altı çizili ayrılma durumu işaretleyicisi almış öbek bir eklentidir.

Eklentilerin derin yapıda bir yantümceden türemiş olabileceği fikri onları zorunlu ve seçimlik istemlerden ayıran ana özelliklerin başında gelir. Çünkü zorunlu ve seçimlik istemler eylemin sözlüksel kütüğünde mantıksal olarak zaten kodludur ve derin yapıdaki bir yantümceden gelişmiş olamazlar.

4.4.4. Tek Sözcükten Oluşan Belirteçler veya Belirteç Tümceleri Testi

Bu test, eklentilerin sözcük türü olarak basit belirteçler ya da belirteçlerle kurulmuş yantümceler olarak kabul edilmesine dayanır. Bu yönüyle “Yantümce Testi”ne benzer. Eklentilerin basit belirteçler ya da belirteç yantümceleri olarak kabul edilmesi sözdizimsel yapılarının tümcenin yöneticisi olan eylem tarafından belirlenmediğini, bu nedenle bir yönetim ilişkisine başvurulmaksızın değiştirilebileceğini gösterir (Herbst, 1999). Buna göre seçimlik bir istem ancak bir ad öbeği tarafından gerçekleştirilebilir. Eklentiler ise tümcenin yüklemi, diğer bir deyişle yönetici konumundaki eylem tarafından herhangi bir sınırlamaya tabi değildir:

(71) a. *Ali evde kalp krizinden öldü.*

b. *Ali evde kalp krizi geçirerek öldü.*

c. *Ali evde kalp krizi dolayısıyla öldü.*

d. *Ali evde kalp krizi nedeniyle öldü.*

Yukarıdaki örneklerden hareketle bir eklentinin yerini bir belirteç yantümcesinin ya da tek sözcükten oluşan bir belirtecin alabilmesinin mümkün olması eklentileri ve seçimlik istemleri ayırmanın bir yoludur.

4.4.5. Sözdizimsel Esneklik Testi (Positional Mobility Test)

Zorunlu ve seçimlik istemlerle eklentileri ayırmanın bir ölçütü de sözdizimsel esnekliktir. Tümcede katılanların yerleri, temel öge dizilişi ele alındığında kısmen de olsa belirlidir ve öznelik-yüklemlik yapı (theme-rheme structure) veya tümcenin bilgi yapısı değiştirilmeden değişmez (Herbst, 1999). Daha basit olarak açıklamak gerekirse tümcenin temel dizilişinde katılanların sırasının değişmesi tümcenin odaksal yapısını da değiştirir. Bu nedenle katılanların, eylemin belirlediği temel dizilişlerine göre tümcede dizilmeleri beklenir. Ancak eklentiler tümcede daha rahat hareket edebilirler.

Ancak Türkçe gibi sözdiziminin son derece esnek olduğu dillerde sözkonusu test, bu yapıları ayırmak için yeterli olmamaktadır. Çünkü Türkçede eklentiler gibi zorunlu ve seçimlik istemler de tümcede belirli ölçüde serbest bir şekilde hareket edebilirler:

(72) a. *Ali ÖZNE eve DOLAYLI NESNE saat onda BELİRTEÇ TÜMLECİ geldi YÜKLEM.*

a.1 *Ali ÖZNE saat onda BELİRTEÇ TÜMLECİ eve DOLAYLI NESNE geldi YÜKLEM.*

Yukarıda (72)a'da tümce, Türkçenin temel dizilişine uygun olarak Ö+N+Y sıralamasıyla dizilmiştir. (72)a.1'de ise eklentinin yeri değiştirildiğinde tümcenin odağı değişir. Ancak eylemin zorunlu istemi olan HEDEF konumundaki *eve* ögesinin de yeri değişmiştir.

Türkçe ancak nesne geçişi (object corporation) gibi bir durum sözkonusuysa sözdizimsel esnekliği sınırlar. Bu konuya *İstemi Azaltan Biçimbilgisel Süreçler* başlığı altında değinilecektir.

4.4.6. Soru Testi (Question Test)

Önadların istemleri sözkonusu olduğunda uygun soru testi türlerini kullanmak oldukça başarılı bir ölçüttür. İstemler genellikle *kim*, *ne* gibi ve bu yapıların durum işaretleyicisiyle işaretlenmiş türevleri gibi basit adısal yapıları sorularla ortaya çıkarılabilirken, eklentiler tipik olarak belirteç içeren sorularla ortaya çıkarılabilir (Herbst, 1999):

- (73) a. Ali öldü.
- b. Kim öldü? Ali.
- c. Ali saat onda öldü.
- d. Ali saat kaçta öldü? Saat onda.

4.4.7. Yinelem ve Değişiririr Testi (Reiteration and Substitution Test)

Ozil'in Türkçe eylemlerin istemleriyle eklentileri ayırmak için Engel'in görüşlerinden yola çıkarak önerdiği iki ölçüt vardır. Bunlardan birincisi değişiririr işlemidir. Zorunlu ve seçimlik istemlerin saptanmasında ilk kural, bunları aynı işaretleyicisiyle işaretlenmiş benzer yapılarla değişiririr mektir (Ozil, 1985, s. 22). Bu değişiririr işleminden sonra bu yapılar eğer zorunlu ya da seçimlik istemlerse bir dizi oluştururlar.

- (74) a. Ali+Ø öldü.
- b. Çocuk+Ø öldü.
- c. Kedi+Ø öldü.
- d. O+Ø öldü.
- e. *Ali'+(y)i öldü.

Bu durumda eylemin zorunlu istemi olan yapının sıfır biçimcikle işaretlendiği ortadadır. Belirtme durumuyla işaretli bir öge geçişsiz bir eylem olan *öl-* eyleminin istem çerçevesinde yer alamaz.

Ozil'in önerdiği ikinci ölçüt ise daha önce de bahsettiğimiz yinelem yöntemidir. Ozil, *kim, ne, o, nereye* vb. gibi soru sözcüklerinin ve adların istem sınıflarını belirlediğini ve istemlerin yerini alabilecek bu sözcüklerin tümceye sorulduğunda aynı kalıpta bir cevap alabileceğini ifade eder (Ozil, 1985, s. 22). Bu yönüyle Ozil'in önerdiği bu test "Soru Testi"ne benzemektedir.

5. EYLEMİN YÖNETME GÜCÜ VE ÜYE YAPISI

Yönetim ve Bağlama Kuramına göre, bir baş ögenin, oluşturduğu öbekteki diğer yapılarla ilişkisi bir yönetim ilişkisidir. Yani baş olan öge tümcesel yapıda ele alındığında, tümce bir eylem tümcesiyse bu eylem, yöneten, tümcedeki diğer yapılar ise yönetilen konumundadır. Yönetim, tümcede yöneten konumundaki eylemin yönetilenlere belli durum işaretleyicileri yüklemesini buyurur. Örneğin, Türkçede nesne konumundaki ögenin belirtme durumu işaretleyicisiyle işaretlenmesi buyurma ilişkisi üzerine kurulu bir yönetim ile açıklanır (İmer vd., 2013, s. 279).

Eylemleri diğer sözcük gruplarından farklılaştıran en önemli özellik tümcede yönetici konumu üstlenmeleri ve kendileriyle birlikte kullanılacak unsurları seçebilmeleridir. Buna *eylemin yönetim çerçevesi* adı verilir (Erdem ve Sarı, 2010, s. 329). Eylemin yönetim çerçevesi EDEN, KONU, HEDEF vb. gibi anlamsal rollerle son derece ilgilidir. Rol yükleme, eylemlerin ya da istem potansiyeli olan diğer sözlüksel unsurların kendi kendilerine yaptıkları bir olgu değildir, sözkonusu roller üyelere eylemler ya da istem potansiyelini koruyan yapılar tarafından yüklenmektedir (Uzun, 2000, s. 103).

Daha önce de değinildiği gibi anlamsal roller her dil için arttırılabilir bir yapı sergilemektedir. Örneğin Uzun, Türkçe için *edici, etkilenen, deneyimci, konu, hedef, kaynak, yer, yararlanıcı* ve *araç* olmak üzere dokuz anlamsal rol belirlemiştir (Uzun, 2000, s. 105), Doğan bu rolleri yirmi altıya kadar yükseltmiştir (Doğan, 2011, ss. 67-79).

Yönetim çerçevesi, tümcedeki diğer dilbilgisel unsurları, bunların diziliş içerisindeki sıralamalarını ve tümce içerisindeki işlevlerini ve anlamsal rollerini de belirlediğinden sözdizimiyle de oldukça ilgilidir. Yukarıda belirtilen anlamsal rollerden herhangi biri eylemin yönetim çerçevesinde yer alıyorsa dilbilgisel olarak bir durum işaretleyicisiyle

de işaretlenir. Örneğin *git-* eyleminin yönetim çerçevesinde EDEN rolünü üstlenen +Ø'la işaretlenen bir [+/-CANLI] özne ya da diğer bir deyişle bir katılan bulunacağı gibi, HEDEF rolünü üstlenen ve yönelme durumuyla işaretlenmiş bir katılan da bulunacaktır. Ancak eylemin yönetim çerçevesinde mantıksal ve anlamsal istem düzeyinde bulunan bu katılanlardan biri sözdizimsel istem düzeyinde ortaya çıkarken bir diğerine tümcede ihtiyaç duyulmamış olabilir. İşte bu durum, eylemin isteminin sözdizimsel istem düzeyinde zorunlu ya da seçimlik olmasıyla ilgilidir.

Tesnière'in eylemlerin istemleriyle ilgili yalnızca niceliksel bir sınıflandırma yaptığını daha önce belirtmiştik. Buna göre Tesnière eylemleri istemi olmayan eylemler, bir istemli eylemler, iki istemli eylemler ve üç istemli olmak üzere dörde ayırmıştır (Tesnière, 2015, s. 239). Önceki bölümlerde ele alındığı gibi Tesnière'den sonraki araştırmacılar bu sınıflandırmaya sözdizimsel ve anlamsal ilişkilerle ilgili bakış açıları da eklemiştir.

Türkçe üzerine yapılan çalışmalarda üzerinde çok geniş olarak durulmasa da eylemlerin istem sayılarından bahsedenler olmuştur. Bunlardan biri Lars Johanson'dur. Johanson Türk dillerinin yapısını ele aldığı "Structure of Turkic" adlı çalışmasında Türkçe yüklemcileri belli katılan yapılarına göre (actancy pattern) ele alır. Buna göre yüklemcilerin yapıları yüklem çekirdeği (predicate core) ve katılanlar arasındaki açık sözdizimsel ilişkilerle belirlenebilir. Bu ilişkilerin Türk dillerinde durum biçimbirimleri ve bazı ilgeçlerle işaret edildiğine değinen Johanson, Türk dillerinde ana katılanın genellikle EDEN olduğunu belirtir. EDEN, eylemin bildirdiği işin kaynağıdır ve öznenin gerçekleşmesi (subject realization) için gereklidir. Bu kısımda kişisiz (impersonal) yapılara da değinir. İkinci katılanın eylemin hedeflediği işin ETKİLENEN'i olduğunu belirtir ve basit etken tümcelerde eylem geçişliyse bu katılanın dolaysız nesne olduğunu ifade eder. Bu durumda bu yapının sıfır biçimcikle ya da belirtme durum işaretleyicisiyle işaretlendiğini söyler. Üçüncü katılanın ise yönelme durumu işaretleyicisiyle işaretlendiğini ve dolaylı nesne görevini üstlendiğini, genellikle eylemin ETKİLENEN'yle ilişki içerisinde olan bir varlığı; yani bir HEDEF ya da ALICI'yı belirlediğine değinir (Johanson, 1998, ss. 52-53). Buna göre kişisiz yapıları birinci katılıandan ayrı değerlendirmese de Johanson'un eylemleri katılanlarına göre dört sınıfa ayırdığı söylenebilir.

Erkman Akerson ise, Türkçe eylemleri bir değerlikli, iki değerlikli ve üç değerlikli olmak üzere üç sınıfa ayırmıştır (Erkman Akerson, 2008, s. 165).

Ozil (1985, s. 26), Demir ve Yılmaz (2012, s. 247) ve Erdem (2016, s. 192) de Türkçe eylemlerin bir istemli, iki istemli ve üç istemli olduğu konusunda hemfikirlidir. Atacık ise, *Türkçe Sözlük*'te yer alan Türkçe eylemleri ve yabancı kökenli eylemleri istem almayanlar, tek istemli, iki istemli, üç istemli, dört istemli, beş istemli ve altı istemli olmak üzere yedi sınıfta incelemiştir (Atacık, 2008, ss. 9-10).

Doğan, eylemleri mantıksal istem yapısı açısından bir istemli, iki istemli, üç istemli ve dört istemli olarak dörde ayırmış, sözdizimsel ve anlamsal istem düzeylerini ise bunlardan ayrı başlıklar altında incelemiştir (Doğan, 2011, ss. 449-530).

Golzar ise özellikle ettirgenlik çerçevesinde istemi incelediği çalışmasında, eylemleri genel olarak istemi olmayan eylemler, bir istemli eylemler, iki istemli eylemler, üç istemli eylemler ve dört istemli eylemler olarak beş gruba ayırmıştır (Golzar, 2016, ss. 50-54).

Biz bu bilgiler ışığında, genel olarak, eylemleri zorunlu istemlerine göre tek istemi olan eylemler, iki istemi olan eylemler, üç istemi olan eylemler, çok istemi olan eylemler ve istemi olmayan eylemler olmak üzere beş gruba ayırmayı tercih ettik. Aşağıdaki bölümde eylemler niceliksel olarak; yani istem sayılarına göre sınıflandırılacak ve sınıflandırılan bu yapılar sözdizimsel ve anlamsal açıdan incelenecektir. Eylemler dışında diğer istem potansiyeli olan sözlüksel unsurlara ve bunların istem sayılarıyla ilgili bilgilere ise ilerleyen bölümlerde ayrıca yer verilecektir.

5.1. Tek İstemi Olan/Tek Katılanlı Eylemler (Monovalent/ Univalent Verbs)

Tek istemli eylemler yönetim çerçevesinde tek üye gerektiren eylemlerdir. Zorunlu olarak sadece tek bir üye isteyen *uyu-*, *yürü-*, *göl-*, *öl-* vb. eylemler tek istemli ya da bir istemli (monovalent/univalent/monadic) eylemler olarak adlandırılır. Örneğin *uyumak* eylemini gerçekleştirmek için sadece [+CANLI] bir varlığa ihtiyaç duyulur. Söz konusu varlığın bu eylemi yapmak için herhangi başka bir varlığa gereksinimi yoktur.

Tek istemli eylemlerin katılanları tümcede çoğunlukla özne konumunda bulunur ve EDEN rolünü üstlenirler. Tek istemi olan eylemlerin istemleri Türkçede yüzey yapıda biçimbilgisel bir işaretleyiciye gerek duymazlar. Diğer bir deyişle sıfır biçimcikle işaretlenirler. Bu Türkçenin de içerisinde bulunduğu yalın-belirtme grubu dillerin evrensel bir özelliğidir. Ancak daha önce de üzerinde durulduğu gibi Türkçede kimi yantümcelerın öznelerinin ilgi durumuyla işaretlenebildiği, kimi eksiltili yapılarda ise öznenin yönelme durumunda olabileceği gibi durumlar göz ardı edilmemelidir.

Tek istemli eylemler zorunlu olarak sadece özne istediklerinden ve nesne almadıklarından çatı bakımından çoğunlukla geçişsizlerdir.

(75) a. *Ali bütün gece uyudu.*

b. *Ayşe yürüyor.*

Ancak Türkçede geçişsiz olarak nitelendirildikleri halde nesne alabilen ve birden fazla isteme sahip eylemlerin de var olduğu ortadadır. Bu tür eylemlere İngilizcede ve diğer birçok dilde de rastlanmaktadır. Böyle eylemler alanyazında hem geçişli hem geçişsiz (ambitransitive) eylemler olarak adlandırılırlar (Dixon ve Aikhenvald, 2000, s. 4):

(76) a. *Ayşe yürüyor.*

a.1 *Ayşe bu yolu her gün yürüyor.*

Türkçede tek istemli eylemlerin istatistiksel durumuna bakıldığında Atacık, *İmla Kılavuzu ve Türkçe Sözlük*'teki eylem maddebaşlarını esas alarak *Yazılı Türkçenin Kelime Sıklığı Sözlüğü*'ndeki sıklığı 10 ve üzeri olan eylemleri seçtiği ve 1252 eylemi incelediği çalışmasında, tek istemi olan eylem sayısının 443 olduğunu tespit etmiştir. Atacık'ın örneklemindeki eylemler göz önüne alındığında tek istemli eylemler tüm eylemlerin %38.41'ini oluşturmaktadır (Atacık, 2008, s. 282). Burada Atacık'ın yalnızca özne alan eylemleri istemsiz eylemler olarak değerlendirdiği gözden kaçmamalıdır. Ayrıca Atacık, zorunlu ve seçimlik istemlerle eklentileri birbirinden ayırmadan bu sayılara ulaşmıştır. Bu durum Atacık'ın tezinde eleştirilmesi gereken en önemli noktalardan biridir.

Doğan ise *Yazılı Türkçenin Kelime Sıklığı* Sözlüğü'nden yararlanarak toplam 534 eylemin istemlerini ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Buna göre tek istemli eylemler 11 farklı anlamsal yapıda tümce oluşturabilmektedir. Toplam 534 eylemin 243'ü 416 istem çerçevesinde tek istemli olarak gerçekleşmiştir. Bu sayılar incelenen eylemlerin %45'inin tek istemli olduğunu göstermektedir (Doğan, 2011, s. 531).

5.2. İki İstemi Olan/İki Katılanlı Eylemler (Bivalent/Divalent Verbs)

İki istemli (bivalent/divalent) eylemler gerçekleşmek için iki üyeye ihtiyaç duyarlar. Bu eylemler zorunlu olarak iki istem gerektiren eylemlerdir. *gör-*, *oku-*, *ye-*, *git-* vb. eylemler iki istemli eylemler olarak sınıflandırılabilir. Örneğin *görmek* eyleminin gerçekleşmesi için görme eylemini yapacak [+CANLI] bir varlık ve görülecek [+/-CANLI] bir varlık gerekir.

Sözdizimsel ilişkiler düşünüldüğünde iki istemli eylemler tekgeçişli (monotransitive) eylemlerdir ve genellikle bir özne ve bir nesne ya da dolaylı nesne alırlar:

(77) a. *Ali*ÖZNE[EDEN] *babasını*DOLAYSIZNESNE[ETKİLENEN] *gördü*.

b. *Ayşe*ÖZNE *kitap*DOLAYSIZ NESNE[ETKİLENEN] *okudu*.

c. *Ali*ÖZNE *Ayşe*'yeDOLAYLI NESNE[HEDEF] *acıyor*.

İki istemli eylemlerde eylemin bildirdiği süreci gerçekleştiren bir öge ve bu süreçten etkilenen bir öge bulunur. Bu nedenle iki istemli eylemlerin katılanları tümcede EDEN, ETKİLENEN, HEDEF, ALICI vb. rolleri yüklenebilirler.

Doğan, Türkçede mantıksal düzeyde iki isteme sahip eylemlerin 51 farklı anlamsal yapıda görünebildiğini belirtir. Doğan'ın çalışmasında incelediği toplam 534 eylemden 507'sinin 1287 istem çerçevesinde iki istemli olduğu gözlemlenmiştir. Buna göre incelediği eylemlerin %95'i tümcesel yapıda iki istemli olarak görünebilmektedir (Doğan, 2011, s. 531).

5.3. Üç İstemi Olan/Üç Katılanlı Eylemler (Trivalent Verbs)

Yönetim çerçevesinde üç üye isteyen eylemler üç istemli (trivalent) eylemlerdir. Zorunlu olarak üç istem gerektiren *ver-*, *koy-*, *göster-* vb. gibi eylemler bu sınıfa girer. Örneğin *göstermek* eyleminin gerçekleşebilmesi için eylemi gerçekleştirecek bir özneye, eylemde HEDEF rolü üstlenecek, gösterilme işine tanıklık edecek bir [+CANLI] varlığa ve ETKİLENEN vb. gibi rol yüklenmiş, gösterilecek bir varlığa ihtiyaç vardır. Bu tür eylemler modern dilbilimde çiftgeçişli (ditransitive) eylemler olarak adlandırılır.

(78) *Ali*ÖZNE[EDEN] *Ayşe*'yeDOLAYLI NESNE[HEDEF] *kitabı*DOLAYSIZ NESNE[ETKİLENEN] *gösterdi*.

Çiftgeçişli eylemler çeşitli araştırmacılarca (bkz. Quirk vd., 1991, s. 54; Biber vd., 1999, s. 381) *karmaşık geçişli eylemler* olarak da nitelendirilirler.

Üç istemli eylemlerin istemleri de tümcede özne, dolaysız nesne ve dolaylı nesne gibi konumları doldurabilir.

Üç istemli eylemlerin katılanları EDEN, ETKİLENEN, YARARLANICI, AMAÇ, HEDEF, YER gibi birçok anlamsal rolü yüklenebilirler.

Bu eylemler, bundan önceki iki eylem sınıfının aksine, ilerleyen bölümlerde değinilecek olan istemi arttıran süreçlerden etkilenmezler; çünkü alabilecekleri en büyük temel katılan sayısına ulaşmışlardır. Diğer bir deyişle tümcesel aşamalı yapıda birinci katılan olan özne, ikinci katılan olan dolaysız nesne ve üçüncü katılan olan dolaylı nesne bu tip eylemlerin istem çerçevesinde zaten zorunlu olarak yer aldığından istemi arttıran kategorilerden etkilenmezler.

Doğan'a göre Türkçede üç istemli eylemler 41 farklı anlamsal yapıda görülebilmektedir. Buna göre Doğan'ın incelediği 534 eylemden 167'si 222 istem çerçevesinde üç istemli olarak gözlemlenebilmektedir. Bu sayı incelenen eylemlerin %30'unun üç istemli olduğu sonucunu ortaya koymaktadır (Doğan, 2011, s. 531).

5.4. Çok İstemi Olan/Çok Katıllı Eylemler (Polyvalent/Multivalent Verbs)

Yönetim çerçevesinde üçten fazla katılan bulunduran eylemleri çok istemli (polivalent/multivalent/polyadic) eylemler olarak ele almayı uygun gördük. Üçten fazla istemi olan eylemler bu sınıfa dahildir. Birçok dilde eylemlerin üçten fazla istemi olmadığı görüşü yaygındır. Ancak zaman zaman konuşurun ihtiyacına göre, konuşmanın bağlamı göz önünde bulundurularak bir eylemin gerçekten belli bir anlamda kullanılması için daha fazla zorunlu üye istemesi durumu söz konusu olabilir:

(79) “*Biz kitabı İngilizceden Farsçaya tercüme ediyoruz.*” (Golzar, 2016, s. 52)

Golzar, Türkçede *tercüme et-* eyleminin zorunlu olarak dört isteminin olduğuna kanaat getirmiştir. Ancak biz bu noktada aynı fikirde değiliz. Burada Golzar’ın zorunlu istemler olarak ele aldığı *İngilizceden* ve *Farsçaya* yapılarının zorunluluğu bu tümcenin söylendiği kişinin, söz konusu tercüme edilen kitap hakkında ne kadar bilgisi olduğuna göre; yani konuşmanın bağlamına göre değişir. Bu, dilbilimin bir alanı olan ve genel olarak yazılı ve sözlü dilde tümcelerin, sözlerin ve işlevsel birimlerin oluşturduğu daha büyük yapıları ve bu yapılarıdaki dil kullanımını incelemeyi amaçlayan *Söylem Çözümlemesi*’nin (Discourse Analysis) incelemesi gereken bir konudur ve tezimizin sınırları içerisinde yer almadığından bu konuya çokça değinilmeyecektir.

5.5. İstemi Olmayan Eylemler/Katıllı Olmayan Eylemler (Avalent Verbs)

Eylemin gerçekleşmek için herhangi bir varlığa ihtiyaç duymadığı, herhangi biri ya da bir şey tarafından bilinçli olarak yapılmadığı, buna rağmen eylemin belirttiği iş, oluş ya da durumun gerçekleştiği durumlar vardır. Böyle eylemler kişisiz eylemler (impersonal verbs) olarak da adlandırılır. Bu tür eylemlerin hiçbir zorunlu isteme sahip olmadığı, yönetim çerçevesinde hiçbir boşluk açmadığı görüşünü savunan araştırmacılar çoğunluktadır. Birçok dilde hava durumunu betimlemek için kullanılan eylemler bu sınıfa dahil edilir: İngilizce *rain*, *snow*, *freeze*, İspanyolca *llueve*, Türkçe *yağmak* vb.

(80) İng. *It rains.* “Yağıyor.”

Yukarıdaki tümcedeki *it*, özne görevini üstlenmiştir, ancak *yağmak* eylemini bilinçli ve istekli olarak gerçekleştiren belli bir varlıktan söz edilemez. Yani *dolgu adlı* (dummy element) olarak adlandırılan bu yapı belli bir özneye gönderimde bulunmaz. Bu terim, işlevleri sadece belli dillerdeki eylemin isteminin gerektirdiği boş sözdizimsel konumları doldurmak olan sözdizimsel yapıların yerine geçen dilsel ögeler için kullanılır. Sözlüksel ve biçimbilgisel olarak belirsizlerdir ve tümcedeki diğer unsurlarla bağlanmazlar. Tümce açıldığında genellikle silinebilirler (Bussmann, 2006, s. 341).

Buna göre *it* bu tümcede sadece sözdizimsel bir yer tutucu görevindedir. Tümcenin sözdizimsel olarak tamamlanabilmesi için yüzey yapıda belli bir özneye ihtiyaç olduğundan bu öznenin işlevini üstlenen, özne yerine geçen vekil bir ögedir.

(81) İsp. *Llueve*. “Yağıyor.”

İspanyolcada ise yağmurun yağdığını anlatmak için sadece çekimli *llueve* eylemi sözdizimsel olarak yeterli olmaktadır. Yani bu dilde bu eylem, anlamını tamamlamak için yönetim çerçevesi içinde herhangi bir boşluk açmamıştır ve gereksinim duyduğu herhangi bir katılan yoktur. Yüzey yapıda tümcenin sözdizimi açısından kabul edilebilir olması için bile herhangi bir öznenin varlığına ihtiyaç duyulmadığı gözlemlenmektedir.

Biz istemsiz eylemlerin varlığını savunan araştırmacılara katılmıyoruz. İngilizce için verilen örnek tümcede anlamsal olarak ihtiyaç duyulmadığı iddia edilse bile sözdizimsel bir istemin varlığına ihtiyaç olduğu ortadadır. Yüzey yapı, derin yapının sözdizimiyle ortaya çıkmış bir dışavurumdur. Yani İngilizce için sözdizimsel düzeyde istemsiz olarak nitelendirilebilecek bir eylem düşüncesinden söz edilemez. İspanyolca içinse yüzey yapıdaki istem ortadan kalkmış olsa bile eylem 3. tekil kişiyle çekimlendiği için varlığı hissedilen bir öznenin olduğu açıktır. Yani istem sözdizimsel açıdan mikro düzeyde biçimbilgisel işaretleyiciler aracılığıyla gerçekleşmiştir.

Türkçe gibi eylemi yapan kişiyi yüklem üzerine işaretleyen dillerde istemsiz eylem olması mümkün görünmemektedir. Tümcede özne yer almasa bile biz derin yapıdaki öznenin varlığını, yüzey yapıdaki özne silme dönüşümüne rağmen hissederiz. Ayrıca Türkçede özellikle *yağ-* eylemi için öznenin belirtilmemesi bir anlam karışıklığına neden olur:

(82) a. *Yağmur yağıyor.*

b. *Kar yağıyor.*

c. *Hava yağıyor.*

d. **Yağıyor.*

Son tümce bağlamı bilmeyen, yağış anına tanık olmayan dinleyici için bulanıktır. Kar mı, yağmur mu, yoksa dolu mu yağıyor? Yağış anına tanık olup yağış biçimini görmeyen biri için öznenin söylenmemiş olması anlamsal bir karmaşa doğurur.

Bu yüzden bu eylemleri genel olarak istemsiz eylem olarak nitelendirmek eksik ve yanlış anlaşılmalara sebebiyet verecek bir sınıflandırmadır. Kanaatimizce mantıksal düzeyde istemi olmayan eylem yoktur. Bu eylemlerin, yer aldıkları dillerde, derin ve yüzey yapıdaki istem potansiyelleri göz önünde bulundurularak *sözdizimsel istemi olmayan eylemler*, *anlamsal düzeyde istemi olmayan eylemler* gibi bir ayrıma ve sınıflandırmaya tabi tutulması gerektiği görüşündeyiz.

6. İSTEMİN GÖSTERİMİ

İstem gösterimi için çeşitli araştırmacılar çeşitli yöntemler benimsemiştir. Bunların bazıları oldukça açık ve anlaşılır, bazıları ise oldukça karmaşıktır. Herhangi bir dilde ya da istemden bahseden çalışmalarda genellikle Helbig ve Haspelmath'ın gösterim yöntemleri benimsenmiştir. Hem Helbig'in de hem de Haspelmath'ın yöntemi amacına uygun kullanıldığında açıklayıcı ve kolay anlaşılır bir niteliktedir.

Helbig'in yöntemi aslında modern dilbilimin yapıları açıklamakta kullandığı ayraçlama yönteminin istem potansiyeli olan yapılara uyarlanmış şeklidir. Varsayımsal bir E eylemi tasarlayalım. Helbig ve Schenkel (1991, s. 7) bu eylemin zorunlu istemlerini iki [] “köşeli ayraç” içerisinde, eylemin altında göstermeyi tercih eder. Tasarladığımız E eyleminin iki zorunlu istemi varsa, bunlar şu şekilde gösterilir: $E_{[2]}$. Bu eylemin zorunlu istemlerinin a ve b olduğunu belirledik. Bu durumda eylemin istemi şu şekilde gösterilir: $E_{[a,b]}$. Eylemin seçimlik istemleri ise zorunlu istemlerden sonra bir + “artı işareti” konularak $()$ “yay ayraç” içerisinde gösterilir. E eyleminin bir seçimlik istemi

olsun: $E_{[2]^{+}(1)}$. Seçimlik istemin katılanı c olsun: $E_{[a,b]^{+}(c)}$. Eklentiler ise zorunlu ve seçimlik istemlerden sonra bir + işareti konularak yine () “yay ayraç” içerisinde gösterilir. E eyleminin kurduğu tümcede bir eklenti olduğunu tespit ettik, diyelim. Bu durumda istem çerçevesi şu şekilde oluşur: $E_{[2]^{+}(1)^{+}(1)}$. Eklenti olan katılana d diyelim: $E_{[a,b]^{+}(c)^{+}(d)}$.

Bu varsayımsal gösterimi aç- eylemi üzerinde aşağıdaki örnek tümce bağlamında uygulayalım:

(83) *Ali+Ø Ayşe'+(y)e kapı+(y)ı şimdi açtı.*

$aç-[2]^{+}(1)^{+}(1) \rightarrow aç-[ÖZNE, NESNE]^{+}(DOLAYLI TÜMLEÇ)^{+}(BELİRTEÇ T.)$

Helbig'in önerdiği yöntemle tümcenin hem mantıksal, hem anlamsal, hem de sözdizimsel istemleri; diğer bir deyişle eylemin tüm istem düzeyleri oldukça açık ve anlaşılır bir şekilde ortaya konulabilir. Bu anlamda kullanışlı ve basittir.

Haspelmath'ın yöntemi ise eylemin sözdizimsel ve anlamsal ilişkilerini iki ayrı satırda göstermektir (Haspelmath, 2010, s. 235). Varsayımsal E eyleminin zorunlu istemleri EDEN ve ETKİLENEN, bunların sözdizimindeki işlevleri ise ÖZNE ve NESNE olsun:

E	ÖZNE	NESNE
	EDEN	ETKİLENEN
$aç-$	ÖZNE	NESNE
	EDEN	ETKİLENEN
	<i>Ali</i>	<i>kapıyı</i> <i>açtı.</i>

Bunların yanı sıra diğer bir gösterim yöntemi de Alman dilbilimci Engel'e aittir. Engel *Kleines Valenzlexicon deutscher Verben* adlı çalışmasında eylemlerin istem yapılarını tümce kalıplarına indirgemiş ve bunları numaralandırmıştır. Örneğin yönelme durumunda bir nesne isteyen tümce kalıbını O_3 olarak numaralandırmıştır (Engel vd., 1978, s. 59). Engel, eylemlerin isteminin sözlükte gösteriminde bu numaralandırmayı kullanır ve yanında örnek bir tümce verir. Engel'in bu çalışmasındaki *helfen* “yardım

etmek” maddebaşı için verdiği ilk anlamın istem gösterimi şu şekildedir (Engel vd., 1978, s. 199):

helfen O₃ P2 *Der Rettungsschwimmer hilft dem Ertrinkenden.*

Bu yöntem sözlüğün kuramsal kısmını okumayan bir kullanıcı ya da konuşur için anlaşılır ve kullanışlı değildir. Ancak Almanya’da yapılan istem çalışmalarında benimsenen bir gösterim yöntemidir.

Türkiye’de istemle ilgili çalışmalarda istemin gösteriminde farklı metotlar benimsenmiştir. Ozil, Almanca ve Türkçe eylemlerin istemlerini Bağımsal Dilbilgisi çerçevesinde karşılaştırmalı olarak incelediği doktora tezinin basılmış hali olan *Valenzwörterbuch deutsch-türkisch* adlı çalışmasında Alman dilbilimci Engel’in gösterim metodunu uygulamıştır. Ozil de Engel gibi Türkçedeki tümce kalıplarını oluşturmuş ve buna göre istem sınıfları belirlemiştir. (Bu istem sınıfları yukarıdaki bölümlerde ele alınmıştır.) Örneğin yalın durum 0, belirtme durumu 1 vb... Sözlüğün maddeleri Almanca eylemlerden yola çıkılarak alfabetik olarak dizilmiştir. Sözlük sayfasının sol yanında Almanca, sağ yanında ise Almanca eylemin Türkçedeki karşılığı yer almaktadır. Birinci satırın sol tarafında Almanca eylem ve tümce örneği, sağ tarafında Türkçe eylem ve tümce örneği yer almaktadır. Eylemin farklı anlamları varsa ayrı ayrı gösterilmiştir. Eylemin kullanım sıklığı da istem sınıfının yanında belirtilmiştir. Buna göre Ozil’in *bekommen* “almak” eyleminin ilk anlamının istemini nasıl gösterdiğine bakalım (Ozil, 1990, s. 64):

“1. bekommen 3 01 almak 3 01
 ‘(etwas) ausgehändigt erhalten’ ‘birinin verdiği (bir şeyi) almak’
 Ja, wir bekommen im Juni unsere Zeugnisse. Evet, haziranda karnelerimizi alacağız.”

Kahraman, *Çağdaş Türkiye Türkçesindeki Füllerin Durum Ekli Tamlayıcıları* adlı çalışmasında eylemlerin istemlerini sözdizimsel istemi işaretleyen durum işaretleyicisinin altında örnek tümce ya da öbekleri vererek göstermiştir. Ancak Kahraman’ın bu çalışmada zorunlu ve seçimlik istemleri ayırmadığı göz önünde bulundurulmalıdır (Kahraman, 1996, s. 222):

“onayla- +i

bir anlaşmayı onaylamak

bir vergi kanununu onaylamak”

Doğan ise Türkçe eylemler üzerine yaptığı çalışmalarda eylemin tümce bağlamındaki istemini şu şekilde gösterir (Doğan, 2011, s. 33):

(84) *Küçük çocuk topu kesti.*

[kim] + [kimi] + Fiil

ÖZNE + NESNE + YÜKLEM

(EDEN+ ETKİLENEN+ EYLEM)

İstem hem mantıksal hem anlamsal hem de sözdizimsel düzeylerinin gözlemlenebileceği bu gösterim oldukça açıklayıcı ve kullanışlıdır.

Özellikle elektronik ortamda hazırlanan ve kimi zaman belli bir dilin istemini gösteren, kimi zaman da birkaç dilin istemlerini karşılaştırmalı olarak veren istem veritabanları ve istem sözlüklerinde ise kurulan yapının ayrıntılarını ve kısaltmalarını bilmeyi gerektiren daha karmaşık gösterim yöntemlerine yer verilmektedir. Bu amaçla hazırlanmış kimi sözlüklerdeki istem gösterimlerine ilerleyen bölümlerde değinilecektir.

7. İSTEM DEĞİŞTİRME

Birçok dilde yüklemcil üyeleri etkileyen bazı eylemsel türetimler (verbal derivations) vardır. Bu türetimlerin her birinin sözdizimsel, anlambilimsel ve söylem-edimsel (discourse-pragmatic) vb. birçok görünümü vardır. Bazı durumlarda belli bir türetimin basitçe sözdizimsel olduğunu söylemek mümkündür. Ancak sözdizimsel değişmelerin belli anlamsal sonuçları olduğu da göz ardı edilmemelidir. Bazı durumlarda ise belli bir türetimin en iyi anlamsal süreçlerle açıklanabileceği düşünülebilir. Fakat anlamsal bir süreç sonrasında anlamın değişmesinin sözdizimini de değiştireceği unutulmamalıdır.

İstem değiştirme terimi bu çalışmada genel olarak belli sözdizimsel, anlambilimsel veya edimsel süreçler sonrasında bir eylemin yönetim çerçevesinde yer alan bir veya birkaç üyenin silinmesi ya da eylemin yönetim çerçevesine bir ya da birkaç üyenin eklenmesini

ifade etmek için kullanılmaktadır. Diğer bir deyişle istemi değiştiren süreçler sonrasında eylemin istemi azalır ya da artar. Aşağıdaki bölümlerde istemi azaltan ve arttıran süreçler ele alınacaktır:

7.1. Temel İstem (Basic Valency)

X dilinde bir *yıkamak* eylemi düşünelim. Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı üzere bu eylem gerçekleşmek için eylemi yapacak bir özneye ve yıkanacak bir nesneye ihtiyaç duyar. Bu, eylemin hem mantıksal hem anlamsal hem de sözdizimsel istem düzeyi için aynıdır. Eylemin istediği zorunlu katılanlar, derin yapıda mantıksal düzeyde belirlenir, anlamsal düzeyde belli roller yüklenir ve sözdizimsel düzeyde X dili istemi ne şekilde işaretliyorsa yüzey yapıda o şekilde işaretlenir. Bu eylem var olduğu her dilde, derin yapıda içsel anlamıyla beraber aynı istem potansiyelini sergiler. Bu istemler, eylemin çekirdek ya da içsel üyeleri de olarak da nitelendirilebilir. İşte, eylemin bu istemi *temel istem* olarak adlandırılır. Diğer bir deyişle istem potansiyeli olan bir sözlüksel unsurun temel istemi onun sözlüksel kütüğünde kayıtlı olan istem bilgisidir.

(85) a. *Ayşe*_{ÖZNE[EDEN]} *çamaşırları*_{NESNE[ETKİLENEN]} *yıkadı*.

b. *Ali*_{ÖZNE[EDEN]} *kitap*_{NESNE[ETKİLENEN]} *okudu*.

Yukarıdaki örneklerde *yık-* ve *oku-* eylemlerinin temel katılanları görülmektedir. Her iki eylem de tümcenin zorunlu katılanı olan özne ve ETKİLENEN rolünde dolaysız nesnelere isterler. Ancak temel biçimbilgisel istem çerçevesinde birinin dolaysız nesnesi belirtme durumuyla işaretlenirken, diğerininki sıfır biçimcikle işaretlenmiştir.

Dillerde katılanların işlev açısından aşamalı (hierarchy) yapısı vardır. Türkçe gibi yalın-belirtme tipi dillerde katılanların aşamalı yapısı şu şekildedir:

ÖZNE > DOLAYSIZ NESNE > DOLAYLI NESNE

7.2. İkincil İstem (Secondary Valency)

Eylem, ettirgenleştirme, edilgenleştirme gibi dilbilgisel olaylara maruz kaldığında isteminde artma ya da azalma olabilir.

Eylemin bu yeni halinde kazandığı ya da kaybettiği istem; yani yeni istem potansiyeli ise *ikincil istem* olarak adlandırılır. Bu durumda eylemin çekirdek ya da içsel üyelerine yeni bir katılan dahil olacaktır veya var olan katılanları arasından bir katılan azalacaktır.

(86) a. *Ayşe*ÖZNE[EDEN] *çamaşırları*DOLAYSIZNESNE[ETKİLENEN] *yıkadı*.

a. *1Ayşe*ÖZNE[SEBEPOLAN] *Ali*'yeDOLAYLINESNE[SEBEPOLUNAN] *çamaşırları*DOLAYSIZNESNE[ETKİLENEN] *yıkattı*.

Bu örnekler incelendiğinde, ilk tümcenin yüklemi olan *yık*- eylemi ettirgenleştirildiğinde öznenin EDEN rolünün SEBEP OLAN (causer) rolüne değiştiği, tümceye SEBEP OLUNAN (causee) rolünde yeni bir dolaylı nesne dahil olduğu görülür. Bu nedenle eylemin anlamsal istem çerçevesi değişir ve hem mantıksal hem anlamsal hem de sözdizimsel istem çerçevesine yeni bir katılan eklenir. Bu yeni oluşan yapının istem çerçevesi ikincil istem olarak adlandırılır.

Sola doğru dallanan dillerde bir tümcenin yüklemi ya da bir öbeğin yüklemcil ögesi istemi değiştiren süreçlerden birine maruz kaldığında tümcede ya da öbek yapıda bir katılan, tümce dizilişi içerisinde öznenin konumu temel alındığında, soldan sağa doğru hareket ederse indirgenmiş, sağdan sola hareket ederse yükseltilmiş olur.

Tümcenin yüklemi ya da öbeğin yüklemcil üyesi olan eylemler ya da eylemsiler istemi değiştiren süreçlerden etkilenirse ve istem çerçevelerine eklenen yeni katılan tümcede gerçekleşmezse, tümcenin anlamı bağlamı bilmeyen bir dinleyici için bulanık olur:

(87) a. *Ali* ÖZNE[EDEN] *kitap* DOLAYSIZNESNE[KONU] *okudu*.

b. **Ali kitap okuttu*.

c. *Ali* ÖZNE[SEBEPOLAN] *Ayşe*'ye DOLAYLINESNE[SEBEPOLUNAN] *kitap* DOLAYSIZNESNE[KONU] *okuttu*.

7.3. İstemi Değiştiren Kategoriler

Eski Türkçeden günümüze eylemlerin ve istem potansiyelini koruyan diğer kimi yapıların istemlerinin zaman zaman değiştiği görülür. Bu değişimler, eylemin tarihsel

süreçte veya günümüz Türkçesinde anlam kaybı, anlam genişlemesi, anlam daralması gibi olaylara uğramasıyla ya da eylemin istediği durum işaretleyicisinin zaman içerisinde dilbilgiselleşmeye uğrayıp işlevinin ve anlam çerçevesinin genişlemesiyle ya da daralmasıyla açıklanabilmektedir. Kimi zaman da ettirgenleşme, edilgenleşme gibi biçimbilgisel süreçler eylemlerin istemlerinin değişmesine neden olur. Bu bölümde istemi değiştiren kategoriler, *anlamsal süreçler* ve *biçimbilgisel süreçler* olarak iki ana başlık altında incelenecektir:

7.3.1. İstemi Değiştiren Anlamsal Süreçler

Eylemin istemini değiştiren süreçlerden açıklanması zor olanlar anlamsal süreçlerdir. Zira biçimsözdizimsel değişmelerin metinler ya da konuşurlar üzerinden hem artzamanlı hem de eşzamanlı olarak takip edilmesi ve sebeplerinin somut gerekçelerle açıklanması mümkün olabilir. Ancak anlamsal değişmelerin nasıl bir ihtiyaçla ortaya çıktığı konusu çoğunlukla havada kalan bir olgudur. Bu nedenle birçok anlamsal değişimin nedeni basit bir biçimde konuşurun dünya algısının değişmesiyle açıklanır.

Türk dilinin tarihsel dönemleri boyunca bazı eylemlerin istem değiştirdiği görülür. Bu değişikliklerin çeşitli türleri vardır:

1. Bir eylemin anlamı değişmediği halde başka bir isteme gereksinim duyması, diğer bir deyişle eskiden farklı bir istemle kullanılan bir eylemin bugün başka bir istemle kullanılması
2. Bir eylemin istemiyle beraber anlamının da değişmesi
3. Türk dillerinin ortak söz varlığında yer alan bir eylemin farklı Türk dillerinde farklı istemlerle kullanılması
4. Sesbilgisel etkenler nedeniyle istemin değişmesi
5. Yabancı bir dilin etkisi nedeniyle istemin değişmesi

Yukarıda sayılan bu değişmelerin temel nedenleri kimi zaman hem anlamsal hem sözdizimsel olabilirken, kimi zaman bu değişmeler sadece anlamsal süreçlerden

kaynaklanmaktadır. İstemi değiştiren anlamsal süreçlere geçmeden önce anlamla ilgili kimi kavramlara değinmek yerinde olacaktır:

Temel anlam (denotation), dilsel bir yapının, bağlamdan ve durumdan bağımsız, değişmez, öz ve içsel anlamını ifade eder (Bussmann, 2006, s. 289). Lyons, sözcüklerin varlıklar, nesnelere ve olgular arasında kurduğu ilişkinin bu anlamı içerdiğini belirtir (Lyons, 1977, ss. 206-207).

Sözcükler, kullanıldıkları durum ya da bağlama göre farklı anlamlar kazansa da her sözcüğün bir temel anlamı vardır. Anlam genişlemesi, anlam kaybı, anlam daralması gibi anlamsal süreçler ya da ad aktarması, deyim aktarması, mecazlaşma vb. anlamın yapısını etkileyen anlam olayları bir sözcüğün birden fazla anlamının ortaya çıkmasına sebep olabilirler. Bazen bu değişmeler sözcüğün asıl anlamının unutulup yeni ortaya çıkan anlamın kullanımının yaygınlaşmasına neden olabilir.

Yan anlam (connotation) ise bir dilsel yapının temel anlamına bağlamsal ve durumsal süreçlere bağlı olarak yeni duygusal ya da etkisel bileşenlerin eklenmesiyle ortaya çıkan anlamlarını ifade eder (Bussmann, 2006, s. 235). Diğer bir deyişle yan anlamlar çeşitli duygu ve ağırışımlar aracılığıyla, temel anlamın genişleme, daralma vb. gibi anlamsal süreçlere maruz kalmasıyla ortaya çıkarılır.

Bir dilde, bir sözcük ilk ortaya çıktığında belli bir kavramın karşılığı olarak kullanıldığına göre, bu ilk anlama daha sonra yeni anlamlar eklenmesi, diğer bir deyişle sözcüklerin kullanımda oldukları süreçte yeni anlamlar kazanması olağandır. Bu sözcüklerin sıklıkları incelendiğinde ortaya çıkan yan anlamlarının kullanım sıklıklarının artması, kullanıma çıktığı yerlerin genişlemesiyle paralel bir oran gösterir (Aksan, 1999, s. 60).

Sözcüklerin sınırsız sayıda yan anlamı olabilir ve bu yan anlamlar bir sonuca bağlanmamıştır. Değişmeye, gelişmeye, anlamsal süreçlerden etkilenmeye devam edebilirler. Bir kavramın belirlenmiş herhangi bir özelliği ya da anlamı, eğer tanımlanmışsa, bu özellik ya da anlamdan herhangi bir yan anlam da gelişmiş olabilir veya zaman içerisinde gelişebilir (Leech, 1981, ss. 12-13).

Aksan, yan anlamların temel anlamdan meydana gelme biçimlerini şu şekilde açıklar (Aksan, 2003, s. 186):

- “1. Somuta yeni somut anlamlar eklenmesi
2. Somuta yeni soyut anlamlar eklenmesi
3. Soyuta yeni soyut anlamlar eklenmesi
4. Soyuta yeni somut anlamlar eklenmesi”

Temel anlam ve yan anlam kavramlarını ele aldıktan sonra istemi değiştirmesi mümkün olan anlamsal süreçlere kısaca değinelim:

7.3.1.1. Anlam Değişmesi

Diller zaman içerisinde hem doğal olarak hem de çeşitli dayatmaların etkisiyle değişmeye açık yapılardır. Dillerdeki değişmeler sesbilgisel düzeyde olduğu kadar anlamsal düzeyde de olabilirler. Dilsel bir yapının anlamının değişmesi, tarihsel açıdan bakıldığında, hem dilsel işaretleyicilerin ilişkilerinin değişmesiyle hem de dildışı gerçekleştirmelerin dili etkilemesiyle açıklanabilir.

Anlam değişmesi başlangıçta kişisel bir kullanımla ortaya çıkar. Daha sonra bu kullanım kişilerden kişilere aktarılır ve yeni biçim toplum tarafından kabul görürse yaygınlık kazanır. Böylelikle anlam değişmesine kaynaklık eden dilsel yapıdan çokanlamlı bir yapı gelişmiş olur. Zaman içerisinde dilsel ya da dildışı nedenlerle sözcüğün çokanlamlı yapısı kaybolabilir veya anlamı daralabilir. Bazen de sözcük ilk anlamından tamamen uzaklaşır ve yeni bir kavramı ifade etmeye başlar. Sözcüğün ilk anlamından bağımsız yeni bir anlamsal yapıya kavuşması anlam değişmesi sürecinin tamamlandığını gösterir.

Anlam değişmelerini kolaylaştıran bazı etkenler vardır. Bunlar nesillerarası bağlantının kopması, anlamın belirsizleşmesi, sözcüğün prestijinin azalması, çokanlamlılaşma, bağlamın belirsizleşmesi ve sözcük yapısının değişmesidir (Arslan Erol, 2008, s. 63).

Guiraud, *Anlambilim*'de diliçi ve dildışı anlam değişmelerinin sebeplerini tartışmıştır. Guiraud'nun diliçi değişiklikler olarak nitelediği değişmelerden ilki bize göre konunun istemle ilgili kısmını oluşturmaktadır. “Sözcük bağıntısının veya adın yer değiştirmesi” ona göre diliçi anlam değişmelerinin ilk sebebidir. Bunu da kendi içinde ikiye ayırır. İlk grupta *birleşim* (combination) kavramını öne çıkarır (Guiraud, 1999, s. 57). Birleşim,

Vardar'a göre "bir birimin dilin dizimsel boyutundaki öbür birimlerle kurduğu bağıntı"dır (Vardar, 2002, s. 35). (Burada Vardar'ın istem kavramı için birleşim değeri terimini tercih ettiği hatırlanmalıdır.) İsteme göre anlam değişmelerinde bu bağıntıda değişmeler meydana gelir.

Orhon Türkçesinde *kon-* "konmak, yerleşmek" (Tekin, 2003, s. 248) eylemi o dönemde "bir yerde konaklamak, bir yere yerleşmek" gibi anlamlar ifade ettiğinden [+İNSAN] özellikli bir özneyle kullanılmıştır. Ancak günümüz Türkçesinde bu eylemin temel anlamı "kuş, kelebek, uçak, toz vb. bir yere inmek"tir (GTS). Bu nedenle de eylemin istem çerçevesinde uçma yetisine sahip [+HAYVAN] ya da uçabilen [TAŞIT], uçabilen [-CANLI] gibi özellikler gerektiren özneler yer alır. Bu anlamda eylemin günümüzdeki anlamsal istem yapısı değişmiş ve anlamsal istem çerçevesindeki katılan yapısı bu özelliklerle sınırlanmıştır:

(88) a. *biriyēDOLAYSIZNESNE[HEDEF] çugay yış töğültün yazı koonayin tiser...* "Güneyde Çuğay dağlarına (ve) Tögültün ovasına konayım dersen..." (KT G6-7)

b. *KelebekÖZNE[+HAYVAN] çiçeğin üzeri+(n) e DOLAYLINESNE [HEDEF] konu.*

c. *Uçak ÖZNE[+TAŞIT] yer+eDOLAYLINESNE [HEDEF] konu.*

Eylemin mantıksal ve anlamsal istem çerçevesi değişikliğe uğrarken sözdizimsel istem çerçevesi ise aynı kalmıştır; yani eylem sözdizimsel istem yapısında halen zorunlu olarak sıfır biçimcikle işaretlenmiş bir özne ve yönelme durumuyla işaretlenmiş HEDEF rolünde bir dolaylı nesne istemektedir.

Orhon Türkçesinde *sakin-* eylemi "düşünmek, yas tutmak" (Tekin, 2003, s. 251) gibi anlamlara gelmektedir. Günümüz Türkçesinde ise anlam değiştirerek "herhangi bir korku veya düşünce ile bir şeyi yapmaktan uzak durmak; olabileceği düşünülen kötülöklere karşı önlemler almak; korumak, esirgemek, gözetmek" (GTS) gibi anlamlarda kullanılmaya başlamıştır:

(89) a. *bunça iş+(i)g küç+(ü)gDOLAYSIZNESNE[KONU] birtükgerü sakınmatı...* "bunca hizmet ettiğini (hiç) düşünmeden" (KT D10)

b. *Ali*ÖZNE[EDEN] *Ayşe*'+(y)*i*DOLAYSIZNESNE[ETKİLENE] *tüm*

kötülükler+*den*DOLAYLINESNE[KONU] *sakınıyordu*.

Eylemin Orhon Türkçesindeki biçimi yönetim çerçevesinde sıfır biçimcikle işaretlenmiş bir özne ve belirtme durumuyla ya da sıfır biçimcikle işaretlenen bir nesne olmak üzere iki zorunlu katılan isterken, günümüzdeki anlam değişmesine uğrayan biçimde ise zorunlu istem çerçevesine ayrılma durumuyla işaretlenmiş bir katılan eklenmiştir.

Anlam değişmesinin iki alt alanı vardır:

7.3.1.1.1. Anlam Daralması

Anlam daralması (semantic narrowing), anlam değişmesinin alt alanlarından biridir. Bu anlamsal süreç sözcüğün ilk anlamsal kapsamının aksine, yeni anlamının *özelleşmesini* (specialisation) sağlar (Bussmann, 2006, s. 1042). Sözcüğün anlam alanının özelleşmesi, daha sınırlı bir anlamsal çerçeveye sahip olması anlamına gelir. Diğer bir deyişle, anlamlı bir birimin içeriğinin daha dar bir kapsam ifade edecek şekilde değişmesi anlamın daraldığını gösterir (Vardar, 2002, s. 164).

Kimi sözcüklerde anlam daralmasının izleri tarihi metinler incelenerek takip edilebilmektedir. Eski Türkçe *kör-* “görmek” eylemi, Orhon Yazıtlarında belirtme durumuyla işaretlendiğinde “görmek”, yönelme durumuyla işaretlendiğinde ise “bağımlı olmak, tabi olmak” anlamında kullanılmıştır:

(90) a. *a+(n)ı körüp ança biliñ* “onu görüp öylece bilin” (KT G13)

b. *tabgaçgı begler tabgaç ātin tutupan tabgaç kagan+ka körmiş* “Çinlilerin hizmetindeki (Türk) beyleri, Çin unvanları alarak Çin hakanına tabi olmuşlar” (KT D 7-8)

Bugün bu eylem “bağımlı olmak, tabi olmak” anlamında kullanılmamaktadır. Eylemin bu anlamı kaybolmuştur, diğer bir deyişle eylem anlam daralmasına uğramıştır. Bu nedenle eylemin yönelme durumuyla işaretlenen bir kullanımına da rastlanılmamaktadır.

az- eyleminin Eski Türkçedeki anlamı “bozulmak, yolu kaybetmek”tir (Clauson, 1972, s. 279). Bugün eylemin “yolu kaybetmek” anlamı tamamen yok olmuştur. GTS’deki ilk anlamı “taşkınlıkta ileri gitmek”tir. Eylemin “yolu kaybetmek” anlamı istem çerçevesinde ayrılma durumuyla işaretlenmiş bir zorunlu katılan istemektedir. Bugünkü anlamı ise geçişsizdir; istem çerçevesinde zorunlu olarak sadece özne ister:

(91) a. *burkan+tın azsarlar* “Budanın öğretisi yolundan çıksalar...” (Maitr. 70, 7)

b. *vakt olur ki yol+dan azmışlar* (Özavşar, 2012, s. 125)

c. *Çocuklar+Ø yine azdı.*

oku- eyleminin Eski Türkçedeki ve Eski Anadolu Türkçesindeki anlamı “çağırarak, davet etmek, okumak”tır. Eylemin bu anlamları istem çerçevelerinde [+CANLI] özellikli, nesne işlevli katılanlara ihtiyaç duyarlar. Bugün eylem anlam daralmasına uğramıştır ve Eski Türkçede ve Eski Anadolu Türkçesinde var olan bu anlamlar yalnızca ağızlarda yaşamaktadır. Eylemin günümüz Türkçesindeki temel anlamı GTS’de “bir yazıyı meydana getiren harf ve işaretlere bakıp bunları çözümlmek veya seslendirmek” olarak verilmiştir ve bu anlam [-CANLI] özellikli nesnelere gerektirmektedir:

(92) a. *inisin okıyu* “küçük kardeşini çağırıp” (İKP LVIII, 3)

b. *bo bitigig üç kata okızun* “bu kitabı üç defa okusun” (TT VI 287)

c. *toyunlarıg okıp* “rahipleri çağırıp” (TT VIII H 1)

d. *Pes bir kişi viribiyüb anı okudu* (Özavşar, 2012, s. 1121)

e. *Ali kitab+ı/gazetey+i/dergi+(y)i okudu.*

7.3.1.1.2. Anlam Genişlemesi

Anlam genişlemesi (semantic widening) de anlam değişmesinin alt alanlarından biri olarak nitelendirilir. Vardar, anlam genişlemesini sözlüksel öğelerin dar bir çevreden geniş bir çevreye aktarıldığında anlamının genişlemesi olarak açıklar (Vardar, 2002, s. 23). Anlam daralması özelleşme süreciyle ifade edilirken, anlam genişlemesi ona karşıt

olarak *genelleşme* (generalization) süreciyle tanımlanır. Bu süreci bir yapının içeriğinin bir değişmeye uğrayarak daha kapsamlı hale gelmesi olarak açıklayabiliriz.

Eski Türkçe *ur-* eylemi o dönemde “vurmak, dövmek; taş üzerine yazı yazmak, hakketmek; yerleştirmek, koymak” (Tekin, 2010, s. 181; Demirci, 2016, s. 68) gibi anlamlara sahiptir. Bugün bu eylemin “silahla yaralamak, öldürmek” anlamı henüz o dönemde yoktur. Ateşli ve öldürücü silahlar icat edildikten sonra bu anlam ve bu istem çerçevesi ortaya çıkmıştır. Diğer bir deyişle halihazırda çokanlamlı olan bu eylem bir anlam daha kazanmıştır. Bu bağlamda anlam çerçevesi genişlemiştir. Eylemin “taş üzerine yazmak anlamı” ise yine teknolojik gelişmeler neticesinde günümüzde yazılar kalem, boya vb. nesnelere kağıt, defter vb. araçlar üzerine yazıldığı için bugün kaybolmuştur. Bu bağlamda ise *vur-* eyleminin anlam çerçevesi daralmıştır. Bu da bize anlamsal süreçlerin aynı anda çok yönlü olarak işleyebildiğini göstermektedir.

(93) a. *neñ neñ sabım erser beñgü taşka urtum* “her ne sözüm var ise ebedî taşâ hâkkettim.” (KT G 11)

b. *başına urtu* “başına vurdu” (Demirci, 2016, s. 68)

c. *Ali+Ø Hasan'+ı tabanca+ile vurdu.*

d. *Ali+Ø Hasan'+a tabanca+ile vurdu.*

üz- “kırmak, kesmek, koparmak” eylemi Eski Türkçede [-CANLI] nesnelere isterken kullanılırken [+CANLI] nesnelere kullanılmaya başlamıştır. Bugün eylemin anlamı GTS’de “üzüntü vermek” olarak yer alır:

(94) a. *küçi küsüni üzülüp...* “gücü kuvveti kırılıp” (APH 117-21)

b. *Ali Ayşe'yi üzdü.*

c. **Köpek kapıyı üzdü.*

barış- eylemi Eski Türkçedeki *bar-* “varmak, gitmek” eyleminden türemiş olmalıdır. Berbercan bu eylemin *bar-* eylemine işteşlik biçim biriminin getirilmesiyle oluştuğunu ve Eski Türkçedeki anlamının kaynaklarda “birbirine gidip gelmek, ziyaret etmek” olarak verildiğini belirtir. Günümüzdeki “iki taraf, aralarındaki dargınlığı kaldırmak,

uzlaşmak, anlaşmak” (GTS) anlamının ise aralarında savaş ya da kavga olmayan ya da aralarındaki savaşı bitirmiş iki ya da daha fazla tarafın kurduğu ittifak ya da anlaşmayı ifade eden bir alt anlamdan türediği görüşündedir (Berbercan, 2013, s. 89). Eylemin Eski Türkçedeki ilk anlamı istem çerçevesinde zorunlu olarak yönelme durumuyla işaretlenmiş bir katılan isterken günümüzdeki istem çerçevesinde ise zorunlu olarak araç durumuyla işaretlenmiş bir katılan bulunur:

(95) a. *olar bir birke barışdı* “onlar birbirine gittiler” (DLT 315)

b. *Ahmet ile Hasan barıştı.*

Genel olarak anlamsal değişme süreci ve onu oluşturan alt alanlar olan anlam daralması ve genişlemesi süreçleri sonucunda sözcüklerin anlamsal çerçevesi değişir, daralır ya da genişler. Sözcüğün anlamsal çerçevesinin daralması ya da genişlemesi istem potansiyeli taşıyan sözcüklerin istem yapıları üzerinde etkili olmakta ve istem çerçevelerinin değişmesine yol açmaktadır. Eylemlerin tarihsel süreçte istem değiştirmesi bu anlamsal süreçlerle doğrudan bağlantılıdır.

Anlamın değişmesi hem anlambilgisel hem de sözdizimsel istem düzeyinde değişmelere neden olur. Anlamı değişen bir yapı zamanla ilk anlamından bağımsız ve müstakil olarak kullanılmaya başlandığında artık yeni bir yapı oluşmuş olur. Bu yeni yapının da eski yapının sahip olduğu sözlüksel kütükten farklı bir sözlüksel kütüğe sahip olacağı açıktır. Diğer bir deyişle sözcüğün anlamı değişince sözlüksel kütüğü de değişir. Bu nedenle eylemin mantıksal istem yapısının da değişmesi beklenir. Sonuç olarak anlamsal süreçler istemin tüm düzeyleri üzerinde etki sahibi olabilmektedir. Ancak bu anlamsal değişmelerin ne gibi sebepler ya da güdülenmeler sonucu ortaya çıktığı meselesi yeterince açıklığa kavuşturulamamaktadır. Bu konu aslında anlamsal rekonstrüksiyonun inceleme alanına girmektedir. Fakat bu alanda çalışmalar yok denecek kadar azdır.

7.3.1.2. Çokanlamlılık

Çokanlamlılık (polysemy) terimi 1897’de Bréal tarafından ortaya atılmıştır. Yunanca *poly* “çok” ve *sēma* “işaret, gösterge” sözcüklerinin birleşiminden oluşmuş bir terimdir.

Genellikle bir sözcüğün temel anlamından kaynaklanan iki veya daha fazla tanımı olduğunda çokanlamlı olduğu ifade edilir (Bussmann, 2006, s. 918). İmer vd. ise çokanlamlılığı “bir sözcük ya da tümcenin birden fazla anlamı olması durumu” olarak tanımlar (İmer vd., 2013, s. 77).

Çokanlamlılık hem sözdizimsel düzeyde hem de sözcüksel düzeyde gerçekleşebilir. Dillerde derin yapıları farklı; ancak yüzey yapıları aynı tümceler olabilir. Bu tip tümceler sözdizimsel bir çokanlamlılık sergilerler:

(96) a. *Otobüs bekledi.*

b. *Adam otobüsü bekledi.*

c. *Otobüs adamı bekledi.*

Yukarıdaki ilk tümceden alttaki her iki tümcenin de ifade ettiği anlamı çıkarmak mümkündür. Bu nedenle ilk tümce sözdizimsel olarak çokanlamlıdır.

Bir sözcüğün birden fazla anlamının olması ise sözcüksel çokanlamlılıktır. Anamlı tüm sözcükler çokanlamlılaşabilirler. Türkçede *açık*, *sıra*, *çek-* vb. kimi sözcükler çok anlamlıdır. Görevli sözcüklerin ise anlamları değil, işlevleri farklılaşabilir.

Aksan, çokanlamlılığa neden olan etkenlerden en etkilisini anlam aktarmaları olarak tanımlar. Genellikle vücudun çeşitli kısımlarını ve organları ifade eden sözcükler aktarmalarla yeni anlamlar kazanmıştır. Tarihsel süreçler gözlemlendiğinde ilk başta tek bir anlamı karşılayan sözcüğün, başka bir anlama aktarılmasıyla ve kullanım sıklığının artmasıyla başka kavramları da ifade ettiği görülmektedir (Aksan, 1999, ss. 62-70).

Aksan’a göre çokanlamlı bir sözcüğün anlamları arasında genellikle bir ilişki vardır. Eski Türkçe *gün* sözcüğü o dönemde hem *güneş*, hem *gündüz*, hem de *yirmi dört saatlik zaman birimi* gibi birbiriyle bir şekilde bağlantılı üç ayrı kavramı ifade etmek için kullanılırdı (Aksan, 2009, s. 31). Ancak bugün sözcüğün *güneş* anlamı “Gün doğdu.” gibi kalıp ifadeler dışında bilinçli olarak bu anlamda kullanılmaz.

Dil konuşurlarının etrafındaki hayat şartları değişip etraflarındaki nesnelere ve kavramlar arttıkça diller değişir. Günlük hayata giren yeni nesnelere ve kavramlar genellikle normalde var olan bir anlamla bağlantı kurularak tanımlanır ve adlandırılır. Karaağaç,

dildeki ses değişmelerinin bu dillerin yazıya geçiş süreçleri yaygınlaşınca yavaşladığını; ancak anlamsal değişmelerin zaman içerisinde iletişimin ve bilgilenmenin artmasıyla hızlandığını öne sürer. Yeni nesnelere ve kavramlar adlandırılırken çoğunlukla onlara benzer ve var olan bir anlam temel alındığından yeni sözcük eski bilinen bir sözcüğe başka kavramlar yüklenerek tanımlanır. Bu nedenle bir toplumda anlam çoğalmasına en çok maruz kalan kavramlar, en bilinen kavramlardır (Karaağaç, 1996, s. 38).

Kimi zaman başka dillerle girilen ilişkiler de çokanlamlılığa neden olur. Johanson'un kopyalama olarak adlandırdığı bu süreçte dildeki birçok yapı gibi sözcükler de diğer dilden temel dile kopyalanabilirler. Bu tür sözcük kopyalamalarının sosyal etkiler, görece çekicilik vb. sebepleri vardır. Genellikle orijinal sözcük ile kopya yapılar arasında fark anlam ve birleşme gibi özellikleri de içine alır (Johanson, 2007, ss. 32-69).

Karaağaç, birden çok varlığın aynı hareketi yapmasının özellikle eylemlerin anlamını zenginleştirdiğini, bu nedenle birçok dilde eylemlerdeki çokanlamlılığın ve anlamsal yapıdaki zenginliğin diğer sözcük türlerine oranla daha fazla olduğunu belirtir (Karaağaç, 2001, s. 125).

İstemde değişmesi sözcüksel çokanlamlılıkla yakın bir ilişki içerisinde. Çokanlamlı bir sözcüğün farklı anlamları farklı istem çerçevelerine sahip olma eğilimindedir. Diğer bir deyişle çokanlamlı bir sözcüğün her bir anlamı çoğunlukla farklı bir dilbilgisel dağılıma sahiptir. Bu nedenle sözcükler farklı öbekler ve tümceler oluşturmak için farklı katılan türlerine gereksinim duyarlar (Zaefferer, 2002, s. 27).

(97) a. *Ali+Ø Hasan'+a vurdu.*

b. *Ali+Ø Hasan'+ı vurdu.*

Eylemlerin tarihsel süreçte veya zamanla anlam değiştirmesi ya da çok anlamlılık kazanmasının nedenlerinden biri de eylemin istemi ve istem potansiyelindeki değişikliklerdir (Doğan, 2011, s. iv). Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi *vur-* eylemi istem çerçevesinde “dövmek, dayak atmak” anlamıyla kullanıldığında yönelme durumuyla, “bir silahla yaralamak, öldürmek” anlamıyla kullanıldığında ise belirtme durumuyla işaretlenen bir katılana gereksinim duymaktadır. Her iki katılanın da

anlamsal rolü ETKİLENEN olarak belirlenebilir. Ancak ilk örneğin HEDEF anlamı ikinci örneğe göre daha baskındır.

Bugün Türkçede çokanlamlı olan ve bu nedenle farklı istem çerçevelerine sahip olan birçok sözcüğün Eski Türkçede de bu yapıyı sergilediği görülmektedir. Bugün GTS’de 33 adet anlamı verilen *al-* sözcüğünün anlamlarını Tekin *Orhon Türkçesi*’nde “almak, zaptetmek, fethetmek” olarak vermiştir (Tekin, 2010, s. 120). Aksan ise Orhon Yazıtlarında geçen *al-* eyleminin farklı anlamlarını üçe ayırmıştır (Aksan, 2003, ss. 81-82):

“1. zaptetmek, fethetmek

(98) *Tört bulııdaki bodunug kop almış* “dört bucaktaki halkları hep zaptetmiş.” (KT D2)

2. dikkate almak, dinlemek

(99) *İgidmiş kaganııın sabın almadın* “(seni) beslemiş hakanlarının sözünü dinlemedin” (KT G9)

3. oğul ya da kızına bir kimseyi gelin ya da damat olarak almak

(100) *Türgiş kaganka kızımın ertinü ulug törün alı birtim türgiş kagan kızın ertinü ulug törün ogluma alı birtim* “Türgiş hakanına kızımı olağanüstü büyük bir törenle alıverdim. Türgiş hakanının kızını olağanüstü büyük bir törenle oğluma alıverdim” (BK K9-10)

Görüldüğü gibi eylemin ilk iki anlamı istem çerçevelerinde belirtme durumuyla işaretlenmiş bir katılan istemektedir. Üçüncü anlamı ise çiftgeçişlidir. Hem belirtme durumu hem de yönelme durumuyla işaretlenmiş iki katılına ihtiyaç duyar. Günümüz Türkçesinde yaşayan birinci ve üçüncü anlam hala aynı istem çerçevesine sahiptir. İkinci anlam ise bugün yaşamamaktadır.

Orhon Türkçesinde çokanlamlı olan eylemlerden biri de *olur-*’tır. Tekin eylemin anlamını “oturmak; tahta oturmak, hüküm sürmek” olarak vermiştir (Tekin, 2010, s. 160). Aksan ise, eylemi dört anlam çerçevesine ayırır (Aksan, 2003, s. 82):

“1. oturmak, uyanık kalmak

(101) *...türük bodun üçün tün udımadım küntüz olurmadım* “Türk halkı için gece uyumadım, gündüz oturmadım.” (BK D22)

2. tahta çıkmak

(102) *neş yılsıg bodunka olurmadım* “(Ben) hiç de zengin ve müreffeh (bir) halk üzerine hükümdar olmadım.” (KT D26)

(103) *...öjzüm kuutum bar üçün kagan olurtum* “Benim (de) talihim olduğu için, hakan (olarak tahta) oturdum.” (KT G9)

3. ikamet etmek, oturmak, yurt tutmak

(104) *koop itdim ol amtı anıg yok türük kagan ötüken yış olursar...* “Türk(lerin) hakanı Ötüken dağlarında oturur...” (KT G3)

(105) *çogay kuzin kara kumug olurur ärtimiz* “Çogay dağlarının kuzeyinde Karakumda oturuyorduk” (T B7)

4. yaşamak, geçinmek

(106) *Keyik yeyü tabışgan yeyü olurur ärtimiz* “Yaban hayvanları yiyerek tavşan yiyerek yaşıyorduk” (T G8)

İlk örnekteki “oturmak, uyanık kalmak” anlamındaki *olur-* eylemi yönetim çerçevesinde zorunlu olarak sadece özne işlevinde bir katılan istemektedir. Eylem, “tahta çıkmak” anlamında kullanıldığında ise ilk örnekte yönelme durumu istemiş, ikinci örnekte nesne geçişmesine uğramış ve aslında nesne işlevindeki katılanı olan *kagan* sözcüğü eyleme bitişmiştir; bu nedenle yalnızca özne istiyormuş gibi görünmektedir. Üçüncü anlamda kullanıldığında ise günümüze göre değerlendirildiğinde yönelme durumuyla işaretlenmiş bir HEDEF ya da bulunma durumuyla işaretlenmiş YER rolünde bir katılan alması beklenmektedir. Ancak ilk örnekte sıfır biçimcikle, ikinci örnekte belirtme durumuyla işaretlenmiştir. Dördüncü anlamda ise bağlamdan eylemin yalnızca özne istediği tahmin edilmektedir.

Doğan’a göre çokanlamlılığın ana etkenlerinden biri bağlamdır. Tümcede sözcükler arasında diliçi ilişkiler ve dildışı gerçekleştirmeler sözcüklerin anlam değeri üzerinde

etkili olur. Bu ilişkilere bağlı olarak sözcüklerin anlamı değişir ya da sınırlanır. (Doğan, 2011, ss. 95-96). Diğer bir deyişle aynı eylem için kastedilen bağlam değiştikçe eylemin anlamı değişir. Eylemin anlamının değişmesi de istem çerçevesinin değişmesine sebep olur. Bağlam, iletişimsel bir durumun tüm öğelerini ifade eder: Sözlü ve sözsüz bağlam, konuşma ortamındaki bağlam, konuşurla dinleyici arasındaki ilişkinin sosyal bağlamı, konuşur ve dinleyicinin konu hakkındaki ön bilgisi ve tutumları vb. (Bussmann, 2006, s. 245).

Dilbilimsel bağlam, özellikle dilbilimsel bağlam içerisinde değerlendirilen sözcüğün etrafındaki sözcüklerle kurduğu bağlamsal ilişkiler, istem potansiyeli taşıyan sözcüklerin anlam çerçevelerinin ve dolayısıyla da istem çerçevelerinin belirlenmesinde oldukça etkilidir. Bu ilişki tersine de geçerlidir. Yani istem de sözcüklerin bağlamı üzerinde eşdeğer şekilde etkilidir. Bir sözcüğün yakın anlamsal ve sözdizimsel çevresini istemi belirler (Doğan, 2011, s. 97).

(107) a. *Böcek bardağın içindeki suya düştü.*

b. *Ayşe suya düştü.*

c. *Hasan'ın hayalleri suya düştü.*

Yukarıdaki üç örnekte *düş-* sözcüğünün sözdizimsel ve anlamsal çerçevesi bağlamla ilgili sebeplerden ötürü farklı şekillenmiştir.

Bir sözlüksel birimin istem yapısı ve söylem içerisindeki gerçekleşmesiyle, çokanlamlı bir sözlüksel birimin anlamsal özellikleri ve söylem içerisindeki gerçekleşmesi arasında bir paralellik vardır. Bir sözlüksel birimin istem yapısı, katılanlarının yapısına ve en uygunluk derecesine bağlı olarak gerçek tümcelerde gerçekleşme potansiyelini içerir. Çokanlamlı bir sözlüksel birimin bir tümcede belli anlamda kullanılması da aynı dilsel güdülenme ile yapılır (Herbst, 1999).

Pustejovsky, genel olarak aynı sözcüğün sözdiziminde farklı katılanlarla farklı bağlamlarda yer almasını, istem terimini kullanmadan, bu sözcüğün mantıksal çokanlamlı (logical polysemic) olmasıyla açıklar. Ona göre mantıksal çokanlamlılık sözcüğün sahip olduğu, sözcük türünü değiştirmeyen, üst üste binmiş, bağımlı ve paylaşılan anlamlarının farklılaşmasını içeren bir anlamsal bulanıklık tipidir

(Pustejovsky, 1996, s. 28). Diğer bir deyişle sözcüklerin çokanlamlılığının seçtikleri katılanların yapısına bağlı olarak belirlendiğini öne sürer. Pustejovsky'nin ortaya attığı bu görüş Willems tarafından eleştirilmiştir. Willems'e göre Pustejovsky'nin mantıksal çokanlamlılık diye nitelendirdiği kavram aslında sözcüklerin alternatif sözdizimsel istem yapılarına işaret etmektedir (Willems, 2006, ss. 585-588). Doğan ise özellikle eylemlerin farklı sözdizimsel ve anlamsal bağlamlarda çokanlamlılık kazanabildiği fikrini dikkate değer bulmuştur. Zira çokanlamlılaştırmış bir eylemin her bir anlamının farklı bir istem çerçevesi oluşmakta ve sözdiziminde meydana gelen bir değişiklik genellikle anlamsal bir değişikliği de beraberinde getirmektedir (Doğan, 2011, s. 99).

Türkçede kimi zaman bir eylem aynı istem çerçevesiyle de çokanlamlılık sergileyebilir. Diğer bir deyişle bir eylem biçimbilgisel olarak aynı işaretleyiciyle işaretlenmiş katılanlarla farklı anlamlara gelebilmektedir:

(108) a. *Polis ev+i aniden bastı.*

b. *Yayınevi kitab+ı aniden bastı.*

Yukarıdaki örneklerde *bas-* eyleminin hem “baskın yapmak” anlamında hem de “yayımlamak” anlamıyla kullanıldığında zorunlu katılanlarının aynı olduğu görülmektedir. Eylem her iki anlamda da istem çerçevesinde zorunlu olarak sıfır biçimcikle işaretlenmiş bir özne ve belirtme durumuyla işaretlenmiş bir dolaysız nesne istemektedir.

7.3.2. İstemi Değiştiren Biçimbilgisel Süreçler

Belli bir sözlüksel öge tarafından yönetilen tüm katılanların sıralanışı onun *istem çerçevesini* (valency pattern) oluşturur. İstem yapısı yerine *üye yapısı* (argument structure) terimi de kullanılır.

İstem kategorisi başta eylemler olmak üzere adlar, önadlar vb. bütün büyük sözcük sınıfları için karakteristik bir kategoridir. Ancak istemi değiştiren biçimbilgisel süreçlerden en çok etkilenen sözcük sınıfı eylemlerdir. Biçimbilgisel süreçler eylemin istemini iki aşamalı şekilde etkilerler. Anlamsal rollerin sözdizimsel işlevlerle bağlantısını değiştirebilirler. Bunlar işlev değiştiren süreçler olarak da adlandırılabilir.

b. *vurmak*

EDEN

ETKİLENEN

Özne

Dolaylı Nesne

Bir eylemin istem çerçevesinin değişmesi yukarıda da belirtildiği gibi yalnızca bir biçimbilgisel türetim süreci nedeniyle olmayabilir. Eylemler ya da eylem sınıflarının istem yapısı, biçimsel yapısı herhangi bir türetime maruz kalmadığında da değişebilir. Örneğin tümcede yönelme durumuyla işaretlenmiş bir ögenin konumsal olarak yer değiştirdiği bir durumda eylemin istem yapısı da değişebilmektedir⁷ (Haspelmath ve Müller-Bardey, 2004, s. 1131):

(110) a. *Ali Ayşe 'ye bir elma verdi.*

İstem çerçevesi:

EDEN ALICI KONU

özne dolaylı nesne belirtisiz nesne

b. *Ali bir elmayı Ayşe 'ye verdi.*

İstem çerçevesi:

EDEN KONU ALICI

özne belirtili nesne dolaylı nesne

7.3.2.1. İstemi Arttıran Kategoriler (Valency-increasing Categories)

İstemi arttıran kategoriler genel olarak iki özellik gösterir. Birincisi, nesne ekleme; yani Türkçe dilbilgisi yazarlarının deyimiyle oldurganlık, ikincisi ise yeni bir EDEN öznenin tümceye katılmasıdır. Bu nedenle *üye-ekleyen kategoriler* (argument-adding categories) olarak da adlandırılırlar.

⁷ Bu durum yönelme değiştirimi (dative shift) olarak da açıklanabilir.

7.3.2.1.1. Ettirgenlik

Ettirgenlik birçok dilde gözlemlenen bir biçimbilgisel kategoridir. Genel olarak neden olma anlamı taşıyan ve tümceyi yöneten eylemin istem çerçevesine SEBEP OLAN (causer) rolündeki yeni bir katılanın girdiği bir yapıdır. Bybee'ye göre ettirgenlik dünya dilleri arasında en çok rastlanan istem değiştiren kategoridir (Bybee, 1985, s. 29).

Bir eylemin istem çerçevesine SEBEP OLAN rolündeki bir üyenin eklenmesi eylemin yönetici konumunda olduğu tümcede köklü bir değişikliğe yol açar. Çünkü SEBEP OLAN rolünü yüklenen üye daima özne konumunu ele geçirir ve eskiden özne konumunda olan üye ettirgenleşme sonrası meydana gelen yeni eylemin istem yapısında farklı bir dilbilgisel ilişki ile yer alır.

(111) a. *Çocuk*ÖZNE[EDEN] *uyudu.*

b. *Annesi*ÖZNE[SEBEP OLAN] *çocuğu*DOLAYSIZ NESNE[ETKİLENEN] *uyu-t-tu.*

Geçişli bir eylemin ettirgenleştirilmesinde istem her zaman artmaz. Böyle bir durumda özne ve nesnenin yer değiştirdiği görülür:

(112) a. *Ali*ÖZNE[EDEN] *Ayşe 'yi*DOLAYSIZ NESNE[ETKİLENEN] *düşünüyor.*

b. *Ayşe*ÖZNE[SEBEP OLAN] *Ali 'yi*DOLAYSIZNESNE[ETKİLENEN] *düşündürüyor.*

Ettirgenleştirilen eylem bu süreçten önce geçişsizse sözdizimsel yapıda büyük bir değişiklik ortaya çıkmaz. Çünkü SEBEP OLAN rolündeki katılan, nesne konumunda yer alabilir. Diğer bir deyişle geçişsiz eylemler ettirgenleştirilirken dolaylı nesne konumundaki öge de özne konumuna yükselebilir. Böyle bir durumda özne ise belirtme durumuyla işaretlenerek nesne konumuna indirgenir (Sebzecioğlu, 2016, s. 287). Bu, diller için neredeyse evrensel bir özelliktir ve anlamsal olarak da makul bir açıklaması vardır. SEBEP OLAN nedensellik ilişkisinde ETKİLENEN'dir ve dolaysız nesne işlevinde yer alması gerekir:

(113) a. *Ali* ÖZNE[EDEN] *Ayşe 'ye*DOLAYLINESNE[ETKİLENEN] *bağırıyor.*

b. *Ayşe* ÖZNE[SEBEP OLAN] *Ali 'yi*DOLAYSIZ NESNE[ETKİLENEN] *bağırıyor.*

Bir tümcede birden fazla özne ilevli ge bulunamayacağından ettirgenletirme sürecinde eylemi yapan özne dolaysız nesne konumuna indirgenmektedir. SEBEP OLAN ise EDEN olma derecesinin yüksekliği sayesinde özne konumuna yükselir (Sebzecioğlu, 2016, s. 285).

Ettirgenletirme sonrası tümceye yeni bir genel anlamda EDEN, zel anlamda ise SEBEP OLAN rolünün eklenmesi edilgenletirme süreciyle bir karşıtlık oluşturur (Erguvanlı Taylan, 2015, s. 161). Bu nedenle bu iki süreç birbirinin tam zıttı süreçler olarak değerlendirilmelidir.

Birçok dilde yalnızca geçişsiz eylemler ettirgen yapılabirler (Haspelmath ve Müller-Bardey, 2004, s. 1137). Kimi dillerde ise geçişli eylemler ettirgen yapılrılar. Böyle dillerde SEBEP OLAN  ayrı konum üstlenebilir. Bunlardan ilki SEBEP OLAN'ın dolaylı nesne olması, ikincisi bir araç öbeği olması, üçüncüsü ise dolaylı nesne olması ve eylemin ettirgenletirilmi halinin istem çerçevesinin iki dolaysız nesne içermesidir.

Ettirgenliğin iki anlamsal tipi vardır. Bunlardan birincisinde SEBEP OLAN, eylemin bildirdiği ie etkin olarak katılır ve eylemi yapan varlık [+CANLI] zellikteyse, bu bir tür zorlama anlamı taşır. Bu tür ettirgenliğe *dolaysız ettirgenlik* (direct causative) adı verilir. Bunun karşıtı olan *dolaylı ettirgenlikte* (indirect causative) ise birine bir Şeyi yaptırmak anlamı vardır. SEBEP OLAN bu ettirgenlik türünde eylemin gerçekleşmesinde katkısı olmayan; fakat eylemi gerçekleştirecek varlığa azmettiren, eylemin gerçekleşmesine uzaktan etki eden varlık olarak düşünülebilir (Haspelmath ve Müller-Bardey, 2004, s. 1138).

(114) *Ayşe çocuğu ye-dir-di.*

yedir-

Ayşe

ocuk

EDEN+SEBEP OLAN

ETKİLENEN

ÖZNE

DOLAYSIZ NESNE

(115) *Ali Hasan'a ekmek al-dır-di.*

aldır-

Ali

Hasan

ekmek

SEBEP OLAN

SEBEP OLUNAN

AMAÇ

ÖZNE

DOLAYSIZ NESNE

İKİNCİ DOLAYSIZ NESNE

Yukarıdaki tümcede *al-* eylemi ettirgen yapıldığında ettirgen eylemin istem çerçevesinde iki dolaysız nesne yer alır. Sözdizimsel ilişkiler daha dikkatli incelendiğinde sebep olunan olaydan ETKİLENEN'in aslında gerçek bir dolaysız nesne olmadığı, çünkü dildeki dolaysız nesne kavramının bütün özelliklerini taşımadığı görülür. Çünkü bu ikinci nesne, eylem edilgenleştirildiğinde tümcenin öznesi konumuna yerleşemez.

Eylemin ettirgenleştirme sonrası oluşan yeni biçiminin, istem çerçevesinde SEBEP OLUNAN'ın yeri, SEBEP OLUNAN rolünü üstlenen katılanın, eylemin içeriğinin gerçekleşmesindeki potansiyel kontrol derecesine bağlıdır. Diğer bir deyişle burada SEBEP OLUNAN rolünü üstlenen katılanın olayın gerçekleşmesinden etkilenme derecesi ön planda tutulur. Tam olarak bağımlı bir SEBEP OLUNAN bir dolaysız nesne olarak ya da belirtme durumuyla işaretlenmiş olarak gerçekleşecektir. Daha az etkilenmiş veya daha etkin [+CANLI] bir SEBEP OLUNAN ise dolaylı nesne veya yönelme durumuyla işaretlenmiş olarak gerçekleşir.

Ettirgenleştirmede anlamsal rolleri sözdizimsel işlevlerle ilişkilendirmek kimi zaman zor olabilir, çünkü diller yeni anlamsal roller için kısa yoldan yeni sözdizimsel işlevler yaratamazlar. Bunun yerine ettirgen eylemler var olan işlevsel yapıya uydurulurlar. Geçişsiz bir eylemin EDEN'i, nesne rolünü üstlenebilir; fakat geçişli bir eylemin EDEN'i sık sık dolaysız nesne işlevini üstlenir. Çünkü diller tümcesel yapıda aynı anda iki denk nesneye izin vermez.

7.3.2.1.2. Nesne Eklenmesi (Oldurganlık)

Türkiye Türkolojisinde oldurganlık, geçişli olmayan bir eylemi geçişli hale getirmek olarak algılanır. Aslında oldurganlık temelde nesne alamayan bir eylemin istem

çerçevesine bir ya da birkaç nesne eklenmesidir. Türkçede bu yapı geçişsiz eylemlere dilbilgisi kitaplarında oldurganlık biçimbirimleri olarak tanımlanan; fakat temelde ettirgenlik yapan {-DXr}, {-T} biçimbirimleri getirilerek yapılır. Yani Türkçe alanyazında oldurganlık olarak tanımlanan yapı, modern dilbilgisi çalışmalarında genellikle bir tür ettirgenlik olarak ele alınmaktadır.

Nesne eklenmesi, eylemin istem çerçevesine nesne ekleyen, dolayısıyla eylemin istem sayısını arttıran bir kategoridir. Bu eklenme süreci eylemin istem yapısında ve kurduğu tümcesel yapıda nesne konumunda tamamen yeni bir üye yaratılması yoluyla olabilir ya da eylemin istem çerçevesinde bulunan; ancak nesne olmayan bir üyenin nesne pozisyonuna yükseltilmesiyle de gerçekleşebilir (Haspelmath, 2010, s. 242).

İstemi arttıran kategoriler eylemlere genellikle türetimsel süreçler gibi etki ederler. Özellikle üretimsel yapı üzerinde biçimsel ve anlamsal yapı özelliklerini etkileyen ve sınırlayan bir yapı sergilerler. Ayrıca istemi değiştiren biçimbirimleri alan eylemler sözlükselleşme eğilimi gösterirler (Haspelmath ve Müller-Bardey, 2004, s. 1139).

İstem değiştirme ad, önad, eylemsi gibi diğer sözcük sınıfları için de mümkün olabilir:

(116) a. *Ayşe*ÖZNE[EDEN] *yemeği*DOLAYSIZNESNE[ETKİLENEN] *yaptı*.

b. *Ayşe*ÖZNE[EDEN] *yemeği*DOLAYSIZNESNE[ETKİLENEN] *Mikail'e*DOLAYLINESNE[ETKİLENEN] *yap-tır-di*.

c. *Ayşe*ÖZNE[EDEN] *yemeği*DOLAYSIZNESNE[ETKİLENEN] *yapmayı düşündü*.

d. *Ayşe*ÖZNE[EDEN] *yemeği*DOLAYSIZNESNE[ETKİLENEN] *Mikail'e*DOLAYLINESNE[ETKİLENEN] *yap-tır-mayı düşündü*.

Nesne eklenmesi hem işlevsel yapıyı hem de anlamsal yapıyı değiştirir. Dolayısıyla hem anlamsal istem yapısını hem de sözdizimsel istem yapısını etkiler.

7.3.2.2. İstemi Azaltan Kategoriler (Valency-Decreasing Categories)

İstemi azaltan kategorilerin genel özelliği tümceden eden rolünü üstlenen *özneyi* ya da *nesneyi kaldıran* (agent-removing, object-removing) biçimbilgisel türetimler olmalarıdır. Bu nedenle bunlar *üye-kaldıran kategoriler* (argument-removing) olarak da adlandırılırlar.

7.3.2.2.1. Edilgenleştirme

Edilgenleştirme, eylemin isteminin yapısını etkileyen en bilindik işlev değiştiren biçimbilgisel süreçlerden biridir. Edilgenleştirme süreci şu şekilde açıklanabilir: Tümcede özne işlevindeki üye, diğer bir deyişle EDEN, tümceden çıkarılır; böylelikle tümcenin *çekirdek* (core) unsurlarından biri olma özelliğini de kaybeder ve *eğik* (oblique) hale gelir. Böylelikle edilgenleştirme işlemine maruz kalan eylem aynı zamanda geçişsiz olur. Sadece tek istemi kalır. Tümcede nesne işlevindeki ETKİLENEN üye özne konumuna yükselir.

Konuşurun eylemi edilgenleştirmek için çeşitli nedenleri vardır. Amaç, orjinalde ETKİLENEN rolündeki üyeyi vurgulamak ya da EDEN rolündeki üyeyi tekrar söylemekten kaçınmak olabilir. Sebzecioğlu, edilgenleştirmenin üç işlevi olduğunu belirtir. Bunlar geçişsizleştirme, edensizleştirme ve örtükleştirmedir (Sebzecioğlu, 2016, s. 270).

Edilgenleştirme kimi dillerde yalnızca belli biçimbirimlerle yapılırken kimi dillerde hem yardımcı eylemlerle hem de ortaçlar aracılığıyla yapılabilir (Haspelmath, 2010, s. 237). Ancak edilgenleştirme sürecinin diller için istemi azaltan bir süreç olması evrensel bir özelliktir.

Türkçede edilgenleştirme etken eylem köklerine getirilen $\{-(X)l\}$ ve $\{-(X)n\}$ biçimbirimleriyle yapılır:

(117) a. *Ali camı kır-dı.*

kır-

ÖZNE NESNE

EDEN ETKİLENEN

b. *Cam kır-(ı)l-dı.*

kır-(ı)l-

ÖZNE

ETKİLENEN

Bu örnekte edilgenleştirmenin sözdizimsel etkisi EDEN rolünün tamamen tümceden silinmesi ve ETKİLENEN'in ise ÖZNE konumuna yükselmesidir. Eylemin sözdizimsel istem yapısından ÖZNE işlevindeki katılan eksilmiştir; yani eylemin istemi azalmıştır.

(118) *Cam Ali tarafından kırıldı.*

kır-ıl-

ÖZNE EĞİK NESNE

ETKİLENEN EDEN

Bu örnekte ise edilgenliğin sözdizimsel etkisi ETKİLENEN'in özne, EDEN'in ise eğik nesne konumuna taşınmış olmasıdır. Anlamsal istem yapısı aynı kalmıştır.

Örneklerde de görüldüğü gibi eylemler edilgenleştirildiğinde boş kalan özne konumuna nesnenin yükselmesi ya da taşınması gerekir. Çünkü özne konumu tümcesel bir yapıda boş kalmaz. Özne konumuna taşınan nesnenin ise belirtme durumuyla değil, sıfır biçimcikle işaretlenmesi gerekir, çünkü Türkçede özneler sıfır biçimcikle işaretlenmektedir.

Sonuç olarak edilgenleştirme EDEN rolünü üstlenen öznenin tümceden atılması yoluyla gerçekleşen bir istemi azaltan kategoridir. Birçok dilde özneye sahip olma tüm tümceler için katı bir gerektirimdir. Bir dilde edilgenleştirme sürecinin tamamlanması için EDEN

rolünü üstlenen ve özne pozisyonunda yer alan üye kaldırılır ve ETKİLENEN rolünü üstlenen ve nesne konumunda olan öge öznenin yerine geçer.

7.3.2.2.2. Karşiedilgenleştirme (Antipassivization)

Dixon vd.'ye göre karşiedilgenleştirme şu şekilde gerçekleşir. ETKİLENEN, tümcenin çekirdek üyesi olmaktan çıkarılır ve eğik hale gelir. Tümce geçişsizleşir ve asıl EDEN özne konumunu korur. Bu yapı anlamsal olarak asıl EDEN rolünü vurgular ve asıl ETKİLENEN'in değerini düşürür. Karşiedilgenleştirme süreci ancak eylem bir ETKİLENEN içeriyorsa gerçekleşir. Bu yapıyı kurmanın amacı ETKİLENEN'in vurgusunu azaltmak ya da söylemekten kaçınmak olarak açıklanabilir. Dixon vd., karşiedilgenliğin Türkçe gibi yalın-belirtme tipi dillerde olmadığını, özegeçişli-yalın (ergative-absolutive) tipi dillerin bir özelliği olduğunu belirtir (Dixon ve Aikhenvald, 2000, s. 10).

Karşiedilgenlik tümcenin üye yapısından ETKİLENEN'i silen bir süreçtir. Bu yönüyle tümcenin üye yapısından EDEN'i silen karşıettirgenlikle bir paralellik gösterir. Haspelmath, bu süreci için Doğu Grönland dilinden bir örnekle açıklar (Haspelmath, 2010, s. 240):

(119) *Qimmi-p* *inu-it* *tuqup-pai.*
 Köpek-özegeçişlilik b.tk. insan-ABSOLUTIVE.Çk. öldür-3.tk.özne/3.çk.dolaylınesne

“Köpek insanları öldürdü.”

ÖZNE NESNE

EDEN ETKİLENEN

(120) *Qimmiq (inun-nik)* *tuqut-si-vuq*
 Köpek(ABS) (insan-ARAÇ.çk) öldür-KARŞIEDİLGENLİK-3.tk.DOLAYLI

“Köpek öldürdü (insanları).”

ÖZNE EĞİK ÜYE

EDEN ETKİLENEN

Sonuç olarak karşiedilgenlik tümceden nesneyi silen bir süreçtir. Bu nedenle hem anlamsal istem hem de sözdizimsel istem düzeyi üzerinde istemi azaltan bir etkiye sahiptir.

7.3.2.2.3. Karşıttirgenleştirme (Anticausativization)

Karşıttirgenleştirme de istemi azaltmak için öznenin tümceden çıkarılmasını öngören bir süreçtir. Karşıttirgenleştirme biçimbirimleri EDEN rolünü üstlenen özneyi tamamen ortadan kaldırırlar (Haspelmath, 2010, s. 238).

Birçok dilde bu kavram geleneksel dilbilgisi kitaplarında yer almaz. Bu kategoriyi tarif etmek için *inchoative*, *pseudopassive*, *neutral passive*, *spontaneous* vb. gibi terimler kullanılır (Shibatani, 1985, s. 841). Türkçeyi konu alan dilbilgisi kitaplarında ise bu süreç edilgenleştirme olarak yer alır. Kimi araştırmacılar “geçişsizleştirme süreciyle türeyen edilgen tümcelerin” karşıttirgen yapılar olduğunu söyler. Sebzecioğlu’na göre “BebekÖZNE uyudu.” tümcesi ettirgenleştirildiğinde (“AliÖZNE bebeği uyu-t-tu.”) tümceye yeni bir özne eklenmekte, ve bu özne eylem geçişsizleştirilerek tümceden silinebilmektedir: “Bebek uyu-t-(u)-ldu.”. Bu nedenle Sebzecioğlu, bu sürecin nesne kodlanmasıyla da ilgili olduğunu belirtir (Sebzecioğlu, 2016, s. 273).

Karşıttirgenleştirme, EDEN rolünü yüklenmiş öznenin özne konumunu kaybetmesi ve ETKİLENEN rolündeki nesnenin özne pozisyonuna geçmesi bakımından edilgenliğe benzemektedir. Ancak edilgenlikte eden özne tümüyle ortadan kaybolmamış olabilir.

(121) a. *Ali kapıyı açtı.* ETKEN

b. *Kapı Ali tarafından açıldı.* EDİLGEN

c. *Kapı açıldı.* KARŞIETTİRGEN

Haspelmath, yukarıdaki üçüncü tümcenin karşıttirgen olduğunu düşünmektedir. Ona göre edilgen yapıda eylemi hala bir EDEN öznenin yapmış olduğu anlamı sezilirken, karşıttirgen yapılarda eylemin bildirdiği sürecin kendiliğinden gerçekleştiği anlamı vardır. Haspelmath ayrıca bu tür yapılarda eylemin gerçekleşmesine sebep olan ve SEBEP OLAN rolünü üstlenen özne tümceden silindiği için bu yapının karşıttirgen (anticausative) olarak adlandırıldığını söyler (Haspelmath, 2010, s. 238).

Geçişli eylemlerin büyük çoğunluğu edilgen yapılabılırken, karşıttirgen yapılabilen yapılar sözlüksel olarak kısıtlıdır. Karşıttirgen yapılar yalnızca belli bir alet ya da yöntemle yapılmayan iş, hareket, oluş vb. bildiren eylemlerden ortaya çıkar. Bu yüzden

onların bir [+İNSAN] EDEN tarafından yapılmadığı düşüncesi hakimdir. Bu yüzden Haspelmath *kırıl-*, *yırtıl-*, *böl-*, *aç-*, *kapa-*, *yüksel-* gibi eylemlerin karşıttingen yapılarının olduğunu; ancak *yaz-*, *yıka-* vb. eylemlerin karşıttingen yapılarının olmadığını söyler (Haspelmath ve Müller-Bardey, 2004, ss. 1132-1133).

Genel olarak karşıttingenlik tümceden özneyi silen ve istemi azaltan süreçlerden biridir.

7.3.2.2.4. Dönüşlülleştirme

İstemi azaltan kategorilerden biri de dönüşlülleştirmedir. Kemmer, dönüşlü bir yapıyı [+İNSAN] özelliği taşıyan bir EDEN veya DENEYİMCİ ve ETKİLENEN veya UYARICI'dan oluşan ve bu katılanların aynı varlığa gönderimde bulunduğu iki üyesi olan bir yüklem içeren yapı olarak tanımlar (Kemmer, 1993, s. 243). Dönüşlü eylemler geçişli eylemlerden bir eksiltme yoluyla türer. Diğer bir deyişle geçişli yapıdan bir üye eksiltildiğinde eylemin katılanlarının niteliğine göre dönüşlü bir yapı türetilebilir (Koşaner, 2005, s. 2).

(122) a. *Annesi*ÖZNE[EDEN] *Ayşe*'yiDOLAYSIZNESNE[ETKİLENEN] *yıkadı*.

b. *Ayşe*ÖZNE[EDEN+ETKİLENEN] *yıka-n-dı*.

Dönüşlülleştirme sürecinde EDEN ve ETKİLENEN eşgöndergeseldir (coreferential) ve aynı sözdizimsel pozisyonu işgal ederler.

Dönüşlü eylemlerde anlamsal katılanların sayısı aynı kalabilir; ancak özne ve nesne görevindeki katılanlar gönderim açısından aynıdır. Ancak yalnızca bir öge, yani özne vurgulanır. İstem çerçevesindeki değişiklik şöyledir:

yıka-

Geçişli istem çerçevesi:

Göndergeler (referents): A B

Anlamsal Roller: EDEN ETKİLENEN

Tümcesel İşlevler: ÖZNE NESNE

yıka-n-

Dönüştürmeden Sonra İstem Çerçevesi:

Göndergeler: A

Anlamsal Roller: EDEN ETKİLENEN

Tümcesel İşlev: ÖZNE

Dönüştürme süreci edilgenleştirme ile karşılaştırıldığında genel olarak edilgenliğin özneyi, dönüştürmenin ise nesneyi eksiltmeye yönelik bir süreç olduğu görülmektedir. Anlamsal değişimler açısından değerlendirildiğinde ise dönüştürme süreci aynı anda hem EDEN hem de ETKİLENEN rollerinin aynı öge üzerinde iç içe geçmiş bir şekilde kodlanabilmesine olanak sağlamaktadır.

7.3.2.2.5. İşteştirme

İşteştirme de istemi azaltan biçimbilgisel süreçlerden biridir. Bu süreç “eşdeğer ve çoğul öznelerin karşılıklı ve birlikte yaptıkları işlerin biçimbilimsel olarak aktarımıdır.” (Sebzecioğlu, 2016, s. 277). Türkçede işteşlik, eylem kök ve gövdelerine {-(I)ş} biçimbirimi getirilerek yapılır.

İşteştirme sürecinde ETKİLENEN veya HEDEF rolündeki dolaysız veya dolaylı nesnelere özne konumuna yükselebilirler:

(123) a. *Ali*ÖZNE[EDEN] *Ayşe*'yiDOLAYSIZ NESNE[ETKİLENEN] *aradı*.

b. *Ali* ve *Ayşe*ÖZNE[EDEN] *araştılar*.

c. *Hasan*ÖZNE[EDEN] *Ahmet*'eDOLAYLI NESNE[HEDEF] *baktı*.

d. *Hasanla Ahmet* ÖZNE[EDEN] *bakıştılar*.

Örneklerden de görüldüğü üzere işteştirme süreci sonrasında özne ve nesne konumları tek bir özne konumuna indirgenirler. Eylemin sözdizimsel istem yapısından

işlevsel açıdan bir üye, yani nesne eksilmiş olur. Eylemin biçimbilgisel istemi de işteşleştirme sürecinden etkilenir. Tümcede belirtme ya da yönelme durumuyla işaretlenen dolaysız ya da dolaylı nesnelere özne konumuyla birleştiklerinden sıfır biçimcikle işaretlenirler. Eylemin anlamsal istem yapısı da değişir; çünkü tümcedeki ETKİLENEN ya da HEDEF rolleri tek bir EDEN rolüne indirgenmiş olur.

7.3.2.2.6. Ad ve Nesne Geçişmesi

Dilde iki sözcüğün yan yana olmasına dayanan ve bu nedenle etkileri sözdizimsel olan süreçler de vardır. Bu süreçler biçimsözdizim altından ele alınırlar. Genel olarak geçişme (incorporation) “karşı seçenekli olarak birbirinden bağımsız görünebilen kök sözcüklerin tek bir sözcük gibi davranmak üzere birleşmesi” olarak açıklanır (İmer vd., 2013, s. 132).

Geçişme, sözdizimsel ilişkilere bağlı olarak sözcüğün biçiminde ya da sözcüğün içinde bulunduğu tümcenin sözdiziminde bir başkalaşmanın ortaya çıkmasıdır. Diğer bir deyişle geçişme, iki sözlüksel ögenin sözdizimsel konumlarını etkileyecek şekilde birbirine yapışmasıdır (Uzun, 2006, s. 73). Böylelikle tümcenin yapısında iki ayrı katılan olarak işlev, konum ve anlamsal rol üstlenen iki yapı tek bir katılanmış gibi görünmektedir. Diğer bir deyişle eyleme geçişen yapının eyleme bağımlılığı hem sözdizimsel hem de anlamsal açıdan artar.

Türkçede geçişmenin çeşitli örnekleri görülür. Bunlardan birisi ad geçişmesidir (noun incorporation). Ad geçişmesi genellikle öznesi ortak tümcelerde görülmektedir. Buna göre anlamsal ve yapısal olarak her iki özneyi de karşılayacak bir kişi adlı, önad ya da ad iki öznenin birden yerini alır ve tümcenin sözdizimsel yapısından ve eylemin biçimbilgisel istem düzeyindeki istem çerçevesinden bir katılan eksilir.

(124) a. *Ali ve Ayşe okula gittiler.*

b. *Onlar okula gittiler.*

c. *Kırmızı kazaklı kız ve kırmızı kazaklı oğlan polisten kaçıyor.*

d. *Kırmızılılar polisten kaçıyor.*

Uzun'a göre, dilbilgisinde belirtisiz nesne ile eylemin birleşmesi olarak açıklanan yapılar da sözdizimsel konumunu yitiren ögenin sözcük türünden hareketle geçişme olarak adlandırılabilir (Uzun, 2006, ss. 73-74). Genel olarak nesne geçişi olarak adlandırabileceğimiz bu süreç aslında sözdizimsel yapıda nesne ile eylemin birleşmesini ifade eder:

(125) a. *Ayşe*ÖZNE *ağacı*DOLAYSIZ NESNE *dikti*.YÜKLEM

b. *Ayşe*ÖZNE *ağaç dikti*. YÜKLEM

Yukarıdaki tümcelerdeki geleneksel tabirle belirtili nesne, belirtisiz yapıldığında tümcede yönetici konumundaki olan eylemle adeta birleşmiş ve gönderimsizleşmiş, eylemle nesne arasında biçimsel bir bütünlük oluşmuş ve eylemin sözlüksel kütüğü *dik-* değil, *ağaç dik-* olarak algılanmaya başlanmıştır.

Türkçede geçişmenin nesne ve yüklemcil eylem arasında görülmesi oldukça yaygın bir durumdur (Uzun, 2006, s. 73):

(126) a. *Ali halıyı aldı*.

b. *Ali halıyı dün aldı*.

c. *Ali dün halı aldı*.

d. **Ali halı dün aldı*.

Yukarıda, Uzun'dan alınan tümcede, *halıyı* sözcüğü tümcede nesne görevindedir ve eylemin zorunlu istemlerinde biridir. *al-* eylemiyle kendisinden sonra gelen *halı* nesnesi arasında tümcesel ilişkiler bakımından herhangi bir konumsal bağımlılık yoktur. İkinci tümcede görüldüğü üzere yüklemcil eylem ve nesnesi konumsal olarak yan yana bulunmak zorunda değildir. Araya başka bir sözlüksel üye, bu durumda bir eklenti, girebilir. Bununla beraber üçüncü ve dördüncü tümceye bakıldığında, tümcenin nesnesi olan *halıyı* yapısının yönetici konumundaki eylemle geçişi sonucu tümcede özgürce yer değiştirebilme özelliği ortadan kalkmış ve yüklemle arasına başka sözcük giremeyecek şekilde kaynaşmıştır. Dördüncü tümcede görüldüğü üzere araya bir eklenti girdiğinde tümcenin dilbilgiselliği bozulmaktadır.

Özne geçişimi ise sözdizimsel yapıda özne ile eylemin birleşmesini ifade eder. Böyle yapılardan özne gönderimsizleşir ve ögelerin sıralanışı açısından eylemden hemen önce gelir (İmer vd., 2013, s. 134):

(127) a. *Sinek*^{KÖZNE} *Ali* 'yi^{DOLAYSIZNESNE} *yedi*.

b. *Ali* 'yi *sinek* *yedi*.

İstemi arttıran ya da azaltan süreçlerin genel özelliklerine bakıldığında bu kategorilerin genellikle EDEN rolünü üstlenen özneleri ya da ETKİLENEN rolündeki dolaysız nesnelere etkilediği görülmektedir. Eylemin bunların dışında kalan katılanları bu tür süreçler sonrasında zaman zaman nesne ya da nadir olarak özne pozisyonuna yükselebilirler. Fakat eğik bir üyeyi dolaylı nesne vb. pozisyonlara taşıma gibi bir duruma rastlanmaz. Yani bu süreçlerin gerçekleşmesinde de çeşitli sınırlılıklar mevcuttur.

İstemi değiştiren kategorilerin tamamıyla türetimsel mi, yoksa türetimsellikte çekimsellik arasında mı oldukları işlevleriyle yakından ilgilidir. Haspelmath edilgenlik ve karşıedilgenliğin büyük ölçüde çekimsel, karşıettirgen ve ettirgen yapıların ise büyük ölçüde türetimsel olduğunu belirtir. Dönüşlülük ve nesne eklenmesi süreçlerinin ise bu bağlamda ikili bir yapı gösterdiğini söyler (Haspelmath, 2010, s. 244).

İstemi biçimbilgisel olarak değiştiren süreçler incelediğinde bunların belli dönüşüm kuralları (transformation rules) çerçevesinde gerçekleştiği görülür. Chomsky'nin 1957'de *Syntactic Structures*'ta belirlediği bu kavram Üretici Dönüşümsel Dilbilgisinde "derin yapıları yüzey yapıya döşeyen sözdizimsel işlem"i ifade etmek için kullanılır (İmer vd., 2013, s. 102). Dönüşümler, bir sözlüksel yapı derin yapıdan yüzey yapıya taşınırken yapıyı oluşturan öğelerden kimilerini silebilir, yapıya kimi öğeler ekleyebilir, yapıdaki kimi öğeleri yineleyebilir, kimi öğelerin diziliş sırasını değiştirebilir ve kimi öğelerin yerlerini başka öğelerle doldurabilir (Aydın, 1996, s. 36). Derin yapıdan yüzey yapıya doğru uygulanan bu döşeme işlemi şu şekilde gösterilebilir:

Şekil 4: Derin Yapıdan Yüzey Yapıya Uygulanan Döşeme İşlemi

Chomsky dönüşümleri *zorunlu dönüşümler* (obligatory transformations) ve *seçimlik dönüşümler* (optional transformation) olmak üzere ikiye ayırmıştır (Chomsky, 1957, s. 45). Buna göre dilbilgisidışı olmayan bir tümce elde etmek için uygulanan dönüşüm kuralları zorunlu dönüşümlerdir. Bu tür dönüşümler sonucu çekirdek tümceler elde edilir. Seçimlik dönüşümlerse çekirdek tümcelerden tümce türetmeye yarayan dönüşümlerdir (Aydın, 1996, s. 36). İşte istemi değiştiren ettirgenleştirme, edilgenleştirme vb. gibi kategoriler bu tür dönüşümlerdir.

Sonuç olarak istemi değiştiren biçimbilgisel kategoriler eylemin anlamıyla son derece ilgilidir ve bu kategorilerin eyleme eklenmesiyle oluşan değişiklikler eylem kökünün anlamsal içeriğini de etkiler. Katılanların sayısını ya da anlamsal rollerin doğasını değiştirmek eylemin ifade ettiği durumun yapısında da büyük ve göz ardı edilemeyecek değişikliklere sebep olur. Bu nedenle bu süreçlerin büyük ölçüde türetimsel olduğunu savunmak doğru olacaktır.

8. İSTEM NÖBETLEŞMESİ (VALENCY ALTERNATION)

Dillerde bir yapının başka bir yapıyla eşzamanlı olarak eşdeğer kullanımı, diğer bir deyişle nöbetleşmesi veya bir yapının zamanla başka bir yapının yerine kullanılması oldukça yaygın görülen bir durumdur. Nöbetleşme (alternation) terimi genellikle birbirinin yerine geçebilen yapılar için kullanılır.

Dillerde nöbetleşmeler hem sesbilgisel, hem biçimbilgisel, hem de sözlükbirimsel düzeyde gerçekleşebilirler. Türkçe çalışmalarda en sık üzerinde durulan nöbetleşmeler

kip ya da zaman kayması olarak adlandırılan, çeşitli zaman biçimbirimlerinin birbiri yerine kullanılmasıdır:

(128) a. *Ali hemen gelir.*

b. *Ali hemen geliyor.*

c. *Ali hemen gelecek.*

Yukarıdaki örneklerde geniş zaman ve şimdiki zaman biçimbirimleri gelecek zamanın yerini tutacak şekilde kullanılmıştır.

İstem nöbetleşmesi, bu çalışmada bir eylemin aynı bağlamda aynı anda iki farklı istemle kullanılmasını ifade etmek için kullanılmıştır. Diğer bir deyişle, eylem tarafından yönettiği katılanlar üzerine kodlanan durum işaretleyicileri, zaman zaman birinin yerine kullanılabilir. Yani eylemin sözdizimsel istem yapısı biçimbilgisel olarak birbirinin yerine geçebilen durum biçimbirimleriyle işaretlenebilmektedir. Bu durum hem Türkçenin tarihsel dönemlerinde hem ağızlarda hem diğer Türk dilleriyle Türkiye Türkçesi arasında hem ölçünlü Türkçedeki kimi eylemlerde hem de ölçünlü Türkçede yeni türevler olarak adlandırdığımız kimi yeni kullanımlarda ortaya çıkabilir. Türkçenin tarihsel dönemleri incelendiğinde kimi durum biçimbirimlerinin birbirinin yerine kullanılmasının Eski Türkçe ve Orta Türkçe dönemlerinde de görüldüğü, hatta aynı eylemlerin kimi zaman ölçünlü Türkçede de aynı istem nöbetleşmelerini sergiledikleri gözlemlenmektedir. Türk dilleri arasında da kimi durum biçimbirimlerinin birbiri yerine kullanılması yaygın bir durumdur. Bu durum; yani kimi eylemlerin istem çerçevelerinin nöbetleşmesi Demirci'ye göre hem tarihsel hem de dillerarası bir olgudur. Demirci, durum işaretleyen yapıların nöbetleşmesinin, Türkçe ve Türk Dilleri arasında yaygın olduğu kadar, bazı diğer Altay ve Ural dilleri arasında da yaygın olduğunu belirtir. Çok üzerinde durulmasa da bu durumun İngilizce gibi kimi yabancı dillerde de bulunduğunu belirtir (Demirci, 2007, s. 128).

Demirci, istem nöbetleşmesine bir Ural dili olan Fincenin Kuzey Batı ve Lapp ağızlarında da rastlandığını söylemektedir. Buna göre bu ağızlarda bulunma-ayrılma durum işaretleyicisi nöbetleşmesi görülmektedir. Yine bir Ural dili olan Krelia'nın Maaselka ağzında ise yer belirteçlerine gelen {+da} biçimbiriminin hem bulunma hem

ayrılma yerine kullanıldığı görülür. Bir Altay dili olan Moğolcada ise yönelme ve bulunma durumları aynı biçimlilikle işaretlenebilmektedir (Demirci, 2007, ss. 128-129). Moğolcanın bir ağzı olan Halha Moğolcasında bulunma durumu hem yönelme hem bulunma ifade etmektedir (Dashzeveg, 2014, s. 197).

Güneybatı Anadolu ağızlarında, özellikle Denizli ağzında, belirtme durumunun yönelme durumu, yönelme durumunun belirtme durumu yerine kullanımı ve bunun eşzamanlılığı hem geçmişte hem de günümüzde sıkça rastlanan bir durumdur. Bu ağızlarda bulunma durumu yerine yönelme durumu kullanıldığı da olur.

Dillerde her yapının olduğu gibi durum işaretleyen yapıların da belli bir sözlüksel kütüğü olmalıdır ve belli sınırlılıklar dahilinde bir anlamsal çerçevesi bulunmalıdır. Ancak nöbetleşmeler bu teoriyi çeşitli şekillerde işlevsiz bırakmaktadır. Bu kavram, durum işaretleyicilerinin birbirlerinin görev sınırlarına girmeleri olarak da açıklanabilir.

Johanson, genel olarak Türk dillerinde durum işaretleyicilerinin geniş bir işlev alanına sahip olduğunu belirtir. Buna göre Türkçede durum biçimbirimleri nicelik olarak azdır. Bu nedenle işlevsel olarak çeşitlilik gösterirler. Johanson, “basit, geniş işlev alanlarına sahip, aşırı ayrılaşmamış” durum sisteminin Türk dilleri için tipik olduğunu söyler. Ona göre bu sistem, çok az ayrımla pek belirgin olmayan ve oldukça genel ilişkileri gösterir. Örneğin bulunma durumu işaretleyicisi {+DA} tek başına Alm. “in, auf, bei” vb. ilgeçlerin üstlendiği işlevi üstlenir (Johanson, 2007, s. 44). Bu nedenle geniş bir anlam alanına sahip bu durum sisteminden yola çıkıldığına eylemlerin istemlerinin nöbetleşmesi de olağan bir sonuç olarak düşünülmelidir.

Türkçede istem nöbetleşmeleri beş ayrı başlık altında incelenecektir. Ancak kimi eylemlerin istem çerçevelerindeki nöbetleşmelerin hem Türkçenin tarihsel dönemlerinde hem diğer Türk dillerinde hem ağızlarda hem de ölçünlü Türkçede gözlemlenebildiği göz ardı edilmemelidir:

8.1. Türkçenin Tarihsel Dönemlerinde Görülen İstem Nöbetleşmeleri

Türkçede durum işaretleyicilerinin birbirleriyle nöbetleşmesi, dolayısıyla kimi eylemlerin sözdizimsel istem çerçevelerinin biçimbilgisel olarak aynı bağlamda iki

farklı durum biçimbirimiyle işaretlenmiş katılanlardan oluşması, Eski Türkçeden beri sıklıkla rastlanılan bir durumdur. Bu nöbetleşme Orhon Türkçesi döneminde çoğunlukla yönelme ve bulunma durumları arasında gerçekleşir.

(129) a. *kırkız bodunug u+da bastım* “Kırgız halkını uykuda bastım”(BK D27)

b. *kırkız bodunug u+da bastımız* “Kırgız halkını uykuda bastık” (KT D35)

c. *türgiş bodunug u+da bastımız* “Türgiş halkını uykuda bastık”(KT D37)

d. *kırkızıg u+ka bastımız* “Kırgızı uykuda bastık” (T27)

Yukarıdaki örneklerde *bas-* “baskın yapmak” eyleminin Kültigin ve Bilge Kağan Yazıtlarında (Tekin, 2010, ss. 60-63) bulunma durumuyla, Tunyukuk Yazıtında (Tekin, 1994, s. 13) ise yönelme durumuyla işaretlendiği görülmektedir. Bu, o dönemde *bas-* eyleminin istem çerçevesinin aynı bağlamda hem yönelme hem de bulunma durumunu kapsadığını göstermektedir. Ancak bu durum bir eylem için bir anlam ve bir istem çerçevesi kuralına aykırıdır. Bu durumun bahsi geçen yazıtlar arasındaki ağız farklılıklarına bir tanık olabileceğini düşünsek de bu iddiayı kanıtlayacak benzer örnekler bulamadık.

(130) ...*tabğaç ilt+(η)ä kılıntım* “Çin ülkesinde doğdum” (T1)

Tunyukuk batı yüzünde yer alan bu örnekte ise *kılın-* eyleminin bu bağlamdaki istemi bulunma durumu olduğu halde yönelme durumuyla işaretlendiği görülür.

Tekin, Orhon Türkçesinde yönelme ve bulunma durumunu *Orhon Türkçesi Grameri*'nde “verme-bulunma durumu” başlığı altında ele almıştır. Buna göre Tekin verme-bulunma başlığı altında bu durumun genellikle {+kA}, tekil birinci ve ikinci kişiden sonra {+A}, üçüncü kişi iyelik biçimbirimi alan sözcükler üzerine ise {+ηA} biçimbirimiyle eklendiğini belirtir (Tekin, 2003, s. 110). Orhon Türkçesindeki bu nöbetleşme örnekleri incelendiğinde yönelme durumunun bulunma durumuyla nöbetleşmesinin en çok yer, zaman ve yaş belirten örneklerde olduğu görülür. Buna göre eylem bir yaklaşma ya da yönelme anlamı taşıyorsa ve katılan eylemin kendisine doğru işlendiğini belirten bir nesneyse yönelme durumu kendi işlevinde kullanılmıştır:

(131) a. *kagan+ka kırkız boduni içikdi* “Kırgız halkı kağana tabi oldu” (T28)

b. *äbin+ä kirtäçi sän* “evine gireceksin” (BK K14)

Eylemin gerçekleşme amacını veya kimin yararına işlendiğini gösteriyorsa yine kendi işlevinde kullanılmıştır:

(132) a. *nä kagan+ka işig küçüg birür män* “Hangi kağana hizmet ediyorum?” (KT D9)

b. *[tabğaç] kağan+ta bädizçi kälürtüm* “Çin kağanından resimci getirdim.”

(KT G12)

Eylemin meydana geldiği ya da işlendiği yeri belirtiyorsa hem kendi işlevinde gerçekleşebilir hem bulunma durumuyla nöbetleşebilir:

(133) a. *...tabğaç ilı+(η)ä kıluntım* “Çin ülkesinde doğdum” (T1)

b. *bu taş+ka bu tam+ka kop yollug tigin bitidim* “bu taşlara ve bu duvarlara

yazıları hep (ben), Prens Yollug, yazdım.” (KT GD)

İlk örnekte yönelme durumu bulunma durumuyla nöbetleşmiş, ikinci örnekte ise kendi işlevinde kullanılmıştır.

Eylemin meydana geldiği zamanı veya eylemin işlenme süresini belirtiyorsa daima bulunma durumu ile nöbetleşmiştir:

(134) a. *yazı+(η)a oguz tapa sülädim* “(o yılın) ilkbaharında Oğuzlara doğru sefer ettim” (BK D31-32)

b. *bir yıl+ka dört yolı süñüşdüm* “bir yılda dört kez savaştım” (BK D30)

İlk örnekte eylemin işlendiği zaman, ikinci örnekte ise eylemin işlenme süresi gösterilmiştir. Ancak bu yapıların seçimlik istemler olduğu gözden kaçmamalıdır.

(135) *[tabğaç] kağan+ta bädizçi kälürtüm* “Çin kağanından resimci getirdim.”
(KT G12)

Yukarıdaki örnekte bulunma durumu ayrılma durumu işlevinde kullanılmıştır. Bu durum Orhon Türkçesi dönemi için yaygındır. Tekin bu durumu “bulunma-çıkma

durumu” başlığı altında ele alır. Bu durumun ünlüyle biten gövdelerle /r, l, n/ dışındaki ünsüzlerden biriyle biten kök ve gövdelere {+dA}, /r, l, n/ ile biten kök ve gövdelerden sonra ise {+tA} biçiminde geldiğini söyler (Tekin, 2003, s. 113).

Orhon Türkçesinde, bu durum altında verilen örnekler incelendiğinde bulunma durumuyla işaretlenen yapı eylemin meydana geldiği ya da işlendiği yeri gösteriyorsa bulunma durumunun kendi işlevinde kullanıldığı görülür:

(136) *kara köl+tä süñüşdümüz* “kara gölde savaştık” (KT K 2)

Eylemin başlangıç noktasını ifade ediyorsa ayrılma durumuyla nöbetleşir:

(137) *(tabgaç) kagan+ta bädizçi kälürtüm* “Çin imparatorundan sanatçılar getirttim” (KT G12)

Bir karşılaştırma bildiriyorsa ayrılma durumuyla nöbetleşir:

(138) *ötügen yış+da yig idi yok ärmiş* “Ötüken dağlarından daha iyi bir yer asla yok imiş” (KT G4)

Orhon Türkçesi döneminde bugünkü ayrılma durum işaretleyicisi {+DAn}, {+tAn} olarak karşımıza çıkar, ancak bu biçimbirim o dönemde yeni kullanıma girmiştir ve çok seyrek olarak kullanılır (Tekin, 2003, s. 113). Bu nedenle bu dönemde ayrılma durumunun bulunma durumuyla nöbetleşmesi oldukça olağan ve açıklanabilir durumdur. Çünkü bulunma durumunun anlamsal çerçevesi o dönemde henüz ayrılma durumu ifade eden işlevleri de bünyesinde barındırmaktadır.

Yönelme durumunun bulunma durumuyla nöbetleşmesi Uygur Türkçesi döneminde de devam etmektedir:

(139) a. *ol kam köñlin+ge inçe sakıntı* “O büyücü gönlünde şöyle düşündü” (Manich. Er., III, 41-42)

b. *körü yükündüm ıduklar izi kutluğ yir orunlar+ka* “Kutsallar izini kutlu yerlerde saygıyla gördüm” (Biogr. Hts., 210-212)

Eraslan, Eski Uygur Türkçesi Gramerinde “bulunma-çıkma hali” başlığı altında bulunma durumu biçimbiriminin Orhon Türkçesinde olduğu gibi Uygur Türkçesinde de bulunmanın yanı sıra ayrılma da ifade ettiğini belirtir (Eraslan, 2012, s. 145). Bu dönemde de müstakil ayrılma durumu biçimbirimi henüz yaygınlaşmadığından bulunma durumunun çoğu zaman ayrılma durumunun işlevini de yerine getirdiği görülmektedir. Biçimbirimin yaygınlaşması Uygurca döneminin sonlarına doğru olur ve ayrılma durumu bulunma durumunun ayrılma işlevini üstlenir:

(140) a. *kimniñ burun+ta qan önser, tıdu umasar...* “Kimin burnundan kan aksa ve mani olamasa...” (HK II, 2-10)

b. *Uluğ idiz yirler+tin sikriyür* “Çok yüksek yerlerden aşağı sığıyor”

(Eraslan, 2012, s. 151)

Bulunma durumunun ayrılma durumuyla nöbetleşmesi Karahanlı Türkçesi döneminde de devam eder. Karahan, Orhon Türkçesinde hem bulunma hem ayrılma işlevini ifade eden {+DA} biçimbiriminin bu işlevini {+DIn} biçimbirimiyle paylaşmasının zamanla {+DA}'nın işlevini azalttığını ve yeni biçimbirimin işlekliliğini arttırdığını belirtmiştir (Karahana, 1999, s. 605):

(141) *şeker+de tatlılık kavuk yür maña* “kepek yemeği benim için şekerden daha tatlıdır” (KB 4768)

Eski Anadolu Türkçesinde yaygın görülen durum biçimbirimi nöbetleşmelerinden biri belirtme-yönelme durumu nöbetleşmesidir. Özellikle *bin-* eylemi bu dönemde birçok araştırmacının dikkatini çeken bir istem yapısına sahiptir. Özellikle *at* nesnesiyle kullanıldığında Orhon Türkçesinde ve Karahanlı Türkçesinde sıfır biçimcik ya da belirtme durumu isteyen bu eylem, Eski Anadolu Türkçesinde hem *at+Ø bin-* şeklinde sıfır biçimcikle işaretlenmiş hem *at+ı bin-* şeklinde belirtme durumuyla işaretlenmiş hem de *at+a bin-* şeklinde yönelme durumuyla işaretlenmiştir. Bu, o dönemde bu eylem çerçevesinde hem yalın, durum hem belirtme durumu hem de yönelme durumunun birbiriyle nöbetleştiğini göstermektedir. Kimi zaman aynı metin içerisinde kimi zaman aynı döneme ait farklı metinlerde bu nöbetleşmenin örnekleri tespit edilebilmektedir:

(142) a. *üçünç yigen silig begiñ kedimlig torug at+Ø binip tegdi* “Üçüncü olarak Yiğen Siliğ Bey’in giyimli doru atına binip hücum etti.” (KT D33)

b. *ekinti işbara yamtar boz at+(ı)g binip tegdi* “İkinci olarak İşbara Yamtar’ın boz atına binip hücum etti” (KT D33)

c. *atı+n mindi kelti kapuğka tüşüp* “Atına bindi, gelip kapıya indi” (KB 576)

d. *yil ayaklu at+Ø bindi* (FBS, 32b-6)

e. *tavla tavla şahbaz atları+(n)ı bindiler* (DK D, 38-6)

f. *on altı biñ kara tonlu kâfir at+a bindi* (DK D, 127-4/5)

Bu örneklerdeki durum bugün ölçünlü Türkçede de *bin-* eyleminin istem çerçevesinde görülen nöbetleşmenin daha Eski Anadolu Türkçesi döneminden beri var olduğunu göstermektedir. Özkan, Eski Anadolu Türkçesinde bu eylemin biçimbilgisel istemindeki nöbetleşmeyi dönem içerisinde değerlendirerek kimi zaman aynı “lehçe ve ağızda” eylemlerin durum biçimbirimli tamlayıcılarının; bizim tercih ettiğimiz terimle biçimbilgisel istemlerinin ikili kullanımlarına; diğer bir deyişle nöbetleşmesine rastlamanın mümkün olduğunu belirtir. Ona göre sözdizimsel istemin ve biçimbilgisel istemin değişmesi “bir anlam ve dönem farklılığı meydana getiriyorsa” eylemin istem değiştirmesi olarak algılanmalıdır (Özkan, 2011, ss. 523-524). Ancak biçimbilgisel istemin nöbetleşmesi eylemin artık farklı bir istem çerçevesine gereksinim duyduğunu göstermektedir. Bu nedenle belli bir dönem içerisindeki nöbetleşmeleri istem değiştirmenin de ilk aşaması olarak görmek gerekmektedir. Karahan, bir dildeki bir eylem ve istemi arasındaki ilişkinin şeklinin ve niteliğinin o dilin konuşurları tarafından belirleneceğini söyler ve özellikle *at+ı bin-/at+a bin-* yapılarındaki istem nöbetleşmesini ve bunların çeşitli ağız ve lehçelere göre farklılık göstermesini o dilin konuşurlarının eylem-istem ilişkisini algılayışlarındaki düşünce farklılığından kaynaklandığını belirtir (Karahan, 1997, s. 212). Günümüzde eylemin biçimbilgisel istemi çoğunlukla yönelme durumu istemektedir. GTS’de de eylemin istemi yönelme durumu olarak verilmiştir. Bu eylemin sergilediği istem nöbetleşmesine sonraki bölümlerde tekrar değinilecektir.

buluş- “buluşmak, karşılaşmak” eylemi de Eski Anadolu Türkçesinde istemi nöbetleşen eylemlerden biridir. O dönemde bu eylemin katılanları hem yönelme durumu hem de araç durumuyla işaretlenmiştir:

(143) a. *beyrek adlu bir yigid+e buluşmaduñ mı* (DK D, 104-5)

b. *Bégler kardaş uğrına depegöz+ile buluşuram* (DK D, 224-5/6)

buluş- eylemi EDPT’de *bul-* eyleminin işteş şekli olarak ele alınmış ve “beraber bulmak (birşeyi, Bel.), birbirini bulmak” gibi anlamları verilmiştir (Clauson, 1972, s. 345). Bu durumda Clauson’un işaret ettiği anlamın isteminin de belirtme durumuyla işaretlenmesi gerekir. Arslan Erol ise sözcüğün Eski Anadolu Türkçesindeki temel “buluşmak” anlamından hareketle “karşılaşmak, kavuşmak, rastlamak” gibi yeni yeni anlamlar kazandığını belirtmiştir (Arslan Erol, 2008, s. 223). Eylemin farklı biçimbilgisel istemlerinin olması, yani isteminin dönem içerisinde nöbetleşmesi bu yeni anlamların bir getirisi olarak algılanmalıdır. Zamanla tek taraflı yapılan bir eylem gibi görülen bu yapının “karşılıklı ya da birlikte yapılma” anlamı yaygınlık kazanmış olmalıdır. Günümüzde de bu eylemin istemi araç (birliktelik) durumuyla işaretlenmektedir.

Eski Anadolu Türkçesinde durum işaretleyicilerinin birbirleriyle nöbetleşmesi oldukça yaygındır. Gülsevin, Eski Anadolu Türkçesinde birçok durum işaretleyicisinin birbiriyle nöbetleştiğini tespit etmiş ve örnekler vermiştir. Hangi durum işaretleyicilerinin birbiriyle nöbetleştiği, daha iyi anlaşılması açısından aşağıdaki tabloda gösterilmiştir (Gülsevin, 1997, ss. 21-58):

Durum	<i>Nöbetleştiği Durumlar</i>
Yalın Durum	1. İlgi Durumu, 2. Belirtme Durumu 3. Yönelme Durumu 4. Ayrılma Durumu
İlgi Durumu	1. Yalın Durum 2. Belirtme Durumu, 3. Yönelme Durumu 4. Ayrılma Durumu
Belirtme Durumu	1. Yalın Durum 2. Yönelme Durumu 3. Ayrılma durumuyla
Yönelme Durumu	1. İlgi Durumu 2. Belirtme Durumu 3. Ayrılma Durumu 4. Araç Durumu
Bulunma Durumu	1. Yalın Durum 2. Belirtme Durumu 3. Yönelme Durumu 4. Ayrılma Durumu 5. Araç Durumu
Ayrılma Durumu	1. Yalın Durum 2. Yönelme Durumu 3. Bulunma Durumu

Tablo 4: Eski Anadolu Türkçesinde Birbiriyle Nöbetleşen Durum İşaretleyicileri

Faruk Kadri Timurtaş, Eski Anadolu Türkçesinde belirtme durumu-yönelme durumu, yönelme durumu-bulunma durumu, ayrılma durumu-bulunma durumu nöbetleşmesinin mümkün olduğunu ifade etmiştir (Timurtaş, 1985, s. 436). Erdem ise Eski Anadolu Türkçesinde kimi düzensiz istem nöbetleşmelerinin bulunduğunu; ancak bunların aksine bu dönemde özellikle *bin-*, *söyle-* ve *başla-* eylemlerinin istemlerinin düzenli bir belirtme-yönelme durumu nöbetleşmesi sergilediğini söyler (Erdem, 2004, s. 953). Erdem sözkonusu eylemlerin ilk dönemde belirtme durumu isterken daha sonra yönelme durumu istemeye başladığını ifade etmiştir (Erdem, 2004, s. 957):

(144) a. *başlaya imam namaz+ı* (NHT 133b-2)

b. *her bir kişi kim bir iş+e başlaya evvel anuñ bünyādın kıtur* (KE 2b-5)

(145) a. *ağ şakallu kocanuñ ağı+n sögdi* (DK D, 100-5)

b. *menüm ağızım+a sögüp-durur-idüñ doyamadum* (DK D, 19-6)

evlen- eylemi de istem nöbetleşmesi açısından ilginç bir görünüm sergilemektedir. DLT’de *evlen-* eyleminin “ev edinmek, ev sahibi olmak” anlamının istemi, verilen örnekte belirtme durumuyla işaretlenmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 117). “eş olarak almak” anlamında ise biçimbilgisel istemi belirtilmemiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 384). EDPT’de ise sözcüğün “ev edinmek” anlamının yanı sıra “genellikle erkekler için evlenmek” (Clauson, 1972, s. 11) anlamı da verilmiştir ve her iki durumda da eylem yönetim çerçevesinde belirtme durumuyla işaretlenmiş seçimlik bir katılan; yani seçimlik bir dolaysız nesne istemektedir. Bugün ise dünya algısının değişmesi eylemin anlam çerçevesini genişletmiş ve yalnızca erkeğin değil; erkek ile kadının evlendiği, diğer bir deyişle eylemin birliktelik esasına göre yapıldığı fikri gelişmiştir. Bu sebeple günümüzde bu eylem istem çerçevesinde araç durumu (birliktelik) eylem araç durumuyla işaretlenmiş bir katılan istemektedir.

(146) a. *ol bu ew+(n)i evlendi* (DLT 134)

b. *a+(n)ı (...) evlenem* (FBŞ 10b-3)

c. *Ali Ayşe ile evlendi.*

8.2. Türkçenin Ağızlarında Görülen İstem Nöbetleşmeleri

Ağız alanlarında da durum biçimbirimlerinin birbiri yerine kullanıldığı, diğer bir deyişle eylemin katılanlarına yüklediği durum işaretleyicilerinin birbiriyle nöbetleştiği görülür. Bu nöbetleşmenin sebebi istemi değiştiren anlamsal ya da biçimbilgisel süreçlerle ilgili değildir. Bu nöbetleşmeler eylemin anlamında bir değişiklik yaratmazlar; ancak biçimbilgisel istem çerçevesini değiştirmiş olurlar.

Türkçenin Batı Anadolu ağızları olarak adlandırabileceğimiz Balıkesir, Denizli, Kütahya, Manisa, Muğla ve Uşak ağızlarında belirtme durumuyla yönelme durumunun nöbetleşmesi yaygın bir özelliktir. İlker, özellikle Manisa ağızında bu durumun neredeyse kurallı olarak görüldüğünü ifade eder ve buna bağlı olarak yöre ağızlarını “belirtme ve yönelmeyi birbiriyle değiştirenler ve değiştirmeyenler” olarak ikiye ayırır (İlker, 2013, s. 634).

Bu ağızlardaki belirtme ve yönelme durumu nöbetleşmesi birçok araştırmacının dikkatini çekmiştir. Gülensoy, Kütahya ve yöresindeki ağızlarda belirtme durumunun çoğu zaman yönelme durumuyla karıştığını belirtmiştir (Gülensoy, 1988, s. 80).

Korkmaz, ağızların bazı eskicil şekilleri devam ettirdiğini ve koruduğunu, bu nedenle ağızlarda görülen kimi nöbetleşmelerin Türkçenin eski dönemlerinden bazı özelliklerin ağızlara aktarılması nedeniyle gerçekleştiğini belirtir: bulunma-ayrılma durumu nöbetleşmesi gibi. Manisa, Soma, Denizli, Çivril, Tavas, Aydın ve yöresi ağızlarında düzenli bir belirtme ve yönelme durumu nöbetleşmesi olduğunu, diğer bir deyişle ölçünlü Türkçeye göre belirtme durumuyla işaretlenmesi gereken yapıların yönelme, yönelme durumuyla işaretlenmesi gereken yapıların ise belirtme durumuyla işaretlendiğini belirtmiştir (Korkmaz, 1995, s. 222). Kimi durumlarda da durum biçimbirimlerinin nöbetleşmesini “birbirlerinin görev sınırlarına girme”; yani bir ad durum biçimbiriminin bazen bir başka ad durum biçimbiriminin yerini tutabilmesi olarak açıklar ve bu durumun özellikle “fiillerin rejimi” olarak adlandırdığı istemle ilgili olduğunu belirtir ve şu örnekleri verir (Korkmaz, 1995, ss. 222-224).

(147) *Dede+(η)i aydōrem mi* “Dedene söyleyiverem mi?” (yönelme-belirtme durumu nöbetleşmesi)

(148) *Derdim+e eşme benim* “Derdimi eşme benim” (belirtme-yönelme durumu nöbetleşmesi)

Korkmaz, bu nöbetleşmelerin o bölgenin kendi ağız yapısındaki değişme ve gelişmelerin bir sonucu olarak mı gerçekleştiğini, yoksa diğer bölgelerin ağızlarında da görülen nöbetleşmelerle ortak bir sebebe mi işaret ettiğini sorgular. Bu bir sesbilgisi olayı mıdır, yoksa bir biçimbilgisel gerçekleşme midir? Yoksa eylemlerin farklı anlamlarla kullanılmasıyla meydana gelen bir istem değişmesi midir? Ona göre bu durum biçimbirimlerin görev sınırı ve görev aktarımlarıyla açıklanamaz, dolayısıyla bir biçimbilgisi sorunu değildir (Korkmaz, 1995, ss. 223-225). Örneğin Rize ağızlarındaki nöbetleşmeleri geçişli eylemin geçişsiz ya da geçişsiz eylemin geçişli olarak algılanmasına bağlar ve bu fikirden hareketle bu tür nöbetleşmeleri istemin değişmesi olarak ele alır (Korkmaz, 1995, s. 226). Ancak biz bu nöbetleşmelerin istem değişmesi olduğu konusunda Korkmaz’la aynı fikirde değiliz. Nöbetleşmelerin istem değiştirme olarak algılanması için eylemlerin anlamlarının değişmesi ya da çeşitlenmesi gerektiği

kanaatindeyiz. Bu nöbetleşmeler elbette sözdizimiyle ilgili ve sözdizimi üzerinde etkileri olan bir yapı sergilemektedir fakat ögelerin işlevini değiştirmez. Yalnızca, nesnenin Türkçede sadece sıfır biçimcik ya da belirtme durumuyla işaretlendiği tezini çürüten bir nitelik gösterir.

Korkmaz, Batı Anadolu ağızlarındaki nöbetleşmeleri ise bölge ağızlarının ünlü daralması olayına yatkın olmasıyla açıklar. Bu nedenle bölgedeki {+A} yönelme durumu biçimbiriminin yoğun daralma eğiliminin bir sonucu olarak {+X}'e değiştiğini, bu kullanımın yaygınlaştığını ve eskicil bir özellik olarak günümüzde de korunduğunu belirtir (Korkmaz, 1995, ss. 227-228).

Korkmaz, belirtme durumunun {+A} ile işaretlenmesinin sebebine ise ağız bölgesinin kendi yapısı içerisinde bir çözüm getirilemeyeceğini, bu nedenle Türkçenin tarihsel dönemlerine gidilmesi gerektiğini belirtir. Eski Türkçedeki {+Xg} belirtme durumu biçimbiriminin bağlama ünlüsünün Mani metinlerinde /a, e/ biçimini alabileceğini belirtir. Bu durumda biçimbirim *+ag/+eg* varyantı da olacaktır. Eski Türkçenin *n* ağzında görülen ve çok da yaygın olmayan bu biçimin *+ag/+eg>+a/+e* gibi bir değişme geçireceğini ve bu biçimin de Batı Anadolu ağızlarında korunmuş olabileceğini belirtir. Sonuç olarak Korkmaz, bu ağızlardaki belirtme-yönelme durumu nöbetleşmesinin hem sesbilgisel hem de biçimbilgisel bir durum olduğu sonucuna varmıştır (Korkmaz, 1995, ss. 229-230).

Gürer Gülsevin, Uşak ağzında belirtme durumunun zaman zaman yönelme durumu yerine kullanıldığından bahseder. Bu durum için üç sebep öne sürüldüğünü belirterek Korkmaz'ın yukarıda verdiği görüşlerini sıralar. Bu nöbetleşmenin sebebi bir görüşe göre Eski Uygur Türkçesindeki {+Ag} belirtme durumu işaretleyicisinin ağızlarda devam etmesi, ancak biçimbirim sonundaki /g/'nin bir süre sonra düşmesidir. İkinci görüşe göre bu nöbetleşme, eylemlerin istem değiştirmesi ile ilgilidir. Üçüncü görüş ise ünlü daralmasıyla ilgilidir. Buna göre belirtme-yönelme durumu nöbetleşmesi görülen köylerde diğer köylerde rastlanmayan bir ünlü daralması gözlemlenmiştir. Bu nöbetleşmenin görüldüğü kısımda yalnızca belirtme-yönelme durumu nöbetleşmesi olmaktadır. Yönelme-belirtme durumu nöbetleşmesi ise yok denecek kadar azdır. Bu nedenle Gülsevin, Uşak yöresi ağızlarındaki belirtme-yönelme durumu nöbetleşmesini bu üçüncü sebebe bağlamaktadır (Gülsevin, 2002, s. 86).

Ahmet Buran, kimi ağızlarda belirtme ve yönelme durumu arasındaki görülen nöbetleşmenin sebebini Eski Türkçedeki {+Ag} belirtme durumu biçimbiriminin bu ağızlarda korunmasına bağlar. Bu biçimbirimin Eski Anadolu Türkçesi döneminde de devam ettiğini belirtir. Ancak istem konusuna da dikkat çekerek kimi eylemlerin hem belirtme hem yönelme durumu isteyebileceğini belirtir (Buran, 1996, ss. 124-125).

Ayşe İlker ise bahsi geçen nöbetleşmelerin yukarıdaki araştırmacıların öne sürdüğü sebeplerden farklı bir sebebe dayanıp dayanmadığını araştırmıştır. Özellikle Manisa ağızları üzerine yaptığı çalışmada, bu yöre ağızında belirtme-yönelme durumu değişmesinin 90'a yakın, yönelme-belirtme durumu nöbetleşmesinin ise 60'a yakın eylemin yönetim çerçevesinde görüldüğünü tespit etmiştir. Bu eylemlerin büyük kısmının iş ya da hareket gösteren ve maddi süreçte yer alan eylemlerle, soyut süreçleri ifade eden düşünme-anlama eylemleri ve sözel eylemler olduğunu belirtir. Ölçünlü Türkçede belirtme durumu isterken Manisa ağızında yönelme durumu, ölçünlü dilde yönelme durumu isterken ilgili ağızda belirtme durumu isteyen eylemleri *aç-*, *al-*, *bağla-*, *dök-*, *götür-*, *koy-*, *sor-*, *sür-* ve *ver-* olarak belirler (İlker, 2013, s. 637). İlker'in verdiği örneklerden aslında yönelme durumu isteyen fakat bu ağızda belirtme durumuyla işaretlenen örneklerden bir kısmının birincil ilgeçlerin istem çerçevelerinde de aynı durumu sergilediği görülür.

İlker, bu eylemlerin yüklem olduğu tümcelerde çeşitli yerine koyma testleri uygular ve ilgili eylem bir süreç eylemiyse yerine aynı süreci anlatan başka bir eylem, bir duyu eylemiyse yerine başka bir duyu eylemi getirir ve yerine koyduğu eylemle de tümcelerin dilbilgisel olduğu sonucuna varır. Daha sonra bu eylemlerin yönetici olduğu tümcelerin derin yapılarını kurgulamaya çalışır. Kurguladığı derin yapı biçimlerinden hareketle tümcelerin derin yapılarındaki eylem-istem ilişkisinin yüzey yapıya yansıyandan daha ayrıntılı ve geniş olduğunu, ancak yüzey yapıya aktarım sürecinde bunlardan bazılarının "kaybolduğunu/eksildiğini/boşaldığını" belirtir (İlker, 2013, ss. 641-643). Diğer bir deyişle eylemin sözlüksel kütüğü yüzey yapıya aktarılırken sözdizimsel yapıda bazı katılanlar ortaya çıkmamış ve biçimbilgisel olarak işaretlenmemiştir. Bu eylemler birden fazla istemi olan eylemlerdir.

İlker, aynı nitelikteki eylemlerin konuşurun zihin yapısında birbirinin ardına veya yanına kodlandığına dair bir sav öne sürer. Bu nedenle bu eylemlerin derin yapılarında

farklı bir istem çerçevesi varsa bile bunların yüzey yapıda işaretlenmesinde birinin isteminin diğeri için kullanılabileceğini savunur. Derin yapıda eylemlerin istemlerinin dolu olduğunu; yani derin yapıdaki eylemlerin doymuş eylemler olduğunu, ancak yüzey yapıya geçerken bu istemlerde bir boşalma olduğunu belirtir ve bunun zihinde yerleşmiş biçimbilgisel ögelerin birbiri üstüne taşınması ve birleşmesi nedeniyle olduğunu kaydeder. Örneğin *söyle-* eylemi, eylemi gerçekleştiren bir varlığın dışında başka bir varlığı daha gerektirmektedir. Bu nedenle bu varlığı ifade eden katılanı işaretlemesi gereken yönelme durumu biçimbiriminin nesne üzerine taşınması ve bu nedenle de nesnenin alması gereken belirtme durumunun boşa düşmesinin söz konusu olduğunu belirtir (İlker, 2013, ss. 643-644). Tümcede eylemle öznenin arası açıldıkça ve araya diğör ögeler ve eklentiler vb. girince istemlerin birbiri üzerine taşınması sözkonusu olabilir. İlker, bu durumu aynı zamanda dildeki en az çaba yasasına bağlamaktadır (İlker, 2013, ss. 643-644). Türkçe gibi yalın-belirtme tipi dillerde katılanların aşamalı yapısının *ÖZNE (1. Katılan) > DOLAYSIZ NESNE (2. Katılan) > DOLAYLI NESNE (3. Katılan)* biçiminde sıralandığını belirtmiştik. Bu eylemler de buna bağlı olarak asıl anlamlarıyla ikinci katılan olarak belirtme durumu isterler. Sonrasında eylemin anlamsal çerçevesinin genişlemesi ya da değişmesi sonucu yönelme durumu da istem çerçevelerine girmiştir.

Sonuç olarak İlker, ağızlarda belirtme-yönelme durumu nöbetleşmesini hem eylemin belirttiği sürecin tipine hem bu bağlamda diğör eylemlerle ilişkisine hem de dolaylı ve dolaysız nesnelerin aldığı durum işaretleyicilerinin birbiri üzerine taşınmasına ve derin yapıdaki ayrıntılı istem yapısının yüzey yapıya taşınırken aşınmasına ve eksilmesine bağlar (İlker, 2013, s. 646).

Konuyla ilgili son yıllarda ortaya konulan bir görüş ise Karahan'a aittir. Karahan, Batı Anadolu ağızlarındaki belirtme-yönelme durumu nöbetleşmesini, ünlü daralması ve ünlü genişlemesi olmak üzere iki basamaklı bir nöbetleşme olarak nitelendirir. Buna göre, istemin yönelme yerine belirtme durumuyla işaretlenmesi yöre ağızlarında yoğun bir şekilde görülen ünlü daralması eğilimiyle ilgilidir. Karahan, istemin belirtme durumu yerine yönelme durumuyla işaretlenmesinin ise "konuşurun ölçünlü dile aykırı kullanımlarını düzeltme çabası ile yanlış düşmesi" olarak tanımlanan *aşırı düzeltimin* (hypercorrection) bir sonucu olduğunu öne sürmektedir (Karahan, 2015, ss. 64-65).

Biz ise İlker'inkine yakın bir görüş olarak bu eylemlerin derin yapıda mantıksal olarak çiftgeçişli eylemler olduğunu düşünüyoruz. Yani bu eylemlerin derin yapıdaki mantıksal istem çerçevelerinde birinci katılan olarak özne, ikinci katılan olarak dolaysız nesne ve üçüncü katılan olarak bir dolaylı nesne olduğu fikrindeyiz. Ancak dilin doğası gereği bu üçüncü nesne belirtme durumuyla işaretlenememekte ve yönelme durumuyla kodlanmaktadır. Konuşur aslında sezgisel olarak bu iki yapının aynı işlevde olduğunu bildiğinden kimi zaman bu iki yapı birbiri üzerine taşınabilir veya nöbetleşebilir. Diğer bir deyişle Türkçe üzerine yazılan dilbilgisi kitaplarında Türkçenin nesneyi yalın durumla ya da belirtme durumuyla işaretlediği ifade edilir. Ancak Türkçede nesne yönelme durumuyla da işaretlenebilir. Zamanla bu iki nesne durumu birbiri içerisine geçmiş olabilir.

Doğu Karadeniz ağızlarında da istem nöbetleşmelerinin oldukça yaygın görüldüğü kaydedilmiştir. Günay, Rize ağızlarında görülen belirtme-yönelme durumu nöbetleşmesinin aslında geçişli olan *çağır-*, *davet et-*, *al-*, *dişle-*, *tamir et-* gibi bazı eylemlerin geçişsizmiş gibi kullanılmış olmasına bağlar, bunu “arızî” bir durum olarak nitelendirir ve şu örnekleri verir (Günay, 1978, s. 110):

(149) *On+a ç'ağurāyim* “Onu çağırayım”

(150) *Enişte+(y)e dağvet eder* “Damadı davet eder”

Kimi eylemlerin yönelme yerine belirtme durumu istemesini ise geçişsiz *bak-*, *yan-*, *yedir-*, *içir-*, *ağla-*, *bin-*, *iliş-* vb. bazı eylemlerin geçişli olarak kullanılmasıyla açıklar ve aşağıdaki örneklerle tanıklar (Günay, 1978, s. 110):

(151) *Ya bi bak o+(n)i* “Ya bir bak ona”

(152) *Ben+i ağladunuz mi* “Bana ağladınız mı”

(153) *Eşeğ+i biner gider* “Eşeğe biner gider”

Yönelme ve bulunma durumu nöbetleşmesi ise Karadeniz ağızları için ağızları bölgelere ayırmada kullanılan bir ölçüttür. Doğu Karadeniz bölgesinde ölçünlü Türkçeye göre bulunma durumu yerine yönelme durumu kullanılması oldukça yaygın bir özelliktir. Hem Günay hem de Brendemoen bu özelliği, inceledikleri yöre ağızlarını bölgelere ayırmada birer ölçüt olarak kullanmışlardır. Brendemoen'un Trabzon ağızlarını bölgelere ayırmak için kullandığı ölçütlerden bir tanesi bu nöbetleşmedir (Brendemoen,

2004). Günay ise Rize ağzının I. ve II. bölgelerinin (İyidere ve Çayeli civarı) bu nöbetleşmeyi azımsanmayacak derecede gösterdiğini belirtir (Günay, 1978, ss. 110-111):

(154) *Evel bahar, yaz āyi+(n)da ne kaldı* “Evvel bahar, yaz ayına ne kaldı?”

(155) *Ben bu+(n)da eşeği duşurmuşim* “Ben buraya eşeği düşürmüşüm”

Aynı *Türkçe Sözlük*'te olduğu gibi ağız sözlüklerinde de eylemlerin ve istem potansiyelini koruyan diğer sözcüklerin istemlerine ve varsa istem değiştirmelerine ya da istem nöbetleşmelerine yer verilmesi hem ağızları bölgelere ayırmada hem ağızlararası karşılaştırmalı çalışmalar yapmada hem de Türkiye Türkçesi ve Türkçenin tarihsel dönemleriyle ağızlar arasındaki bağlantıları ortaya koymada faydalı olacaktır.

8.3.Ölçünlü Türkçede ve Ölçünlü Türkçenin Yeni Türetimlerinde Görülen İstem Nöbetleşmeleri

Aynı Türkçenin tarihsel dönemlerinde ve ağızlarda olduğu gibi ölçünlü Türkçede de kimi eylemlerin biçimbilgisel istemleri nöbetleşebilmektedir.

Bugün *at* nesnesiyle kullanılan *bin-* eylemi Türkçenin tarihsel dönemlerinde olduğu gibi istem nöbetleşmesinin en sık görüldüğü yapılardan biridir. Erdem, *bin-*, *söv-* ve *başla-* eylemlerinin biçimbilgisel istem çerçevesindeki belirtme-yönelme durumu nöbetleşmesinin, Türk dillerindeki durumunu ele aldığı çalışmasında, tarihsel dönemlerde olduğu gibi diğer Türk dillerinde de belirtme-yönelme durumu nöbetleşmesi sergileyen bu tür eylemlerin nesneleriyle olan dilbilgisel ilişkilerinin farklı olduğunu belirtir. Buna göre bu eylemlerin nesneleri hem tarihsel dönemlerde hem de diğer Türk dillerinde belirtme ya da yönelme durumuyla işaretlenmektedir. Ancak katılanlarının anlamsal rolleri değişmemektedir. Bu eylemlerin istedikleri nesnelere geniş anlamda bir HEDEF rolüne işaret ettiği görülmektedir (Erdem, 2015, s. 168). Genel anlamda belirtme durumuyla işaretlenen dolaysız nesnelere işten doğrudan etkilenen nesne ya da varlıkları, yönelme durumuyla işaretlenen nesnelere işten doğrudan etkilenmeyen nesne ve varlıkları ifade ederler. Bu bağlamda dolaysız nesnelere özne ile beraber tümcenin öz (core) yapılarını kapsar. Eylemin bildirdiği işten doğrudan etkilenmeyen ve genellikle yönelme, bulunma ve ayrılma durumlarıyla işaretlenen

dolaylı nesnelere ise tümcenin dış (periphery) katılanları olarak görülür. Erdem, dillerde belirtme durumuyla işaretlenmiş HEDEF rolleri olabileceği gibi yönelme durumuyla işaretlenmiş KONU rolleri de olabileceğini belirtir (Erdem, 2015, s. 170).

(156) a. *Ali at+Ø bindi.*

b. *Ali at+ı bindi.*

c. *Ali at+a bindi.*

at+Ø bin- yapısı, *at+ı bin-* ya da *at+a bin-* biçiminin nesne geçişmesine uğramış halidir. İstemi değiştiren biçimbilgisel bir süreç olan nesne geçişi, yüklem hemen solunda bulunan sıfır biçimcikle işaretlenmiş dolaysız nesnenin yüklem geçişmesini ya da diğer bir deyişle yüklemle birleşme eğilimini ifade eder. Bu durum nesne ile yüklem birleşme ya da deyimleşme sürecinde olduğuna; ancak bu sürecin henüz tamamlanmadığına işaret eder. Nesne geçişmesine uğramış yapılarda nesne ve yüklemi saptamak kolaydır; fakat sözdizimi içerisindeki işlevlerini belirlerken iki ayrı öge olarak ele almak zordur. Sebzecioğlu, bu durumun sözlüksel bir boyutu olmasa bile, diğer bir deyişle ortada gerçek bir birleşik sözcük olmasa bile, tümcede işlevler belirlenirken tüm yalın durumdaki nesnelere yüklemle beraber ele alınması gerektiği gibi bir çıkarıma neden olabileceğini belirtir. Bu sorunun ise Türkçenin hem özne hem de nesne yalın durumdayken nesneyi konumsal olarak yüklemle yaklaştırdığı ve aynı zamanda nesnenin yüklendiği yalın durumu silerek nesneyi eyleme birleştirdiği açıklamasıyla çözülebileceğini belirtir (Sebzecioğlu, 2016, s. 203). *at+Ø bin-* biçiminin İngilizcede yalın durumla işaretlenen *to ride a horse* “at binmek” biçiminden çeviri yoluyla kopyalandığı veya askerlikteki “at bin!” komutundan türediği gibi bir yanlış sözkonusu olabilir. Ancak Türkçenin tarihsel dönemlerindeki metinler tarandığında bu biçimin yalnızca ölçünlü Türkçede değil, Türkçenin tarihsel dönemlerinde de yaşandığı görülmektedir. Bugün bu yapı, askeri bir komut verme amacıyla kullanılmakta ya da “ata binmek eylemini sportif bir aktivite olarak gerçekleştirmeyi” ifade etmektedir.

İsmet Cemiloğlu da, Türkçede geçişlilik-geçişsizlik ve bununla ilgili olarak nesne konumu üstlenme meselesinin yalnızca sıfır biçimcik ya da belirtme durumuyla işaretlenmiş yapılar için geçerli sayılmasını eleştirmektedir. Ona göre nesne, öznenin yaptığı işten etkilenen varlıksa bu bağlamda *at+a bin-* yapısındaki *ata* ögesini de nesne

olarak kabul etmek gerekir. Cemiloğlu, *at+Ø/at+ı/at+a bin-* nöbetleşmesinin zamanla yerini *at+a bin-* yapısına bırakmasını ise eylemin dahil olduğu anlamsal çerçeveye ilgili bulur. *bin-* eyleminin anlamsal çerçevesinin “bulduğumuz seviyeden, yerden yükselmek, yukarı çıkmak” gibi bir alanı kapsadığını belirtir. Türkçede bu anlamsal çerçeveye sahip diğer eylemler olan *çık-*, *uç-*, *zıpla-*, *yüksel-*, *tırman-*, *sıçra-* eylemlerinin de yönetim çerçevelerinde yönelme durumuyla işaretlenmiş bir katılan istediğini belirtir. *at+a bin-* yapısının da aynı anlamsal eylem sınıfına giren bu eylemlere örneksime (analogy) yoluyla yaygınlık kazandığını belirtir (Cemiloğlu, 2000a).

Eylemin diğer nesnelere kullandığı biçimlerine bakıldığında *araba+(y)a bin-*, *gemi+(y)e bin-*, *otobüs+e bin-*, *eşeg+e bin-*, *deve+(y)e bin-* gibi örnekler türetilebilir. Görüldüğü üzere eylemin nesnesi hem [+CANLI] hem [+TAŞIT] özellikli nesnelere, diğer bir deyişle canlı ve cansız nesnelere hep yönelme durumuyla işaretlenmiştir. *at+ı bin-* ve *at+a bin-* yapılarının tarihsel metinlerde de nöbetleşiyor olması kanımızca Türkçede nesnenin hem belirtme durumu hem de yönelme durumuyla işaretlenebiliyor olmasının başarılı bir örneğidir.

Bu nöbetleşmeye bir diğer yaklaşım da kılınış açısından yapılabilir. *at+a bin-* eylemi gerçek bir yönelmeli hareketle ata yaklaşıp atın üzerine çıkma işini anlatıyor olmalıdır ve somut bir eylemdir. Bir süreklilik ifade etmez, anlık gerçekleşir. *at+Ø bin-* ise “atın üzerinde at sürmek” anlamına gelir. Yapıldığı anda bir süreklilik sözkonusudur.

at+ı bin- ile *at+Ø bin-* arasındaki fark ise *yemeğ+i yemek/yemek+Ø yemek*, *gazete+(y)i okumak/gazete+Ø okumak* arasındaki farkla açıklanabilir. Belirtme durumuyla işaretlenmiş bir katılan isteyen yapıdaki nesne, konuşucu veya dinleyici için belirli, diğer bir deyişle özgül bir varlığa işaret eder. Sıfır biçimcikle işaretlenmiş nesne ise belirli ya da özgül bir varlığı ifade etmemektedir. Durumun kılınışla da bir ilgisi olmalıdır. Eylemin kılınışının belirlenmesinde bazı sözdizimsel unsurlar etkili olabilir. Durum işaretleyicileri de bunlardan biridir. Dönüşümlüleştirme (+D) işaretleyicileri eylemin başlangıç veya bitiş evresini belirler ve anlamsal çerçevesini bitmemişlik, süreklilik, tekrarlanabilirlik vb. açılardan sınırlar. Buna göre belirtme durumuyla işaretlenen yapı ileride *İstem ve Kılınış İlişkisi* bölümünde değinileceği gibi kılınış açısından belirsiz olan eylemi bitimli-dönüşümlü (+bitD) olarak işaretler. Diğer bir

deyişle belirtme durumuyla işaretlenmiş *at+ı bin-* yapısında belli bir ata belli bir sürede binildiği anlamı mevcuttur. *at+Ø bin-* yapısında ise nesne belirli değildir ve bu anlamsal açıdan sürekliliği olan bir yapıyı ifade eder. Bu nedenle nesne geçişmesine uğramış, kalıplaşma sürecinde ve yüklemiyle birlikte belli bir kavrama ad olma yolunda ilerlemektedir. Dilde en az çaba yasası da bu değişimi desteklemektedir.

TDK ağ sayfasında “Sıkça Yapılan Yanlışlara Doğrular” adlı kısımda *at+Ø bin-* yapısının yanlış olduğu gösterilmiş ve doğrusunun *at+a bin-* olduğunu belirtilmiştir.⁸ Kanaatimizce dilde yaygın olarak yer alan ve dil bütüncesi içerisinde var olan, var olma sebebinin açıklanması mümkün olan bu tür bir yapının bir dil yanlışlığı olarak ele alınması kuralcı yaklaşımın tipik bir örneğidir.

Yukarıda belirtildiği gibi *söv-* eylemi de hem Türkçenin tarihsel dönemlerinde hem de günümüzde zaman zaman istem nöbetleşmesine uğramaktadır. Tarihsel dönemler incelendiğinde eylemin isteminin kimi zaman yönelme kimi zaman belirtme durumuyla işaretlendiği görülür. Günümüzde eylemin istemi büyük ölçüde yönelme durumuyla işaretlenmektedir. Bunda, *söv-* eylemiyle aynı anlamda kullanılan Arapçadan alınma *küfür* sözcüğü ve *et-* yardımcı eylemiyle birleşmesiyle oluşan *küfür et-* birleşik eyleminin isteminin de yönelme durumuyla işaretleniyor olmasının etkisi olmalıdır. (Bu tür yapıların istemleri III. Bölüm’de ayrıntılı olarak ele alınacaktır.) Bugün çok yaygın olmasa kimi örneklerde *söv-* eyleminin nesnesinin belirtme durumuyla işaretlendiği görülmektedir:

(157) a. *Ali Ayşe+(ye) sövdü.*

b. *Ali Ayşe+(y)e küfür etti.*

c. *Fanatik olmak karşı takımdan biri+(n)i sövmek değildir.*⁹

d. *Haksız yere biri+(n)i sövmek*¹⁰

başla- eylemi de günümüz Türkçesinde kimi durumlarda benzeri bir istem nöbetleşmesi göstermektedir. Tarihsel dönemler incelendiğinde eylemin biçimbilgisel istem

⁸ http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_yanlis&view=yanlis Erişim Tar.: 18.03.17.

⁹ <http://forum.turksportal.net/vb/showthread.php?t=52554>, Erişim Tar.: 20.03.15.

¹⁰ <http://yoldagame.blogspot.com.tr/2016/02/icsel-vidi-vidilarbolum-1.html>, Erişim Tar.: 31.08.16.

çerçevesinin kimi zaman belirtme kimi zaman yönelme durumuyla işaretlendiği görülmüştür. Ölçünlü Türkçede ise eylem genellikle yönelme durumuyla işaretlenir. Ancak eylem özellikle *örgü* nesnesiyle kullanıldığında isteminde bir yalın durum-belirtme durumu-yönelme durumu nöbetleşmesi gözlemlenmektedir:

(158) a. *Örgü+Ø başladım.*

b. *Örgü+(y)ü başladım.*

c. *Örgü+(y)e başladım.*

Örnekler için açıklama yine aynıdır. Sıfır biçimcikle işaretlenen nesne, geçişme sürecindedir. Belirtme durumuyla işaretlenen nesne konuşan ya da dinleyici için belirli bir nesneye işaret etmektedir ve ETKİLENEN rolünü yüklenmiştir. Yönelme durumuyla işaretlenen nesne ise AMAÇ rolü yüklenmiştir. Belirtme ve yönelme durumuyla işaretlenen nesnelere üstlendikleri anlamsal roller bakımından birbirlerinden ayrılırlar.

Ölçünlü Türkçede *çocuk+Ø bak-/çocuğ+u bak-/çocuğ+a bak-* gibi yapılarda da bir nöbetleşme sözkonusudur:

(159) a. *Ali çocuk+Ø baktı.*

b. *Ali çocuğ+u baktı.*

c. *Ali çocuğ+a baktı.*

Bu nöbetleşme, *bin-* eylemindeki nöbetleşme ile karşılaştırıldığında buradaki nöbetleşmenin tarihsel kanıtları olmadığı görülür. *çocuk+Ø bak-/çocuğ+u bak-/çocuğ+a bak-* yapılarının nöbetleşmesi görece daha yeni bir nöbetleşme örneği olmalıdır. *Çocuğ+u bak-* yapısı diğerlerine nazaran daha az kullanılmaktadır. Nöbetleşmenin sebepleri ele alındığında *çocuk+Ø bak-* yapısının da *at+Ø bin-* gibi sözdizimsel açıdan nesne geçişmesine uğradığı görülür. Bu yapı artık temelde “çocuk yetiştirmeyi meslek olarak yapmak” gibi bir anlama gelmektedir. Eylemin nesnesi yüklemine bitişmiştir ve onunla beraber yüklem görevinde kullanılmaktadır. Bu yeni oluşma yolunda yüklemcil yapı eylemin yapılış süresi açısından bir süreklilik de ifade eder. *Çocuğ+a bak-* ise devamlılık arz etmeyen, eylemi meslek olarak yapılma ya da

gerçekleştirme anlamı taşımayan bir yapıdadır. Muhtemelen bir çocuğa birkaç saatliğine göz kulak olma gibi bir anlamı işaret etmektedir veya gerçek anlamda yönelme içeren ve nesnesine HEDEF rolü yükleyen bir *bak-* anlamı taşımaktadır. *çocuğ+u bak-* ise “belli bir çocuğa bakmak” anlamını taşımaktadır. Diğer bir deyişle konuşur ve dinleyici için bakma eyleminden etkilenen çocuk belirli veya özgül bir varlıktır.

Hasta+Ø bak-/hasta+(y)ı bak-/hasta+(y)a bak- yapıları için de benzer bir nöbetleşme sözkonusudur. *hasta+Ø bak-* da diğer örneklerde olduğu gibi nesne geçişmesine uğramıştır. Bu eylem doktorun sürekli gerçekleştirdiği, süreklilik arz eden bir eylemdir. Nesnesi belirsizdir, genel olarak [+İNSAN] nesnelere ifade eder. Diğer bir deyişle konuşucu ya da dinleyici için eylemin nesnesi olan “hasta” özgül bir varlık değildir. *hasta+(y)ı bak-* ise “belli bir hastayı muayene etmek” anlamındadır. Diğer bir deyişle konuşur ya da dinleyici için eylemin nesnesi belirli, özgül bir varlıktır. *hasta+(y)a bak-* yine yönelmeli bir durum ifade eder.

Yukarıda ele aldığımız tipte nöbetleşmelerin sebepleri belli bir çerçevede açıklanmıştır. Ancak bu açıklamalar genel olarak her nöbetleşmeyi açıklayamazlar. Genel olarak düzenli bir yapı sergileyen istem nöbetleşmelerinde, derin yapıda konuşurun belirlediği mantıksal istem yapısının yüzey yapıya nasıl yansıdığı etkili olmaktadır. Belki derin yapıda bu eylemlerin çiftgeçişli olduğu sonucuna varılabilir. Ancak konuşur yüzey yapıya bu nesnelere sadece birini yansıtmakta ve nöbetleşen iki durum işaretleyicisinden birini seçerek yüzey yapıda işaretlemektedir.

Türkçede bazı öbek yapılarında ilgi durumu yerine ayrılma durumu ya da ayrılma durumu yerine ilgi durumunun kullandığı görülmektedir. Ayrılma durumu bir parçayı belirten sözcük (partitive) işlevinde kullanıldığında ilgi durumuyla nöbetleşebilmektedir. Buna ayrılma durumunun bu işlevinin ilgi durumunun işlevine oldukça yakın olması sebep olmaktadır. Sebzecioğlu, bu tip öbeklerde ayrılma durumuyla işaretlenmiş yapının “alt kümeyle ait birini”, ilgi durumuyla işaretlenmiş yapının ise “ana kümeden herhangi birini seçme anlamı” taşıdığını belirtir (Sebzecioğlu, 2016, s. 211):

(160) a. *Konuşmacılar+ın biri ayağa kalktı.*

b. *Konuşmacılar+dan biri ayağa kalktı.*

Ölçünlü Türkçede *merdiven+i in-/çık-* ve *merdiven+den in- /çık-* yapılarında da belirtme ve ayrılma durumunun birbiriyle nöbetleştiği görülür:

(161) a. *Ayşe merdiven+i indi/çıktı.*

b. *Ayşe merdiven+den indi/çıktı.*

Genel olarak belirtme durumuyla işaretlenmiş nesnelere YER ya da KONUM bildiren roller yüklenmişse eylem nesnenin bütününe kapsar. Diğer bir deyişle belirtme durumunun bütünlük işlevi nesne görevindeki katılan etkiler. İlk tümceden öznenin merdiveni sonuna kadar indiği ya da çıktığı, diğer bir deyişle merdivenin tamamını indiği ya da çıktığı anlaşılır. İkinci tümcede ise ayrılma durumuyla işaretlenmiş dolaylı nesnenin bütün içerisindeki bir parçası kastedilmektedir. Yani merdivenin tamamı değil, bir bölümü inilmiş veya çıkmıştır.

Kimi nöbetleşmelerin yüklemcil eylemin kökeniyle ilgisi vardır. (Yabancı dilden kopyalanan eylemlerin ve Türkçe karşılıklarının istemleri III. Bölümde daha ayrıntılı incelenecektir.) Konuşma dilinde saptanan bir nöbetleşme örneği olan aşağıdaki tümcede belirtme durumuyla işaretlenmiş bir katılan bulunması beklenirken katılan ayrılma durumuyla işaretlenmiştir. Çünkü Arapçadan alınan bu eylemin Arapçadaki istemi ayrılma durumudur.

(162) a. *Günahlarım+ı affet.*

b. *Günahlarım+dan affet.*

Türkçede kimi yeni dizilişlerin ve anlamsal çerçevelerin, bu yapıların kullanımı yeterince yaygınlaşmadığından ya da konuşur için henüz yeni olan kavramlar ifade ettikleri için, ikili bir istem yapıları vardır. Diğer bir deyişle bu yapıların sözdizimsel istemleri dili kullanan kişilerce belirlenir; ancak böyle yeni türevlerde tek bir anlam ya da bağlam için tek bir istem yapısının olmadığı görülür. Yeni türevlerdeki bu nöbetleşmeler özellikle anlam alanları birbirine oldukça yakın olan bulunma ve ayrılma durumları arasında olmaktadır:

(163) a. *Duyuruyu pano+da gördüm.*

b. *Duyuruyu pano+dan gördüm.*

(164) a. *İlanı ağ sayfasın+da gördüm.*

b. *İlanı ağ sayfasın+dan gördüm.*

(165) a. *Dosyayı Google Drive+da paylaştım.*

b. *Dosyayı Google Drive+dan paylaştım.*

(166) a. *Sınav sonuçları ağ sayfasın+da yayımlanacaktır.*

b. *Sınav sonuçları ağ sayfasın+dan yayımlanacaktır.*

Aslında Türkçe için yeni olan kavramlar *yayımla-*, *görmek-*, *paylaş-* eylemleri değildir; bu eylemlerin eşdizimsel yapılarına, teknolojinin gelişmesi, yaşam biçiminin değişmesi vb. sebeplerle eklenen *pano+da/pano+dan görmek*, *ağ sayfasın+da/ağ sayfasın+dan paylaşmak* gibi olguların bu eylemlerin anlam alanlarına yeni girmesi ve sözdizimsel açıdan da dolaylı nesne işlevindeki *pano* ve *ağ sayfası* gibi katılanlarla birlikteliğidir. Ancak bu örnekler incelenirken bu katılanların şimdilik seçimlik istemler olduğu da göz ardı edilmemelidir.

Temel olarak böyle yeni türevlerde bulunma ve ayrılma durumunun birbiriyle nöbetleştiği görülmektedir. Bulunma durumu genel olarak YER rolünü işaretlerken ayrılma durumu KAYNAK rolünü işaretlemektedir. Ancak temel olarak her iki durum da yer ve yön bildiren durumlardır. Bu tür yeni türevlerde görülen nöbetleşmeler haliyle tarihsel sebeplere bağlanamaz. Bu gibi yapılar *İstem ve Eşdizimlilik İlişkisi* başlığı altında yeniden ele alınacaktır.

8.4. Diğer Türk Dillerinde Görülen İstem Nöbetleşmeleri

Türkiye Türkçesinde ve diğer Türk dillerindeki ortak eylemler zaman zaman farklı istemlerle kullanılabilir. Diğer bir deyişle ortak eylemin Türkiye Türkçesindeki istemiyle diğer Türk dillerindeki istemi nöbetleşebilir. Bu nöbetleşmelerinin çeşitli sebepleri ve ortaya çıkardığı sonuçlar vardır.

Bu nöbetleşmeyi ortaya çıkaran sebeplerden biri bu dillerin, konuşuldukları bölgedeki baskın ikinci dilden etkilenmesidir. Johanson, bu durumu bir tür “kod kopyalama”

olarak açıklar. Johanson'a göre "bir dilin işlev türetme kurallarının değiştirilmesi için ilişkide bulunulan diğer dilden bir malzeme kopyalanabilir." (Johanson, 2007, s. 29). Bu kopyalama sürecinde kopyalamayı yapan dil *temel kodu*, kendisinden bir yapı ya da unsur kopyalanan dil ise *kopyalanan kodu* oluşturmaktadır. Kendisinden yapı kopyalanan dil, diğer dillerle karşılaştırıldığında sosyal açıdan baskın, prestiji yüksek olarak nitelendirilen bir dil olmalıdır. Kopyalamayı yapan dil ise bölgede nüfus açısından seyrek, sosyal açıdan daha zayıf ve prestiji düşük olarak bir dil olarak tarif edilebilir. Kopyalanan yapı çoğunlukla temel kodla uyumlu ve kodlar arasındaki yapısal çatışmayı düzenleyen bir özelliğindedir (Johanson, 2007, s. 29). Bu sürece yalnızca sözcükler değil, genel olarak sözdizimi, sözcük öbekleri, tümce hiyerarşisi, biçimbirimler ve istem de dahildir; yani bahsi geçen tüm bu yapılar diğer dilden temel dile kopyalanabilir. Bu tür kopyalar "seçilmiş kopyalar" olarak adlandırılır. İstem yapısı, yönetme ilişkileri ve durum biçimbirimlerinin sözdizimi Rusçanın baskın olduğu yerlerde konuşulan Türk dillerinin bazılarında Türkiye Türkçesine göre farklılıklar göstermektedir. Johanson özellikle ölçünlü Türkçede yönelme durumu isteyen *bin-* ve ayrılma durumu isteyen *faydalan-* gibi eylemlerin, Rusçanın etkisiyle kimi Türk dillerinde geçişli olarak kullanıldığını; diğer bir deyişle belirtme durumu istediğini belirtir (Johanson, 2007, ss. 33-35). Bu bağlamda ölçünlü Türkçedeki eylemin biçimbilgisel istemiyle bu özelliği sergileyen diğer Türk dilindeki eylemin istemi arasında bir nöbetleşme ortaya çıkar.

Aşağıda, Türkiye Türkçesindeki eylemlerle istem nöbetleşmesine giren kimi Türk dillerindeki eylemlerden örnekler ele alınacaktır:

Özkan, Gagauz Türkçesinde istem nöbetleşmesinin sıklıkla görüldüğünü ifade eder. Bu nöbetleşmenin sebeplerini, ağızlarla ilgili kısımda bahsettiğimiz tarihsel süreçteki sesbilgisel değişmelere veya bu eskicil özelliklerin Gagauzcada korunmuş olmasına; diğer yandan da yukarıda belirtildiği gibi baskın olan yabancı dilin etkisine bağlar. Özkan'dan aldığımız birkaç örneği şöyle sıralayabiliriz (Özkan, 1996, ss. 125-129):

(167) *Bak sän iş+i* "Bak sen şu işe" (yönelme-belirtme durumu nöbetleşmesi)

(168) *Bizi siz+ä konuk edecez* "Biz sizi konuk edeceğiz" (belirtme-yönelme durumu nöbetleşmesi)

(169) *Ben bıktım on+a* “Ben ondan bıktım” (ayrılma-yönelme durumu nöbetleşmesi)

Karaca, Kazak Türkçesinde *kıttıqtav* “kutlamak”, *avıruv* “hastalanmak”, *üyretüv* “öğretmek”, *oynav* “oynamak”, *üylenüv* “evlenmek” vb. kimi eylemlerin istemlerinin eylemin Rusça biçiminin istem çerçevesinin etkisiyle nöbetleştiğini belirtir (Karaca, 2011, ss. 29-31). Ona göre bu eylemlerin istemlerinin Türkçedeki biçimleriyle nöbetleşmesinin en önemli sebeplerinden biri Rusçanın etkisidir. Bunun yanı sıra istem değişmesinin en temel sebebinin anlatım yollarının geliştirilmesi ihtiyacı olduğunu düşünmektedir (Karaca, 2011, ss. 29-32):

(170) *Meyramınız+ben kıttıqtaymın.* “Bayramınızı kutlarım” (belirtme-araç durumu nöbetleşmesi)

(171) *grip+pen avıruv* “grip olmak” (yalın durum-araç durumu nöbetleşmesi)

(172) *biz+di üyretedi* “bize öğretir” (yönelme-belirtme durumu nöbetleşmesi)

(173) *pianino+da oynav* “piyanoda çalmak” (yalın durum-bulunma durumu nöbetleşmesi)

(174) *qıtay men uygır qızı+(n)a üylendi* “Çin ve Uygur kızıyla evlendi” (araç-yönelme durumu nöbetleşmesi)

Ertuğrul Yaman, Özbek Türkçesi bağlamında bu istem nöbetleşmelerinin çeşitli sebeplerine değinmiştir. Ona göre bu nöbetleşmelerin nedeni öncelikle her dilin geçirdiği süreçlerin kendine özgü olması ve dilin kullanımının o dili konuşanlarca belirlenmesidir. Eylemlerin istemlerinin dillere göre değişiklik göstermesinin sebebini ise anlatım yollarının geliştirilmesi ihtiyacına bağlar. İstemi değişen yapıları genellikle ikincil mecazi kullanımlar olarak nitelendiren Yaman, bunların belli bir ihtiyacı karşılamak için ortaya çıkmış olabileceğini öne sürer. Diğer bir sebebin de yukarıda değindiğimiz üzere diğer dillerin etkisi olduğunu belirtir (Yaman, 2007, s. 1918).

Arzu Ertane Baydar, diğer Türk dilleri gibi Kırım Tatar Türkçesinde de kimi eylemlerin istemlerinin Türkiye Türkçesindeki karşılıklarının istemleriyle nöbetleştiğini belirtir ve şu örnekleri verir (Ertane Baydar, 2009, ss. 26-28):

(175) *duyam, cezalanğan arqadaşları+(n)ı acıylar* “hissediyorum, ceza verilen arkadaşlarına acıyorlar.” (belirtme-yönelme durumu nöbetleşmesi)

(176) *hurnazlıq+qa öğrenmek için on beş yıl oquycaq* “kurnazlık öğrenmek için on beş yıl okuyacak” (yönelme durumu-yalın durum nöbetleşmesi)

(177) *bıltır unuttım yazılma+ğa* “geçen yıl yazılmayı unuttum” (yönelme-belirtme durumu nöbetleşmesi)

Ertane Baydar, biçimbilgisel istemleri farklı olmasına rağmen iki yazı dilinde de eylemlerin anlamının ve katılanların sözdizimindeki işlevinin değişmediği sonucuna varmıştır (Ertane Baydar, 2009, s. 32). Kanaatimizce bu durum, bu yapılarda bir istem değişmesi değil, bir istem nöbetleşmesi olduğunu kanıtlar niteliktedir.

Salarca da istem nöbetleşmesinin sıklıkla görüldüğü Türk dillerinden biridir. Mehmet, bu nöbetleşmelerinin sebebini özellikle dil ilişkilerine bağlar. Salar Türkçesinde en yaygın nöbetleşmenin yönelme-belirtme durumu nöbetleşmesi olduğunu belirtir ve aşağıdaki örnekleri verir (Mehmet, 2014, ss. 98-99):

(178) *inci āzısı yoğumu+(n)u ühremiş* “Şimdi hanımı hizmetçisine kızmış.” (yönelme-belirtme durumu nöbetleşmesi)

(179) *ayağımı an+ta koıcı* “Kadehi oraya koydu.” (yönelme-bulunma durumu nöbetleşmesi)

(180) *tag tüzicip ma+ña çitamaci* “Dağı düz edip beni yenemedi.” (belirtme-yönelme durumu nöbetleşmesi)

Türkçe eylemlerle diğer Türk dillerinde ortak olan eylemler arasındaki istem nöbetleşmelerini bilmek, bu dilleri öğrenmede ve birbirine aktarmada öğrenenler ve çalışanlar arasında kolaylık sağlayacaktır. Bu yapıları bilmemek ise hem diğer Türk dillerini öğrenmenin zorlaşmasına neden olmakta hem de bu dillerden Türkçeye yapılan aktarmalarda yalancı eşdeğerlik sorununu doğurmaktadır. Bununla ilgili sorunlara ilerleyen bölümlerde değinilecektir.

8.5. Ölçünlü Türkçede Edebi Dilde Görülen İstem Nöbetleşmeleri

Edebi dilde belli bir amaçla yapılan istem nöbetleşmeleri vardır. Bunlar özellikle şiir dilinde görülürler. Dil sapması olarak adlandırılan bu durum sözcüklerin ses ve biçim özelliklerinde, sözdiziminde bilinçli olarak değişiklik yapma, dilde var olmayan yeni ve

sözcük ve anlatım biçimlerini kullanma anlamına gelir (Aksan, 1995, s. 166). Özellikle Deyişbilim'in inceleme alanına giren bu yapılar ayrı bir çalışma konusudur ve burada sadece Cemal Süreya'dan bir örnek verilerek geçilecektir:

(181) *Köpekler gizli bir dağ+ı havlar* (Süreya, 1965, s. 72)

Burada eylemin seçimlik bir istemi olan *dağ* katılanı yönelme durumuyla işaretlenmesi gerekirken şiir dilinin doğası gereği, şair tarafından belirtme durumuyla işaretlenmiştir. Ayrıca burada nöbetleşme, geçişsiz bir eyleme geçişliymiş gibi muamele edilerek nesne görevinde bir katılan eklenmesi olarak da algılanabilir.

Genel olarak istem nöbetleşmeleri incelendiğinde bu nöbetleşmelerin belli kalıplar dahilinde olduğu görülmektedir. Belli bir amaçla yapılan ölçünlü Türkçede edebi dildeki nöbetleşmeler ayrı tutulursa, hem tarihsel süreçte hem ağızlarda, hem Türkiye Türkçesi ile diğer Türk dilleri arasında, hem de ölçünlü Türkçede istem nöbetleşmeleri genel olarak belirtme-yönelme durumu nöbetleşmesi, yönelme-bulunma durumu nöbetleşmesi ve bulunma-ayırılma durumu nöbetleşmesi gibi kalıplarda gerçekleşmektedir. Çocuk dilinde bile bu tür nöbetleşmeler belli kalıplarda gerçekleşmektedirler (bkz. Gökmen, 2000). Bazen bağlama bağlı sebepler, bazen konuşurun dünyayı algılayış biçimi de nöbetleşmelere neden olabilir. Bunların sebepleri ne tamamen sesbilgisel, ne sözdizimsel süreçlerle; ne de dillerarası etkileşim süreçleriyle açıklanabilir. Aslında temel neden, genellikle, Türk dillerinin sayı olarak az ve anlam çerçevesi geniş durum işaretleyicilerinden oluşan bir durum işaretleme sistemine sahip olmasıdır. Ancak bu açıklama da konunun aydınlatılmasında yeterli olmamaktadır.

Genel olarak istemi nöbetleşen yapıları anlamlandırmanın en iyi yolu, öncelikle tüm bu yapıların yer aldığı geniş bir veritabanı oluşturmaktır. Bu veritabanı bir ilk basamak kabul edilirse bundan doğacak çalışmalarda eşdeğer yapıların istem çerçevelerini hem tarihsel süreçte hem ağızlarda hem Türk dillerinde hem de Türkiye Türkçesinde eşzamanlı olarak gözlemleyerek nöbetleşmelerin sebeplerini net olarak ortaya koymak mümkün olabilir.

9. İLGEÇLERDE İSTEM

İlgeçler, en basit tanımla sözcükler arasında ilişki kuran yapılardır ve bu yönleriyle durum işaretleyicileri gibi bir görev üstlenirler. Durum işaretleyicileri ve ilgeçlerin bu özelliği dünya dilleri için evrensel bir nitelik sergiler (Hagége, 2010, s. 9).

Türkçede, kimi ilgeçlerin çevresinde istem boşlukları açması ve öbek yapıda baş konumunu üstlenerek kendisinden önce gelen ögeye çeşitli roller yüklemesi önceden beri araştırmacıların dikkatini çeken bir konudur. Buna özellikle istem terimini kullanarak değinen ilk araştırmacı ise Banguoğlu'dur. Banguoğlu, "Takı" başlığı altında vermeyi tercih ettiği ilgeçlerden bahsederken "Fiiller nesne olan addan belli çekim halleri istedikleri gibi takılar da ilişki kurdukları addan işleyişlerine göre belli çekim halleri isterler." diyerek ilgeçlerin bu özelliğine dikkat çekmiştir. (Banguoğlu, 2007, s. 385). İlgeçlerin dört türlü istemi olduğunu belirten Banguoğlu, onları buna göre dörde ayırmıştır: "Kim hali isteyen takılar, kime hali isteyen takılar, kimden hali isteyen takılar, adı katkı alan takılar." (Banguoğlu, 2007⁸, s. 387).

Kimi ilgeçlerin belli durum işaretleyicilerini istemeleri konusu sadece günümüz Türkçesi için değil, Türkçenin tarihsel dönemlerinde de var olan ve dikkati çeken bir konudur. Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*'nde, "Sontakılar" başlığı adı altında ele aldığı ilgeçleri *ara*, *birlä*, *ıngaru*, *kisrä*, *kudı*, *ötrü*, *sayu*, *tapa*, *täg*, *üçün*, *üzä*, *eyin*, *tägi*, *adın*, *öñi* olarak sıralamış ve bu ilgeçlerin yalın durum, verme-bulunma durumu, bulunma-çıkma durumu gibi türlü ad durumlarını yönettiğini söylemiştir. Buna göre Orhon Türkçesinde yalın durumu yöneten ilgeçler: *ara* "arasında", *birlä* "ile, ile birlikte", *kudı* "aşağı", *sayu* "her", *tapa* "-a doğru, yönünde", *täg* "gibi", *üçün* "için, nedeniyle, olduğundan, uğruna", *üzä* "üzerine, üzerinde", *eyin* "izleyerek, ardı sıra"; verme-bulunma durumunu yöneten ilgeç: *tägi* "-a kadar", bulunma-çıkma durumunu yöneten ilgeçler: *ötrü* "sonra", *kisrä* "sonra", *üzä* "üstüne, üzerine", *adın* "başka", *öñi* "ayrı, başka", *ıngaru* "itibaren, sonra, öte"dir (Tekin, 2003, ss. 149-155).

Geoffrey Lewis, Türkçedeki ilgeçleri *birincil ilgeçler* (primary postpositions) ve *ikincil ilgeçler* (secondary postpositions) olmak üzere ikiye ayırır. Birincil ilgeçleri nesnelere durum işaretleyicisi atayan gerçek ilgeçler olarak nitelendirir. İkincil ilgeçler ise ad kökenli ve adın durumlarını alan, ilgeç gibi davranan yapılardır (Lewis, 2000, s. 83).

Lewis'in bu ayrımı esas alınrsa Türkçede istem potansiyeli olan ve sözcüklere durum yükleyen ilgeçlerin birincil ilgeçler olduğu sonucuna varabiliriz. Diğer bir deyişle Türkçede çekim ilgeçleri ya da Lewis'in deyimiyle birincil ilgeçler istem potansiyeline sahiptir.

Birincil ilgeçlerle kurulan ilgeç öbekleri, belli bir sözdizimsel ve anlambilgisel istem çerçevesine sahiptir. Bu istem çerçevesi ilgecin anlamına ve işlevine bağlı olarak değişiklik gösterir. Doğan, birincil ilgeçlerin çeşitli işlevlerinin olmasını, bu yapıların yönettiği unsurlarla ilişkisinin yanı sıra bağımsallık ilişkisi kurduğu unsurların da belirlediğini belirtir (Doğan, 2014, s. 106).

Birincil ilgeçler de aynı eylemler ve bu bölümden sonra ele alacağımız kimi adlar ve önadlar gibi öbek yapı kuralları çerçevesinde yönettikleri unsurlara bazı seçme sınırlılıkları dayatır ve anlamsal roller yüklerler. Bunun yanı sıra yine diğer sözlüksel yapıların yaptığı gibi istemi belirli biçimbilgisel işaretlerle, yönettikleri tamlayıcı üzerinde kodlarlar.

Buna göre Türkçede birincil ilgeçler biçimbilgisel istemlerine göre şu şekilde sınıflandırılabilirler:

9.1. Yalın Durum İsteyen Birincil İlgeçler

Türkçede yalın durum isteyen ilgeçler *boyunca, için, gibi, ile ve kadar*'dır.

- (182) *Ali+Ø gibi Ayşe de üzgündü.*
- (183) *Hasan+Ø için bu sınav çok önemli.*
- (184) *İzmit'e araba+Ø ile gittik.*
- (185) *Ahmet+Ø kadar tuhaf bir insan görmedim.*

9.2. İlgili Durumu İsteyen Birincil İlgeçler

Yalın durum isteyen ilgeçler kişi ve işaret adlarıyla ilgeç öbeği kurarlarsa yönettikleri ada ilgi durum biçimbirimi yüklerler:

- (186) *Ben+im gibi o da üzgündü.*

(187) *O+(n)un için bu sınav çok önemli.*

(188) *Sen+in ile bu konuyu görüşeceğiz.*

(189) *O+(n)un kadar tuhaf bir insan görmedim.*

Burada bir istisna vardır. *ile* birincil ilgeci yalnızca “birliktelik” ilişkisi kurduğu durumlarda adillara ilgi durum işaretleyicisi yüklemektedir.

Bu adılların çokluk biçimbirimi almış biçimleri yalnızca yalın durum işaretleyicisi isterler (Lewis, 2000, s. 83):

(190) a. *Kim+in için*

b. *Kimler+Ø için*

c. **Kimler+in için*

(191) a. *Şu+(n)un ile*

b. *Şunlar+Ø ile*

c. **Şunlar+ın ile*

9.3. Belirtme Durumu İsteyen Birincil İlgeçler

Türkçede belirtme durumu isteyen birincil ilgeçler bugün çok sık kullanmayan Arapça kökenli *müteakip* ya da *müteakiben*'dir. Aslında sözcük türü olarak GTS'de önad olduğu belirtilen *müteakip* de bugün *müteakiben* yerine bir ilgeçmiş gibi kullanılmaktadır:

(192) *Ali'yi sabah namazı+(n)ı müteakip gömdüler.*

(193) *Sabah namazı+(n)ı müteakiben uyandım.*

9.4. Yönelme Durumu İsteyen Birincil İlgeçler

Yönelme durumu isteyen birincil ilgeçler *dair*, *dek*, *değın*, *doğru*, *göre*, *ilişkin*, *kadar*, *karşı*, *karşın*, *nazaran*, *nispeten* ve *rağmen*'dir.

- (194) *Bura+(y)a dair tek hatırladığım şey çok soğuk olmasıydı.*
- (195) *Ali sabah+a dek ağladı.*
- (196) *Ayşe'nin bebeği akşam+a değin öksürdü.*
- (197) *Ankara'ya doğru yol+a çıktık.*
- (198) *Hasan+a göre Ali bugün gelmeyecekmiş.*
- (199) *Konu+(y)a ilişkin karar henüz çıkmadı.*
- (200) *Munise ev+e kadar yürüdü.*
- (201) *Aslı+(y)a karşı söyleyecek sözüm yok.*
- (202) *Bugün öğretmen ders yapmak istemesi+(n)e karşın öğrenciler gelmedi.*
- (203) *Ali Ayşe+(y)e nazaran daha uzun.*
- (204) *Hasan+a nispeten Ertan daha zeki.*
- (205) *Ahmet+e rağmen evi temizledim.*

9.5. Ayrılma Durumu İsteyen Birincil İlgeçler

Ayrılma durumu isteyen birincil ilgeçler *başka, beri, bu yana, dolayı, evvel, itibaren, sonra* ve *önce*'dir.

- (206) *Ahmet+ten başka kimseyi yanında istemiyordu.*
- (207) *Dün+den beri yemek yemedim.*
- (208) *Sonbahar+dan bu yana güneş açmadı.*
- (209) *Ali sağlık sorunların+dan dolayı işten ayrıldı.*
- (210) *Saat beş+ten evvel işten çıkamaz.*
- (211) *Aralık+tan itibaren sürekli yağmur yağdı.*
- (212) *Ayşe+den sonra Ali kendine gelemedi.*
- (213) *Otobüs Adana+dan önce Pozantı'da duracak.*

Eylemlerin kurduğu öbek yapılar ve tümcesel yapıların, sözdizimsel ve anlambilimsel yapılarını istemleriyle tamamlamaları gibi birincil ilgeçlerin istemleri de ilgeç öbeklerinin sözdizimsel ve anlambilimsel yapısını tamamlar:

(214) a. *Ali+den başka kimse olayı görmedi.*

b. **Ali+Ø başka kimse olayı görmedi.*

c. *Ali+(y)e **başka** kimse olayı görmedi.

d. *Ali+(y)i **başka** kimse olayı görmedi.

e. *Ali+**de başka** kimse olayı görmedi.

(214)a'da *başka* ilgecinin ayrılma durum işaretleyicisiyle işaretlenmiş tek bir tamlayıcıyı yönettiği görülmektedir. Bu birincil ilgecin zorunlu isteminin ayrılma durumu olduğunu diğer tümcelerle sınavabiliriz. Bununla birlikte bu birincil ilgeç *Ali* ögesine KAYNAK rolü de yüklemektedir.

(215) a. *İstasyon+a kadar yürüdüm.*

a.1. **İstasyon+dan kadar yürüdüm.*

Bu örnekte ise *kadar* ilgecinin zorunlu olarak yönelme durumuyla işaretlendiği ve *istasyon* ögesine HEDEF rolü yüklediği görülür. Bu bağlamda bir ilgeç öbeği oluşturabilmek için yalnızca yönelme durumuyla işaretlenmesi ve yönettiği ada HEDEF rolünü kodlaması gerekmektedir.

İsteddiği Durum İşaretleyicisi	Birincil İlgeç	
Yalın Durum İşaretleyicisi {+Ø}	boyunca	
	için	
	ile	
	gibi	
	kadar	
İlgi Durumu İşaretleyicisi {+(I)n}	için	
	ile	
	gibi	
	kadar	
Belirtme Durumu İşaretleyicisi {+(y)I}	müteakip	
	müteakiben	
Yönelme Durumu İşaretleyicisi {+A}	dair	kadar
	değın	karşı
	dek	karşın
	doğru	nazaran
	göre	nispeten
	ilişkin	rağmen
Ayrılma Durumu İşaretleyicisi {-Dan}	başka	beri
	bu yana	
	dolayı	
	evvel	
	itibaren	
	önce	
	sonra	

Tablo 5: Türkçede Birincil İlgeçler ve Biçimbilgisel İstemleri

Yukarıda birincil ilgeçler ve biçimbilgisel istemleri tablo üzerinde gösterilmiştir. Tablo incelediğinde kimi ilgeçlerin yalnızca bir biçimbilgisel istemi varken kimi ilgeçlerin iki ya da üç biçimbilgisel istemi olduğu görülür. Türkçede bir birincil ilgecin en az bir, en fazla üç biçimbilgisel istemi vardır. Buna göre tek istemi olan birincil ilgeçler: *başka, beri, boyunca, bu yana, dair, değin, dek, doğru, dolayı, evvel, göre, ilişkin, itibaren, karşı, karşın, müteakip, müteakiben, nazaran, nispeten, rağmen, sonra* ve *önce*'dir. İki istemi olan birincil ilgeçler: *için, ile* ve *gibi*'dir. Üç istemi olan birincil ilgeç ise *kadar*'dır.

Birincil ilgeçlerin yönettiği öbek ya da tümcesel yapılar incelendiğinde kimi birincil ilgeçlerin sözdizimsel istem çerçevelerinde yantümcesel yapılara ihtiyaç duyduğu görülür. Diğer bir deyişle birincil ilgeçler yantümcesel yapıları yönetebilirler:

(216) [*Onu görmesi+(n)e rağmen*] konuşamadı.

Bu örnekte *rağmen* birincil ilgeci adeylemle kurulmuş bir yantümcesel yapıya biçimbilgisel istemi olan yönelme durumunu yüklemiştir.

İlgeçler yönettikleri öbeklerle beraber tümcede özne ya da belirteç tümlecisi vb. görevlerde yer alabilirler. Yantümcelerin yüklemi olabilirler:

(217) [*Ali'+den başka kimse*]ÖZNE olayı görmedi.

(218) *Ali* [*sağlık sorunların+dan dolayı*]BELİRTEÇ TÜMLECİ işten ayrıldı.

(219) [*Onu [görmesi+(n)e rağmen]*]YANTÜMCEYÜKLEMİ konuşamadı.

Lewis'in ikincil ilgeçler olarak nitelendirdiği ve geleneksel tanımlarda sözü edilen bağlama ilgeçleri, ünlem bildiren ilgeçler ve tümce başı ilgeçlerinin ad öbeklerine durum yükleme özellikleri yoktur. Diğer bir deyişle bu tür ilgeçler için istem potansiyelinden bahsedilemez. Bu ilgeçler, etraflarında herhangi bir anlamsal boşluk açmaz ve tamamlanma ihtiyacı duymazlar. Doğan, herhangi bir sözdizimsel yapıyı kendine bağımlı kılmayan bu ilgeçleri "istemi olmayan ilgeçler" olarak adlandırır (Doğan, 2014, s. 107). İkincil ilgeçlerin temel işlevi, öbekleri ya da tümceleri birbirine bağlamak veya genişletmektir. İkincil ilgeçler bu yönüyle eklentilere benzerler ya da tümcede eklenti görevi görürler.

Yukarıda birincil ilgeçlerin yönettikleri yapılara bazı anlamsal sınırlılıklar yüklediklerinden bahsetmiştik. Doğan, bu sınırlılıkları [+/-CANLI], [+/-İNSAN], [+/-SOMUT], [+/-SAYILABİLİR], [YER], [ZAMAN] vb. olarak sıralar (Doğan, 2014, s. 109). Bu bilgilerden hareketle Türkçedeki birincil ilgeçleri bir istemli ve iki istemli ilgeçler olarak ikiye ayırır ve sözdizimsel istem çerçevelerini betimlemek için Helbig ve Schenkel'in ayraçlama yöntemini Türkçe ilgeçlere uyarlayarak şöyle bir yapı önerir:

“**[kim] + edat + {fiil}**: *gibi, ile, önce, tarafından* vs.” (Doğan, 2014, s. 110)

“**(kimden) + [kime] + edat + {fiil}**: *doğru, kadar* vs.” (Doğan, 2014, s. 111)

İlk örnekte Doğan'ın önerdiği bu çerçevede Helbig ve Schenkel'in ayraçlama modeli kullanılarak ilgecin zorunlu istemi köşeli ayraç içerisinde gösterilmiştir. İkinci örnekte ise ilgeçlerin seçimlik istemleri yay ayraç içerisinde, zorunlu istemi ise köşeli ayraç içerisinde gösterilmiştir (Ayrıntılı bilgi için bkz. Doğan, 2014).

Türkçede istem potansiyeli taşıyan ilgeçler, öbek yapıda veya tümcesel yapıda bir ya da birkaç katılları yöneten, onlara durum ve rol yükleyebilen birincil ilgeçlerdir. Birincil ilgeçlerin istem yapılarını inceleyerek tümcelerin hem sözdizimindeki işlevlerini hem de anlamsal yapılarını daha iyi kavramak mümkündür.

10. EYLEMSİLERDE İSTEM

Eylemler ve eyleme bağlı istemler sözdizimi içerisinde bir eylem dizisi oluştururlar. Türkçede bu eylem dizilerinin yöneticisi çekimli eylem ve eylemsidir (Ozil, 1985, s. 23). Bu çalışmada eylemsi kavramıyla ilgili ya da Türkçede eylemsi yapan biçimbirimlerle ilgili tartışmalara girilmeyecektir. Buradaki eylemsi kavramından kasıt, yantümce yüklemi olabilen; yani eyleme dair özelliklerini belli ölçüde koruyabilmiş, eylemden türemiş yapılardır.

Eylemsilerin istemleri eylemden türemiş adlar ve önadlar temel alınarak diğer dillerde yapılan çalışmalarda adların istemi başlığı altında ele alınmıştır (bkz. Haspelmath, 2010). Biz bu bölümde eylemsileri tiplerine göre ayırmaksızın genel bir yaklaşımla istem potansiyellerini koruyan yapılar olarak ele aldık. Eylemden türeyen ancak eylemsi olmayan ad ve önadların istemleri ise bir sonraki bölümde ele alınacaktır.

Türkçede eylem tümcelerinde tümcenin yüklemi ve yöneteni olan eylemler gibi eylemsiler de kendi yönetim çerçevelerinde boş alanlar oluşturur ve bu boş alanları kendi belirledikleri zorunlu ve seçimlik istemlerle doldurarak yantümce oluştururlar. Eylemsinin yönetici olduğu bir yantümce yapısından bahsediliyorsa etrafında yönettiği ve belirlediği çeşitli istemler varsa bu durumda eylemsi adeta yüklemcil bir çekimli eylem gibi çekimlenmiş ve güdülenmiş demektir. Demir ve Yılmaz bu tür yapıları “Türkçe tipi bağımlı tümce kurma araçları” olarak ele alırlar ve bu yapıların ana tümcelerden yalnızca sonlarına aldıkları biçimbirimlerle ayrıldıklarını belirtirler. Ad, önad ve belirteçlerin tümce kurarken öge yönetme güçlerinin sınırlı olduğunu, ancak adeylem, ortaç ve ulaçların temel parça, bir ana tümcede ne kadar öge alabilirse o kadar öge alabildiklerini belirterek bu yapıların istem potansiyellerine dikkat çekerler (Demir ve Yılmaz, 2012, s. 243).

Özellikle ortaçların yapısı ele alındığında bu yapıların geleneksel tabirle bir ad tamlaması; yani bir ad öbeği oluşturduğu görülür. Öbek yapıda yönetici konumunu üstlenen ad, Türkiye’de yazılan dilbilgisi kitaplarında tamlanan olarak adlandırılır. Türkçe tipi ortaçlı yapılar aslında derin yapıda basit ve kurallı bir eylem tümcesinin bir türevidir. Derin yapıdaki basit ve kurallı eylem tümcesi çeşitli taşınım ve dönüşüm süreçlerine maruz kalarak yüzey yapıda bir ad öbeği oluşturur. Bu derin yapıdaki tümcenin öznesi ve diğer katılanları dönüşüm işleminden sonra yüzey yapıya da taşınırlar (Karabulut ve Ulutaş, 2011, s. 1316). Aslında eylemsilerin türedikleri eylemin istem potansiyellerini sürdürmelerinin temel sebebi de budur:

(220) a. *ev+e bakan adam+Ø*

b. *Adam ev+e baktı./Adam ev+e bakıyor.*

Yukarıdaki tümceler incelendiğinde (220)a’nın derin yapıda (220)b’deki gibi bir tümceden türediği düşünülür. Taşınım işlemi sonrası derin yapıdaki eylemin zorunlu katılanları olan sıfır biçimcikle işaretlenmiş özne ve yönelme durumundaki dolaylı nesne yüzey yapıya, eylemsinin istem yapısına da taşınmıştır. Ancak Türkçe ortaçlı tümcelerin tipik bir özelliği olarak derin yapıda tümcenin başında ve yönetici konumundaki eylemin solunda yer alan özne, öbek yapıda yöneticinin sağına

taşınmıştır. Temel dizilişte genellikle yönetici unsurun hemen solunda bulunan dolaylı nesne ise konumunu korumuştur.

Daha basit bir deyişle eylemsiler de bir eylem sonucu ortaya çıkan bir durumu ifade ettiklerinden, yantümce yüklemi olarak görev aldıklarında türedikleri eylemin istem potansiyelini korurlar:

(221) a. *Çocuk*ÖZNE[EDEN] *cam*+*ı*DOLAYSIZNESNE[ETKİLENEN] *kırdı*YÜKLEM.

b. [*Cam*+*ı*YTDOLAYSIZNESNE[ETKİLENEN] *kır-an*YTYÜKLEM *çocuğu*YTÖZNE[EDEN]]
gördüm.

c. [*Çocuk*YTÖZNE[EDEN] *cam*+*ı*YTDOLAYSIZNESNE[ETKİLENEN] *kır-(ı)*pYTYÜKLEM] *kaçtı.*

Örnekler incelendiğinde (221)a’da geçişli bir eylem olan *kır-*, ilk tümcede yüklem görevindedir ve tümcede dolaysız nesne konumunda bir katılan, yani zorunlu olarak belirtme durumuyla işaretlenmiş bir varlık ya da canlı istemektedir. (221)b ve (221)c’de ise söz konusu eylemden sırasıyla $\{-(y)An\}$ ve $\{-(y)Ip\}$ ortaç ve ulaş biçimbirimleriyle *kıran* ve *kırıp* eylemsileri türetilmiş ve bu sözcükler tümcelerde birer yantümce yüklemi olarak yer almıştır. Eylemden, yantümcenin yüklemi görevini üstlenen eylemsiler yapıldığında da bu eylemsilerin nesne durumunda bir katılan istediği, yani istem potansiyelini sürdürdüğü gözlemlenmektedir. Başka bir deyişle (221)a tümcesinde ETKİLENEN rolünü üstlenen öge, yani *cam*, nesne görevindedir ve belirtme durumuyla işaretlenmiştir. (221)b tümcesinde *kır-* eyleminden türetilmiş bir ortaçla kurulmuş bir bağımlı yantümcede, nesne konumuna geçen *camı kıran çocuğu* yapısındaki *kıran* ortacı kendisinden önceki öge olan *cam*’a hala nesne konumu ve ETKİLENEN rolü yüklemektedir (Underhill, 1972, s. 88).

(222) a. [*Ali*ÖZNE[EDEN] *Ayşe*’+(y)eDOLAYLINESNE[HEDEF]] *baktı*YÜKLEM.

b. [*Ali*’+*nin*YTÖZNE[EDEN] *Ayşe*’+(y)eYTDOLAYLINESNE[ETKİLENEN] *bak-ışını*YTYÜKLEM]
gördüm.

c. *Ali*ÖZNE[EDEN] *Ayşe*’+*den*DOLAYLITÜMLEÇ[ETKİLENEN] *ayrıldı*YÜKLEM.

d. [*Ali'*+*nin*ÖZNE[EDEN] *Ayşe'*+*den*YTDOLAYLITÜMLEÇ[ETKİLENE] *ayrıl-ış*İTYÜKLEM]

ani oldu.

Yukarıdaki (222)a tümcesinde *bak-* eyleminin anlamını tamamlamak için iki boşluk açtığı; yani eylemin yönetim çerçevesinde zorunlu olarak +Ø'la işaretlenmiş bir özneye ve yönelme durumuyla işaretlenmiş, tümcede HEDEF rolünü üstlenmiş bir ögeye ihtiyaç duyduğu görülmektedir. (222)b tümcesinde ise *bak-* eyleminden {-Xş} adeylem biçimbirimiyle türetilmiş *bakış* eylemsisi de yine yönelme durumu yüklenen ve HEDEF rolünü üstlenen bir katılan istemektedir. (222)c'de zorunlu olarak bir özne ve ayrılma durumunu isteyen iki zorunlu istemli *ayrıl-* eylemi yer almaktadır. (222)d'de ise bu eylemden yine {-Xş} yapılan ekiyle *ayrılış* sözcüğünün de ayrılma durum biçimbirimiyle işaretlenmiş bir yapıyı yönettiği ortadadır. Bu durum yine bize eylemden türemiş bazı sözcüklerin de istem potansiyellerini koruduğunu ve yönetme görevlerini sürdürdüklerini kanıtlar.

(223) a. *Ali*ÖZNE[EDEN] *Ayşe'*yeDOLAYLINESNE[HEDEF] *kızdı*YÜKLEM.

b. [*Ayşe'*ye *kız-mak*] *Ali'*yi üzdü.

c. [*Ali'*+*nin*YTÖZNE *Ayşe'*+*ye*YTDOLAYSIZNESNE *kız-acağ*ınıTYÜKLEM]

düşünmüyorum.

d. [*Ali'*+*nin*YTÖZNE *Ayşe'*+*ye*YTDOLAYSIZNESNE*kız-(i)p* *kızma-dığ*ınıTYÜKLEM]

bilmiyorum.

Örnekler incelediğinde, ilk tümcedeki *kız-* eyleminin yönetim çerçevesinde yönelme durum işaretleyicisiyle işaretlenmiş, HEDEF rolü üstlenen bir dolaylı nesne bulunmaktadır: *Ayşe'*ye. b'de aynı eylem {-mAk} adeylem biçimbirimiyle, c'de {-AcAk} ortaç biçimbirimiyle, d'de {-(X)p} ulaş biçimbirimiyle eylemsi yapılmıştır. Bu eklenme sonrasında ortaya çıkan eylemsinin yönetim çerçevesindeki yönelme durum işaretleyicisiyle işaretlenmiş, HEDEF rolü üstlenen katılanı koruduğu görülmektedir. Ayrıca bu tip tümcelerde eylemin öznesinin türetimden sonra ortaya çıkan eylemsinin de öznesi olma konumunu koruduğu görülür. Ancak bu tip tümcelerde yantümcenin öznesi sıfır biçimcikle değil, ilgi durum biçimbirimi {-(n)Xn} ile işaretlenmektedir.

Yukarıda (223)c ve (223)d'de de görüleceği üzere Türkçede kimi durumlarda eylemler adestem yapılırken istem potansiyellerini kaybetmezler. Ancak eylemin istem çerçevesinde sıfır biçimcikle işaretlenen ve EDEN rolü üstlenen öge, adlaştırılmış yeni öbek yapıda da ilgi durumuyla işaretlenir. Eylemin ikinci zorunlu istemi ise eylemin istem çerçevesinde hangi durum işaretleyicisiyle işaretleniyorsa adlaştırılan yapıda da o durum işaretleyicisiyle işaretlenmeye devam eder:

(224) a. *Öğrenciler+ØÖZNE[EDEN] öğretmen+iDOLAYSIZNESNE[ETKİLENEN] dinliyorYÜKLEM.*

b. *Öğrenciler+in öğretmen+i dinle-mesi*

c. *Ali+ØÖZNE[EDEN] kek+ØDOLAYSIZNESNE[ETKİLENEN] yiyor.*

d. *Ali+nin kek ye-mesi*

Eylemsilerin istem çerçevelerinde de eklentiler yer alabilir:

(225) *Ali+ninZORUNLU İSTEM komşu+daEKLENTİ kek+ØZORUNLU İSTEM ye-mesi annesini kızdırdı.*

Aynı eylemler gibi istem potansiyelini koruyan eylemsilerin de istemleri zorunlu, seçimlik istemler ve eklentiler olarak sınıflandırılabilir. Bu yapıları birbirinden ayırmak için kullanılan testler ve yöntemler eylemsilerin istemleri üzerinde de uygulanabilmektedir.

Eylemsili yapıların biçimbilgisel istemleri de eylemlerin biçimbilgisel istemleri gibi evrensellikten uzaktır. Öncelikle Türkçede eylemsilerle kurulan yapılarla bu yapıların diğer dillerde ifade edilışinde sözdizimsel olarak büyük farklılıklar vardır. Bu yapıların istemleri de farklı durum işaretleyicileriyle işaretlenebilirler. Ancak kimi durumlarda aynı durum işaretleyicisiyle işaretlenebilirler:

(226) a. *mektub+u yazan bayan*

b. *die den Brief schreibende Dame*

Bu örnekte hem Türkçedeki *yazan* eylemsisinin hem de yapının Almanca karşılığının katılanı belirtme durumuyla işaretlenmiştir (Zengin, 2008, s. 134).

Türkçede eylemsiler incelendiğinde istem potansiyelini koruyan eylemsilerin, türedikleri eylemle çoğunlukla aynı istem çerçevesine sahip oldukları görülür. Yalnız kimi adeylemlerin istem çerçevesinde, eylemin istem çerçevesinde sıfır biçimcikle işaretlenen ve EDEN rolü üstlenen öge, adlaştırılmış yeni öbek yapıda ilgi durumuyla işaretlenir. Dolayısıyla eylemsinin istem çerçevesine yeni bir biçimbilgisel istem dahil olur. Eylemsiler biçimbilgisel istemleri açısından incelendiklerinde türedikleri eylemin istem potansiyellerine bağlı olarak genellikle yalın durum, belirtme durumu ve yönelme durumu istedikleri görülmektedir. Bunun sebebi, aynı eylemler gibi, istem çerçevelerinde sözdizimsel açıdan özellikle ilk katılan olarak özneye, ikinci katılan olarak dolaysız nesneye ve varsa üçüncü katılan olarak dolaysız nesneye gereksinim duymalarıdır. Eylemsiler yönetim çerçevelerinde en fazla iki katılana ihtiyaç duyarlar. Bu nedenle eylemsileri de istem sayılarına göre bir istemli eylemsiler ve iki istemli eylemsiler diye ikiye ayırmak mümkündür.

11. ADLARIN VE ÖNADLARIN İSTEMLERİ VAR MIDIR?

İstemle ilgili ilk çalışmalarda istemin yalnızca eylemlerle ilgili bir kategori olduğu fikri hakimdir. Bunda, istem teorisinin kurucusu sayılan Tesnière'in, çalışmasında yalnızca eylemler üzerinden hareket etmesi ve birçok sözdizimi kuramının temelinde eylemin diğer sözcük sınıflarına göre daha üst bir yapıda ele alınması etkili olmuştur. Yüklemeil sözcük sınıflarının istem yapıları üzerinde duran çalışmalarda çoğunlukla eylemler, ilgeçler ve bunlardan daha az olmak kaydıyla da eylemden türemiş ad, önad ya da ulaçların istem çerçeveleri üzerinde durulmuştur.

Ancak özellikle son yıllarda kimi adların ve önadların da istem potansiyellerini ön plana çıkaran çalışmalar yapılmaktadır (bkz. Pişha, 1981; Herbst, 1988; Kibort, 2012; Spevak, 2014 vb.). Türkçede ise istem potansiyelini koruyan adların ve önadların varlığına ilk olarak Uzun dikkat çekmiştir (bkz. Uzun, 2000, ss. 210-221). Sonrasında Doğan, adlar ve önadların istemleri üzerine çeşitli çalışmalar yapmıştır (bkz. Doğan, 2015a ve Doğan, 2015b).

Bu bölümde adların ve önadların istemi kısaca ele alınacaktır:

11.1. Adların İstemi

Bir tümceyi anlama ve anlamlandırma konusundaki temel sorun eylemler ve adlar arasındaki ilişkilerin çözümlenmesidir. Eylemler, tümcenin en belirgin anlamsal bileşeni olarak kabul edilirler. Yukarıdaki bölümlerde değinildiği gibi eylemler ya da eylem dışındaki kimi yüklemciler, bildirdikleri sürecin gerçekleşmesinde rol alan çeşitli katılanlara sahiptir. Ad öbekleri olarak adlandırılan yapıların ise bir araya gelme koşulları, eşdizimlilikleri ve öbeği oluşturan adların anlamsal yapıları doğal olarak eylemlerden farklıdır. Haspelmath'a göre basit adların istem potansiyelleri yoktur (Haspelmath, 2010, s. 253). Ancak bir grup adın yapısı anlamsal olarak yüklemcil adlarla benzer özellikler gösterir:

(227) *Ali+nin kararı doğrudu.*

Bu örnekteki *karar* sözcüğü “Ali'nin verdiği doğru karar” gibi yapıya gönderimde bulunmaktadır; yani derin yapıda bir *karar ver-* olayına gönderimde bulunduğu açıktır. Bu tür yapılar araştırmacılar tarafından *olay adları* (event nouns) ya da *hareket adları* (action nouns) olarak adlandırılırlar. Bunlar olayın ya da hareketin katılanlarına değil, kendisine gönderimde bulunurlar (Haspelmath, 2010, s. 254). Diğer bir deyişle olay ya da hareket adlarının sözlüksel kütüklerinde temel olarak olay ya da hareket bilgisi kodludur. Bu nedenle bu tür adlar istem potansiyellerini korurlar. Bu nedenle yukarıdaki tümcede *karar* sözcüğü bir olay adı olarak nitelendirilebilir.

Hareket adlarına ise *gez-* eyleminden {-X} biçimbirimiyle türemiş *gezi* sözcüğü örnek verilebilir. Bu sözcük de aynı *gez-* eylemi gibi yönetim çerçevesinde bir özne ve +Ø veya belirtme durumuyla işaretlenmiş, yani zorunlu iki istemden oluşan katılanlar ister ve katılanlarından birine DENEYİMCİ, diğerine YER rollerini yükleyebilir (Uzun, 2003, s. 104):

(228) a. *Ali*ÖZNE[DENEYİMCİ] *kale*+(y)iDOLAYSİZNESNE[YER] *gezdi*.

b. *Ali*' +*nin* *kale*+Ø/*kale*+(y)i[YER] *gezisi uzun sürdü*.

koş- eyleminden yine {-X} biçimbirimiyle türeyen *koşu* sözcüğü de bir hareket adı olarak değerlendirilebilir. *koşu* sözcüğü, istem çerçevesinde, öbek yapıda aynı *koş-*

eylemi gibi bir özne ve yönelme durumuyla işaretlenmiş HEDEF rolü üstlenen bir katılan gerektirir.

(229) a. *Ayşe*ÖZNE[EDEN] *ev*+*e*DOLAYLINESNE[HEDEF] *koştu*.

b. *Ayşe*+*nin* *ev*+*e*[HEDEF] *koşusu*

Hareket ve olay adları da aynı kendisinden türedikleri eylemler gibi öbek yapıda eklentiler alabilirler. Bu eklentiler yer ya da zaman bildiren dolaylı tümleçler veya belirteç tümleçleri olarak gerçekleşebilirler:

(230) *Ali*+*nin* *Ankara*+*da* *kale*+(*y*)i[YER] *gezisi uzun sürdü*.

(231) *Ayşe*+*nin* *ev*+*e* *hızlı* *koşusu*

İlgi durumunun, eylemle üyeleri arasında ilişki kuran diğer durumların aksine iki adı birbirine bağladığından daha önce bahsetmiştik. Etken veya edilgen bir eylemcil yapıda sıfır biçimcikle işaretlenmiş istem, adlaştırma süreciyle değiştirilirse adlaştırılan yapı istem potansiyelini koruyacak ve istem çerçevesinde ilgi durumuyla işaretlenmiş bir öge isteyecektir:

(232) a. *Ali*+ØÖZNE[EDEN] *Ayşe*'+(*y*)*e*DOLAYLINESNE[HEDEF] *yazıyor*.

b. *Ali*+*nin*[EDEN] *yazısı*

c. **Ali*+Ø *yazısı*

Bu durumda *yaz-* eylemi adlaştırıldığında, eylemin EDEN'i; yani öznesi adlaşmış yapıda varlığını korumuş ve ilgi durumuyla işaretlenmiştir. İlgi durumu, türetilen adın istem çerçevesi için zorunludur. Öbekten çıkarılırsa öbek yapı bozulur.

(233) a. *Ali*+*den*DOLAYLITÜMLEÇ[HEDEF] *korkuyorum*.

b. *Ali*+*den*[HEDEF] *korkum*

(234) a. *Ali*+(*y*)*e*[HEDEF] *güveniyorum*.

b. *Ali*+(*y*)*e*[HEDEF] *güvenim gitgide artıyor*.

Yukarıdaki örnekler incelendiğinde zorunlu olarak ayrılma durumu isteyen *kork-* eyleminden türemiş *korku* sözcüğünün de istem potansiyelini koruduğu anlaşılır. Aynı

zamanda bahsi geçen eylemden türemiş bu sözcük Ali ögesine KAYNAK rolü yükleme ve bu ögeyi yönetme gücünü de devam ettirmektedir. Diğer bir deyişle *kork-* eyleminin zorunlu istemi olan ayrılma durumuyla işaretlenmiş, dolaylı tümleç konumunda ve HEDEF rolündeki katılan, eylem adlaştırıldığında da sözcüğün istem çerçevesinde yer almaya devam etmiştir. *güven-* ve *güven* örneğinde de aynı durum söz konusudur. Bu yapıdaki örnekler sınırlı sayıda istem potansiyelini ve rol yükleme gücünü koruyabilen eylemlerin *güven-*, *saygı duy-*, *itimat et-*, *kork-*, *tiksin-* vb. belli bir anlamsal genellemeye uyabilecek, özellikle duygu durumunu ifade eden, soyut eylemler olduğu görülür. Bu özelliği gösteren sözcüklerin türedikleri eylemleri Levin'in, İngilizce eylemleri sınıflandırdığı *English Verb Classes and Alternations* adlı çalışmasında aradığımızda Levin'in *admire-type psych-verbs* olarak adlandırdığı, bizim de *psikolojik duygu eylemleri* olarak çevirebileceğimiz gruptaki eylemler arasına girdiğini tespit ettik (Levin, 1993, s. 69). Dünyadaki bütün dillerde duyguları ifade eden eylemlere rastlanır. Güven, korku, endişe, saygı gibi durumları ifade eden eylemler genellikle *mental eylemler*, Türkçe için daha yaygın bir ifadeyle *duygu eylemleri* olarak adlandırılır. Özellikle duygu eylemlerinden türemiş adların yönetme güçlerini korumaları ve istem potansiyellerini devam ettirmeleri oldukça ilginçtir ve ayrı bir araştırmanın konusu olabilir.

Dünya dillerinde istem potansiyelini koruyan adların genellikle eylemden türemiş adlar olduğu görülür (Haspelmath, 2010, ss. 253-257). Panenová, eylemden türemiş adları iki sınıfa ayırır: *sözdizimsel türetim aracılığıyla türetilen adlar* (syntactic derivation) ve *sözlüksel türetimle türemiş adlar* (lexical derivation). Sözdizimsel türetimle türeyen yapılarda kaynak eylemin sözdizimsel işlevi değişirken, sözlüksel anlamı ona kaynaklık eden eylemle aynı kalır. Sözlüksel türetimde ise hem sözlüksel anlam hem de sözdizimsel işlev değişir (Panenová, 2014, s. 7). Sözdizimsel türetimle oluşan yapılar Türkçede şu şekilde gözlemlenebilir:

(235) a. *Hemşire+Ø hasta+(y)ı tedavi etti.*

b. *Hemşire+nin hasta+(y)ı tedavisi*

Örnekte iki zorunlu isteme sahip *tedavi et-* birleşik eylemi sözdizimsel türetimle adlaştırıldığında EDEN rolünü üstlenen özne konumundaki *hemşire* ve ETKİLENEN

rolünü yüklenen nesne işlevindeki *hasta*'yı, yani zorunlu istemlerini korumuştur, ancak daha önce sıfır biçimcikle işaretlenen öznenin ilgi durumuyla işaretlendiği görülür.

Türkiye Türkolojisinde ortak kök ya da ikili kök olarak kabul edilen *savaş/savaş-*, *barış/barış-*, *güreş/güreş-*, *göç/göç-* vb. yapıların da istem potansiyellerini koruduğu gözlemlenmiştir:

(236) *Kuzey Kore+nin Amerika+ile savaşı sürüyor.*

(237) *Ali+nin Ayşe+ile barışı kolay olmadı.*

(238) *Başpehlivan+ın diğer aday+ile güreşi uzun sürmedi.*

(239) *Kitleler+in İstanbul+a göçü, orada hayat şartlarını zorlaştırdı.*

Eylemden türemiş adların ikinci türünde, bu yapılar belli bir anlamsal özelliği ada aktaran biçimbirimlerle türetilmiştir. Panenová, bu biçimbirimleri *edensel biçimbirimler* (agentive suffix) olarak adlandırır ve örnek olarak Rusça ve Çekçe eylemlere gelerek meslek adları yapan {-tel}, {-eč} ve {-ce} biçimbirimlerini ve bunlarla türetilmiş *uči-tel* “öğretmen”, *žada-tel* “aday”, *zástup-ce* “milletvekili” gibi meslek adlarını verir. Buna göre bu adlar eylemden türerken, türedikleri eylemdeki EDEN rolünü de kendilerine katmışlardır. Diğer bir deyişle absorbe etmişlerdir (Panenová, 2014, ss. 11-12). Bu nedenle bu adlar, kendi bünyelerinde anlamsal olarak bir EDEN rolünün varlığını ifade ettikleri gibi mantıksal ve anlamsal istem çerçevelerinde bir ETKİLENEN rolü için de zorunlu ya da seçimlik bir yer açarlar. Biz, Türkçede eylemlere gelerek meslek adları yapan {-mAn} biçimbiriminin de böyle bir işlev üstlendiğini düşünmekteyiz. *öğret-* eyleminden, “öğretme işini gerçekleştiren kişi” karşılığı olarak türetilmiş *öğretmen* sözcüğünün de türediği eylemdeki EDEN rolünü kendine kattığı açıktır. Öğretme sürecini anlatan bir tümcenin derin yapısında öğrenenin; yani ETKİLENEN rolünün de tanımlanmış olması gerekir:

(240) *AnnesiÖZNE[EDEN] Ali'yeDOLAYLINESNE[ETKİLENEN]okuma yazmaDOLAYSIZNESNE[KONU] öğretti.*

(241) *ÖğretmenÖZNE[EDEN] öğrencilereDOLAYLINESNE[ETKİLENEN] kitapDOLAYSIZNESNE[KONU] okudu.*

Kimi durumlarda ise eylemin bünyesindeki ETKİLENEN sözcük yapımı sürecinde absorbe edilebilir. Bu tür yapılar da istem potansiyellerini korurlar:

a. hediye (hediye edilen nesne)

Bu kitap Ali+den Ayşe+ye hediye.

b. açıklama

Futbol Federasyonun+dan klüpler+e açıklama

Eylemlerin istem çerçevelerinde yer alan eklentiler, adların istem çerçevelerinde de yer alabilirler. Ancak adların istem çerçevelerinde özellikle üç tip eklentinin daha geniş yer tuttuğu görülür: MADDE (material), MÜLKİYET (appurtenance) ve KİMLİK (identity).

Zorunlu ve seçimlik istemlerle eklentileri ayırmakta kullanılan testlerden soru testi, eylemlerin olduğu kadar adların da anlamsal zorunluluklarını belirlemek için kullanışlıdır. Yer değiştirme ilkesi ise adlar için uygun ya da kullanışlı değildir. Çünkü istem çerçevelerinde EDEN bulunmadığı halde ETKİLENEN olan adlar olabilir.

İstem genel olarak sözcüklerarası ilişkileri kuran bir kategori olduğuna değinmiştik. Yukarıdaki örnekler göz ardı edildiğinde, adlar ve ad öbeklerinin ilişkisi düşünüldüğünde adların Türkçede bir öbek oluşturmak için istediği genel durum işaretleyicisinin ise ilgi durum işaretleyicisi olduğunu görürüz.

Bugün adların istemiyle ilgili çalışmalarda *birincil* ya da *temel ad* (primary nouns) adı verilen kök haldeki adların da etraflarında istedikleri yapılar olduğunu, yani bu adlarında da kendilerine özgü bir istem çerçeveleri olduğunu savunurlar. Basit olarak bir sözcüğün tümcesel veya öbek yapıda çeşitli sözcük kombinasyonlarıyla beraber görünmesi *eşdizimlilik* (collocation) kavramıyla açıklanır. Kimi çalışmalarda ise *collocation* terimi yerine *lexical valency* “sözlüksel istem” terimi kullanılmıştır. Aslında eşdizimlilik aynı zamanda anlamsal istem sürecinde olduğu gibi sözcüğün seçme sınırlılıklarını belirler. Bu nedenle anlamsal istem ile eşdizimlilik ve *eşkullanımlılık* (co-occurrence) gibi kavramlar arasında oldukça yakın bir ilişki vardır. Çalışkan, anlamsal istemin, bir dilsel yapının belli bir sözcüksel alan çerçevesindeki dilsel yapılarla bir araya gelmesi boyutunu açıkladığını belirtir (Çalışkan, 2014, s. 47). Örneğin Türkçede göz “organ adı” sözcüğünün sözlüksel istem çerçevesi ya da eşdizimlilik çerçevesi, göz rengi bağlamında sınırlandırıldığında, *siyah*, *kahverengi*, *ela*,

yeşil, mavi olabilir. Sözlüksel istem, çokanlamlılık söz konusu olduğunda da önem kazanır; çünkü çokanlamlı bir sözcüğün farklı anlamları eşdizimlilik bilgisine bakılarak ayırt edilebilir. Ancak bu çalışmalarda kastedilen yapıların istem başlığı altında değil eşdizimlilik başlığı altında değerlendirilmesini daha uygun buluyoruz. Bu nedenle bu tür yapılara ilerleyen bölümlerde istemle ilişkileri bağlamında *İstem ve Eşdizimlilik İlişkisi* başlığı altında değinilecektir.

11.2. Önadların İstemi

Sözcük türleri istem potansiyeline sahip olma açısından değerlendirildiğinde eylemler ve birincil ilgeçlerden sonra önadlar akla gelir. Eylemden türemiş ortaçların istemlerini önceki bölümde ele almıştık. Eylemlerden türemiş; ancak eylemsi olmayan kimi önadlar da bahsi geçen diğer yapılar gibi kimi durumlarda kök olan eylemin istem potansiyelini koruyabilmektedir:

(242) a. *Aslı+Ø herkesin ilgisi+(n)e alıştı.*

b. *Aslı+nın herkesin ilgisi+(n)e alışıklığı*

(243) a. *Ayşe+Ø zorluklar+a dayanır.*

b. *Ayşe+nin zorluklar+a dayanıklılığı*

Eylemden türemeyen; ancak yüklemcil özellik gösterdikleri için istem potansiyeli olan bazı önadlar da vardır. Bu tür önadlar ad tümcelerinde yüklem olarak görev üstlenirler. Ancak bu yapılar belli bir eylemli yapıdan eksiltiyle yapılmış olmalıdır. Demir ve Yılmaz bu yapıları birleşik eylemin eylem ögesinin düşmesiyle ad tümcesi haline gelen yapılar olarak açıklarlar (Demir ve Yılmaz, 2012, s. 241). Bu nedenle eksiltelenen eylemli biçimlerinin istem potansiyelini devam ettirirler. Bu sözcüklerden kimileri *ait, aynı, hazır, denk, eş, düşman, ortak, öfkeli, düşman, uzak, mecbur, kaba, yabancı* vb.'dir:

(244) a. *Ali+Ø Ayşe+(y)e aittir.*

b. **Ali+Ø aittir.*

(245) a. *Kamil+Ø evlenme+ye hazır(dır).*

b. **Kamil+Ø hazır(dır).*

Yukarıdaki örneklerde istem potansiyelini koruyan *ait* ve *hazır* yapıları esasen *ait ol-*, *hazır ol-* gibi yapılara gönderimde bulunmaktadır. Eylemden eksiltlenerek oluşturulan bu yapılar da aynı eylem biçimleri gibi yönetim çerçevelerinde bir öznenin yanı sıra yönelme durumuyla işaretlenmiş bir katılana ihtiyaç duyarlar.

Kimi türemiş yüklemcil önadlar da istem potansiyeli taşımaktadırlar. Bunlardan yönelme durumu isteyenler *açık, alışkın, bağlı, bağımlı, hazırlıklı, dayanıklı, duyarlı, ilgili, saygılı, kızgın, kapalı, öfkeli, yaralı, zararlı, zorunlu* vb., bulunma durumu isteyenler *deneyimli, hünerli, kabahatli, kararlı, suçlu, tutarlı* vb., ara durumu isteyenler *evli, ilgili, mutlu, samimi* vb. olarak sıralanabilir:

(246) *Ali zorluklar+a dayanıklıdır.*

(247) *Ayşe bu olay+da kabahatli olduğunu kabul etmedi.*

(248) *Aslı Osman+ile mutlu.*

Örneklerden görüldüğü üzere bu yüklemcil önadlar da ad tümcelerinin yüklemi olarak görev yaparlar. Bunlar da derin yapıda aslında bir birleşik eylemli eylem tümcesinden eksiltlenerek yüzey yapıda ad tümcesine dönüştürülmüş olmalıdır.

Türkçe dilbilgisi kitaplarında, tümcede dolaysız nesne görevinde bir ögenin varlığı genellikle yüklemcil eylemin geçişli olup olmamasına yorulur. Bu mantıkla ad tümcelerinde eylem yer almadığı için bu tümcelerde dolaysız nesne görevinde bir ögenin de bulunmaması gerektiği sonucuna ulaşılır. Türkçede ad tümcelerinin genellikle özne ve yüklem olmak üzere iki ögeden oluştuğu görüşü hakimdir (Karahana, 2008, s. 97). Ancak derin yapıda bir bileşik eylemli yüklemden eksiltlenerek yüklemcil bir önada değişen bu yapılarla kurulmuş ad tümcelerinin dolaysız nesne alma potansiyeli özellikle *borçlu* örneği çerçevesinde Özkan ve Musa (2004, s. 120), Karahana (2008, s. 98), Gülsevin (2011, s. 1182), Musa (2014, s. 987) gibi kimi araştırmacıların dikkatini çekmiştir:

(249) *Hasan formu+(n)u spor yapmasına borçlu.*

Türkçede önadlar özellikle karşılaştırma anlatacak şekilde derecelendirilirken kendisinden önceki katılanlarına sırasıyla sıfır biçimcik ve ayrılma durumu yüklerler:

(250) *Ali+Ø Ayşe'+den daha uzun.*

(251) *Ahmet'in zekası+Ø Ali'+den daha üstündür.*

Önadların istemleri aynı eylemlerin istemleri gibi zorunlu ve seçimlik istemler olarak ikiye ayrılabilir. Zorunlu istemleri öbek yapıdan çıkarıldığında veya katılanları başka bir durum işaretleyicisiyle işaretlendiğinde öbek yapı da dilbilgisidışı olur:

(252) a. *ev+e yakın okul*

b. **ev+de yakın okul*

Önadlar da sözdizimi içerisinde eylemler gibi eklentilerle beraber kullanılabilirler:

(253) *Adana+daki ev+e yakın okul*

Doğan, Türkçede önadların istemlerinin de eylemler gibi niceliksel bir sınıflandırmaya tabi tutulabileceğini belirtir. Buna göre Türkçede, önadların istem sayılarına göre “hiç istem potansiyeli olmayan önadlar, bir istemli önadlar ve iki istemli önadlar” olmak üzere üç grupta incelenebileceğini söyler (Doğan, 2015a, s. 80). Buna göre Türkiye Türkçesinde önadlar yönetim çerçevelerinde en fazla iki istem boşluğu açmaktadırlar.

Adların ve önadların sözdizimsel istemleri de eylemlerin sözdizimsel istemleri gibi evrensel bir nitelik sergilemezler. Her dil, sözdizimsel istemi kendi durum işaretleme sistemi kapsamında belli yapılarla işaretler. Örneğin Almancada kimi önadların biçimbilgisel istemleri Türkçe ile örtüşürken kimi önadlarınkiler örtüşmezler:

(254) a. *sehre uzak köy*

b. *das der Stadt ferne Dorf*

Bu örnekte her iki yapının da katılanı yönelme durumuyla işaretlenmiştir (Zengin, 2008, s.135).

(255) a. *oğlundan üstün baba*

b. *der seinem Sonn überlegene Vater*

Bu örnekte Türkçe yapının biçimbilgisel istemi ayrılma durumuyla işaretlenirken Almanca yapının biçimbilgisel istemi ise yönelme durumuyla işaretlenmiştir (Zengin, 2008, s. 135).

Adların ve önadların istemlerine burada sınırlı bir çerçevede değinilmiştir. Türkçede hem adların hem de önadların istemlerinin başka çalışmalarda ayrıntı olarak incelenmesinin ve belirlenmesinin Türkçedeki istem çalışmalarının geleceği ve Türkçenin bir istem sözlüğünün oluşturulması açısından oldukça önemli olduğu kanaatindeyiz.

III. BÖLÜM: İSTEMİN DİĞER DİLBİLGİSEL KATEGORİLERLE İLİŞKİSİ

1. İSTEM VE ÇATI İLİŞKİSİ

Dillerde sözcüklerin yeniden biçimlenmesini sağlayan ve bunun sonucunda tüm tümce yapısının değişmesine yol açan kimi sözdizimsel kategoriler bulunur. Çatı (voice) da bunlardan biridir. Bu terim, tümcenin üyelerinin nicelik ve işlev açısından tümcede yüklem görevini üstlenen eylemle olan anlamsal ilişkilerine gönderimde bulunan dilbilgisel bir kategoriye ifade eder (Uzun, 2006, s. 75).

Dik, dilin işlevsel yapılarını üç ayrı düzleme ayırır (Dik, 1979, s. 13):

1. Anlambilimsel İşlevler (Semantic Functions): Bu işlevler eylemin bildirdiği olayın gerçekleşebilmesi için katılanlarına yüklediği EDEN, ETKİLENEN, ALICI, YARARLANICI, YER, ZAMAN vb. rolleri kapsarlar.
2. Sözdizimsel İşlevler (Syntactic Functions): Bu işlevler sözdizimsel yapıda eylemin bildirdiği işin hangi işlevlerde öğelerle yansıtıldığını belirten özne ve nesne gibi işlevleri kapsarlar.
3. Edibilimsel İşlevler (Pragmatic Functions): Bu işlevler tümcenin kurucuları olarak da ifade edilen temel öğelerin oluşturduğu bilgi yapısına işaret ederler. Tümcede bilgi yapısı ODAK, TEMA, KONU gibi ulamlarla açıklanır.

Dik'in yukarıda belirlediği bu üç işlevsel kategori aynı anda hem istem kategorisiyle hem de çatı kategorisiyle yakından ilgilidir. Her üç işlev de dilde hem istem hem de çatı yoluyla gerçekleşmektedir. Bu işlevleri şu örnek üzerinde göstermek mümkündür:

a. Anlambilimsel işlevler

(256) *Ayşe*_[EDEN] *kapıyı*_[ETKİLENEN] açtı.

b. Sözdizimsel işlevler

(257) *Ayşe*+Ø_{ÖZNE} *kapı*+(y)_{İDOLAYSIZNESNE} açtı.

c. Edimbilimsel işlevler

(258) *Ayşe*KONU *kapıyı*ODAK *açtı*

Çatı kategorisinin istem üzerindeki etkisi II. Bölümde *İstemi Değiştiren Biçimbilgisel Süreçler* başlığı altında ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Genel anlamda bir eylemin ya da istem potansiyelini koruyan diğer yüklemcil yapıların istem çerçeveleri bize hem yüklemcil yapının biçimi, hem ait olduğu sözdizimsel ulam; diğer bir deyişle sözcük sınıfı (eylem, ad, önad, ilgeç vb.), hem gerektirdiği çekirdek katılan sayısı, hem katılanlar olarak gerçekleşecek yapıların seçme sınırlılıkları, hem de anlambilgisel işlevleri konusunda bilgi vermektedir. Yüklemcil eylemler ele alındığında edilgenlik, ettirgenlik vb. çatı biçimbirimlerinin doğrudan yüklem kök ya da gövdesi üzerine eklenerek önce yüklem biçimini daha sonra da eylemin istediği çekirdek katılan sayısını, katılanların seçme sınırlılıklarını ve anlambilimsel işlevlerini etkilediği görülür. Yani çatı, yalnızca dilbilgisiyle değil; aynı zamanda sözdizimi ve anlambilimle de ilgili bir kategoridir.

İstem kuramının kurucusu olan Tesnière, *Éléments de syntaxe Structurale*'da istem kadar çatı kategorisine ve bu kategorinin istem üzerindeki etkisine de yer vermiştir. Daha önce de belirtildiği gibi Bağımsal Dilbilgisi, eylemi tümcenin yöneticisi olarak kabul eden ve öbek yapının ya da tümcesel yapının baş ögesi olan eylemin belli sayıda katılanı çevresinde istediğini ve bir bağımsallık ilişkisine dayalı olarak kendisine bağlayıp yönettiğini savunan bir kuramdır. Tesnière, eylemin çatısının ve çatı değiştiren süreçlerin genel olarak tüm dillerde, eylemin istemi üzerindeki etkisine değinmiştir. Dillerde çatıyı değiştiren işaretleyicilerin çeşitli şekillerde var olduğunu belirtmiştir (Tesnière, 2015, ss. 243-260). Almanca gibi kimi dillerde bu işaretleyiciler *sein* ve *haben* gibi çözümleyici yapılarla, Türkçe gibi dillerde eylemin sonuna eklenen biçimbirimlerle, diğer bir deyişle bitişken yapılarla, yine Almancada eylemin önüne eklenen biçimbirimlerle, yani bireşimsel yapılarla belirlenirken, İngilizce gibi kimi dillerde ise sözdizimiyle gerçekleşebilirler (Ülken, 1981, s. 72).

Bir eylemin yönettiği, diğer bir deyişle kendisine bağladığı katılanların sayısı o eylemin sözdizimsel istem sayısını ifade eder. Eylemlerin katılanlarına yüklediği durum işaretleyicileri ise eylemin çatısı veya çatı değiştirmesi ile doğrudan ilgilidir. Diğer bir

deyişle eylemin biçimbilgisel istemleri eylemin çatısına ya da çatı değiştirmesine göre değişebilir (Ülken, 1981, s. 71). Aynı zamanda eylemin anlamsal istem düzeyi de çatıdan ve çatının değişmesinden etkilenmektedir. Yani çatı kategorisi eylemin katılanlarını niceliksel ve niteliksel açıdan belirleyici ve sınırlayıcı bir rol üstlenmektedir. Çatı değiştiren bir eylemin katılanlarıyla olan niteliksel ve niceliksel ilişkisi de değişir (Ülken, 1981, s. 71). Çatının değişmesi eylemin katılanlarının sayısını, diğer bir deyişle sözdizimsel istem sayısını artırır ya da azaltır. Katılanların sözdizimsel yapıdaki işlevlerini değiştirir. Anlambilgisel istem düzeyinde eylemin katılanlarına yüklediği rolleri değiştirir ya da eylemin anlambilgisel istem yapısına yeni bir katılan eklenmesini sağlar ve bu yeni katılana belli bir rol yükler veya eylemin anlambilgisel istem yapısından belli bir rol yüklenmiş bir katılanı çıkartır. Çatısı değişen eylem biçimbilgisel istem düzeyinde ise nicelikleri ya da nitelikleri değişen katılanları tümcenin yeni kurgusuna uygun olarak belli durum işaretleycileriyle işaretler. Diğer bir deyişle durum işaretleycilerinin belli sözlüksel unsurların etrafındaki diğer ögelerle bağlantısını sağlamasında sözdizimsel nedenler; yani sözdizimsel bağıntılar etkili olmaktadır. Bu sözdizimsel bağıntı çatı kavramıyla da ilgilidir. Türkçede eylemin çatısını değiştiren süreçler etkenleştirme, edilgenleştirme, ettirgenleştirme, oldurganlaştırma, dönüşlülük ve işteşliktir. Bu yapıların biçimbirimleri Tablo 6'da gösterilmiştir:

Çatı Kategorisi	Kategoriye İşaretleyen Biçimbirimler
Etken Çatı	{-Ø}
Edilgen Çatı	{-l-}, {-n-}
Dönüşlü Çatı	{-n-}, {-l-}
İşteş Çatı	{-ş-}
Ettirgen Çatı/Oldurgan Çatı	{-Dİr-}, {-t-}, {-Ar-}, {-Ir-}

Tablo 6: Türkçede Çatı Kategorisi ve Kategoriye İşaretleyen Biçimbirimler

Türkçede çatı biçimleri tabana yakınlık hiyerarşisine uygun hareket ederler. Tüm biçimbirimlerin köke ya da gövdeye diziliş sıraları ve işlevleri arasında bir ilişki bulunmaktadır. Çatı biçimbirimleri kökün ya da gövdenin hemen yanına eklenirler; çünkü eylemin özünde olan anlamı ve eylemin yönetim çerçevesine uygun olarak oluşturulan diğer üyelerle ilişkisini değiştiren ve düzenleyen bir özelliğe sahiptirler. Ettirgenlik biçimbirimlerinin eylem kök ya da gövdesine edilgenlik biçimbirimlerinden daha önce eklenmesinin sebebi, ettirgenliğin yükleme daha yakınlık bir öge olan nesneyi

doğrudan etkilemesidir. Edilgenleştirme süreci ise yükleme yakınlık açısından daha dış bir üye olan özneyle ilgilidir (Sebzecioğlu, 2016, s. 157).

Ettirgenleştirme eylemin katılanlarını, dolayısıyla sözdizimsel istemini arttıran süreçlerin başında gelir. Normal şartlarda bu süreç, eylemin istem yapısına yeni bir genel anlamda EDEN, özel anlamda ise SEBEP OLAN rolünün eklenmesine, yani sözdizimsel yapıya +1 yeni katılan girmesine neden olur. Dolayısıyla eylemin sözdizimsel istemi de +1 artmalıdır. Ancak Türkçede kimi durumlarda geçişsiz bir eylemin ettirgenleştirilmesi tümceye iki yeni katılan eklenmesine; yani eylemin katılan sayısının +2 artmasına ve dolayısıyla da sözdizimsel isteminin de +2 artmasına neden olur:

(259) a. *Ayşe*+ØÖZNE[EDEN] öldü.

b. *Ali*+ØÖZNE[SEBEPOLAN] *Ayşe*+(y)İDOLAYSIZNESNE[ETKİLENEN] öl-dürdü.

c. *Ali*+ØÖZNE[SEBEPOLAN] *Ayşe*+(y)İDOLAYSIZNESNE[ETKİLENEN] *Hasan*' +aDOLAYLINESNE[SEBEPOLUNAN]

öl-dür-t-tü.

Edilgenleştirme de çatı değiştirme süreçlerinden biridir ve dolayısıyla da istemi değiştirir. Bu sürecin belirtme durumuyla işaretlenmiş bir dolaysız nesneyi özne konumuna yükseltmesi ve bunu yaparken işaretlendiği belirtme durumunu silerek sıfır biçimcikle işaretlemesi, ettirgenliğin katılan sayısını, dolayısıyla istemi arttırması, dönüşlüleştirme ve işteşleştirme gibi süreçlerin tümceden nesneyi silmesi, dolayısıyla istemi azaltması çatı biçimbirimlerinin sözdizimsel bir güdülenmeyle hareket ettiğini kanıtlar niteliktedir (Sebzecioğlu, 2016, s. 132).

Çatı değiştiren süreçler önceki bölümlerde de değinildiği gibi bu süreçlerden etkilenen eylemlerin (bazen de eylemsilerin) istemlerini arttırır ya da azaltırlar. Edilgenleştirme, dönüşlüleştirme ve işteşleştirme genel olarak eylemin istemini azaltır. Tümce öğelerinin işlevleri açısından değerlendirildiğinde edilgenliğin EDEN öznenin konumunu indirgediği ve ETKİLENEN nesnenin konumunu yükselttiği görülür. Dönüşlüleştirme özne ve nesnenin konumunu birleştirir. İşteşleştirmede ise nesnenin konumu yükselir; diğer bir deyişle nesne özne konumuna yükselir:

(260) a. *Ali*+ØÖZNE[EDEN] *cam*+İDOLAYSIZNESNE[ETKİLENEN] kapattı.

- b. *Birisi+ØÖZNE[EDEN] cam+ıDOLAYSIZNESNE[ETKİLENEN] kapattı.*
- c. *Cam+ıDOLAYSIZNESNE[ETKİLENEN] kapattılar.*
- d. *Cam+ØÖZNE kapa-n-dı.*

Edilgenleştirme süreci aslında tümcesel yapıda dolaysız nesnenin öznenin yerini almasıdır. Yukarıdaki ilk tümce tipik bir etken çatılı tümcedir. Etken çatılı tümcelerde örnekte işaretlendiği gibi EDEN özne ve ETKİLENEN rolündeki dolaysız nesne bellidir. İkinci tümcede ise özne belgisiz bir adıl olarak gerçekleşmiştir. Bu katılanın belgisiz bir adıl olarak gerçekleşmesi, öznenin değerini ve önemini oldukça azaltmıştır; ancak dilbilgisel açıdan değerlendirildiğinde çatı kurgusunun halen etken olduğu görülür. Anlamsal olarak ise vurgunun dolaysız nesneye kaydığı görülmektedir. Diğer bir deyişle *camı kimin kapattığı* pek önemsenmemektedir, aksine *camın kapanmış olması* daha önemlidir (Erkman Akerson, 2008, ss. 254-255). Üçüncü tümcede özne hem anlamsal hem de dilbilgisel açıdan önemini yitirmiştir ve tümceden silinmiştir. Ancak yükleme eklenen kişi biçimbirimi özneyi üçüncü çoğul kişi olarak işaretler. Diğer bir deyişle eylemin birinci zorunlu katılanı olan özne mikro istem düzeyinde gerçekleşmiş olur. Burada öznenin değeri tamamen ortadan kaybolmuştur; yani konuşur için tek önemli olan konu *camın kapanmış olmasıdır*. Son tümcede ise eylemin yüklemi edilgenleştirilmiştir. Bu süreç sonunda EDEN özne tamamen yok olmuştur ve ETKİLENEN rolündeki dolaysız nesne tümcenin öznesi konumuna yükselmiştir. Diğer bir deyişle ilk tümcedeki eylemin birinci zorunlu katılanı olan EDEN özne *Ali*, hem makro istem düzeyinde hem de mikro istem düzeyinde silinmiştir. Dolaysız nesne ise en önemli; yani ilk gerçekleşmesi gereken zorunlu katılan olan özne konumuna yükselmiştir. Bu yükselmenin sebebi çatının değişmesidir. Eylemin aldığı edilgenlik biçimbirimi öznenin aslında eylemi gerçekleştiren varlık, diğer bir deyişle EDEN özne olmadığına işaret eder. Tümcedeki *cam* ögesi gerçekte eylemi yapan değil, yalnızca dilbilgisel olarak bu işlevi sağlayan bir ögedir (Erkman Akerson, 2008, s. 255).

Erkman Akerson, dönüşleştirme sürecini “öznenin kendi üstünde bir yaptırım uygulaması” olarak tanımlar (Erkman Akerson, 2008, s. 256). Bu nedenle eylemin ETKİLENEN rolündeki dolaysız nesnesi de aslında öznenin kendisidir. Bu nedenle

dönüştürülen bir eylemde EDEN özne ve ETKİLENEN dolaysız nesne EDEN öznenin kendisinde toplanır:

(261) a. *Aslı+ØÖZNE[EDEN] kendi+(n)i DOLAYSIZNESNE[ETKİLENEN] yıkadı.*

b. *Aslı+ØÖZNE[EDEN+ETKİLENEN] yıka-n-dı.*

İşteleştirme sürecinde ise aynı eylemin gerçekleşmesini sağlayan iki EDEN özne bulunur. Erkman Akerson bu iki öznenin aslında unutulmuş bir dolaysız nesneye ya da unutulmuş bir dolaylı nesneye işaret ettiğini belirtir. İşteş yapıda eylemin her iki nesnesi de özne rolüne yükselirler ve bu eşdeğerli özneler *ile*, *ve* vb. bağlaçlarla bağlanırlar (Erkman Akerson, 2008, s. 257):

(262) a. *Ali+ØÖZNE[EDEN] Ahmet+iDOLAYSIZNESNE[ETKİLENEN] döver.*

b. *Ahmet+ØÖZNE[EDEN] de Ali+(y)i DOLAYSIZNESNE[ETKİLENEN] döver.*

c. *Ali ile Ahmet+ØÖZNE[EDEN] döv-(ü)şürler.*

Eylemin Çatısını Değiştiren Süreçler	İstemi Arttırma	İstemi Azaltma
Etkenleştirme	+	-
Edilgenleştirme	-	+
Ettirgenleştirme/Oldurganlaştırma	+	-
Dönüştürme	-	+
İşteleştirme	-	+

Tablo 7: Eylemin İstemini Değiştiren Çatı Kategorileri ve İstem Üzerindeki Etkileri

Bir tümcede yüklemcil öge tarafından belirlenen katılanların dizilişi belki tümcenin anlamı açısından bir farklılık yaratmaz; ancak verilen bilginin öneminin yükleme en yakın katılan üzerinde yoğunlaştığı açıktır. Diğer bir deyişle, tümcenin katılanlarının tümce içerisindeki konumları, o katılanlara verilen değeri de belirtmiş olur. Her katılan tümce içerisindeki işlevine bağlı olarak belli bir konumda yer alır ve belli bir değere gönderimde bulunur. Bu konum ve değer bir ögeden diğerine kaydırılabilir. Bunun gerçekleşmesi için ya tümce öğelerinin sıralanışı ya da eylemin çatısı değiştirilir (Erkman Akerson, 2008, s. 253).

Türkiye Türkolojisinde yalnızca sıfır biçimcikle ya da belirtme durumuyla işaretlenmiş katılanlar nesne olarak ele alınmaktadır. Oysa Türkçede dolaylı tümleş olarak

nitelendirilen ve yönelme, bulunma ya da ayrılma durumuyla işaretlenmiş kimi yapıların da nesne olduğu ortadadır. Bu konuya istem açısından bakıldığında zorunlu ve seçimlik istemlerle eklentiler konusunu göz önünde bulundurmamak gerekmektedir. Eylemin zorunlu katılanları olan zorunlu istemler aynı zamanda çekirdek üyeler sayıldığına göre belirtme durumuyla işaretlenmiş bir çekirdek üyeye yönelme durumuyla işaretlenmiş bir çekirdek üye arasında da bir rütbe ayrımı bulunmaması gerekir. Geçişlilik-geçişsizlik ilişkisi içerisinde değerlendirildiğinde, bu durum işaretleyicileriyle işaretlenmiş zorunlu katılanların da geçişliliği ifade ediyor olması mümkün görünmektedir. Eylemin yönetim çerçevesinde zorunlu olmayan seçimlik istemler ve eklentiler ise dolaylı tümleç veya belirteç tümleci olarak değerlendirilebilirler.

Ancak dolaylı nesne ve dolaysız nesne ayrımını gerekçelendiren dilbilgisel nedenler de bulunmaktadır. Dolaysız nesne olarak adlandırdığımız sıfır biçimcik veya belirtme durumuyla işaretlenen nesnelere yüklem edilgenleştirildiğinde özne konumuna yükselirken, yönelme, bulunma ve ayrılma durumuyla işaretlenen ve dolaylı nesne olarak nitelendirilen yapılar ise edilgen yapıda özne konumuna yükselirken bir kısıtlamayla karşılaşırlar. Dolaylı nesnelere edilgen yapıda özne konumuna yükselmediği için kişisiz edilgen (impersonal passive) tümceler oluştururlar (Sebzecioğlu, 2016, s. 193):

(263) a. *Ali balkon+dan atladi.*

b. *Balkondan atla-n-dı.*

Eylemin Çatısını Değiştiren Süreçler	Özne Ekleme	Özne Silme	Nesne Ekleme	Nesne Silme
Etkenleştirme	+	-	-	-
Edilgenleştirme	-	+	-	-
Ettirgenleştirme/Oldurganlaştırma	+	-	+	-
Dönüşlüleştirme	-	-	-	+
İşteşleştirme	-	-	-	+

Tablo 8: Eylemin Çatısını Değiştiren Süreçlerin Özne ve Nesne Üzerindeki Etkileri

1.1. İstem ve Geçişlilik-Geçişsizlik İlişkisi

Hemen her dilde ana ve baskın olan tümce tipi bir yüklemcil ve onun farklı sayıdaki katılanlarından, diğer bir deyişle üyelerinden oluşur. Tümcede baş (head) görevini üstlenen yapı sözcük türü olarak sıklıkla bir eylemdir; ancak birçok dilde adlar ve diğer ad soylu sözcüklerde yüklem görevini üstlenebilirler. Tümcenin katılanlarını çekirdek katılanlar (core arguments) ve dış katılanlar (peripheral arguments) olarak ikiye ayırmıştık. Çekirdek üyelerin niceliği ve niteliği baş olan eylem ya da diğer yüklemcil sözcük tarafından belirlenir. Çekirdek katılanlar tümcenin kabul edilebilir, anlamlı ve anlaşılabilir olması için mutlaka tümcede gerçekleşmelidir. Dış katılanlar ise eyleme daha az bağımlıdır ve genellikle eylemin yeri, zamanı, amacı ile ilgili ayrıntı bilgileri ifade etme görevini üstlenirler. Tümcenin çekirdek üye yapısına ulaşmak için yüklemcilin zorunlu istemleriyle seçimlik istemlerini ve eklentileri birbirinden ayırmak gerekir.

Genel olarak tüm dillerde, yüklemi eylem soylu olan iki evrensel tümce tipi vardır: Geçişli tümce ve geçişsiz tümce. Geçişli bir tümce, geçişli bir yüklem ve EDEN özne ve nesne olmak üzere iki çekirdek katılandan oluşur. Evrensel gösterimde bu tip tümcelerin öznesi A ile ifade edilir. Bu yapı EDEN öznenin eylemin bildirdiği olayı başlattığına veya idare ettiğine gönderimde bulunur ve nesne işlevindeki üyenin eylemin bildirdiği olaydan etkilendiğini belirtir. Geçişsiz bir tümce ise geçişsiz bir yüklem ve özne olmak üzere tek çekirdek katılandan oluşur. Evrensel gösterimde bu tip tümcelerin öznesi S ile nesnesi ise O ile gösterilir. Kimi dillerde özel bir statüye sahip başka bir katılan daha vardır. Bu katılan tipik olarak, genellikle yönelme durumuyla işaretlenmiş dolaylı nesne işlevindeki bir ALICI ya da YARARLANICI'ya işaret eder. Birçok dilde bu genişlemiş katılan yapısı yalnızca geçişli tümcelerde görülürken, daha az dilde ise geçişsiz tümcelerde de görülür. Evrensel gösterimde bu katılan “extension to core” (çekirdek yapıyı genişletme) işlevine gönderimde bulunarak E ile gösterilir. Buna göre dillerde temel tümce tiplerinin katılan şeması şu şekilde gösterilebilir (Dixon ve Aikhenvald, 2000, ss. 2-3):

a. Geçişli Tümce	A	O	
b. Çekirdek Üye Yapısı Genişletilmiş Geçişli Tümce	A	O	E
c. Geçişsiz Tümce	S		
d. Çekirdek Üye Yapısı Genişletilmiş Geçişsiz Tümce	S		E

Geçişli ve geçişsiz eylemlerin istem yapısı, diğer bir deyişle geçişlilik ve geçişsizliğin istemle ilişkisi yukarıdaki katılan şeması yoluyla kolaylıkla anlaşılabilir. İstem genel olarak çekirdek katılanların sayısı ile ilişkilendirilir. Bu yüzden yukarıdaki şemaya göre geçişsiz tümceler tek istemlidir (monovalent). Geçişli tümceler ve çekirdek üye yapısı genişletilmiş geçişsiz tümceler iki istemlidir (bivalent). Çekirdek üye yapısı genişletilmiş geçişli tümceler üç istemlidir (trivalent). Diğer bir deyişle geçişsiz tümceler yüklenmeleri yalnızca özne işlevinde tek bir katılan istedikleri için tek istemlidir. Geçişli tümceler yüklenmeleri EDEN rolünde bir özne ve eylemin bildirdiği işten ETKİLENEN rolünde bir nesne olmak üzere iki katılan istedikleri için iki istemlidir. Çekirdek üye yapısı genişletilmiş geçişsiz tümceler yüklenmeleri bir özne ve ALICI ya da YARARLANICI vb. rollerde dolaylı nesne işlevli bir katılan olmak üzere iki katılan gerektirdiği için yine iki istemlidir. Çekirdek üye yapısı genişletilmiş geçişli tümceler yüklenmeleri bir rolünde EDEN özne, eylemin bildirdiği işten ETKİLENEN rolünde bir nesne ve ALICI ya da YARARLANICI vb. rollerde dolaylı bir nesne işlevinde üç katılan istediği için üç istemlidir.

Eylemler tümce tiplerine bağlı olarak, gerçekleştirmelerine göre çeşitli sınıflara ayrılabilirler. Bazı dillerde kimi eylemler katı bir şekilde geçişsizdir (Latince, Dyrbal vb.); diğer bir deyişle yalnızca geçişsiz tümcelerde gerçekleşirler. Kimi eylemler ise katı bir şekilde geçişlidir; yani sadece geçişli tümceleri yönetirler. Kimi eylemler ise ikili bir yapı sergilerler. Dixon ve Aikhenvald, dünya dillerindeki eylemlerin geçişlilik-geçişsizlik bakımından tipik bir şeması olduğunu belirtir ve bu bağlamda eylemleri şu şekilde gruplandırır (Dixon ve Aikhenvald, 2000, ss. 4-5):

a. Katı bir şekilde geçişsiz olan eylemler: Bu tür eylemler yalnızca S görevinde tek bir çekirdek katılana sahiptir ve yalnızca geçişsiz tümcelerde gerçekleşirler. *buluş-*, *görüş-* vb.

b. Katı bir şekilde geçişli olan eylemler: Bu tür eylemler bir A ve bir O olmak üzere iki çekirdek katılana sahiptir ve yalnızca geçişli tümcelerde gerçekleşirler: *sev-*, *tanı-*, *gör-* vb.

c. Hem geçişli hem geçişsiz, diğer bir deyişle kararsız eylemler: Bu eylemler hem geçişli hem geçişsiz tümcelerde gerçekleşebilirler. Bu nedenle iki tür katılan yapısı sergilerler. *yürü-*, *bak-*, *gez-* vb.

Aşağıdaki tabloda, Türkçede tümce tipine göre katılanların görev değişimi görülmektedir:

Tümce Tipi	Katılanların Görev Değişimi	Katılanların Görev Değişimi
Geçişli Tümce	Nesne özne oluyorsa → Edilgen	EDEN özne, dilbilgisel özne oluyorsa → Karşiedilgen
Geçişsiz Tümce	Özne nesne oluyorsa → Ettirgen	Dilbilgisel özne, EDEN özne oluyorsa → Nesne Eklenmesi

Tablo 9: Geçişli ve Geçişsiz Tümcelerde Katılanların Görev Değişimi

König, geçişlilik-geçişsizlik ve çatıyı ayrı dilbilgisel kategoriler olarak görür. Ona göre çatı, eylemin özne ve nesneyle olan işlevsel ve anlamsal tamamlanmasıdır. Geçişlilik-geçişsizlik ise eylemin anlamıyla ilgili bir olgudur (König, 1983, ss. 113-114). Geçişliliği ya da geçişsizliği belirleyen ise eylemin sözlüksel kütüğüdür.

Sonuç olarak hem çatı hem de geçişlilik-geçişsizlik olgusu eylemin isteminin tüm düzeyleri üzerinde etkili kategorilerdir.

2. İSTEM VE EŞDİZİMLİLİK İLİŞKİSİ

Eşdizimlilik (collocation), en basit tanımıyla, bir sözcüğün tümcesel veya öbek yapıda çeşitli sözcük kombinasyonlarıyla beraber görünmesidir. İngilizce *collocation* terimi Latince *collocatio* “düzenleme, sıralama” sözcüğünden gelmektedir. Terim, dilbilimci J. R. Firth tarafından karakteristik sözcük kombinasyonlarının deyimsel ve anlamsal bir ilişkiye dayanarak sıklık oranı yüksek bir biçimde birlikte kullanılmasını ifade etmek için kullanılmıştır. Eşdizimlilikler esas olarak anlamsal temellidir, dilbilgisel temelli değildir: *köpek/havlamak*, *gece/karanlık* ilişkisi vb. (Bussmann, 2006, s. 2000). Eşkullanımlılık (co-occurrence) ise tümcede dil unsurlarının farklı sınırlarının eşzamanlı

gerçekleşme sıklığını ifade eden temel bir sözdizimsel ilişkiyi karşılayan terimdir (Bussmann, 2006, s. 255). Örneğin *at+a binmek* eşkullanımlılığında *at* ve *binmek* sözcükleri *binmek* eyleminin anlamsal istemi doğrultusunda bir araya gelmiştir.

Günümüzde adların istemi ile ilgili yapılan çalışmalarda, istemlerini ele aldığımız genellikle eylemden türemiş, ikincil adların yanı sıra *birincil* ya da *temel ad* (primary nouns) adı verilen kök haldeki kimi adların da etrafında istediği yapılar olduğunu, yani bu adların da kendine özgü bir istemi olduğunu savunan araştırmaların varlığından ve bunların eşdizimlilik başlığı altında ele alınması gerektiğinden bahsetmiştik. Böyle çalışmalarda *collocation* terimi yerine *lexical valency* “sözlüksel istem” terimi kullanılmıştır. Diğer bir deyişle eşdizimlilikteki sözcük seçimi ve bu seçimdeki sınırlılıklar istem kavramıyla ilişkilendirilir. Bunun sebebi yukarıdaki *at+a binmek* örneğinden anlaşılacağı üzere eşdizimliliğin aynı anlamsal istem düzeyinde olduğu gibi sözcüğe çeşitli seçme sınırlılıkları getirmesidir. Eşdizimsel sınırlılıklar (collocational restrictions) olarak ifade edilen bu sınırlılıklar; aynı istem potansiyeli taşıyan yapıların katılanlarına yükledikleri anlamsal rolleri ve katılanların niteliklerini çeşitli özelliklerle sınırladıkları gibi, eşdizimli yapıların bir araya gelme potansiyellerini de etkilerler. Bu sebeple, özellikle anlamsal istem ile eşdizimlilik ve eşkullanımlılık gibi kavramlar arasında yakın bir ilişki vardır:

(264) *ata/eşeğe/deveye vb. binmek* → **kelebeğe/*tavuğa binmek*

(265) *otobüse/vapura/kamyona vb. binmek* → **tavaya/*sokağa binmek*

Aslında bu durum genel olarak tüm dillerde aynı anlamsal çerçeveye sahip eylemlerin yönetim çerçevelerinde, aynı durum işaretleyicileriyle işaretlenmiş katılan istemeleri ve bu katılanlara aynı anlamsal rolleri yüklemeleriyle de doğrudan ilgilidir. Diğer bir deyişle aynı anlamsal eylem sınıfına dahil eylemlerin istem çerçevelerinin aynı olması bu eylemlerin etrafındaki yapıları; yani eşdizimliliklerini de belirler ve sınırlar. Ancak Türkçede eylemlerin anlamsal olarak hangi sınıflara ayrıldığını kapsamlı olarak inceleyen bir çalışma henüz yapılmamıştır. Levin’in İngilizce eylemleri bu bağlamda sınıflandırdığı *English Verb Classes and Alternations* adlı çalışması model alınarak Türkçe eylemler için böyle bir araştırmanın yapılması hem istem hem de eşdizimlilikle ilgili yaklaşımların genişletilmesi açısından oldukça gereklidir (bkz. Levin, 1993).

Çalışkan, anlamsal istemin, bir dilsel yapının belli bir sözcüksel alan çerçevesindeki dilsel yapılarla bir araya gelmesi boyutunu açıkladığını belirtir (Çalışkan, 2014, s. 47). Sözlüksel birimler oluşturmak için bir araya getirilen yapılar tümceler ya da sözcük grupları oluştururlar. Çeşitli kombinasyonlarda bir araya gelebilen sözcükler belli bir sözlüksel bağlam içerisinde yer alırlar. Sözlüksel istem (lexical valency), bir sözcüğün çeşitli eşdizimlerde bulunmasının uygunluğudur (Davletbayeva, 2010, s. 40).

Bir dilde, bir sözcüğün sözlüksel isteminin sınırlandırılması, o dilin iç yapısına özgüdür ve o dile özgü koşullar çerçevesinde gerçekleşir. Buna en basit örnek, göstergenin nedensizliği olmalıdır. Buna göre her dilde hangi seslerin bir araya gelerek hangi nesne ya da kavrama işaret edeceği o dilin kendisi tarafından belirlenir. Bu ilişki doğal olarak her dilde farklı sesler aracılığıyla gerçekleşir. Bu da gösterilen ve gösteren arasındaki ilişkinin nedensiz olduğunu ortaya koyar. Eğer dilde gösterilenle gösteren ilişkisi nedenli olsaydı bir kavram ya da nesne tüm dillerde aynı seslerin bir araya gelmesiyle ifade ediliyor olurdu. Bir sözcüğün sözlüksel istemi de bu nedenle her dilin kendi kavramları ve bu kavramların kapsadığı anlamsal çerçeve dahilinde belirlenir. Örneğin bardaktan boşanırcasına yağmur yağdığını ifade etmek için İngilizcede kullanılan “It is raining cats and dogs.” deyiminin varlığı, o dilde *to rain* “yağmak” eyleminin sözlüksel isteminde ya da eşdizimliliğinde *cats and dogs* “kediler ve köpekler” öbeğinin de bulunduğunu gösterir. Oysa Türkçe *yağmak* eyleminin sözlüksel isteminde böyle bir öbek yer almaz. Bu eşdizimli yapı Türkçeye “motamot”; yani “kelimesi kelimesine” çevrilse bile İngilizce deyimini bilmeyen konuşur ya da dinleyici için anlamsız olacaktır. Diğer bir deyişle her sözcüğün sözlüksel istemi o sözcüğün var olduğu dilin kullanıcıları tarafından, o dilin sözcük dağarcığı içerisinde belirlenir, anlam kazanır ve sınırlanır.

İstemi değiştiren süreçlerden biri olan çokanlamlılık da sözlüksel istemle bağlantılıdır. Sözlüksel istem, çokanlamlılık söz konusu olduğunda da önem kazanır; zira çokanlamlı bir sözcüğün farklı anlamları eşdizimlilik bilgisine bakılarak ayırt edilebilir. Türkçede organ adı olan *göz* sözcüğünün sözlüksel istem çerçevesi ya da eşdizimlilik çerçevesinde *iğne* sözcüğü yer almaz. Ancak sözcüğün GTS’de verilen yananamlarından biri olan “delik, boşluk” anlamının sözlüksel isteminde bu sözcük yer alacaktır:

(266) *İğnenin gözünü tutturamadım.*

Eşanlamlı çiftler sözlüksel istem konusunda farklı görünümser sergileyebilirler. Eşanlamlı sözcüklerden birinin geniş bir sözlüksel istem çerçevesi varken, bir diğersinin anlamsal olarak bir arada bulunabildiğı sözcükler, diğers bir deyişle sözlüksel istem çerçevesi daha sınırlı olabilir. Bir eşanlamlı bir eşdizimle kullanılabilirken bir diğers o eşdizimlilik çerçevesinde yer almayabilir:

(267) a. *Kara vicdanlı*

b. **Siyah vicdanlı*

Bir eylemin ya da istem potansiyeline sahip diğers sözcük sınıfına dahil bir sözcüğün belli bir istem çerçevesi olduğı gibi her sözcüğün de belli bir sözlüksel istem çerçevesi vardır. Bu çerçeveden herhangi bir sapma olması genellikle belli bir edebi kaygının veya üslubun işareti olarak kabul edilmelidir: *Bir sigara önce buluşalım.* vb.

Bir sözcük öbeğı belirli bir dilin kurallarına göre bir araya getirilen en az iki anlamlı sözcüğün birleşiminden oluşur. Sözcük öbeklerindeki sözcükler aslında “özgür” değildir; çünkü dizimsel ilişkileri mantıksal ve anlamsal olarak, dilbilgisi ve bir araya getirilebilirlik kuralları ile belirlenmiş, sınırlanmış ve düzenlenmiştir.

Adların İstemi kısmında ele alındığı gibi istem çerçevesi boş olan, diğers bir deyişle herhangi bir katılanı yönetmeyen adlar çoğunluktadır. Bunlar birincil ya da temel adlar olarak adlandırılan kök veya gövde halindeki adlardır. Ancak Teubert (1979, ss. 81-87), Helbig (1992), Welke (1988, ss. 115-149) ve Kapllani (2013) gibi araştırmacılar eylemden türemeyen birincil kimi adların da istem potansiyeli olduğunu öne sürerler. Buna göre bahsi geçen bu birincil adlar da çevrelerinde MADDE (material), MÜLKİYET (appurtenance) veya KİMLİK (identity) gibi roller yüklenmiş katılanlar için boş alanlar açar ve bu katılanları yönetirler. Bu tür adların zorunlu katılanları tümcede ya da öbek yapıda gerçekleşmese bile dilbilgisellikleri aynı kalır; diğers bir deyişle açtıkları anlamsal boşluklar dolmasa bile gönderimde buldukları anlam ya da yer aldıkları yapı bozulmaz (Panenová, 2014, s. 7). Birincil ya da temel adların istemlerinden bahsederken adların özelliklerini ifade eden anlamsal kapsam önemlidir. Bu tür adların istediğı katılanlar *functor* (bağımlı yapı biçimi) olarak da adlandırılır.

Eğer bu tür adların istemleri anlamsal olarak iyi tanımlanmışsa genellikle MADDE ya da MÜLKİYET olduğu sonucuna varılacaktır¹¹:

(268) romanın özü/anafikri/konusu [MÜLKİYET]

(269) altından/gümüş/bakır/pirinç[MADDE] yüzük/altın[MATERYAL]

(270) öğrenciler → bir grup[PARÇACIL] öğrenci

Özellikle adlar tarafından katılanlarına yüklenen bazı anlamsal roller vardır. Bunlardan MÜLKİYET (appurtenance) bir varlığın sahip olduğu bir varlığa, KİMLİK bir köken ya da tanımlayıcı bir bilgi içeren bir tanımlama ifadesine (identity), MADDE bir varlığın neden yapıldığına ya da içeriğine (material), YARATICI (author) bir eserin yazarı ya da bir buluşu gerçekleştiren kişiye, PARÇACIL bir bütünün bir parçasına (partitive), SINIRLAYICI varlığın niteliğini sınırlayan bir özelliğine (restrictive), TANIMLAYICI kısıtlayıcı olmayan bir niteliğe (descriptive), SESLENMELİK (vocative), ise varlıkların adlarına gönderimde bulunur (Cinková, 2009, s. 78).

Birincil Adların İstemlerinin Anlamsal Düzeyde Üstlendikleri Roller	Örnek
MÜLKİYET	Evin çatısı[MÜLKİYET]
KİMLİK	Titanik gemisi[KİMLİK]
MADDE	Gümüş[MADDE] yüzük
YARATICI	Mendel'in[YARATICI] bezelyeleri
PARÇACIL	Bir fincan[PARÇACIL] çay
SINIRLAYICI	Kırmızı[SINIRLAYICI] top
TANIMLAYICI	Yuvarlak[TANIMLAYICI] top
SESLENMELİK	Ali[SESLENMELİK], bize bir şeyler getir.

Tablo 10: Birincil Adların İstemlerinin Anlamsal Düzeyde Üstlendikleri Roller

Taubert'in verdiği kimi örnekler eylemden türemiş adlar ya da önadlardan oluşurken birincil ad olan kimi örneklere de rastlanır. Taubert, bu adların istediği katılanları çeşitli gruplara ayırmıştır: *Mendelejeve'in masası* (sonuç tamamlayıcısı), *cam berraklığı* (özellik tamamlayıcısı), *Peter'in babası* (aile tamamlayıcısı), *Hanover Bölgesi* (kategori tamamlayıcısı) vb. (Taubert, 1979, s. 86-87).

¹¹<https://ufal.mff.cuni.cz/pdt2.0/browse/doc/manuals/en/t-layer/html/ch06s02s03.html>, Erişim Tar.: 27.03.17.

Engel de Taubert gibi bu tür adların katılanlarını çeşitli tamamlayıcı sınıfları olarak ele almıştır. Engel'in örneklerinden bazıları şunlardır: *ağabeyimin arabası, sivil savaş problemi, Tirana yolu* vb. (Engel, 2004, ss. 293-340)

Kapllani ise özellikle istem potansiyeli taşıdığını öne sürdüğü birincil adları ele almış ve çeşitli gruplara ayırmıştır (Kapllani, 2013, s. 137). Buna göre adları taşıyan varlıkların birbiriyle ilişkilerini ifade ederken diğerlerini kullanmak zorunludur ve bu tür adlar bu yönleriyle *köpek, taş, kadın, adam* gibi hiç istem potansiyeli olmayan adlardan ayrılırlar:

1. Akrabalık ya da aile ilişkilerini ifade eden sözcükler: *baba, amca, kardeş* vb.
2. Vücudun bölümlerini gösteren adlar: *baş, kol, diz* vb.
3. Entelektüel ürünlerin isimleri, bilimsel veya sanatsal çalışma ürünlerini belirten adlar: *roman, heykel, tablo, monografi, anı* vb.
4. Parça ve tip aracılığıyla özelliklere ihtiyaç duyan genel tanımlar: *büyükbaş sürüsü, bira bardağı* vb.

Bizim görüşümüz ise her üç araştırmacının da ele aldığı örneklerin bu adların istemleri olarak değil, sözdizimsel istemleri; daha yaygın tabirle eşdizimlilik ve eşkullanım özellikleri dahilinde değerlendirilmesi gerektiğidir.

Genel olarak istem bir eylemin veya bu potansiyeli taşıyan başka bir sözcüğün anlamını tam olarak sağlamak için işbirliği yapan diğer yapısal birimlerle bağlanabilme gücünü ifade eder. Bu birimler daha önce de belirtildiği gibi katılanlar ya da üyeler olarak adlandırılırlar. İstem potansiyeli taşıyan sözcüğün katılanlarının sayısı yine o sözcüğün kendisi tarafından belirlenir ve kararlaştırılır. Sözcüklerin istem potansiyelleri yapısal görünüşlerinden çok anlamlarıyla ilgilidir. Bu gerçeğe rağmen dilbilgisel istem ve sözlüksel istem birbirinden ayırt edilebilir. Dilbilgisel istem, örneğin dilbilgisel durumların hangi işaretleyicilerle işaretlendiği gibi katılanların yapısal görünüşüyle biçimbilgisel bilgi içerirken, sözlüksel istem belli katılanların anlamsal karakteri hakkında bilgi verir. Dilbilgisel isteme bir dilin yapısal olarak incelenmesiyle ulaşılır. Sözlüksel istem ise anlamsal bir kuruluşu ifade ettiğinden, diğer bir deyişle temel olarak anlamdan kaynaklandığından, ilk etapta yapısal incelemeden bağımsız olarak ele

alınmalıdır (Čihalová, 2016, ss. 301-302). Sözcüklerin asıl katılan yönetme gücünü ifade eden asıl istemle; diğer bir deyişle dilbilgisel istemle, kimi sözcüklerle aynı eşdizim içerisinde yer alma durumunu ifade eden sözcüksel istemi kavramsal olarak birbirinden ayırmak elbette zor değildir. Ancak, bu kavramlara aşina olmayan okuyucular için sözlüksel istemin ayrı ve daha açıklayıcı terimler olan eşdizimlilik ve eşkullanımlılık başlığı altında ele alınması gerektiği düşüncesindeyiz.

3. İSTEM VE KILINIŞ-GÖRÜNÜŞ İLİŞKİSİ

İstem, özellikle tümcede yönetici konumunda bulunan eylemlerle yönettiği katılanlar arasında kurduğu ilgiden dolayı hem derin tümce yapısını hem de yüzey tümce yapısını etkileyen bir kategoridir. İstem tümcenin her düzeyinde bu derece etkin bir rol oynaması, doğal olarak tümcesel ilişkileri etkileyen birçok kategoriyle de bir ilişki içerisinde bulunmasına sebep olmaktadır. Bunlardan biri de istem-kılınış ve görünüş ilişkisidir. Bu ilişki aşağıda kısaca açıklanmaya çalışılacaktır:

Görünüş kategorisi daha çok eylemlerin bitmişlik, bitmemişlik veya bir süreç içerisinde meydana gelme özellikleriyle ilgilidir. Kılınış da görünüşle benzer anlamsal işaretlemelere sahiptir; ancak kılınış eylemin kendi içsel ya da sözlüksel anlamıyla sınırlıdır (Sebzecioğlu, 2016, s. 257).

Comrie'ye göre görünüş, bir zaman çizgisi üzerinde gerçekleşen bir eylemin gerçekleşme sürecinin içsel yapısını veya oluşum şemasını göstermektedir (Comrie, 2001, s. 5). Kılınış ise, eylem kök ya da gövdelerinin ve eylem öbeklerinin içsel olarak taşıdıkları eylem tarzı özelliklerini içeren ve bunların sınıflandırılmasını öngören sözlüksel bir kategoridir (Bacanlı, 2014, s. 30).

Görünüş, Türkçede yüklem üzerine {-(I)yor}, {-mAktA} vb. çeşitli biçimbirimler aracılığıyla kodlanıyor olsa da görünüş üzerinde etkili olan kimi başka yapılar da vardır. Bu yapılardan biri de eylemin istemidir:

(271) a. *Ayşe+Ø park+ta yürüdü.*

b. *Ayşe+Ø park+a yürüdü.*

Yukarıdaki, her ikisi de geçmiş zamanda olan tümceler incelendiğinde ilk tümcedeki bulunma durumunun bitmemişliği (atelic), ikinci tümcedeki yönelme durumunun ise bitmişliği (telic) ifade ettiği görülür (Sebzecioğlu, 2016, s. 259). Yani ilk tümcedeki yürüme işi parkın bir kısmında yüründüğünü anlatırken, ikinci tümcede ise yürüme işi parka varıldığında son bulmuştur. Diğer bir deyişle yüklem üzerine kodlanmayan ve kipsel bir ifade taşımayan bir yapı da eylemin bitmişliğini ya da bitmemişliğini etkilemektedir.

Bybee, *Morphology: A Study of the Relation Between Meaning and Form*'un ikinci bölümünde "Semantic Determinants of Inflectional Expression" başlığı altında eylemlerle ilgili olan istem, çatı, görünüş, kip, kiplik, özne ve nesne uyumu gibi konuları ele almıştır. Çekimsel ve türetimsel kategorileri yöneten genel ilkeleri özellikle birbiriyle bağıntılılık (relevance) bağlamında incelemiştir (Bybee, 1985, ss. 11-47). Buna göre bir anlam unsurunun başka bir anlam ögesiyle bağıntılılığı ancak ilk unsurun anlamsal içeriği diğerinin anlamsal içeriğini doğrudan etkiliyor veya değiştiriyorsa, söz konusu olabilir (Bybee, 1985, s. 13). Bir kategori eylemle bağıntılıysa, bu durum o kategorinin anlamının eylem kökünün sözlüksel içeriğini doğrudan etkilediğini gösterir. Sözelimi görünüş, eylemin gösterdiği hareket ya da durumun iç düzenlemesini ve sürekliliğini ifade eder. Hareket ya da durum ifade etmek eylem köküne ait içsel bir özellik olduğu için kılınış da eylemle yoğun bir derecede bağıntılıdır (Bybee, 1985, s. 15). Bitmişlik ifade eden görünüş işaretleyicileri eylemin bildirdiği iş ya da durumu sınırlandırılmış bir süreç olarak görür ve çoğunlukla başlangıcını ya da bitişini vurgularlar. Bitmemişlik işaretleyicileri ise eylemin bildirdiği iş ya da durumun sınırlandırılmış bir süreç olmadığına işaret eder ve sürmekte olan, süreklilik ya da alışkanlık ifade eden durumları vurgularlar. Bu nedenle görünüş, eylemin bildirdiği hareket ya da duruma gönderimde bulunur. İstem ve yukarıda istemle ilişkisini ele aldığımız çatı kategorisinin aksine eylemin katılanlarını etkilemez ya da bahsi geçen diğer iki kategori gibi onlara doğrudan gönderimde bulunmaz (Bybee, 1985, s. 21). Ancak, Bybee hem istemi hem çatıyı hem de görünüşü hem çekimsel hem de sözlüksel kategoriler olarak nitelendirir (Bybee, 1985, s. 24).

Kılınış ve görünüşle ilgili pek çok farklı sınıflandırma ve tartışma vardır (bkz. Vendler, 1952; Verkuyl, 1972; Comrie, 2001; Uğurlu, 2003; Karadoğan, 2009; Aydemir, 2010;

Johanson, 2016 vb.). Ancak burada her iki konunun da yalnızca istemle ilgisine değinilecektir. Konunun istemle dolaylı olarak ilişkisini kuran Bacanlı'dır. Bacanlı, konuyla ilgili diğer araştırmacıların aksine kılınış için yeni bir sınıflandırma yapar ve bu sınıflandırmada eylemin katılanlarına yüklediği durum işaretleyicilerinin, dolayısıyla da biçimbilgisel istemlerinin de kılınış üzerindeki etkisini dile getirir (Bacanlı, 2014; ss. 64-67).

Bacanlı'ya göre diller, “evre yapısı belirsiz olan eylem öbeklerinin kılınış içeriğini değiştirmeye yarayan farklı aygıtlara sahiptir.” (Bacanlı, 2014, s. 64). Bir eylemin kılınışının belirlenmesinde ve kılınış sınıflandırmada pek çok sözdizimsel öge etkili olabilir. Bu ögeler çeşitli işaretleyicilerle eyleme kodlanırlar.

Dönüşümlüleştirme (+D) işaretleyicileri, eylemin başlangıç veya bitiş evrelerinden birini belirgin hale getirirler (Bacanlı, 2014, s. 64). Diğer bir deyişle eylemin ya başlangıcını ya da bitişini vurgularlar ve eylem öbeğinin anlamsal çerçevesini bitmişlik (perfective), tamamlanmışlık (completive), sonlanmışlık (terminative) vb. açılardan sınırlandırırılar.

Dönüşümsüzleştirme (-D) işaretleyicileri ise başlangıç ve bitiş arasında kalan akış veya süre evresini ifade eder (Bacanlı, 2014, s. 64). Diğer bir deyişle eylem öbeğinin anlamsal çerçevesini bitmemişlik (imperfective), süreklilik (durative), tekrarlanabilirlik vb. gibi açılardan sınırlandırırılar.

Eylemlerin sözlükte verilen farklı anlamları vardır. Diğer bir deyişle birçok eylem çokanlamlı bir yapı sergiler. Bu anlam farkının genellikle eylemin istem çerçevesine göre belirlendiğinden daha önce bahsetmiştik. Hareket ya da durum vb. herhangi bir olgu bildiren bir eylemin katılanlarına kodladığı biçimbilgisel istemiyle, kılınış ve görünüş kategorisi arasında bir ilişki vardır. Bu ilişki, durum işaretleyicilerinin anlamsal çerçeveleriyle de yakından ilgilidir. Bacanlı, kılınış konusunda çalışan diğer araştırmacılarından farklı olarak bu ilişkiyi de ele almıştır. Buna göre özellikle belirtme, yönelme, bulunma ve ayrılma durumu işaretleyicilerinin bazı eylemlerin kılınış özellikleri üzerinde etkileri olduğunu belirtir (Bacanlı, 2014, ss. 66-67):

1. Belirtme Durumu Etkileşimi:

Daha önce de ele alındığı gibi, belirtme durumu işaretleyicisi Türkçede nesneyi geleneksel tabirle belirli ve özgül hale getirir. Belirtme durumu, belirlilik işleviyle kullanıldığında, nesne belirli hale gelir. Nesnenin belirli hale gelmesi eylem öbeğini kılınış açısından +bitiş dönüşümlü (+bitd) hale getirir. +Bitiş dönüşümlü eylemler bitiş öncesi bir süreci, diğer bir deyişle bitişe hazırlık aşamasını ifade ederler (Johanson, 1996, s. 235). Bacanlı, belirli nicelik bildiren katılanların da dönüşümlüleştirme işlevini yerine getirebileceğini belirtir (Bacanlı, 2014, s. 67):

(272) a. *Ali kitap+Ø okudu.* (dönüşümsüz)

b. *Ali kitab+ı okudu.* (+bitd)

(273) a. *Ayşe yemek+Ø yedi.* (dönüşümsüz)

b. *Ayşe yemeğ+i yedi.* (+bitd)

Yukarıdaki örneklerde *kitap oku-* ve *yemek ye-* yapıları kılınış açısından açık uçludur. Ancak belirtme durumu işaretleyicisi, eylemin bildirdiği süreci +bitd yapmıştır.

2. Yönelme Durumu Etkileşimi:

Eylemin yönelme durumuyla işaretlenmiş katılanlarına HEDEF rolü yüklediğinden daha önce bahsetmiştik. Hedefe işaret eden yönelme durumu işaretleyicisi eylemin kılınış içeriğini dönüşümlü hale getirir. Bu durum işaretleyicisi bazı eylemlere başlama anlamı katar. Diğer bir deyişle eylemi başlangıç dönüşümlü (+başd) hale getirir. Bu tip eylemler başlamış, bir süre devam etmiş bir süreci ve onu takip eden bir sonuç evresini ifade ederler (Bacanlı, 2014, s. 50):

(274) a. *Ayşe oturdu.*

b. *Ayşe sandalye+(y)e_[HEDEF] oturdu.* (+başd; eylem başladı, sürdü ve bitti.)

(275) a. *Ali yattı.*

b. *Ali yatağ+a_[HEDEF] yattı.* (+başd, eylem başladı, sürdü ve bitti.)

Kimi hareket eylemleri bu durum işaretleyicisiyle işaretlendiğinde kılınış açısından +D hale gelirler:

(276) a. *Ayşe yürüdü.*

b. *Ayşe ev+e_[HEDEF] yürüdü.* (+D, eylem tamamlandı.)

(277) a. *Ali gitti.*

b. *Ali iş+e_[HEDEF] gitti.* (+D, eylem tamamlandı.)

3. Bulunma Durumu Etkileşimi:

Bulunma durumuyla işaretlenen eylemler çoğunlukla, bir durum veya hareketi gösterir ve anlam çerçevesinde “eylemin içinde/üzerinde bulunma/yaşama” gibi anlamlar barındırarak akış ve süreklilik bildirirler. Diğer bir deyişle katılanlarına bulunma durumu kodlayan eylemler onlara YER rolü de yüklerler. Bu durum işaretleyicisiyle işaretlenen YER rolü yüklenmiş katılanlar eylemi kılınış açısından -D haline getirirler (Bacanlı, 2014, s. 66):

(278) a. *Ayşe oturdu.*

b. *Ayşe sandalye+de_[YER] oturdu.* (-D, eylem akış ve süreklilik bildiriyor.)

(279) a. *Ali yattı.*

b. *Ali yatak+ta_[YER] yattı.* (-D, eylem akış ve süreklilik bildiriyor.)

4. Ayrılma Durumu Etkileşimi:

Eylemlerin ayrılma durumuyla işaretlediği katılanlarına KAYNAK rolü yüklediğinden daha önceki bölümlerde bahsetmiştik. Ayrılma durumunun KAYNAK rolünü taşıma işlevi kimi eylemlerin kılınışını etkileyebilir. Bu durum işaretleyicisi, örneğin *git-* eyleminin başlangıç evresini kodlayabilir (Bacanlı, 2014, s. 66). Diğer bir deyişle eylemi başlangıç dönüşümlü olarak işaretleyebilir:

(280) a. *Ayşe gitti.*

b. *Ayşe ev+den_[KAYNAK] gitti.* (+başd, eylem başladı.)

Bu işlevleri gözlemlemek için kılınış açısından açık uçlu olan ölçünlü Türkçedeki *ye-* eylemini çeşitli istemleri ile gerçekleştirerek kılınış açısından karşılaştıralım. Bu eylemin nesne işlevindeki katılanı, istediği sıfır biçimcik, belirtme durumu ve ayrılma durumuyla işaretlendiğinde kılınış açısından şöyle bir durum ortaya çıkar:

(281) a. *Ali elma+Ø yedi.* (Kılınış açısından açık uçlu)

b. *Ali elma+(y)ı yedi.* (+bitd, eylem tamamlandı, elma bitti.)

c. *Ali elma+dan yedi.* (+başd, eylem başladı, elma bitmemiş olabilir.)

Sonuç olarak özellikle belirtme, yönelme, bulunma ve ayrılma durumuyla işaretlenen istemlerin, eylemlerin kılınış ve görünüşleri üzerine belirleyici olduğu görülmüştür.

4. İSTEM VE ANLAMBİLİM İLİŞKİSİ

Önceki bölümlerde *İstemi Değiştiren Anlambilgisel Süreçler* kısmında özellikle eylemlerin istemlerinin değişmesine sebep olan anlam değiştirme, çokanlamlılığa vb. süreçler ele alınmıştı. İstemi değiştirmeyen; ancak istemle ilişki içerisinde bulunan başka anlam olayları da bulunmaktadır. Bunlar eşanlamlılık (synonymy) ve tersanlamlılıktır (antonymy). Bu bölümde bu anlam olayları istemle ilişkileri bağlamında incelenecektir.

4.1. Eşanlamlılık (Synonymy)

Eşanlamlılık (synonymy) Eski Yunanca *syn* “birlikte” ve *ónyma* “ad” sözcüklerinin birleşmesiyle oluşmuş bir terimdir. Başka bir sözcük ya da ifadeyle aynı anlamda bir sözcük ya da ifadeyi açıklamak için kullanılır. Diğer bir deyişle, eşanlamlı sözcükler aynı anlama ya da kavrama gönderimde bulunurlar (Bussmann, 2006, s. 1164).

Dilbilimsel çalışmalarda kabul gören fikre göre aslında iki veya daha fazla sözcük aynı anda aynı kavramı ifade etmek için kullanılamaz. Diğer bir deyişle iki farklı sözcük tek bir nesneye gönderimde bulunamaz. Bu nedenle araştırmacılar eşanlamlı sözcüklerin anlamsal olarak birbirinin eşi değil, yalnızca yakın anlamlısı olduğunu öne sürerler (Ullmann, 1972, s. 141). Ancak bir sözcüğün temel dildeki biçimiyle yabancı bir dilden

alınma karşılığı dilde tam eşanlamlı olarak (*imkan/olanak* vb.) aynı anda var olabilir veya ilk anlamı farklıyken zamanla aynı anlamı ifade eder hale gelen sözcükler (*yollamak/göndermek* vb.) var olabilir (Aksan, 2003, s. 65).

Dillerde eşanlamlı sözcükler birbirlerine benzer, ancak kullanım alanları, anlam çerçevesindeki küçük farklar ve sözdizimsel davranışları bakımından birbirlerinden farklı tutumlar sergileyebilirler. Bu nedenle eşanlamlı sözcüklerin anlam farklarını açıklamak, anlam benzerliklerini açıklamaktan doğal olarak daha zordur (Ahanov'dan aktaran Arslan Erol, 2008, s. 54).

Kimi zaman başka dillerle girilen ilişkiler de eşanlamlı sözcüklerin ortaya çıkmasına neden olur. Genellikle bu durumda, temel dilde sözcüğün hem asıl biçimi hem de diğer dilden alınma biçimi yer alır; ancak bir yapı diğerine göre daha yaygın kullanılır. Bugün ölçünlü Türkçede, özellikle yabancı dilden alınan eylemlerin bazılarının Türkçe biçimlerine göre kullanımları daha yaygınken, bazılarının Türkçe biçimleri daha sık kullanılır. Bu yapıların kimisi kaynak dildeki sözdizimsel özelliklerini korurken kimisi ise Türkçedeki eşanlamlı çiftinin sözdizimi özelliklerini benimsemiştir. Diğer Türk dilleri düşünüldüğünde özellikle Rusçanın baskın olduğu bölgelerde konuşulan Türk dillerinde Rusça yapıların ve sözdizimi unsurlarının daha yaygın olduğu söylenebilir. Johanson'un *kopyalama* olarak adlandırdığı bu süreçte diğer dilden temel dile kopyalanan unsurların başında sözcükler gelir. Bu tür sözcük kopyalamalarının sosyal etkenler, görece çekicilik vb. sebepleri vardır. Genellikle orijinal sözcük ile kopya yapılar arasındaki fark, anlam ve birleşme gibi özellikleri de içine alır (Johanson, 2007, ss. 32-69).

Eşanlamlılık ve istem ilişkisi bu yapıların sözdizimine etkisini anlayabilmek için üzerinde durulması gereken bir konudur. Bilindiği gibi eylemlerin eşanlamlılığını ölçmek için geliştirilen çeşitli ölçekler vardır. (bkz. Lyons, 1995; Aksan, 2004). Türkçede çeşitli düzeylerde eşanlamlı ya da yakın anlamı olarak kabul edebileceğimiz eylemlerin aynı bağlamda genellikle aynı durum işaretleyicisini istediği görülmüştür:

(282) a. *Kadın canın+**dan** usandı.*

b. *Kadın canın+**dan** baktı.*

c. *Kadın canın+dan bezdi.*

(283) a. *Davetiye+(y)i bugün yolladım.*

b. *Davetiye+(y)i bugün gönderdim.*

Yine aynı kavram alanına ait eşanlamlı eylemler olan *işit-*, *dinle-* ve *duy-* Eski Türkçe metinlerde de şu biçimlerde tespit edilebilir: *eşid-*, *tiñla-* ve *tuy-*. Bu eylemlerin o dönemden beri aynı istem çerçevesine sahip olduğu görülmektedir:

(284) *bu sabımin edgüti eşid katıgdı tiñla* “bu sözlerimi iyice işitin (ve) sıkıca dinleyin” (KT G2)

(285) *kelmiş alp tidi tuymadı* “(Buraya kadar) gelenler (geliş) zor(du) dediler (ama pek de zorluk) hissetmediler” (T38)

(286) a. *Ali annesinin sesi+(n)i duydu.*

b. *Ali annesinin sesi+(n)i işitti.*

c. *Ali annesinin sesi+(n)i dinledi.*

Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri* 'nde *eşid-* için “işitmek”, *tiñla-* için “dinlemek” ve *tuy-* için “duymak, dikkat etmek” (Tekin, 2003) anlamlarını vermiştir. Bu durum *tuy-*’un daha sonraki dönemlerde diğer eylemlerle eşanlamda kullanılmaya başladığını göstermektedir. Ancak bu eylemler aynı kavram alanına işaret eden eylemler olduğu için yönetim çerçevelerinde genel olarak zorunlu bir özneye ve seçimlik olarak da sıfır biçimcik veya belirtme durumuyla işaretlenmiş bir dolaysız nesneye ihtiyaç duymaktadırlar. Bu istem çerçevesi yapısı günümüzde de korunmaktadır.

Eşanlamlı sözcüklerin birbirinden farklı istem yapıları sergilediği durumlar da vardır. Bu durum genellikle yabancı dilden alınma bir eylemle, onun dilde aynı anda var olan Türkçe karşılığı arasında gözlemlenir. Bu tür eşanlamlı çiftlerde istem çerçevesinin farklı olmasının sebebi sözcüğün alındığı dildeki istem çerçevesini koruyor olmasıdır. Diğer bir farklılık da yardımcı eylemlerle kurulan bir bileşik eylem yapısında, yardımcı eylem dışında kalan ögeye {+IA} biçimbirimi getirilerek eylem türetilmesinden kaynaklanır. (Bu yapılar III. Bölümde ele alınacaktır.)

(287) *Ali+Ø Ayşe+(y)e küstü/darıldı/güçendi.*

(288) *Hasan+Ø Ahmet+e bir şey+Ø dedi/söyledi.*

(289) *Aslı+Ø Fatma+(y)ı üzme+ten kaçınıyor/çekiniyor.*

(290) *İşsizlik oranı+Ø hızla artıyor/çoğalıyor.*

4.2. Tersanlamlılık (Antonymy)

Her dilde aynı kavram alanını paylaşan sözcükler olduğu kadar birbirine karşıt anlam çerçevelerine sahip sözcükler de vardır (Aksan, 2009, s. 129). Bu tür sözcüklere Türkçenin en eski dönemlerinden beri rastlanmaktadır: *tün* “gece”/*küntüz* “gündüz”, *ırak* “uzak”/*yagru* “yakın vb.

Tersanlamlılığın çeşitli sınıfları vardır. Bunlardan birisi ikili karşıtlıklar veya kutupsal tersanlamlılar olarak adlandırılır: *azal-/çoğal-*, *dol-/boşal-*, *kalınlaş-/inceleş-*, *iyileş-*, *kötüleş-*, *ıslan-/kuru-*, *acık-/doy-*, *derinleş-/sığlaş-*, *soyutlaş-/somutlaş-*, *güzelleş-/çirkinleş-*, *tenhalaş-/kalabalıklaş-*, *canlan-/öl-*, *hafifle-/ağırlaş-*, *tazeleş-/bayatlaş-*, *çık-/in-*, *alçal-/yüksel-*, *git-/gel-*, *it-/çek-*, *kaçır-/yakala-*, *ısıt-/soğut-*, *ağar-/karar-*, *dağıt-/topla-* gibi eylem çiftlerinin bu tür bir tersanlamlılık sergilediği söylenebilir. Biçimsel tersanlamlılık ise aynı kökten sözcüklere {+II}, {+sIz}, {-mA} gibi biçimbirimler getirilerek yapılır. İlişkisel tersanlamlılık birbiriyle ilgili ya da aynı konu çerçevesi içerisinde yer alan karşıt sözcükleri ifade etmek için kullanılır: *al-/sat-*, *ısıt-/kaynat-* vb., dereceli karşıtlıklar ise iki tersanlamı sözcüğün arasına giren ve aşama belirten bir yapı sergileyen sözcükler için kullanılır *ısıt-/ılıt-/soğut-* vb. (Aksan, 2009, ss. 129-131).

İstem ve tersanlamlılık ilişkisi gözden geçirildiğinde tersanlamlı çiftlerin de istem çerçevelerinin çoğunlukla aynı olduğu görülür:

(291) *Kaleci+Ø top+u kaçırdı/yakaladı.*

(292) *Hasta+Ø iyileşti/kötüleşti.*

Ancak anlambilimde tersinirler (reversivers) adı verilen bir grupta incelenen ve “iki uçta bulunan durum arasında karşıt yönlerdeki hareketi veya değişimi gösterme özelliğine sahip”, eylem türünde sözcüklerden oluşan karşıtlıkları ifade eden (Sağlık, 2003, s. 1460) bir grup eylem çiftinin istem çerçevesi de anlam çerçevesiyle uyumlu olarak farklı yapılarla işaretlenebilir: *yüksel-/alçal-*, *ilerle-/çekil-*, *gir-/çık-*, *in-/çık-*, *bin-/in-* vb.

(293) a. *Ali+Ø otobüs+e bindi.*

b. *Ali+Ø otobüs+ten indi.*

(294) a. *Su+Ø havuz+a doldu.*

b. *Su+Ø havuz+dan boşaldı.*

5. İSTEM VE DİLBİLGİSELLEŞME İLİŞKİSİ

Dilbilgiselleşme terimi 1900'lü yılların başında Meillet tarafından bağımsız bir sözlüksel birimin aşamalı olarak bağımlı bir dilbilgisel kategoriye değişme sürecini ifade etmek için kullanılmıştır (Bussmann, 2006, s. 486). Konuyla ilgili son yıllarda yapılan araştırmalar ise konunun anlambilgisel ve edimbilimsel yönlerinin de olduğunu ortaya koymuştur (bkz. Heine ve Reh, 1984; Traugott, 1989). Burada dilbilgiselleşme kuramının tarihçesine, kuramın aşamalarına ve kuramla ilgili tartışmalarla girilmeyecektir. Bu konuda kapsamlı bir doktora tezi yakın zamanda Hacettepe Üniversitesinde hazırlanmıştır (bkz. Can, 2016). Bu kısımda dilbilgiselleşmenin istemle olan ilişkisinin çeşitli bağlamlarda ele alınması planlanmaktadır.

Bugün dilbilgiselleşme yalnızca bağımsız sözlüksel birimlerin, önce bağımlı biçimbirimlere dönüşmesi ve zamanla yok olması değil, geniş anlamda tüm sözlüksel ve dilbilgisel yapıların çeşitli etkenler sonucunda anlamını, edimsel önemini, sözdizimindeki özgürlüğünü ve sesbilgisel özelliklerini kaybettiği bir süreç olarak açıklanır (Heine ve Reh, 1984, s. 15). Ancak kuramın herkesçe kabul gören tanımı, bağımsız sözlüksel birimlerin, kimi dilbilgisel bağlamlarda birer dilbilgisel işaretleyici işlevi üstlenmesi ya da yeni bir dilbilgisel işlevi karşılamak için kullanılmasıdır (Gökçe, 2013, s. 21). Can, dilbilgiselleşmeyi bağımsız bir dilsel yapının zaman içerisinde geçirdiği biçimbilgisel, anlamsal ve sözdizimsel süreçler sonucu dilbilgiselliğinin artıp bağımsız bir biçimbirime değişmesi ya da dilbilgiselleşmiş bağımlı bir biçimbirimin zamanla dilbilgiselleşme derecesinin artıp daha bağımlı bir yapıya dönüşmesi olarak tanımlar (Can, 2016, s. 1). Bu sürecin dilde en somut örneği genellikle ikincil ilgeçlerin, kimi ad ya da eylemlerin zamanla dilbilgiselleşmenin etkisiyle bu sözcüksel kategorilerden birine ait olma özelliklerini kaybederek kendinden önce gelen ad ya da

ad soylu sözcüğe anlamsal olarak daima, biçimsel olarak ise sıklıkla bağımlı birer birime değişmesidir. Ancak bu yapıların dilbilgiselleşme süreçleri burada son bulmaz. Bir eylem ya da ad soylu bir sözcükken ilgece dönüşen yapılar zamanla aşamalı olarak klitiklere ve sonra da biçimbirimlere dönüşür ve yok olurlar:

“sözcüksel birim > dilbilgisel birim > klitik > biçimbirim” (Can, 2016, s. 36)

İstem birçok dilde sözdizimsel olarak ifade edilen bir kategoridir. Daha önce değinildiği gibi kimi dillerde eylemin biçimbilgisel istemi durum biçimbirimleriyle ifade edilirken kimi dillerde hem durum biçimbirimleriyle hem de ilgeçlerle ifade ediliyor olması o dildeki ilgeçlerden bir kısmının henüz dilbilgiselleşme sürecini tamamlamadığının ve durum biçimbirimi formuna geçmediğinin bir kanıtıdır. Türkçe için, geçmişte kimi eylemlerin sözdizimsel istemleri biçimbilgisel düzeyde *bilen*, *birle* gibi bağımsız biçimbirimlerle işaretlenebilirken bugün sıklıkla bu yapıların bağımlılaştırmış biçimleriyle işaretlenmektedir. Yukarıda Can’dan alınan, dilbilgiselleşme sürecinin genel bir gelişimini gösteren ve sözcüksel birimden biçimbirime doğru giden şema, durum sistemine sahip dillerde istemi işaretleyen durum biçimbirimlerinin ilgeçlerden dilbilgiselleşerek bugünkü bağımlı biçimlerini aldıklarını da açıklar niteliktedir.

Dilbilgisel değişmeler çok yavaş ilerler. Değişim düzenekleri birçok yönden dağınık halde meydana gelen küçük değişikliklerle kendini gösterir. Bu bakımdan Hopper, dilbilimci ve sözlükbilimcinin görevini karşılaştırır. Ona göre dilsel yapılar arasında değişmeye başlama aşamasında olan, değişme belirtisi gösteren ya da belli bir süreçte düzenli olarak değişme gösteren unsurları belirlemek ve bu değişimlerin yineleme aralığını çalışmak hem dilbilimcinin hem de sözlükbilimcinin ortak görevidir (Hopper, 1987, s. 141). Yani, dilbilgiselleşme ve sözlükselleşme arasında bir ayrım yoktur. Bu da bizi istem potansiyeli taşıyan yapıların çokanlamlılaşması nedeniyle sözlüksel kütüklerinin değişmesinin ve dolayısıyla istemlerinin de çeşitli düzeylerde değişmesinin; yalnızca sözlükselleşme sürecinin değil, dilbilgiselleşme sürecinin de bir sonucu olduğu savına götürür. Bizim bu konudaki görüşümüz, daha önceki bölümlerde ele aldığımız bütün çokanlamlılaşmaya dayalı istem çerçevesi değişmelerinin aslında geniş bağlamda sürmekte olan bir dilbilgiselleşme sürecinin sonucu olabileceğidir. Daha önce de değinildiği gibi çokanlamlılık, aslında tek bir temel anlamı olan bir

sözcüğün zaman içerisinde konuşurların ihtiyaçlarına bağlı olarak çeşitli yan anlamlar kazanması ve bu yan anlamların zamanla ilk anlamından ayrı, bağımsız bir kavrama gönderimde bulunmasıyla ortaya çıkar. Özellikle eylemler incelendiğinde çokanlamlı bir eylemin her bir anlamının genellikle ayrı bir istem çerçevesine sahip olduğu görülür. Bu saptama iki yönlüdür; yani istemin değişmesi de eylemin çokanlamlılığına işaret eder. Farklı anlamlar kazanan eylemlerin farklı istem çerçevelerinin oluşması da yukarıda belirttiğimiz gibi dilbilgiselleşme sürecinin bir evresi olarak değerlendirilebilir.

Diğer yandan dilbilgiselleşmenin herkesçe kabul görmüş en temel açıklaması bağımsız sözlüksel öğelerin dinamik; ancak çok aşamalı bir değişimle bağımlı biçimbirimlere dönüşmesidir. Bu nedenle dilbilgiselleşme artzamanlı incelemeyi gerektiren bir çalışma alanıdır. Artzamanlı yaklaşımın dillerin benzerlikleri hakkındaki genellemeleri, diğer bir deyişle dil evrenselliklerini ve bunların gelişme yollarını eşzamanlı yaklaşıma nazaran daha kesin ve açık bir biçimde ortaya koyması beklenir. Bu gelişim yollarının dillerarası incelemesi ve belli bir dilde bu gelişmelerin araştırılması, tüm diller için bu gelişme süreçlerinin belirlenmesine yardımcı olabilir. Dilbilgiselleşmenin kapsam alanı ve etki etme şekli konusunda pek çok tartışma olsa da kimi araştırmacılar bu olguyu, yukarıda belirtildiği gibi yalnızca bağımsız, sözlüksel bir dilsel yapının bağımlı, dilbilgisel bir birime dönüşmesi olarak ele alırken kimi araştırmacılar (bkz. Heine ve Kuteva, 2014) tam tersini savunur. Buna göre bu süreç sadece bir sözlüksel birimin bağımlı bir birime dönüşmesiyle açıklanamaz. Bu açıklama dilbilgiselleşmenin yalnızca bir boyutudur. Diğer bir deyişle kuramın gelenekçileri, süreci yalnızca bir sözcüksel birimin aşama aşama değişerek bir biçimbirime dönüşmesi ve zamanla da sıfır haline ulaşması; yani yok olması olarak görürken, yenilikçiler ise dildeki hemen her tür değişimin geniş anlamda dilbilgiselleşme olarak açıklanabileceği görüşündedirler.

Çekimsel birimlerin dilbilgiselleşme ölçeğinin en yukarısında, sözlüksel birimlerin ise bu ölçeğin en aşağında yer aldığı düşünülmektedir (Cinková, 2009, s. 28). Bir çekim biçimbiriminin bütün anlamsal ve sözdizimsel kategorilerden sözlüksel birimlerle uygun bir şekilde birleşebilmesi için çok genel bir anlama sahip olması gerekir. Ayrıca bir anlamsal unsur diğerini ne kadar etkilerse, o unsur o kadar çekim biçimbirimi yapısına değişme özelliği gösterir. Dillerde çekimsel birimler en çok eylemlerin üzerine

eklendiği için eylemler üzerine kodlanan veya eylem tarafından katılanlarına kodlanan *istem, çatı, kılınış, kip, kiplik, sayı ve kişi* gibi kategoriler dillerin çoğunda hem evrensel olarak var olan hem dilbilgiselleşmeye en çok uğrayan yapılardır (Cinková, 2009, ss. 29-32). Bybee (1985) elliden fazla dilde, eylemler üzerine çekim biçimbirimleriyle işaretlenen tüm dilbilgisel kategorilerin listesini yapmış ve onlara yapısal bir statü vermektense anlamsal kategoriler olarak ele almış, bu yapıların her dilde nasıl gerçekleştiklerini incelemiştir. Buna göre yukarıda saydığımız çekimsel kategoriler en çok dilbilgiselleşmiş kategoriler olarak değerlendirilmiştir.

Dilbilgiselleşme ile açıklanabilecek bir diğer meselenin ise daha önceki bölümlerde Türkçede birincil ilgeçler olarak ele aldığımız kimi ilgeçlerin aynı eylemler gibi istem potansiyellerini koruması ve öbek yapıda belli katılanları yönetmesi olduğunu düşünüyoruz. Bize göre birincil ilgeçler istem potansiyeli olmayan ikincil ilgeçlerle dilbilgiselleşme ölçeği açısından karşılaştırıldığında daha az dilbilgiselleşmiş yapılardır. İlgeçlerin genel olarak eylemler ya da adlardan dilbilgiselleşerek oluştuğu görüşünden (bkz. Can, 2016, ss. 8-9) yola çıkarak birincil ilgeçlerin eylem soylu yapılardan dönüştüğünü söylemek mümkündür; zira bunun bir göstergesi olarak bu yapılar eylemler gibi halen istem potansiyellerini korumaktadırlar. İkincil ilgeçler ise yönetim çerçevelerinde zaman zaman yalnızca ilgi durumu isteyebilirler. Can, istem terimini kullanmamakla beraber *utrı* gibi kimi ikincil ilgeçlerin de Eski Uygurcada zaman zaman istem potansiyellerini koruduğunu “biçimsel olarak ise her zaman olmamakla birlikte çoğunlukla önündeki birime kendi anlamına göre çeşitli durum ekleriyle bağlanmakta, böylelikle bağlandığı birimle birlikte fiille ilişki kurmaktadır” sözleriyle anlatmaktadır (Can, 2016, s. 63). Bu durum kimi ikincil ilgeçlerin de o dönem için dilbilgiselleşme sürecinin bir ara aşamasında olduğunu kanıtlamaktadır.

Dilbilgiselleşme, artzamanlı olarak dil değişimlerini, eşzamanlı olarak ise dil değişikliklerini inceler (Can, 2016, s. 35). Ancak yalnızca sözcüksel birimlerin değişimini değil, aynı zamanda anlamsal karmaşıklığını, edimsel değerini, sözdizimsel bağımsızlığını ve sesbilgisel özelliklerini de etkileyen evrimsel bir süreci ifade eder (Heine ve Reh, 1984, s. 15). Dilbilgiselleşmeyle ilgili çalışmalarda genellikle istemin azalmasının dilbilgiselleşmenin tipik bir örneği olduğundan bahsedilir (bkz. Niinuma, 2014, s. 163; Drobnjaković ve Lamiroy, 2009, s. 20; McIntyre, 2015). Diğer bir deyişle

bir dilsel yapı ne kadar dilbilgiselleşirse isteminin de o kadar azaldığı öne sürülmektedir. Ancak bu sonuca nasıl varıldığı açıklanmamaktadır. Los vd. (2012), Eski İngilizce ilgeçlerin yönetim çerçevelerinde zorunlu istemler olduğunu, ancak zaman geçtikçe bu istemlerin gerçekleşmesinin zorunludan seçimliğe doğru bir değişme yaşadığını ve sonuç olarak bu katılanların günümüzde tamamıyla ortadan kalktığını, diğer bir deyişle İngilizcede artık ilgeçlerin istemlerinin bulunmadığını ifade eder. Niinuma, kimi ilgeçlerin zaman içerisinde asıl anlamlarını kaybetmelerinin de dilbilgiselleşmeyle açıklanması gerektiğini düşünmektedir. Bunun bir örneğinin, aslında yön gösteren bir anlama sahip olan İngilizdeki *away* “uzak, uzakta” ilgecinin zaman zaman devamlılığı ifade etmek için kullanılması olduğunu belirtir (Niinuma, 2014, s. 163).

Önceki bölümlerde istemi azaltan bir süreç olarak ele aldığımız nesne geçişmesinin (object incorporation) de dilbilgiselleşmenin bir örneği olarak ele alınması gerektiğini düşünmekteyiz. Sözdizimsel ilişkilere bağlı olarak sözcüğün biçiminde ya da sözcüğün içinde bulunduğu tümcenin sözdiziminde bir başkalaşmanın ortaya çıkması dilbilimde geçişme adı verilen süreci ifade eder. Bu durum iki sözlüksel ögenin sözdizimsel konumlarını etkileyecek şekilde birbirine yapışması (Uzun, 2006, s. 73) olarak da tanımlanabilir. Geçişme süreci, tümcenin yapısında iki ayrı katılan olarak bir işlev, konum ve anlamsal rol üstlenen iki katılanın tek bir katılanmış gibi hareket etmesine ve algılanmasına sebep olur. Diğer bir deyişle eyleme geçişen yapının eyleme bağımlılığı hem sözdizimsel hem de anlamsal açıdan artar. Lehmann, birimin özerklik derecesinin (autonomy) sözcüklerin değişim sürecinde, dilbilgiselleşip dilbilgiselleşmediğinin anlaşılması için en önemli etkenlerden biri olduğunu belirtir (Lehmann, 2015, s. 130). Bu kavram sözcüğün “yanındaki birimlere göre sözdiziminde sahip olduğu bağımsızlığı” (Can, 2016, s. 39) ifade eder. Bir yapının özerkliği ne kadar azalmışsa o yapı o kadar dilbilgiselleşmiş demektir. Önceki bölümlerde tartıştığımız *at+a binmek/at+Ø binmek* örnekleri incelendiğinde sözdizimsel yapıda nesne görevini ve rolünü üstlenen *at+a* yapısının zamanla yönelme durumu işaretleyicisiyle değil *+Ø*’la işaretlenerek ve yükleme geçişerek durumun kendisini anlatan bir rol üstlenmesi istem kategorisinin konusu olduğu kadar dilbilgiselleşmenin de bir örneğidir. Çünkü hem artık yüklem yönetim çerçevesinde bulundurduğu dolaysız nesneye kodladığı belirtme durumu sıfır biçimciğe değişmiş, bir bakıma yok olmuş, hem yükleme nesne arasına

başka bir ögenin girebilme ihtimali ortadan kalkmış; yani sözdiziminin esnekliği bozulmuştur. Diğer bir deyişle nesne görevini üstlenen katılanın özerkliği oldukça azalmış ve adeta yükleme yapışık hale gelmiştir. Yapının özerkliğinin bu derece azalmış olması da bizi bu katılanın yükleme bağımlılığının arttığı ve dilbilgiselleşmeye başladığı sonucuna götürmektedir.

Daha önceki bölümlerde incelendiği gibi Türkçede eylemsi olarak ele alınan yapıların bazıları türedikleri eylemin istem potansiyelini sürdürerek kendisine boş alanlar açmakta ve bu boş alanları uygun katılanlarla doldurmaktadır. Kimi eylemsiler ise sözlükselleştikleri için birer ad ya da önad gibi davranmakta ve istem potansiyelleri bulunmamaktadır. Eylemsilerin bu durumları dilbilgiselleşme açısından değerlendirildiğinde istem potansiyeli taşıyan eylemsilerin, taşımayanlara göre daha az dilbilgiselleştiği düşünülebilir.

Daha önceki bölümlerde zorunlu ve seçimlik istemlerle eklentiler ve bunların birbirinden farklı yönleri ele alınmıştı. Eklentiler, tümcede zorunlu ve seçimlik istemlerin dışında kalan, istem boşluklarını doldurmayan, eylemin asıl yönetim çerçevesinde bir katılan olarak yer almayan; ancak eylemin anlamını zaman, yer, miktar vb. açılardan pekiştiren yapılarıdır. Tümcede genel olarak belirteç tümleci olarak gerçekleşirler. Diğer bir deyişle, eklentiler tümcede sadece yüklem durumunda olan eylemin değil, bütün eylemlerin ifade ettiği süreçlerde yer alabilecek sözcükler ya da öbeklerdir. Ancak Doğan, kimi durumlarda eklentilerin de tümcede istem değeri kazanabileceğinden bahseder (Doğan, 2011, s. 46). Diğer bir deyişle eklentiler belli bağlamlar söz konusu olduğunda eylemin zorunlu bir katılanı, dolayısıyla da zorunlu bir istemi haline gelebilirler:

(295) a. *Tren bu yolu üç saat+te gider.*

b. **Tren bu yolu gider.*

Yukarıdaki örnekte belirteç tümleci olarak gerçekleşen *üç saatte* öbeği eylemin bu bağlamda kullanılması ve tümcenin anlamını tamamlaması açısından zorunludur. Yani normalde eklenti olan bu yapı tümcede isteğe bağlı yer alırken eylem “bir mesafeyi belli bir zamanda gitmek” gibi bir bağlamda kullanıldığında zorunlu bir istemdir. Biz eklentilerin zamanla ve bağlam içerisinde isteğe bağlı bir öge olmaktan çıkıp istem

değeri kazanmasının dilbilgiselleşme ile ilişkilendirilebileceği kanaatindeyiz. Bize göre normalde yüklemden bağımsız ve yüklemcilerin yönetim çerçevesinde istem ilişkisi içerisinde yer almayan bu yapıların istem değeri kazanması; yani bağımsız bir ögeyken eylemin bir katılanı haline gelmesi özerkliklerinin azaldığı anlamına gelmektedir. Bu da bu yapının dilbilgiselleştiğinin bir göstergesi olmalıdır.

Diğer yandan ortak eylem varlığı açısından düşünüldüğünde Türkçede ve diğer Türk dillerinde kimi ortak eylemlerin istemlerinin birbiriyle nöbetleşmesi de farklı dillerin etkisi, konuşurun dünya algısı gibi etkenler göz ardı edildiğinde dilbilgiselleşme sürecinin bu dillerde farklı yönlerde ilerlediğinin bir kanıtı olabilir. Evrensel olarak düşünüldüğünde ise aynı anlamda bir eylemin bir dilde yönelme durumuyla işaretlenirken başka bir dilde belirtme durumuyla işaretlenmesi gibi durumlar yine farklı dillerde dilbilgiselleşmenin farklı yönlerde ilerlediğinin bir göstergesi olarak düşünülebilir.

6. İSTEM VE KIPLİK İLİŞKİSİ

İng. *modality* terimi, Latince kökenli *modus* “ölçü, limit, sınır, tarz” sözcüğünden üretilmiştir. Terimin Türkçe karşılığı olan *kiplik* ise *kip* “şekil, biçim” sözcüğünden türetilmiştir (Kerimoğlu, 2011, s. 9). Kip ve kiplik, Türkçede kimi zaman birbiriyle karıştırılan ve birbirinin yerine kullanılan kavramlardır. Bunun sebebi aslında bu iki kategorinin birbiriyle yoğun şekilde ilişkili olmasıdır. Ancak burada bu ayrıma ve konuyla ilgili tartışmalara girilmeyecektir. Kimi araştırmacılar istem terimini kullanmasalar da istemin çeşitli düzeyleriyle kiplik kategorisi arasında bazı yönlerden bir ilişki bulunduğunu ifade etmişlerdir. Burada bu ilişki kısaca ele alınacaktır.

Kerimoğlu, kipliği “insanın dildeki muhbiri” olarak tanımlar (Kerimoğlu, 2011, s. 4). Kiplik genel olarak konuşmacının tümcede anlatılan olay karşısındaki tutumunu ifade eden anlamsal bir kategoridir (Bussmann, 2006, s. 754). Bybee vd. ise bu kavramı konuşurun görüş ve tavrının dilbilgiselleşmiş biçimi olarak ifade olarak niteler (Bybee vd., 1994, s. 176).

Dilbilimsel kiplik incelemelerinde bu iki kiplik ifade genellikle temel iki kategori olarak ele alınır. Bilgi kipliği (epistemic modality) “önermenin gerçekliğini” ifade eden bir

kavramdır ve konuşurun önermenin doğruluğu ve gerçekliği ile ilgili tutumuna gönderimde bulunur. Yükümlülük kipliği (deontic modality) ise istek temelli ifadelere vurgu yapar (Kerimoğlu, 2011, s. 113).

Zeynep Erk Emeksiz, Türkçede kiplik anlamının oluşumunda edimsel koşulların yanı sıra eylemin katılanlara yüklediği anlamsal rollerin, bizim deyimimizle anlamsal istemin de etkili olduğunu belirtir. Buna göre eylemin anlamsal istemi kiplik anlamı üzerinde sınırlayıcı bir etkiye sahiptir. Emeksiz, Türkçede yükümlülük işaretleyicisi olarak görev alan {-mAll} biçimbiriminin basit yüklemelerde dolaysız EDEN özne olduğunda yükümlülük kipliği içinde hem zorunluluk hem öneri bildirebildiğini saptamıştır. Bu bağlamda bu yapı çokanlamlıdır. Ona göre bu iki anlam arasındaki belirsizlik yüklem tarafından özneye yüklenen anlamsal rolün niteliği tespit edilerek çözülebilmektedir. Erk Emeksiz'e göre özne ETKİLENEN rolündeyse bilgi kipliği, EDEN rolündeyse yükümlülük kipliği ifade edilmektedir (Erk Emeksiz, 2008, s. 56).

(296) *Herkes bu kurslara kayıt yaptırmalı.*

a. Kurslar çok eğitici ve faydalı oluyor. Herkesin kayıt yaptırmasını öneriyorum.

b. Çalışanların kurslara kayıt yaptırması zorunludur.

(297) *Bu kitabı okumalısın.*

a. Kitap çok güzel. Mutlaka okumanı öneririm.

b. Bu kitabı ders/ödev/iş vb. nedeniyle okumak zorundasın.

Buna göre yukarıda yükümlülük işaretleyicisi ile işaretlenen örnek tümceler çokanlamlıdır. Çünkü tümce bağlam açısından ele alındığında hem a'daki gibi bir önerme ifadesi hem b'deki gibi bir zorunluluk ifadesi olarak yorumlanması mümkündür. Bu tümcelerin ortak özelliği etken çatılı olmaları ve öznelere [+İNSAN] nitelikli olmasıdır. Yüklem tarafından tümcelerin öznelere EDEN rolü yüklenmiştir. Kerimoğlu, bir işaretleyicinin birden fazla anlam için kullanılabileceğini ve bu anlamlar arasında bir bağlantı olduğunu belirtir. Ona göre bu anlamlar arasındaki bağlantılar

kiplik işaretleyicilerinin tarihsel anlamsal gelişimleri incelenerek çözülebilir. (Kerimoğlu, 2011, s. 151).

(298) *Emrah hasta olmalı.*

Erk Emeksiz, yukarıda yine yükümlülük kipliğiyle işaretlenmiş bu tümcede çokanlamlılığının olmayışını ise öznenin EDEN rolünde değil, DENEYİMCİ rolünde olmasına bağlar. Yani Türkçede yükümlülük kipliğiyle işaretlenen yüklem öznelere her zaman EDEN rolü yüklemeyebilirler. Buna göre kipliğin belirginleşmesi ve yalnızca tek bir anlam ifade etmesi için EDEN rolü yüklenmiş öznenin başka bir rol üstlenmiş özneye ve yükümlülüğün bilgiselliğe bir doğru orantının olduğu görülecektir (Erk Emeksiz, 2008, s. 65). Diğer bir deyişle anlamsal istem düzeyi ve yüklem özneye yüklediği anlamsal roller kiplik ifade üzerinde belirleyici ve sınırlayıcı olabilmektedir.

Diğer kiplik türlerinin de yüklem tarafından özneye yüklenen anlamsal rollerle, diğer bir deyişle özneye yüklenen anlamsal istemle yakından ilişkisi vardır. Örneğin yeterlilik kipliği EDEN özne gerektiren ve bu öznenin eylemi gerçekleştirebilme yeteneğine gönderimde bulunan bir kiplik ifadesidir. Konuşur, bu tip bir ifadede EDEN öznenin bahsi geçen eylemi gerçekleştirme kapasitesiyle ilgilenir (Kerimoğlu, 2011, s. 84):

(299) *Ali'nin atı engeli aşabilir.* (Ali'nin atı bu konuda eğitilmiş ve yeterlidir.)

Türkçede kiplik yüklem olarak adlandırılan bir grup eylem kiplik anlamlar ifade etmektedir: *iste-*, *dile-*, *san-* vb. (Kerimoğlu, 2011, s. 103). Bu eylemler bağımsız birer sözlüksel unsur olmaları yönüyle dilbilgisel kiplik işaretleyicilerinden ayrılırlar. Diğer bir deyişle istek, gönüllülük vb. kiplik ifadeler bu eylemlerin kendi sözlüksel kütüklerinde kayıtlıdır. Bu nedenle bu tip eylemlerin istem yapısı da gönderimde buldukları kiplik ifadeye uygun katılanlarla şekillenir. *iste-* eylemini ele alalım:

(300) a. *Ali*ÖZNE[EDEN] *Ayşe'den*DOLAYLINESNE[KAYNAK] *bir elma*DOLAYSIZNESNE[KONU] *istedi.*

b. **Kapı Ayşe'den bir elma istedi.*

Anlamsal olarak isteme ifade eden bu yüklem istem çerçevesinde, içerdiği kiplik ifadeye uygun olarak [+İNSAN] özellikli EDEN bir özne, KONU rolünde bir dolaysız nesne ve KAYNAK rolünde bir dolaylı nesne gerektirmektedir. Bu tür eylemler

içerdikleri kiplik ifadesinin de etkisiyle yönetim çerçevelerinde mutlaka [+CANLI] ve özellikle [+İNSAN] nitelikli EDEN öznelere ihtiyaç duymaktadırlar.

Bu bölümde istemin çatı, geçişlilik-geçişsizlik, eşdizimlilik, kılınış, anlambilim, dilbilgiselleşme ve kiplik gibi çeşitli dilbilgisel kategorilerle olan ilişkisi çalışmanın sınırları elverdiğince ele alınmıştır. Daha önce de değinildiği gibi özellikle eylemler bağlamında ele alınan bu ilişkilerin Türkçede eylemleri anlamsal özelliklerine göre sınıflara ayıran ayrıntılı bir çalışma yapıldığında daha ayrıntılı olarak incelenmeye uygun hale geleceği kanaatindeyiz.

IV. BÖLÜM: TÜRKÇEDE EYLEMLERLE KURULMUŞ BAZI YAPILARIN İSTEMLERİ ÜZERİNE ÇEŞİTLİ SAPTAMALAR

Çalışmanın bu bölümünde içinde eylem soylu bir sözcük barındıran, dolayısıyla istem potansiyeline sahip olan ad+eylem şeklinde kurulmuş birleşik eylemlerin, deyimleşmiş birleşik eylemlerin, eylemcil birleşiklerin, eylem+{-A} eylem+{-A} yapısındaki ikilemelerin ve ad+çekimli eylem şeklinde kalıplaşmış birleşik sözcüklerin istemleri ele alınacaktır.

1. BİRLEŞİK EYLEMLERDE İSTEM

Birleşme (compounding), genel olarak iki ya da daha fazla sözcüğün bir araya gelerek başka bir sözcük oluşturma sürecini ifade eder. Birleştirme ise bağımsız bir işleve sahip aynı ya da farklı sözcük sınıfından iki ya da daha fazla sözcüğün yan yana gelerek yeni bir kavrama gönderimde bulunmasıdır (İmer vd., 2013, s. 58). Birleştirme işlemi Türkçenin en işlevsel sözcük türetme yöntemlerinden biridir.

Birleşik eylem, birden fazla sözcüğün bir anlam üzerinde birleşmesiyle oluşan eylem türüdür. Genel olarak bu tür eylemler Türkçede oldukça geniş yer tutarlar. Demirci'ye göre bu tür eylemler yapısal ifadeler gibi görünseler de anlamsal özellikler de taşırlar. Ona göre kimi birleşik eylemlerin toplumsal bir boyutu da mevcuttur (Demirci, 2015, s. 158). Hangi yapıların birleşik eylem olarak ele alınması gerektiği konusu Türkolojinin üzerinde uzlaşılamayan konularından biridir. Ancak burada bu yapılarla ilgili biçimbilgisel ve sözdizimsel tartışmalara girilmeyecek, genel kabuller üzerinden yola çıkılarak bu tür eylemlerin istemleri üzerinde durulacaktır.

Birleşik bir sözcüğü oluşturan sözcükler kendi aralarında niteleme, sınıflama vb. gibi açılardan anlamsal bir ilişki içerisindedir. Bu ilişkide nitelenen ya da sınıflanan sözcük baş (head) görevindedir ve birleşimin merkezi olarak ele alınır. Bu tür sözcüklerde baş olarak nitelendirilen yapının yeni oluşan sözcüğün karakteristiğini de belirlediği ve bu nedenle baş'ın ait olduğu sözcük sınıfının aynı zamanda birleşimin türünü de ifade ettiği belirtilmiştir (Uzun, 2006, ss. 40-41). Bu bilgidan yola çıkılırsa yardımcı eylemlerle kurulan birleşik eylemlerdeki yönetici unsurun; yani baş'ın, yardımcı eylem olduğu

sonucuna varılacaktır. Bu nedenle, bu tür yapılar sözdizimi açısından değerlendirildiğinde birleştikleri ad türünden sözcükle beraber hareket ederler. İstem açısından değerlendirildiğinde, normal şartlarda birleşigi oluşturan ad ögesinin ilgi durumu dışında bir istem potansiyeli taşıyamayacağı açık olduğundan, birleşik eylem, onu oluşturan yardımcı eylemin istem potansiyelini absorbe etmiş olur:

(301) *Ali+ØÖZNE[EDEN] Ayşe'+(y)eDOLAYLINESNE[ETKİLENEN] yardım etti. YÜKLEM*

Bu örnekteki *yardım et-* birleşik eyleminin, istem çerçevesinde sıfır biçimcikle işaretlenmiş EDEN rolünde bir özne ve yönelme durumuyla işaretlenmiş ETKİLENEN rolünde bir dolaylı nesne istediği görülecektir.

Türkçede *ad+yardımcı eylem* dizilişiyle kurulmuş birleşik bir eylem, bir öbek olarak ele alındığında yardımcı eylemin baş olarak kabul edilmiş olması bizi birleşikte yer alan ad soylu sözcüğün yardımcı eylemle bir istem ilişkisi içerisinde olup olmadığı sorusuna yöneltmektedir. Diğer bir deyişle bu tür bir birleşikte yer alan ad ögesi, yardımcı eylem olarak nitelendirilen eylemin nesnesi midir, değil midir?

Türkçede eylemlerden hangilerinin tümce ögelerini yönetebildiğini anlayabilmek için öncelikle temel eylem ve yardımcı eylem ayrımının yapılması gerekir. Yardımcı eylemlerle beraber kullanılan sözcüklerin bu eylemlerin ayrılmaz bir parçası mı, yoksa yönetimleri altındaki bir öge mi olduğunu saptayabilmek için Ozil iki ölçüt önerir (Ozil, 1985, s. 24):

- a. Yardımcı eylemlerin yer aldığı tümcelere bu eylemlerle beraber birleşigi oluşturan ad soylu sözcüğün yanıt olabileceği bir soru yöneltilebilir mi? Ancak bu soruya alınacak bir yanıt olup olmadığına karar verirken bağlama dayalı bilgileri göz ardı etmek gerekir.
- b. Yardımcı eylemlerle kullanılan sözcüklere değiştirim işlemi uygulanabilir mi?

Ozil'in önerdiği iki ölçütü örneklere uygulayalım:

a. *Ali Ayşe'ye yardım ediyor.*

	SORU	YANIT
yardım et-	* <i>Ali Ayşe'ye ne ediyor?</i>	???

et-	Şunlar ne kadar ediyor?	50 lira.
b. yardım et-	Ali Ayşe'ye yardım ediyor.	
	*Ali Ayşe'ye su ediyor.	
et-	Şunlar 50 lira ediyor.	
	Şunlar 10 lira ediyor.	

Ozil, bu ölçütlere olumlu yanıt alınırsa yardımcı eylemle birlikte kullanılan ad ögesinin sözkonusu eylemin yönetimi altında olan bir katılan olduğunu, olumsuz yanıt alınırsa ise eylemin ayrılmaz bir parçası olduğunu belirtir. Bize göre bu yapılar her durumda bir istem-katılan ilişkisi içindedir. Ancak bu işlemler uygulandığında kimi birleşiklerin farklı davranış göstermesinin sebebi istem ya da yönetim ilişkisinden çok bu örneklerdeki dilbilgiselleşme oranının farklılığıdır. Yukarıdaki işlemlere olumlu cevap vermeyen yapıların dilbilgiselleşme oranı olumlu cevap verenlere nazaran daha yüksektir. Diğer bir deyişle ilk yapıların özerkliği ikincilere oranla daha azdır. Bu nedenle yardımcı eylemlerle hem sözdizimsel hem anlamsal açıdan daha fazla kaynaşmış bir yapı sergilerler.

1.1. Ad+Yardımcı Eylem Şeklinde Kurulan Yapılarda İstem

Bu tür birleşik eylemler Türkçe ya da yabancı kökenli bir ad ile *et-*, *eyle-*, *ol-*, *-kıl* vb. yardımcı eylemlerden birinin bir araya gelmesiyle oluşur. Demirci, bu yardımcı eylemlere *edin-*, *al-*, *bulun-* ve *buyur-* eylemlerini de eklemektedir (Demirci, 2015, s. 158).

İlk ögesi ad olan birleşik eylemlerde yardımcı eylem yüklemleştirici görevini görür ve ad olan ilk sözcükle birleşerek oluşturduğu yapının tümcede yüklem görevini üstlenmesini sağlar. Bu durum özellikle yabancı dilden alınan sözcüklerin yüklem olarak kullanılabilmesine olanak tanır: *hisset-*, *yardım et-*, *hasta ol-*, *park et-...* vb. Bu yapılarla kurulmuş birleşik eylemlerin büyük bir çoğunluğunda ad ögesi yabancı kökenli bir sözcüktür.

1.1.1. Türkçe Adlarla Kurulan Ad+ Yardımcı Eylem Yapılarında İstem

Bu tür eylemler Türkçe kökenli bir ad soylu sözcük ve bir yardımcı eylemin birleşmesinden oluşmuştur: *baş et-*, *etki et-*, *başarılı ol-*, *etkili kıl-*... vb.

(302) a. Süreç+Ø insanlar+a çok etki etti.

b. Ayşe+Ø sınav+da başarılı oldu.

Yukarıda (301)a ve (301)b tümcelerinde *etki et-* ve *başarılı ol-* eylemlerinin zorunlu istemlerinin altı çizilmiştir. Görüldüğü üzere eylemlerin ikisi de zorunlu olarak özne istemektedir. (301)a'da eylem, öznenin yanı sıra yönelme durumuyla işaretlenmiş, HEDEF rolü üstlenen bir dolaylı nesneye ihtiyaç duymuştur. (301)b'de KONU rolü üstlenen bir dolaylı nesne bulunmaktadır. Bahsi geçen katılanlardan özne dışında kalanları tümcelerden çıkaralım:

(303) a. Süreç+Ø çok etki etti.

b. Ayşe+Ø başarılı oldu.

Özne dışında kalan katılanlar tümcelerden çıkarıldığında tümceler dilbilgisel olmaya devam etse de eylemlerin anlamını tamamlamak için açtığı boşlukların yeterli ölçüde dolmadığı ortadadır. Bu da sözkonusu katılanların zorunlu istemler olduğunu gösterir.

1.1.2. Yabancı Kökenli Kopya Sözcüklerle Kurulan Ad+Yardımcı Eylem Yapılarında İstem

Bu tür birleşik eylemler ise yabancı kökenli bir ad ile *et-*, *ol-*, *kıl-* vb. yardımcı eylemlerinden biriyle oluşur. Türkçede bu tür eylemlerdeki ad ögesinin çoğunlukla Arapça veya Farsçadan, nadiren ise Fransızca ve İngilizceden alındığı gözlenmiştir: *yardım et-*, *hasta ol-*, *park et-*, *namaz kıl-*... vb.

(304) Ali+Ø Ayşe+(y)e yardım etti.

(305) Hasan+Ø hasta oldu.

(306) Ahmet+Ø araba+(y)ı park etti.

(307) Ali+Ø namaz kıldı.

(303), (304), (305) ve (306)'da *yardım et-*, *hasta ol-*, *park et-*, *namaz kıl-* eylemlerinin zorunlu istemlerinin altı çizilmiştir.

Yabancı dilden alınma sözcüklerle kurulan ad+yardımcı eylem yapılarında istemin zaman zaman sözcüğün alındığı dildeki istemini koruduğu görülür:

(308) a. *Başbakan Yardımcımız Sayın Cevdet YILMAZ+Ø ilimiz+i teşrif etti.*¹²

b. *Kosovalı Bakan Yağcılar+Ø ilimiz+e teşrif etti.*¹³

Görüldüğü üzere *teşrif et-* eylemi aynı bağlamdaki ve sözdizimi açısından paralel olan iki tümcenin birinde belirtme durum işaretleyicisini, diğerinde ise yönelme durum işaretleyicisini gerektirmiştir. Bu eylemin Arapçadaki istemi belirtme durumudur. Türkçe Sözlük'te ise eylemin istemi verilmemiştir. Resmi dilde ve yazılış tarihi daha eski metinlerde eylemin istemi Arapça aslı olan belirtme durumunu korurken, daha yeni metinlerde ve ölçünlü Türkçede yönelme durumuyla kullandığı görülmüştür. Bize göre burada, Özkan gibi bazı araştırmacıların savunduğu gibi bir istem değişmesi de sözkonusu değildir (bkz. Özkan, 1999). Biz böyle yapıları istemin nöbetleştiği yapılar olarak görmekteyiz. Belli ki bu eylem Türkçede ilk kullanılmaya başladığında Arapçadaki istemi kopyalanmış, zamanla Türkçenin dil özelliklerine göre HEDEF rolünün yönelme durum işaretleyicisiyle yüklenmesi nedeniyle eylem yönelme durumu istemeye başlamıştır. Bunda günümüzde, *teşrif et-* yapısının daha çok “gelmek” anlamında kullanılması, yani “şereflelendirmek” anlamının baskın olmaması ya da “şereflelendirmek” anlamının bilinmemesi de etkilidir. Bu da bu eylemin aynı bağlamdaki istemi için ikili bir durum yaratmıştır. Ölçünlü Türkçede eyleminin isteminin eşzamanlı olarak aynı bağlam için hem belirtme hem yönelme durumu olabilmesi eylemin isteminin değiştiğine; yahut konuşurlarca yanlış kullanıldığına veya değerlendirildiğine değil, istemin nöbetleştiğine bir kanıt niteliğindedir.

¹²

<https://www.google.com.tr/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKewje9ryyt8TQAhUqP5oKHcNoDZgQFggaMAA&url=http%3A%2F%2Fwww.bingol.gov.tr%2Fbas-bakan-yardimcimiz-sayin-cevdet-yilmaz-ilimizi-tesrif-etti&usq=AFQjCNEV4JIJ9YV9uNJOk17p4PjJrRh-cg&bvm=bv.139782543,d.bGs>, Erişim Tar.: 24.11.16.

¹³ <http://www.sakarya.gov.tr/kosovalı-bakan-yagcilar-ilimize-tesrif-etti>, Erişim Tar.: 24.11.16.

Aynı durum *affet-* birleşik eylemi için de geçerlidir. Eylemin Arapçadaki istemi ayrılma durumudur. GTS’de eylemin “bağışlamak” anlamındaki istemi şu şekilde verilmiştir:

affetmek –der

-i

1.-i bağışlamak.

“Açgözlülüğü içeride de dışarıda da affetmeyen gözü tok insanlarız.”-A. Nihat Asya

(309) *Hasan+Ø Ertan’+ı affetti.*

Ancak ölçünlü Türkçede eylemin, Arapçadaki istemini koruyarak ayrılma durum işaretleyicisiyle kullanıldığı örneklere de rastlanmıştır:

(310) *...bir aşk türküsü söylüyorum dualarımda*

*Sen beni günahlarım+dan affet.*¹⁴

GTS’de *affet-* eyleminin “bağışlamak” anlamı için isteminin belirtme durum işaretleyicisi olduğu belirtilmiştir; ancak tespit ettiğimiz örnekte eylemin Arapçadaki istemini koruduğu görülmektedir. Bu eylem de ölçünlü Türkçede istemi nöbetleşen eylemlerdendir. Bu anlamda Türkçenin tarihsel dönemlerinde kullanılan *geç-* “affetmek” eyleminin de ayrılma durumu istemesi ilginçtir:

(311) *cān u göñülden niyāz ederim, benim cürmüm+den bu sefer geçiñ* (Tietze, 2009, ss.114-115)

Bu tür yapılar yardımcı eylemin istemini değil, istem potansiyelini absorbe ederler. Diğer bir deyişle yardımcı eylemin katılanlarını değil, katılan yönetme potansiyelini üstlendikleri ya da korudukları görülür. Ortaya çıkan birleşik eylem ise birleşigi oluşturan ad ve eylem soylu öğelerden bireysel olarak kısmen bağımsız yeni bir kavrama gönderimde bulunduğundan yardımcı eylemin istem potansiyelinden yararlanarak kendine özgü bir istem çerçevesi oluşturur. Bu nedenle yardımcı eylemlerle kurulan birleşik eylemlerin istemleri incelendiğinde bu eylemlerin istemleri hakkında bir genelleme yapmanın mümkün olmadığı görülmektedir. Bu birleşik eylemlerin anlam çerçeveleri incelendiğinde, o bağlam içerisinde kastedilen anlamın gerektirdiği boşlukları kendi anlam çerçevesine uygun olan durum işaretleyicileriyle

¹⁴<https://www.wattpad.com/109390732-gecenin-sessiz-d%C3%BC%C5%9F%C3%BCnceleri-affet/page/2>, Erişim Tar.: 24.11.16.

işaretlenmiş katılanlarla doldurduğu saptanmıştır. Bu anlamda sözlükselleşmiş bir eylemden daha farklı hareket etmez. Yükleleştirmeyi sağlayan yardımcı eylem, istem potansiyelini koruma dışında, diğer anlamsal ve sözdizimsel pozisyonlarını korumaya devam etmemiş ve yeni bir anlamda yeni bir sözdizimsel yapı meydana getirmiştir. Ortaya çıkan bu biçimin de şüphesiz kendine özgü bir rol, istem ve yönetim şeması olacaktır.

Bu yapıların kendine özgü bir istem çerçevesi sergilediğini şu örneklerle sınavabiliriz:

(312) a. Süreç+Ø insanlar+a çok etki etti.

a.1. Süreç+Ø çok etki etti.

a.2. Süreç+Ø insanlar+ı çok etkiledi.

a.3. *Süreç+Ø insanlar+a çok etkiledi.

Bazen, özellikle *et-* ya da *ol-* yardımcı eylemleriyle kurulan birleşik eylemlerdeki ad soylu sözcük {+IA} biçimbirimini alarak yine aynı anlamda müstakil bir eylem yapabilir. Akalın, {+IA} biçimbiriminin bu gibi yapılarda yardımcı eylemin görevini üstlendiğini belirtmiştir. {+IA} biçimbirimi, yerine kullanıldığı yardımcı eylemin geçişli ya da geçişsiz oluşuna göre kendisinden sonra çeşitli çatı biçimbirimlerini de üstlenebilmektedir. Bu biçimbirim *et-*, *yap-* gibi geçişli yardımcı eylemlerin yerine kullanıldığında, sözcüklere doğrudan eklenebilmektedir. *ol-* gibi geçişsiz bir yardımcı eylemle kullanıldığında ise, biçimbirimin kendisi geçişlilik ifade ettiğinden, dönüşlülük ya da geçişsizlik ifadesini sağlamak için biçimbirimden sonra {-n} veya {-ş} çatı biçimbirimlerinden biri getirilmektedir (Akalın, 1995, ss. 95-96).

(312)a'da yer alan *etki et-* birleşik eylemindeki ad ögesi {+IA} biçimbirimiyle eylemleştirdiğinde *etkile-* yapısı ortaya çıkar. (312)a'daki *etki et-* eyleminin zorunlu olarak istediği iki katılanın özne ve yönelme durumuyla işaretlenmiş, HEDEF rolü üstlenen bir dolaylı nesne olduğunu yukarıda belirtmiştik. (312)a.2'de ise *etkile-* eyleminin HEDEF rolü üstlenen, yönelme durum işaretleyicisiyle işaretlenmiş bir katılan değil, ETKİLENEN rolünü üstlenen ve dolaysız nesne görevinde yer alan, belirtme durumuyla işaretlenen bir katılan istediği görülmektedir. Bu bilgi, anlamları aynı olduğu varsayılan bu eylemlerin istem çerçevelerinin aynı olmadığını kanıtlamakta

ve her iki eylemin sözdizimsel düzeydeki ve anlamsal düzeydeki istem potansiyellerinin farklı olduğunu göstermektedir. Mantıksal istem düzeyinde ise her iki eylem aynı mantıksal istem yapısına sahiptir. Çünkü her iki eylemin de gerçekleşme koşulları aynı katılanların varlığına bağlıdır.

Bu şekilde oluşmuş birleşik eylemler incelediğinde özellikle *et-* yardımcı eylemiyle kurulan birleşik eylemlerin bazı durum işaretleyicilerini eşzamanlı olarak ikili bir öbek halinde istediği görülmüştür. Bu öbekler *belirtme+yönelme*, *belirtme+bulunma*, *belirtme+ayrılma*, *belirtme+araç*, *yönelme+yalın*, *yönelme+araç*, *ayrılma+yalın*, *ayrılma+yönelme*, *ayrılma+araç*'tır. Sev, *et-* yardımcı eylemiyle kurulan birleşik eylemlerin istemlerini, "durum ekli tamlayıcılarını" ele aldığı çalışmasında belirlemiştir: *devret-*, *boca et-*, *ikram et-*, *göç et-*, *ayırt et-*, *bahset-...* vb. (Ayrıntılı bilgi için bkz: Sev, 2011):

(313) *Ayşe+Ø arsa+(y)ı Hasan'+a devretti.*

(314) *Ali+Ø kaynar su+(y)u eli+(n)e boca etti.*

(315) *Ayşe+Ø Ali'+(y)e çay ikram etti.*

(316) *Ali+Ø Adana'+dan İstanbul'+a göç etti.*

Bunun yanı sıra Sev, adı geçen çalışmasında *et-* yardımcı eylemiyle yapılan birleşik eylemlerin tamamının yer bildiren bulunma işaretleyicisini istediğini belirtmiştir (Sev, 2011, s. 9). Ancak Sev'in bu sonuca, bu eylemlerin istediği bu durum işaretleyicisinin, anlam çerçevesinin ve yüklediği anlamsal rolün zorunlu mu, seçimlik mi yoksa isteğe bağlı mı olduğunu belirlemeden varmış olduğu gözden kaçmamalıdır. Bizim gözlemlerimize göre, bu durum diğer yardımcı eylemlerle kurulan birleşik eylemler için de geçerlidir. Bahsi geçen eylemler incelendiğinde, söz konusu bulunma durumuyla işaretlenen istemin büyük ölçüde seçimlik olduğu görülecektir. Bu istem, seçimlik olduğu için her eylemin anlam çerçevesi içinde yer alabilmektedir.

1.2. Eylem+Eylem Şeklinde Kurulan Birleşik Eylemlerde İstem

Türkçede kimi birleşik eylemler eylem+eylem şeklinde kurulurlar. Bu tür birleşik eylemler diğer Türk dillerinde de yaygındır. Haspelmath, bu yapıda birleşik eylemlere Avrupa dillerinde nadiren rastlandığını belirtir. Bu tür yapıların özellikle Çince ve

Japoncada yoğun olarak görüldüğünü ve özellikle istem konusunda ilginç davranışlar sergilediğini ifade eder (Haspelmath, 2010, s. 247).

Bu tür eylemler genel olarak iki eylemin birleşmesiyle oluşurlar. Oluşma aşamasında ikinci eylem ilk eylemin anlamını çeşitli yönlerden etkilerken, kendi anlamını da kaybeder. Bu tür eylemlerin yapısı Türkçede çoğunlukla *eylem+ulaç+yardımcı eylem* biçimindedir. Türkiye Türkolojisinde bu tür eylemler genellikle *kurallı birleşik eylemler* olarak adlandırılırlar; ancak bu adlandırma bir yönüyle yanlış anlaşılmalara neden olur; çünkü *ad+yardımcı eylem* şeklinde kurulan birleşik eylemler de kurallıdır. Diğer bir deyişle kurallılık yalnızca bu tür birleşik eylemlere özgü bir nitelik değildir.

Bu tür eylemlerde ikinci eylem, ulaç biçimbirimiyle beraber bir türetim biçimbirimi gibi davranarak ilk eylemin anlamını tezlik, sürerlik, yeterlik, yaklaşma gibi açılardan değiştirir ve pekiştirir. Türkiye Türkçesinde bu şekilde hareket edebilen sınırlı sayıda eylem vardır: *dur-*, *gel-*, *git-*, *kal-*, *koy-*, *otur-*, *var-*, *ver-*, *yat-*, *yürü-*. Bu eylemler Türkiye’de yazılan dilbilgisi kitaplarında “tasviri fiiller” olarak da adlandırılır. Bunun sebebi bu eylemlerin genel olarak birleşik eylem yapısı açısından değerlendirildiğinde, ikinci eylemin, birleşikte asıl anlamı koruyan ilk eylemin nasıl bir süreçte gerçekleştiğini betimleyen bir anlam taşımasıdır. Diğer bir deyişle eylem+eylem yapısındaki birleşik eylemlerde ikinci eylem ilkinin belirteci olarak işlev görür ve ilk eylemin nasıl gerçekleştiğini açıklayan bir yapı sergiler (Demirci, 2015, ss. 162-163).

Bu şekilde oluşan eylemler, ikinci eylem kendi anlamını kaybettiği için birleşigi oluşturan ilk eylemin istemini alırlar. Başka bir deyişle birleşigin bir bölümünü oluşturan *dur-*, *gel-*, *git-*, *kal-* ... vb. eylemler dilbilgiselleşme sürecine maruz kalır. Kendi başına bağımsız bir sözlüksel birimken ve belli bir yönetim çerçevesine ve üye yönetme potansiyeline sahipken belli bir düzeyde dilbilgiselleşme mekanizmasının anlamsızlaşma (desemanticization) ve kısmen de kategorisizleşme (decategorialization) aşamalarını yaşayarak sözlük anlamını kaybeder ve sözdizimi üzerindeki biçimsözdizimsel gücünü kaybetmiş olur. Yeni ortaya çıkan sözlüksel yapıda ise bu süreçlere uğramayan ilk eylemin istem çerçevesi korunur:

(317) a. *Ali+Ø ödevi+(n)i yapabildi.*

b. *Ali+Ø ödevi+(n)i yaptı.*

(318) a. Ayşe+Ø köpeğ+e bakakaldı.

b. Ayşe+Ø köpeğ+e baktı.

(319) a. Hasan+Ø düşeyazdı.

b. Hasan+Ø düştü.

(320) a. Ali+Ø Ayşe'+(y)e kitab+ı veriverdi.

b. Ali+Ø Ayşe'+(y)e kitab+ı verdi.

Yukarıda (317)a, (318)a, (319)a ve (320)a'da yeterlilik anlamı taşıyan *yapabil-* birleşik eyleminin zorunlu isteminin sıfır biçimcik ve belirtme durumuyla, sürerlik anlamı taşıyan *bakakal-* eyleminin zorunlu isteminin sıfır biçimcik ve yönelme durumuyla, yaklaşma anlamı taşıyan *düşeyaz-* eyleminin zorunlu isteminin sıfır biçimcik ve tezlik anlamı taşıyan *veriver-* birleşik eyleminin zorunlu isteminin sıfır biçimcik, belirtme durumu ve yönelme durumuyla işaretlenmiş katılanlar olduğu görülmektedir. (317)b, (318)b, (319)b ve (320)b'de ise bu birleşikleri oluşturan eylemlerden ilki olan *yap-*, *bak-*, *düş-*, *ver-* eylemlerinin zorunlu istemleri işaretlenmiştir. Görüldüğü üzere birleşik eylemlerin anlam çerçevesinde açtığı boşluklarla, eylemin oluşturan ilk eylemin anlam çerçevesinde açtığı boşluklar aynı durum işaretleyicileri tarafından doldurulmuştur.

Haspelmath, bu tür birleşiklerde birleşigi oluşturan her iki eylemin de istem çerçevesi aynıysa, yeni ortaya çıkan yapının istem çerçevesinin sorunsuz olarak anlaşılacağını belirtir. Ona göre asıl sorun istem çerçeveleri farklı iki eylemin oluşturduğu bir birleşik eylemin istem çerçevesini açıklamak olacaktır. Bu durum yalnızca Türkçeye özgü değildir. Haspelmath böyle bir yapı sergileyen Çince ve Japoncanın istem çerçeveleri farklı eylemleri bu şekilde bir araya getirebildiğini belirtir. Ona göre sağa doğru dallanan bu dillerde genellikle birleşik eylemin istem çerçevesi genellikle ikinci eylemin istem çerçevesi olarak gerçekleşmektedir (Haspelmath, 2010, s. 248).

1.3. Deyimleşmiş Birleşik Eylemlerde İstem

Bu tür birleşik eylemler kimi kaynaklarda *anlamca kaynaşmış birleşik eylemler* olarak da adlandırılırlar. Demirci, bu tür birleşik eylemleri diğer birleşik eylemlerden ayıran

özelliklerin mecaz anlamlarının ağır basması ve ikiden fazla sözcükten oluşabilmeleri olduğunu belirtir (Demirci, 2015, s. 166). Deyimleşmiş birleşik eylemlerin Türkçede birçok örneği vardır: *havlu atmak, çam devirmek, kulak asmak, taşı gediğine koymak, yüz göz olmak...* vb. İlginç olan bu tip birleşik eylemlerden bazılarının GTS’de yer alması, bazılarının ise yer almamasıdır. Örneğin *havlu atmak, çam devirmek, kulak asmak, taşı gediğine koymak* GTS’de yer alırken *yüz göz olmak* yer almamıştır.

Deyimleşmiş birleşik eylemlerin istem çerçeveleri incelendiğinde, bu yapıların tamamı yüklem kabul edilirse, ifade ettikleri anlamsal çerçeveye uygun katılanlar istedikleri görülür:

(321) *Boksör havlu attı.*

(322) *Aslı Şeyma ile yüz göz oldu.*

Genel olarak bu tip deyimleşmiş yapılar EDEN rolü yüklenmiş öznelere gönderimde bulunduğundan bu tür birleşik eylemlerin istem çerçevesinde anlamsal olarak [+İNSAN] özellikli özneler ve nesnelere bulunur.

Deyimleşmiş birleşik eylemlerin yapısı da ad+yardımcı eylem yapısında kurulmuş birleşik eylemlerin yapısı gibi, bizi birleşikte yer alan ad soylu sözcük ya da sözcüklerin birleşikte yer alan eylemle bir istem ilişkisi içerisinde olup olmadığı sorusuna yönelmektedir. Diğer bir deyişle, bu tür birleşikte yer alan ad ögesi ya da ögeleri birleşikte yer alan eylem türünden sözcüğün bir katılanı mıdır yoksa değil midir? Deyimleşmiş birleşik eylemlerin, bir araya gelmiş somut kavramların zamanla soyutlaşmasıyla oluştuğu açıktır. Yani birleşigi oluşan ad ögeleri muhtemelen ilk oluşum sürecinde eylemin katılanlarıydı. Ancak bu katılanlar zamanla yoğun bir dilbilgiselleşme sürecine uğrayarak yeni bir soyut kavrama gönderimde bulunan birleşik bir yapı meydana getirmişlerdir. Diğer bir deyişle, çeşitli sözcük sınıflarından sözcüklerin bir araya gelmesiyle oluşmuş dilbilgisel bir yapının deyimleşmiş bir birleşik eyleme dönüşme sürecinde bahsi geçen sözcükler temel sözcük anlamlarından uzaklaşarak kendilerine özgü bir kuruluşu olan öbekler haline gelir, yeni ve farklı bir anlamı ifade etmeye başlarlar.

Ancak bu tür yapıların yüklem olarak yer aldıkları tümcelerın sözdizimi üzerinde farklı bir etkisi olduğu görülür. Deyimleşmiş birleşik eylemin katılanları ondan ayrı unsurlar

olarak değerlendirilmese de, bu eylemlerin oluşturduğu öbek yapıların normal sözdizimsel işlevleri, deyimleşmiş yapının yüklem olduğu tümcenin sözdizimini de etkiler. Örneğin deyimleşmiş öbeğin baş'ı olarak nitelendirebileceğimiz eylem ögesi geçişliyse ve öbeğin üyeleri arasında nesne işlevinde bir katılan yer alıyorsa, deyimleşmiş yapının yüklem olarak görev yaptığı tümcede ayrıca bir nesne bulunmaz. Bu şekilde oluşan yapıların oluşturdukları öbek yapılar incelendiğinde bu öbeklerin *özne+eylem*, *dolaysız nesne+eylem*, *özne+dolaysız nesne+eylem*, *dolaylı nesne+eylem*, *özne+dolaylı nesne+eylem*, *dolaylı nesne+dolaysız nesne+eylem*, *belirteç tümleci+eylem* gibi ilişkilere dayalı olarak kurulduğu görülür. Diğer bir deyişle deyimleşmiş birleşik eylemler, birleşigi oluşturan öbeğin baş'ı olan eylemin, istemleriyle beraber kalıplaşmasından oluşmuştur:

Özne+eylem: *ağzı yanmak, kulak kesilmek vb...*

Dolaysız nesne+eylem: *acısını çıkarmak, yalan atmak vb...*

Özne+dolaylı nesne+eylem: *ağzı kulaklarına varmak vb...*

Dolaylı nesne+eylem: *yola gelmek, burnunda tütme vb...*

Onların bu kalıplaşmış yapısındaki üyelerin işlevleri ise zaman zaman deyimleşmiş yapının yüklem olarak görev yaptığı tümcenin sözdizimi üzerinde bazı etkiler yaratır. Selma Gülsevin, bu etkinin özne ve nesne üzerinde olduğunu belirtmiştir. Buna göre deyimleşmiş bir birleşik eylemin öbek yapısında özne varsa, bu yapının yüklem olduğu bir tümcenin sözdizimsel yapısında ayrıca bir özne bulunmaz (Gülsevin, 2011, s. 1152). Diğer bir deyişle Gülsevin, deyimleşmiş yapının katılanları arasında bir öznenin bulunmasının tümcesel yapıda sözdizimsel istem düzeyinde öznenin gösterilmemesine neden olduğunu belirtir. Ancak biz bu konuda onunla aynı fikirde değiliz:

(323) *Ayşe'+nin*ÖZNE *ayakları yerden kesildi.*YÜKLEM

Böyle bir tümcede *Ayşe'nin* yapısını özne olarak ele almak gerektiği kanaatindeyiz. Ancak bu, tümcenin anlamının derin yapıya göre bir okuması yapıldığında ulaşılan bir sonuçtur. Demek ki bu tür eylemlerin sözdizimindeki işlevleri sözkonusu olduğunda karşılaşılan bir sorun da tümceyi öğelerine ayırmada ortaya çıkmaktadır. Kimi araştırmacılar bu tip yapıları birleşik eylemler olarak ele almazken (bkz. Ergin, 2013)

kimileri birleşik eylem olarak kabul ederler (bkz. Korkmaz, 1998). Bu farklı bakış açıları bu tip yapıların yüklem olarak yer aldıkları tümcelerde bir çözümleme sorunu yaratır:

(324) a. *Ayşe'nin etekleri zil çalıyor.*

Bu tümce için üç farklı öğelerine ayırma denemesi yapılabilir:

a.1. *Ayşe'nin*ÖZNE /*etekleri zil çalıyor.*YÜKLEM

a.2. *Ayşe'nin etekleri*ÖZNE / *zil*DOLAYSIZNESNE / *çalıyor.* YÜKLEM

a.3. *Ayşe'nin etekleri zil çalıyor.*YÜKLEM

Buna göre (324)a.1, (324)a'nın “Ayşe çok sevinçli.” gibi varsayımsal bir derin yapı kurgusuna gönderimde bulunulurak çözülmüş şeklidir. Üretici Dönüşümsel dilbilgisine uygun olarak yapılmış gibi görülen bu çözümleme, hem Türkçede genel olarak öznelerin ilgi durumuyla işaretlenemeyeceği hem de Türkiye Türkolojisinin tamlama olarak adlandıracağı yapıların bölünemeyeceği gibi fikirleri savunanlarca kabul görmeyecektir. (324)a.2'de ise tümcenin anlamı tamamen göz ardı edilmiş ve tümce yapısalcı görüşe yakın bir yaklaşımla çözümlenmiştir. Çözümlemede biçim açısından bir sorun görünmese de tümcenin anlamının Ayşe'nin eteklerine bağlı bir zilin gerçekten çalmasına değil, Ayşe'nin çok mutlu olmasına gönderimde bulunduğu açıktır. (324)a.3'te ise tümcenin öznesiz olduğu sonucuna varılmıştır. Bu bağlamda bu tip yapıların kabul görmüş genelgeçer bir çözümlemesi bulunmamaktadır. Ancak bu tip tümcelerin çözümünde özellikle öznenin üstlendiği rolün anlamsal, dilbilgisel ve tematik olarak birbirinden ayrı olduğunun kabul edilmesi durumun daha anlaşılır olmasında etkili olacaktır.

Selma Gülsevin'in bir önerisi de bu tip yapılarda eğer öbek yapıda nesne görevinde bir katılan varsa deyimleşmiş bir eylemin yüklem olduğu tümcede ayrıca başka bir nesnenin bulunamayacağıdır (Gülsevin, 2011, s. 1152). Bu görüş ise kabul edilebilir görünmektedir. Bu bizi deyimleşmiş birleşik eylemleri anlamca kaynaşmış ve bir arada ele alınması gereken yapılar olarak kabul ettiğimizde, bu tür eylemlerin sözdizimsel yapıda gerçekleşen katılanlarının aldıkları durum işaretleyicilerinin; yani biçimbilgisel istemlerinin sözdizimi açısından hala bir sınırlılık yarattığı sonucuna götürmektedir.

Özellikle deyimleşmiş birleşik eylemin yapısında hem dolaysız nesne hem de dolaylı nesne işlevli birer katılan yer alıyorsa bu durum daha belirgindir. Özne, dolaysız nesne ve dolaylı nesne, sözdiziminde birbirini izleyen hiyerarşik bir düzende bulunması gereken çekirdek üyeler olarak görülürler. Bu üç katılanın bir tümcede eylemin yönetim çerçevesinde gerçekleşmiş olması eylemi istem açısından doymuş hale getirir. Bu nedenle muhtemelen derin yapıda bir aşamada bahsi geçen kalıplaşmış yapının katılanları bu işlevi üstlenmiş olduğundan, birleşigi oluşturan eylemin istem açısından doymuşluğunu deyimleşmiş birleşik eylem de absorbe etmiş olmalıdır:

(325) a. *Ali bu işi çözmek için deveye hendek atlattı.*

b. **Ali bu işi çözmek için Ayşe'yi deveye hendek atlattı.*

Yukarıdaki örnekte, öbek yapısında hem dolaysız hem de dolaylı nesne bulduran deyimleşmiş bir birleşik eylemin yüklem olduğu bir tümcede başka bir dolaysız nesnenin bulunmasının tümceyi dilbilgisidışı yaptığı görülmektedir. Ancak bu tür tümcelerde, normal eylem tümcelerinde olduğu gibi sınırsız sayıda eklenti bulunabilir.

2. FARKLI TÜREVLERDE İSTEM

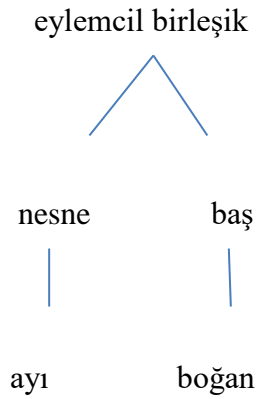
Bu bölümde eylemcil birleşiklerin, eylem+{-A} eylem+{-A} şeklinde kurulmuş ikilemelerin ve ad+çekimli eylem şeklinde kurulmuş birleşik sözcüklerin istemleri konusunda çeşitli saptamalar yapılacaktır.

2.1. Eylemcil Birleşiklerde İstem

Eylemcil birleşik kavramı, herhangi bir ögesi bir eylem ya da eylemden türemiş bir sözcük olan birleşikleri ifade etmek için kullanılır. Bu tür yapılarda, birleşigi oluşturan diğer sözcükle bahsi geçen eylem ya da eylemden türemiş sözcük arasında, yüklemcil bir eylemin tümcedeki diğer ögeleri yönetmesi ya da bu ögelerin yüklemcil eyleme bağlanmasına benzer bir ilişki oluşur: *ayıboğan, arabulucu, günebakan, kızkaçıran, süreölçer, içedönük, baştansavma* vb. (Uzun, 2006, s. 42). Diğer bir deyişle eylemcil birleşikler istem potansiyelini koruyan sözlüksel birimlerin baş görevinde oldukları yapılardır. Baş'la yönettiği katılan arasındaki ilişki yalnızca biçimbilgisel ve

sözdizimsel istem düzeyinde değil, anlamsal istem düzeyinde bir ilişkiyi de içerir. Birleşikte, yönetilen konumundaki ögenin yapısı hem biçimbilgisel hem sözdizimsel hem de anlamsal istem düzeyinde baş olan eylemin gerektirdiği istem yapısına uygun olarak şekillenecektir. Diğer bir deyişle birleşigi oluşturan eylem ya da eylemden türemiş baş tarafından yönetilen ad ögesi hem eylemin istediği biçimbilgisel durum işaretleyicisini alacak hem bu ögenin işlev olarak öbek içerisinde hangi konumda (dolaysız nesne, dolaylı nesne vb.) olduğunu belirleyecek hem de ögeye anlamsal düzeyde uygun bir ROL yüklenecektir.

Uzun'a göre, *ayıboğan* gibi bir eylemcil birleşikte, *ayı*, *boğ-* eyleminin tümcede nesnesi olabilecek bir ögeyle nasıl bir anlambilimsel ilgi kurarsa, birleşikte de aynı tür bir ilişki içinde olacaktır (Uzun, 2006, s. 42). Yani birleşikteki sözkonusu sözcük istem potansiyelini korumakta ve kendinden önceki ögeye belli bir durum işaretleyicisi aracılığıyla anlamsal bir rol yüklemektedir:

Şekil 5: Eylemcil Birleşiklerin Yönetim Şeması

Ancak bu tür bileşiklerde, bu yönetim ilişkisinin neye göre kurulduğu, diğer bir deyişle öbekte yer alan eylem ya da eylemden türemiş ögenin normal şartlardaki istem çerçevesinden hangi ögenin eylemcil birleşigin bir katılanı olarak seçileceği konusu incelenmeye değerdir. Uzun, özellikle bu tür yapıları incelediği *Türkçede Olası Eylemcil Bileşikler* adlı çalışmasında, bu seçimin içsel üye/dışsal üye ayrımı üzerinden anlaşılabilirliğini belirtir (Uzun, 1998, ss. 187-188). Eylemin katılanları arasında kimi konum farklılıkları olabileceği birçok araştırmacı tarafından ortaya konulmuş bir olgudur. Bu araştırmacılardan biri de Williams'dır. Williams, katılanların yüklem büyüklük yansıması içerisindeki yerlerinin içsel ya da dışsal olmasına göre bir karşıtlık

yarattığını belirtir. Buna göre eylem öbeğinin içerisinde yer almayan ve eylemden konumsal olarak en uzakta olan öge, yani özne, dışsal (external argument) bir üyedir. Eylem öbeğinin içerisinde yer alan ögeler ise içsel üyelerdir (internal argument) (Williams, 1981, ss. 82-83). Grimshaw ise bu görüşe katılmakla beraber katılanların içsel ve dışsal konumlarının sadece öbek yapıyla değil, katılanların hiyerarşik konumlarıyla da ilgili olduğunu söyler. Buna göre eylemcil birleşigi oluşturan eylem ögesi öbek yapıda bir katılan gerektiriyorsa bu katılanın konumsal olarak ona en yakın, diğer bir deyişle en içsel üyesi olması gerekir (Grimshaw, 1990, s. 14). Anlamsal roller açısından bakıldığında ise Uzun, anlamsal rollerin de eyleme yakınlık açısından bir hiyerarşik ilişki içerisinde bulunduğunu ve anlamsal olarak en az belirgin olan üyenin eyleme ilk önce yerleştiğini belirtir (Uzun, 1998, s. 185). Bu hiyerarşi ise Jackendoff tarafından şu şekilde verilmiştir: “1. EDEN, 2. YER, KAYNAK, HEDEF; 3. KONU” (Jackendoff, 1972, s. 43). Bu bilgiler bizi Türkçede tümce ögelerinin normal koşullardaki dizilişi (Ö+N+Y) temel alınırsa eyleme en yakın ve eylemin en içsel ögesi olarak nitelendirilebilecek katılanın dolaysız nesne olduğu sonucuna götürecektir. Bu hiyerarşiye göre, bu bağlamda ikinci içsel katılanın dolaylı nesne olduğu ortaya çıkmaktadır. EDEN rolü yüklenmiş özne ise dışsal bir üye olduğundan anlamsal rollere göre yapılacak bir içsellik/dışsallık karşılaştırmasında içsellik açısından son sırada yer alır:

(326) *Ali*+Ø_{ÖZNE[EDEN]} *kuş*+*a*_{DOLAYLINESNE[HEDEF]} *yem*+Ø_{DOLAYSIZ NESNE[KONU]} *verdi*.

Buna göre böyle bir tümcede yukarıda verilen öbek yapı ve hiyerarşi ilişkileri göz önünde bulundurulduğunda anlamsal olarak KONU rolünü yüklenmiş ve dolaysız nesne işlevindeki *yem* katılanı eyleme en yakın, en içte yerleşen katılıandır; dolayısıyla en az belirgin üye de odur. İçsellik açısından değerlendirildiğinde ikinci içsel üyenin ise HEDEF rolü yüklenmiş dolaylı nesne konumundaki *kuşa* ögesi olduğu söylenebilir. EDEN rolünü üstlenen özne *Ali* ise yüklem en uzak konumdadır ve yüklem öbeği içerisinde yer almayan bir ögedir. Bu onu, içsellik hiyerarşisi bakımından da en son sıraya atar. Uzun’a göre, daha basit bir şekilde ifade etmek gerekirse tümcede *yem*, *ver-*eylemine en içte yerleşen, dolayısıyla daha az belirgin; diğer bir deyişle tümcenin akla ilk gelen üyesi, *Ali* ise en dışsal; yani akla en son gelen üyesidir. *kuş* ise belirginlik açısından bu ikisinin arasında bir yerde yer alır (Uzun, 1998, s. 186). Buna göre

aşağıdaki eylemcil bileşikleri öbek içerisinde üstlendikleri konum ve yüklendikleri anlamsal roller açısından inceleyelim:

(327) a. ölç- 1 2
 EDEN KONU

b. *Bu alet+ØÖZNE[EDEN] süre+ØDOLAYSIZNESNE[KONU] ölçer.*

c. süreölçer → süre+ØDOLAYSIZNESNE[KONU]ölçer

(328) a. bak- 1 2
 EDEN HEDEF

b. *Çiçek+ØÖZNE[EDEN] güneş+eDOLAYLINESNE[HEDEF] bakar.*

c. günebakan → gün+eDOLAYLINESNE[HEDEF]bakan

Dolaysız ve dolaylı nesnelere eylemcil birleşiklerde bir katılan olarak yer alırken öznenin, geniş anlamda dışsal bir katılanın, bu görevi üstlenememesi bu yapılarda da belli bir sınırlılığın olduğunu göstermektedir. Grimshaw, bu tür yapılarda eylemin özne işlevindeki katılanının eylemcil birleşikte yer alamama sebebini bu tür yapılarda sözdiziminin katılanları içerme açısından doyurulmuş olmaya izin vermemesiyle açıklar (Grimshaw, 1990, s. 19). Yani eylemcil birleşiklerde eylem ögesini doyuracak tüm katılanlar bulunamaz. Uzun, Türkçedeki eylemcil birleşikler için bu kısıtlama kuralını şu şekilde uyarlar (Uzun, 1998, s. 189):

“a. Eylemcil bileşimde, başögedeki eylem birden fazla üye alıyorsa, en az belirgin üye bileşiğin içinde, en belirgin üye dışında olmalıdır.

b. Üye yapısında tek bir üye bulunuyorsa, bileşme gerçekleşmez.”

Bu kısıtlama kuralı, bu tür bileşiklerde öznenin neden bir katılan olarak kalıplaşmadığını açıklar niteliktedir.

2.2. Eylem+{-A} Eylem+{-A} Yapısındaki İkilemelerin İstemleri

İkilemeler genellikle aynı sözcüğün, anlamları birbirine yakın sözcüklerin, karşıt anlamlı sözcüklerin ya da sesleri birbirine yakın sözcüklerin anlamı pekiştirmek

amacıyla yan yana kullanılmasıyla oluşurlar. Türkçede ulaç biçimbirimi {-A} almış iki eylemin bir araya gelmesiyle oluşan çeşitli ikilemeler vardır: *sora sora*, *gide gele*, *döne dolaşa*, *güle oynaya*, *ayıla bayıla...* vb. Bu tür ikilemeler istem açısından incelendiğinde, kimi tümcelerde daha önce ele aldığımız bazı eylemsiler gibi istem potansiyellerini korudukları kimi tümcelerde ise koruyamadıkları gözlenmiştir:

(329) a. *Ayşe+ØÖZNE[EDEN] yol+uDOLAYSIZNESNE[KONU] sora soraBELİRTEÇ TÜMLECİ buldu.*

b. *Ayşe+ØÖZNE[EDEN] yol+uDOLAYSIZNESNE[KONU] sordu.*

c. *Ayşe+ØÖZNE[EDEN] yol+uDOLAYSIZNESNE[KONU] buldu.*

Yukarıdaki örnekte hem ikilemeyi oluşturan *sor-* eyleminin istemi hem de tümcenin yüklemi olan *bul-* eyleminin biçimbilgisel istemi belirtme durumu olduğundan, her iki eylem de nesne işlevindeki bu katılanına anlamsal düzeyde KONU rolünü yüklediğinden ve her iki eylemin de öznesi ortak olduğundan bu yapı sorunlu görünmemektedir. Ancak tümcede yer alan sözdizimsel istemin, her iki yapı için ortak olsa da, hangi eylem tarafından işaretlendiği bir tartışma konusudur.

(330) a. *Ali+ØÖZNE[EDEN] Ayşe'+(y)eDOLAYLINESNE[HEDEF] bağıra bağıraBELİRTEÇ TÜMLECİ yoruldu.*

b. *Ali+ØÖZNE[EDEN] Ayşe'+(y)eDOLAYLINESNE[HEDEF] bağırıdı.*

c. *Ali+ØÖZNE[EDEN] yoruldu.*

Yukarıdaki örnekte ise ikilemeyi oluşturan *bağır-* eylemi istem çerçevesinde yönelme durumuyla işaretlenmiş ve HEDEF rolünü yüklenen bir katılan isterken, *yorul-* eylemi bu bağlamda yalnızca tek katılan, yani DENEYİMCİ rolünde bir özne istemektedir. Eylemlerin öznesi ortaktır. Bu durumda, yalnızca özne isteyen ana tümce yüklemi istemi açısından doyurulmuştur. Ana tümcede belirteç tümleci olarak gerçekleşen ve yantümcenin yüklemi olan *bağır-* eylemini istem açısından doyurmak için ise tümcenin yüzey yapısında sözdizimsel düzlemde bu eylemin bir katılanı olan HEDEF rolünde bir dolaylı nesne eklenmiştir. Demek ki bu tip yapılarda tümcede yer alan her iki eylem soylu yapının da istem potansiyeli korunmakta, öncelik ana tümce yüklemine istem açısından doyurma yönünde olmakta, ancak tümcenin dilbilgisidişi olmasına engel

olmak için yantümce yüklemnin ana tümce yüklemiyle ortak olmayan katılanları da sözdiziminde birer katılan ve işlevli birer öge olarak gerçekleşmektedir.

2.3. Ad+Çekimli Eylem Şeklinde Oluşan Birleşiklerin İstemleri

Türkçede bir ad ve bir çekimli eylemin bir araya gelmesiyle oluşan birleşik sözcükler de vardır. Bu sözcükler adeta kısa bir tümce görünümü sergilerler: *gecekonda*, *imambayıldı*, *hacıyatmaz*, *hünkarbeğendi*, *mirasyedi* vb. Bu şekilde oluşmuş sınırlı sayıda birleşik sözcük vardır. Bu sözcükleri oluşturan çekimli eylemler geçişlilik-geçişsizlik açısından ele alındıklarında hem geçişli eylemlerin hem de geçişsiz eylemlerin bu tür birleşiklerde yer alabildikleri görülür. Birleşik sözcüğün oluşturduğu öbek yapı incelendiğinde bu yapıların özellikle özne işlevindeki katılanlarıyla kalıplaştıkları görülmektedir. Geçişsiz eylemlerle kurulan bu tür birleşikler, doğal olarak bu şekilde kalıplaşmıştır. Geçişli eylemlerle kurulan birleşiklerde ise özne ya da nesneden biri seçilmiştir. *mirasyedi* örneğinde ise çekimli eylem nesne işlevindeki istemiyle kalıplaşmıştır:

(331) a. *İmam+ØÖZNE[EDEN] bayıldı.*

b. *İmambayıldı*

(332) a. *Hünkar+ØÖZNE[EDEN] beğendi.*

b. *Hünkarbeğendi*

(333) a. *Ali+ØÖZNE[EDEN] miras+İDOLAYSIZ NESNE[KONU] yedi.*

b. *Mirasyedi*

V. BÖLÜM: UYGULAMALI DİLBİLİM AÇISINDAN İSTEM

Bu bölümde istem sözlüğünün ne olduğundan, nasıl bir işlevi yerine getirdiğinden, yabancı dillerde hazırlanmış kimi istem sözlüklerinden, Türkçe Sözlükte sözcüklerin istemiyle ilgili bilgilerin nasıl verildiğinden ve Türkçenin istem sözlüğünün nasıl olması gerektiğine dair çeşitli fikir ve önerilerden bahsedilecektir.

1. İSTEM SÖZLÜKLERİ VE TÜRKÇE SÖZLÜKTE İSTEM

İstem kuramı temelde bazı sözcüklerin (özellikle eylemlerin ve daha sınırlı sayıda olmakla beraber kimi adların, önadların ve birincil ilgeçlerin) bir tümcenin sözdizimsel yapısında belirleyici bir etkiye sahip olmasını ele alır. İstem sözlükleri ise istem potansiyeline sahip sözcüklerin bu özelliklerini detaylı bir biçimde ele alan özel sözlüklerdir. Özellikle sözcüklerin istemlerini ele alan sözlüklere her dil için ihtiyaç vardır. Çünkü bu sözlükler bir dildeki sözcüklerin sözdiziminde nasıl bir görünüm sergileyeceğini kullanıcıları için açık ve ayrıntılı bir biçimde incelerler. Zaman zaman anlamsal olarak ilişkili ya da benzer sözcüklerin bile istem çerçeveleri farklı olabilir. Bu bilgi yalnızca anadil konuşurları ya da bir dili yabancı dil olarak öğrenenler için değil, aynı zamanda bir dilin yapısal kurallarını çözümlmeyi, incelemeyi ve bu bilgiler ışığında dilleri bilgisayar ortamında çeşitli bağlamlarda yeniden üretmeyi amaçlayan bir bilim dalı olan doğal dil işleme (natural language processing) gibi alanlara da katkı sağlaması açısından önemlidir.

Özellikle eylemlerin istem yapılarını betimlemenin önemi uzun zaman önce anlaşıldığından birçok dilde özellikle eylemlerin istemleri ayrıntılı bir şekilde araştırılmış ve birçok dilin özellikle eylemleri üzerine istem sözlükleri hazırlanmıştır. Önce basılı olarak yayımlanan bu sözlükler daha sonra çeşitli projeler kapsamında genişletilmiş ve internet ortamına da aktarılmıştır. Özellikle internet tabanlı projeler bu günlerde oldukça hız kazanmıştır. Bunun yanı sıra, son yıllarda yapılan çalışmalarda yalnızca eylemlerin değil, adların ve önadların istemleri de dikkate değer konular olarak ele alınmıştır.

İstem sözlüğü, sözcüklerin içerdiği sözdizimsel özellikleri ve bilgiyi, sözdizimsel katılanları ve bunların gerçekleşme bağlamlarını ayrıntılı ve net bir şekilde ortaya koymak amacıyla hazırlanan özel bir sözlük türüdür. Bu nedenle istem sözlükleri aslında bir dili yabancı dil olarak öğrenenler için tasarlanmış ve bu nedenle üretilmiş sözlüklerdir (Herbst, 1987, s. 29). İstem sözlükleriyle ilgili çalışmalar 1969'da Helbig ve Schenkel tarafından hazırlanan, Almanca eylemlerin istemlerini ve dağılımlarını ele alan *Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben* adlı çalışmayla başlamış ve hız kazanmıştır. Bugün Almanca, İngilizce, Fransızca, Rusça, Çekçe gibi birçok dilin hem tek dilli hem de iki dilli istem sözlükleri hem basılı hem de çevrimiçi ortamda kullanıcıların bilgisine sunulmuştur.

2004 yılında İngilizcedeki eylemlerin, önadların ve adların istemlerini ortaya koyan *A Valency Dictionary of English: A Corpus-based Analysis of the Complementation Patterns of English Verbs, Nouns and Adjectives* adlı sözlüğü yayımlayan Herbst, 1987'de yazdığı bir makalede İngilizcenin henüz bir istem sözlüğünün hazırlanmamış olmasının nedeninin belki de İngilizcenin, durum işaretlemesini durum biçimbirimleriyle değil, ilgeçlerle yapan bir dil olmasından kaynaklandığını belirtir. Ona göre o zamana kadar istem sözlüğü yapılmış dillerden olan Almanca ve Rusçayı yabancı dil olarak öğrenenlerin en büyük problemi durum işaretlemesini biçimbirimler aracılığıyla yapan bu dillerde eylemlerin hangi durum işaretleyicileriyle işaretleneceğidir. Ancak istemi genellikle ilgeçlerle işaretleyen bir dil olan İngilizceyi öğrenenlerin bu bilgiye kimi zaman genel sözlüklerden de ulaşabildiğini belirtir. Buna rağmen genel sözlüklerde bu bilginin her zaman verilmediğini ya da tutarlı olmadığını da belirtir (Herbst, 1987, s. 29). Bu tespit sayesinde Herbst yıllarını harcayarak İngilizcenin kapsamlı bir istem sözlüğünü ortaya koyabilmiştir.

Durum işaretlemesini biçimbirimlerle yapan bir dil olan Türkçenin henüz bir istem sözlüğüne sahip olmayışının nedeni ise herhalde böyle bir sözlüğe şimdiye kadar gerek duyulmamasıyla açıklanamaz. Türkçenin temel sözlüğü olan TS ve onun sanal ortamdaki uzantısı olan GTS'de kimi sözcüklerin biçimbilgisel istem bilgisine yer verilse de bu bilgiler ne anadil kullanıcılarının dildeki yapıları anlaması için yeterli ne de Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenenlerin Türkçenin sözdizimsel ve anlamsal istem yapısını kavrayabilmesi için uygundur.

Bir istem sözlüğü, maddebaşı sözcüğün istemini hem mikro hem makro düzeyde birincil ölçüt olarak ele alır. Buna göre her maddebaşı, istem potansiyeli taşıyan eylemler, adlar, önadlar veya birincil ilgeçlerden oluşur. İstem potansiyeli taşımayan sözcükler bu tür sözlüklerde yer almazlar. Kimi istem sözlükleri yalnızca alfabetiktir. Bu tür istem sözlüklerinde istem potansiyeli taşıyan sözcükler alfabe sırasına göre dizilirler. Kimi istem sözlüklerinde ise maddebaşları sözlüğün hazırlandığı dilde çeşitli istem çerçevesi kalıpları temel alınarak, belli kalıplar çerçevesinde dizilebilir. Böyle bir dizim yapılacaksa aynı istem çerçevesine sahip sözcükler o kalıbın altında alfabetik olarak da sıralanabilirler. Bazı istem sözlükleri bu şekilde yapısalcı bir yaklaşımla hazırlanmıştır. Diğer bir deyişle dizilim açısından maddebaşlarının dağılımsal özelliklerine dayanırlar. Kimi istem sözlükleri ise anlamsal ölçütlere göre düzenlenir. Maddebaşlarının dilbilgisel istem çerçevelerindenense anlamsal istem çerçeveleri temel ölçüt kabul edilir. İstem sözlükleri tek dilli ya da çok dilli hazırlanabilir. Çok dilli istem sözlükleri özellikle bir dili yabancı dil olarak öğrenen ve öğretenler için tasarlanır. Böyle sözlükler sözkonusu olduğunda maddebaşının istem çerçevesi tarafından ayrı ayrı tanımlanan her bir kullanımı için anlamı, sözlük tek dilliyse o dilde, çok dilliyse diğer tüm dillerde tanımlanır. Kimi istem sözlükleri ise birçok dilin istem verilerini karşılaştırmalı olarak verecek şekilde geniş bir çerçevede hazırlanmıştır. Bu tür sözlükler çok kapsamlı olduklarından genellikle basılı değildir. Yalnızca internet ortamından erişilebilir durumdadırlar.

İstem sözlüklerinde çoğunlukla Helbig ve Schenkel'in gösterimi temel alınarak zorunlu ve seçimlik istemler ayraçlama yöntemiyle gösterilir. Yani zorunlu istemler köşeli ayraç “[]”, seçimlik istemler yay ayraç “()”, eklentiler ise seçimlik istemler gibi yine yay ayraç “()” içerisinde gösterilir (İstem gösterimi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. II. Bölüm). Ancak istem sözlüklerinde, kimi sözcüklerin istem çerçeveleri böyle bir gösterime rağmen genel kullanıcı açısından epeyce karmaşık olabilmektedir.

Türkçenin özel hazırlanmış bir istem sözlüğü bulunmamaktadır. Güncel Türkçe Sözlükte eylemlerin istemleriyle ilgili bilgilere yer verilmiş, ancak ad, önad ve ilgeçlerin istem bilgilerine değinilmemiştir. Bir dilin temel sözlüğü olarak kullanılan bir sözlüğün hem anadil konuşurları, hem o dili yabancı dil olarak öğrenenler hem de

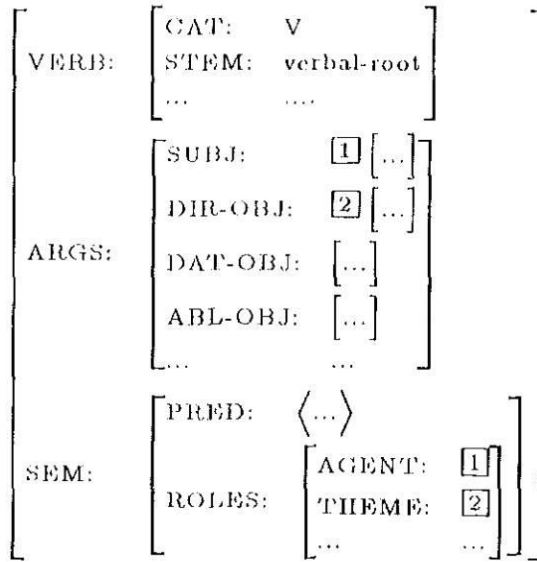
sözlükteki verileri bilgisayarlı dilbilim gibi çeşitli alanlarda kullanan çalışmacılar için bu bilgiyi sağlaması gerekmektedir.

Türkçenin özellikle istem bilgisi üzerine hazırlanmış bir sözlüğünün olmadığından daha önce bahsetmiştik. Ancak Türk araştırmacılarca hazırlanan üç çalışma, Türkçenin istem sözlüğü olma niteliğini tam olarak taşımasa da bu bilgiyi özellikle bu bağlamda incelemiş olmaları bakımından dikkate değerdir. Bunlardan birincisi Şeyda Ozil'in 1982'de savunduğu ve Almanca eylemlerle bu eylemlerin Türkçe karşılıklarını sözdizimsel davranışları açısından karşılaştırdığı *Almanca Eylemlere Bağımsal Dilbilgisi Açısından Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım* adlı doktora tezinin bir bölümü olan *Valenzwörterbuch, Deutsch-Türkisch* adlı çalışmadır. Bu çalışmada bağımsal dilbilgisi çalışmaları ve Alman dilbilimci Engel'in önerdiği istem gösterme yöntemi (bkz. II. Bölüm, 6) temel alınarak Almanca ve Türkçe eylemlerin istemleri belirlenmiş ve karşılaştırılmıştır. Bu çalışma, Türkçedeki eylemlerin istem çerçevelerinin belirlenmesi açısından bir başlangıç sayılması yönüyle önemlidir.

Aynı yıl yayımlanan bir diğer çalışma da Suphi Abdülhayaoğlu'nun *Türkisch-Deutsches Valenzlexion* adlı sözlüğüdür. Abdülhayaoğlu, bu çalışmada seçilen 512 adet Türkçe eylemin temel ve yananlamalarını ve bu eylemlerden türemiş adların Almanca karşılıklarını vermiştir. Her maddebaşının istem çerçevesini örneklemek için aynı tümcenin Türkçe ve Almanca karşılığı yan yana verilmiş ve bu yolla bu sözcüklerin Türkçedeki ve Almancadaki istem çerçevelerinin betimlenmesi amaçlanmıştır. Anadili Türkçe olan ve Almancayı yabancı dil olarak öğrenen ve anadili Almanca olan ve Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenen konuşurlara faydalı olabilecek bu çalışma istemi düzeyler halinde ele almadığı ve sözdizimsel istemi, anlamsal istemi ayrı ayrı betimlemediğinden tam bir istem sözlüğü olarak düşünülemez; ancak pratikte bu tip amaçlar için yararlı olabilir.

Bu iki basılı çalışmanın yanı sıra Türkçedeki eylemlerin istemleri üzerine bir diğer çalışma da aslında doğal dil işleme alanında çalışan Kemal Oflazer ve Okan Yılmaz'ın, sözcüklerin durum çerçevelerinden, diğer bir deyişle istem çerçevelerinden yola çıkarak hazırladıkları ve 1995 yılında yayımladıkları bir makale ile tanıttıkları *A Constraint-based Case Frame Lexicon* adlı, durum çerçevesi sözlüğü olarak nitelendirdikleri projedir. Proje erişime açık değildir. Oflazer ve Yılmaz, bahsi geçen makalede (Oflazer

ve Yılmaz, 1995) Türkçenin doğal dil işleminde kullanmak üzere durum çerçevesi sınırlamalarına dayalı bir sözlüğün nasıl geliştirilmesi gerektiğini irdelemiş ve tasarladıkları modeli *ye-* eylemi örneğinde uygulamışlardır. Oflazer ve Yılmaz, durum çerçevesi yaklaşımının özellikle sözdizimi esnek ve durum işaretleme sistemine sahip olan, yantümcenin anatümcenin sözdizimsel istemlerinden biri olarak gerçekleştiği dillerdeki bu durumu ortaya koymak için tercih edildiğini belirtmiştir. Türkçe de bu koşulları sağlayan dillerden biridir. Bu projeyi hazırlamaktaki çıkış noktalarının Türkçe eylemleri sınıflandırırken yalnızca geleneksel geçişlilik-geçişsizlik ayrımından daha öteye gitmek gerektiği fikri olduğunu ifade etmişlerdir. Buna göre eylemin istemi ve seçtiği katılanlar keyfi olmaktan çok diğerlerini dışlamayı da içeren bir zorunluluktur. Diğer bir deyişle, ele alınan bir sözdizimsel yapıyı belli bir eylemin yönetim çerçevesi olarak kabul edip çözümlmek için kimi sözdizimsel, sözlüksel ve anlamsal kısıtlamalar vardır (Oflazer ve Yılmaz, 1995, s. 1). Belli bir dilin mantıksal, anlamsal ve sözdizimsel istem düzeyinde sergilediği belli kalıpları bilmek, diğer bir deyişle istem çerçevesinin ortaya koyduğu belli sözdizimsel ve anlamsal kalıpları tanımak ve tespit etmek bir dili bilgisayar ortamında yeniden oluşturmak ve çözümlmek için oldukça etkili olacaktır.

Şekil 6: Oflazer ve Yılmaz'ın Durum Çerçevesi Sözlüğünün Maddebaşı Giriş Yapısı (Oflazer ve Yılmaz, 1995, s. 855)

1.1. Yabancı Dillerde Hazırlanmış İstem Sözlükleri

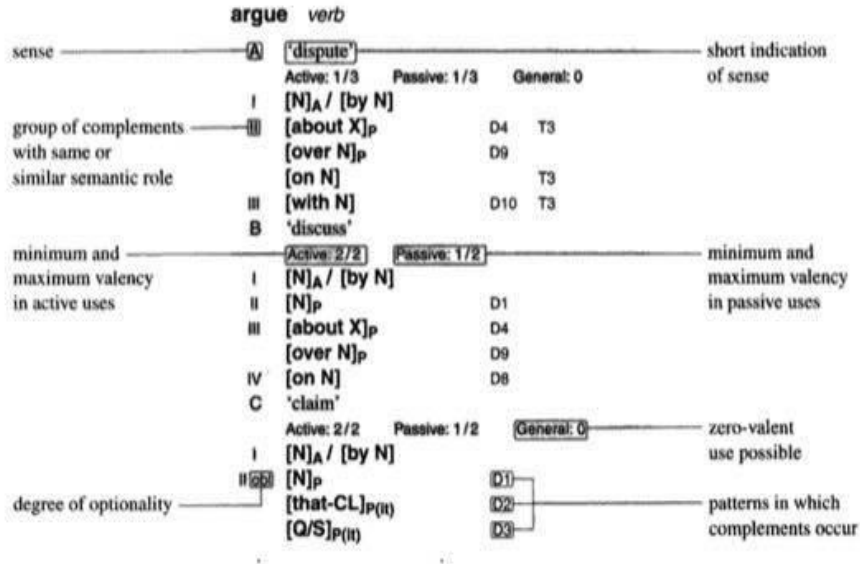
Günümüzde birçok dilin tek dilli ya da iki dilli istem sözlükleri hazırlanmıştır. Bu bölümde, bu sözlüklerden bazıları seçilecek ve kısaca tanıtılacaktır.

1.1.1. *A Valency Dictionary of English*

Thomas Herbst'ün, David Heath, Ian F. Roe ve Dieter Götz ile beraber hazırladığı bu sözlük, İngilizcedeki eylem, ad ve önadların istem çerçevelerini derlem temelli bir inceleme ile ortaya koymayı amaçlamaktadır. İstem kategorisi hem anadil konuşurları için dilin yapısının betimlenmesinde hem de bir dilin yabancı dil olarak öğreniminde ve öğretiminde önemli bir rol oynar. Herbst, sözlüğün amacını İngilizcenin eylem, ad ve önadlarının istem çerçevelerinin kapsayıcı bir betimlemesini içeren bir tanımlama sunmak olarak açıklar ve bu çalışmanın, bu alanda daha ileri araştırmalar için bir temel oluşturabileceğini belirtir. İstem aynı zamanda yabancı dil öğreniminde yapılan hataların temel kaynağıdır ve bu yüzden İngilizcenin bir yabancı dil olarak öğretiminde önemli bir faktördür. Sözlüğün bir diğer amacı da bu sorunun çözümü için bir kaynak oluşturmaktır.

Sözlük birçok alandan araştırmacıların kullanımına hizmet eder. Özellikle istem potansiyeli olan sözcükler konusunda çalışan dilbilimcilere bu yapıların istem çerçevelerinin anlamsal ve sözdizimsel özellikleri arasındaki paralellikleri gözlemleyebilme ve dilin kapsamlı bir modellemesini yapabilme imkanı tanır. Uygulamalı dilbilim alanında çalışanlar, dilbilgisi yazarları ve sözlükbilimciler için yeni öğretim materyalleri geliştirmeye olanak sağlar. İleri seviyedeki yabancı dil öğrencilerinin İngilizceyi dilbilgisel olarak doğru ve ileri derecede yazabilmelerine yardım eder; çünkü sözcüğün olası istem gerçekleştirmelerini bilmek, bu öğrencilere bir sözcüğün hangi yapılarla kullanılabileceğini gösterecektir. Anadili İngilizce olmayan İngilizce öğretmenlerine, öğrencilerin kağıtlarını değerlendirirken bir öğrencinin kullandığı yapının kullanım sıklığı konusunda bilgi verir. (Herbst vd., 2004, s. vii).

Bu sözlükte yer alan sözcük ve tanımlar, Birmingham Üniversitesi tarafından yürütülen bir proje olan ve günümüzde konuşulan İngilizcenin derlemi olarak nitelendirilen COBUILD temel alınarak hazırlanmıştır. Sözlük yalnızca basılı olarak yayımlanmıştır.

Şekil 7: A *Valency Dictionary of English*'de *argue* “tartışmak” Maddesinin İstemiyle İlgili Bilgiler (Herbst vd., 2004, s. viii)

1.1.2. German-English Verb Valency: A Contrastive Analysis

Klaus Fischer tarafından hazırlanan ve aslında bir istem sözlüğü olmayan bu çalışma Almanca ve İngilizcedeki eylemlerin istem yapısını karşılaştırmaktadır. Bu nedenle, özellikle bu dilleri yabancı dil olarak öğrenenler için sözdizimsel ve anlamsal istem düzeyinin karşılaştırılmalı olarak betimlenmesi açısından bir sözlük gibi kullanılabilir. Almanca ve İngilizcede eylemlerin istemleri konusunda Bağımsal Dilbilgisi temel alınarak yapılan birçok çalışma olsa da bunların çok azı bu dillerin istem yapılarını karşılaştırma açısından uygulamalı bir nitelik taşır. Oldukça kapsamlı olan çalışmada istem çerçeveleri hem basit katılanlar düzeyinde hem de karmaşık tümceler bağlamında ele alınmıştır. İstemle ilgili veriler karşılaştırmalı bir sözlükbilimsel uygulamayı da içermektedir. Bu çalışma genetik olarak akraba ancak tipolojik olarak farklı iki dilde bu anlamda bir karşılaştırma yapması açısından önemlidir.

1.1.3. *DICOVALENCE*¹⁵

Dictionnaire de valence des verbes français (DICOVALENCE) çevrimiçi tabanlı bir sözlüktür. Bu sözlük Fransızcadaki basit eylemlerin sözdizimsel istem çerçevelerini listelemektedir. Pek çok eylem çokanlamlılık sergilediğinden sözlükte 3727 maddebaşı için 8300'ün üzerinde istem çerçevesi yer almaktadır. Maddebaşları istemle ilgili bilgilerin yanı sıra sözcüğün sözdizimsel özelliklerini ve olası çatı gerçekleştirmelerine göre istem çerçevelerinde ne gibi değişiklikler olabileceğine dair bilgileri de vermektedir.

1.1.4. *VALLEX*¹⁶

The Valency Lexicon of Czech Verbs (VALLEX) çevrimiçi tabanlı bir projedir. Bu projenin amacı Çekçe eylemlerin temel istem yapısını ortaya koymak ve bu bilgidен yararlanarak Çekçe metinlerin doğal dil işleme yöntemiyle anlamsözdizimsel (syntactico-semantic) olarak analizini yapmak ve bilgileri tutarlı bir elektronik sözlükte bir araya getirmektir. VALLEX, Çekçe eylemlerin istem çerçevelerini dilbilgisel açıdan betimlemeyi açıklayan bir sözlüktür. Sözlük, en sık kullanılan eylemlerin anlamlarını ve çatisal özelliklerini vermekte, her bir anlam çerçevesi için basit anlamsözdizimsel istem çerçevelerini belirlemekte, eylemlerin katılan sayısını, bu katılanların biçimbilgisel yapısını, zorunluluklarını ve özelliklerini ortaya koymaktadır. Sözlüğün üç formatı bulunmaktadır. Çeşitli ölçütlere göre rahat tarama ve sıralama için html formatı, basılı kullanım için pdf formatı ve daha ileri uygulamalar için xml formatı kullanılabilir. Sözlük veri tabanını *Prague Dependency Corpus*'tan almaktadır.

1.1.5. *Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Adjektive*

Alman dilbilimciler özellikle istem konusunda pek çok araştırmaya imza atmıştır. Almancada eylemlerin istemi kadar adların ve önadların istemleri de diğer dillere oranla oldukça erken yıllarda çalışılmıştır. Karl-Ernst Sommerfeldt ve Herbert Schreiber tarafından hazırlanan ve ilk baskısı 1974 yılında yapılan bu çalışma Almancadaki

¹⁵ <http://bach.arts.kuleuven.be/dicovalence/>

¹⁶ <http://ufal.mff.cuni.cz/vallex>

önadların istem çerçevelerini ve dağılımlarını ele almaktadır. Uygulama temelli bu sözlük, özellikle Almanca konuşan veya Almanca öğrenen yabancılar için hazırlanmıştır. Sözlük, özellikle Almancayı yabancı dil olarak öğrenenlerin önadları kullanırken sözdizimsel ve anlamsal yapıyı yanlış kurmalarını engellemek için ipuçları vermektedir. Sözlüğün girişinde yazarlar istem çalışmalarının genellikle eylemler üzerine yoğunlaşmasını eleştirmiş ve bir dili konuşanların yalnızca eylemleri değil, başka sözcük gruplarından sözcükleri de kullandığını ve bunların da isteminin olduğunu belirtmişlerdir. İstem yalnızca eylemlerin değil, önadların da tümcesel yapıda ne gibi katılanlarla görüneceğini anlamak açısından bu yapıların isteminin çalışılmasının önemini vurgulamışlardır (Sommerfeldt ve Schreiber, 1983). Sommerfeldt ve Schreiber'in adların istemini konu alan, yukarıdaki amaçlarla hazırlanmış ve 1977'de ilk baskısını yapan *Wörterbuch zur Valenz und Distribution der Substantive* adlı bir çalışması da bulunmaktadır. Bu çalışmalar son yıllarda yaygınlaşan adlar ve önadların istemleri üzerine yapılan çalışmalar için birer temel kaynak niteliğindedir.

akademisch	
V 1	= ‚bezogen auf eine Universität/Hochschule‘
1.1. →	1
1.2. →	B
1.3. →	attr (<i>die akademische Ausbildung</i>)
2. B →	1. Hum (<i>ein akademischer Lehrer</i>)
	2. Hum/Kollektiv (<i>akademische Jugend</i>)
	3. Abstr (<i>eine akademische Ausbildung/Laufbahn, ein akademischer Grad</i>)
Hierzu auch: „das akademische Viertel“, „in akademischen Kreisen“	
V 2 = ‚lebensfremd‘	
1.1. →	1
1.2. →	B
1.3. →	attr (<i>die akademische Betrachtung</i>)
	präd (<i>Die Betrachtung ist akademisch.</i>)
	adv (<i>Er betrachtet das rein akademisch.</i>)
2. B →	1. Abstr/Geschehen (<i>eine akademische Rede, ein akademisches Geschwafel</i>)
	2. Abstr/Eigenschaft (<i>eine akademische Kühle</i>)

Şekil 8: *Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Adjektive*'de *akademisch* “akademik, bilimsel” Maddesi (Sommerfeldt ve Schreiber, 1983, s. 44)

Bu bölümde çeşitli amaçlar için hazırlanmış, farklı formatlardaki beş istem sözlüğü hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Sözlüklerin yazılış amaçlarından anlaşılacağı üzere, istem sözlükleri bir dilin sözdizimsel yapısının ana hatlarıyla ortaya konulması ve doğal dil işleme gibi çeşitli uygulamalarla bilgisayar ortamında yeniden yaratılması ve

çözümlemesinde olduğu kadar yabancı dil olarak öğretilmesinde ve öğrenilmesinde de önemli bir yere sahiptir.

1.2. Türkçe Sözlükte İstem

Sözlükler, genel olarak bir dildeki sözcükleri ve bunların anlamını ortaya koymaya amaçlarlar. Tek dilli sözlüklerde, bir dilin sözvarlığı içerisinde yer alan sözcükler maddebaşı olarak kabul edilir ve bu sözlük birimlerin dahil olduğu çerçevenin sesbilgisel, biçimbilgisel, anlambilimsel ve sözdizimsel bağlamlarda betimlenmesi amaçlanır. Bugün sözlüklerde, sözcüklerle ilgili bu bilgiler ve bu bilgilerin verilmiş şekli, sözlükçülük alanında çalışanlar kadar dilbilimcileri de ilgilendiren konulardır.

Bugün Türkçenin temel sözlüğü olarak nitelendirilen *Türkçe Sözlük* ve onun internet ortamındaki güncel uzantısı olan *Güncel Türkçe Sözlükte* bir maddebaşı için genellikle şu tür bilgiler yer alır: sözcük türü, biçimbilgisel istem bilgisi, kökenbilgisi, sözcük bir terimse dahil olduğu terim alanı, temel anlamı ve yananamları vb. Aslında TS ve GTS bu anlamda sesbilgisinden biçimbilgisine, biçimbilgisinden sözdizimine, sözdiziminden anlambilim ve edimbilime kadar uzanan geniş bir çerçeve çizmektedir.

İstem potansiyeli taşıyan sözcüklerin istemlerine dair bilgiler bir dilin sözdizimi hakkında en önemli bilgilere ulaşmayı gerekli kılacağından bir dilin temel sözlüğü olarak kabul edilmiş bir sözlükte belli bir oranda da olsa mutlaka yer almalıdır. Birçok dilin temel sözlüğü bu anlamda oldukça gelişmişken TS ve GTS'nin bu anlamda kimi zaman özensiz, kararsız, yanlış ve eksik bir tutumu olduğu görülür. TS ve GTS'deki istem bilgisinin verilmişindeki bu eksik, yanlış ve tutarsız tutumlara Uzun (2003) ve Doğan (2016b) tarafından dikkat çekilmiştir.

Sözcüklerin sözdizimsel çerçeveleri ile ilgili betimlemeler, özellikle kuramsal dilbilgisi çalışmaları için oldukça önemlidir. Bu çerçeve ile ilgili görünümüleri ele alan en kapsamlı kuram Evrensel Dilbilgisidir. Evrensel Dilbilgisine göre özellikle eylemler, sesletim, anlam ve kendine özgü diğer başka bilgilerin yanı sıra, içinde yer almak istedikleri sözdizimsel yapıyı da kendileri tayin ederler. Eylemlerin bu bilgiyi sözlüksel kütüklerinde taşıyor olmaları, istem çerçevelerini de taşıdıkları ve aktardıkları bir sözlüksel bilgi haline getirir (Uzun, 2003, s. 285). Bu durum diğer istem potansiyeli

taşıyan sözcükler olan kimi adlar, önadlar ve birincil ilgeçler için de geçerlidir. Diğer bir deyişle, sözcüklerin sesletim ve anlamlarıyla ilgili bilgiler gibi mantıksal, anlamsal, sözdizimsel ve biçimbilgisel istem bilgisi de sözlüklerde yansıtılmalıdır. Çünkü istem potansiyeli taşıyan bir sözcük bir tümcede yer alacaksa bunu kendi belirlediği sayıda katılanlarla ve bu katılanlara belli anlamsal roller, belli sözdizimsel işlevler ve belli biçimbilgisel durum işaretleyicileri yükleyerek yapacaktır. Sözlükte bu bilginin bulunması, bu bilgiye aslında örtük olarak sahip olan anadil konuşurunun dilin yapısını algılamasını ve çözümlemesini kolaylaştıracaktır. İki dilli sözlükler ele alındığında ise bu bilginin iki dilde karşılıklı olarak verilmiş olması o dilleri öğrenenlerin, özellikle evrensel bir bilgi olmayan biçimbilgisel istemin, anadilinde ve yabancı dil olarak öğrendiği dilde nasıl gerçekleştiğini kavraması açısından önemli bir rol teşkil edecektir.

Uzun, sözlükte istem bilgisinin neden yer alması gerektiğini açıklamak için *kes-* ve *koş-* eylemlerini ele alır. Bir “iş eylemi” olarak nitelendirdiği *kes-* eyleminin bu bağlamda kesmek işine konu olacak bir nesne gerektirdiğini belirtir. Geçişsiz bir eylem olan *koş-* ise bir konu; yani bir nesne gerektirmeyecektir. Ancak her iki eylem de evrensel olarak işi gerçekleştirecek EDEN’lere; yani özneye ihtiyaç duyarlar (Uzun, 2003, s. 285). Bu sözdizimsel ve anlambilimsel özellikler eylemden eyleme, aynı eylemin yananlamalarına göre farklılık gösterir. Eylemlerin tümcede hangi özelliklere sahip, hangi rolleri yüklenmiş, hangi işlevde kaç katılanla görünmesi gerektiği konuşurun örtük dilbilgisinde yer alsa da bu bilginin sözlüklerde de doğru ve tutarlı bir şekilde yer alması gerekir. Uzun, bu gerekliliğin bir eylemden yola çıkarak ulaşılabilecek en uzak bilgi olarak görüldüğünü, ancak katılan olarak adlandırdığımız ad öbeklerinin sözdizimsel konum farklılıklarının gösterilmesi için bu bilgiye ihtiyaç duyulduğunu belirtir (Uzun, 2003, s. 285). Eylemin ya da istem potansiyeli taşıyan diğer sözcüklerin istem bilgisine sözlükte yer verilmesi, aynı zamanda tümcenin kurucu ögelerini belirlemede de etkilidir. Tümcede zorunlu istemler olarak nitelendirilen zorunlu katılanlardan başka öbeklerin olması, bu öbeklerin tümcenin kurucu ögeleri değil, eklentileri olduğunu gösterecektir.

Sözlük, eğer maddebaşları ile ilgili olarak verdiği istem çerçevesini o anlam için koyduğu örnek tümceye göre belirliyorsa bu yaklaşım yeterli değildir. Bu noktada örneğin seçilme şekli önem kazanır. Çünkü normal şartlarda “bir anlam = bir istem

çerçevesi” demektir ve bu bilginin verilen örnekte en basit, en açık ve en anlaşılır şekliyle yer alması gerekir. Seçilen örnekte eylemin zorunlu istemlerinin kesinlikle gerçekleşmesi gerekmektedir. Karmaşık ve uzun bir örnek tümce seçilmesi, örnek tümcedeki seçimlik istemlerin ve eklentilerin, ortalama kullanıcı tarafından karıştırılmasına ve ayırt edilememesine sebep olur. TS ve GTS’de verilen örneklerde kimi zaman verilen biçimbilgisel istem çerçevesi verilen örneğe uygun değildir. Bu da sözlükte istem bilgisine erişmeye çalışan kullanıcının yanlış yönleneğine sebep olabilir.

TS ve GTS’de biçimbilgisel istem bilgisine yer verilen tek sözcük sınıfı eylemdir. Eylemlerin istem potansiyeli taşıyan unsurlar olduğu herkesçe kabul görmüş bir bilgidir. Ancak ihmal edilen nokta istemin yalnızca biçimbilgisel istemden ibaret olmadığıdır. Bir eylemin istemi mantıksal, anlamsal ve sözdizimsel istem düzeylerinden oluşur ve ancak bu bilginin tamamı bilinirse bir eylemin sözdiziminde tam olarak hangi unsurlarla görüneceği belli olur. TS ve GTS tabii ki özellikle bu amaç için tasarlanmamıştır. Ancak Türkçenin henüz bir istem sözlüğü olmaması, bu bağlamda kullanıcıları bu bilgiye TS ve GTS’den ulaşmaya yöneltmektedir. Bahsi geçen sözlüklerde eylemlerin istem bilgisi zaman zaman maddebaşı sözcüğün hemen altında *nsz.*, *-i*, *-e*, *-de*, *-den* vb. şeklinde gösterilmiştir. *nsz.* kısaltması nesnesiz anlamında kullanılmıştır (Bu kısaltmanın kullanımı hakkındaki eleştirisi için bkz. Boz, 2011). Diğer bir deyişle, bu ifade bu etiketin yer aldığı eylemlerin geçişsiz olduğuna işaret etmektedir. Biçimbilgisel istem çerçevesi zaman zaman sözcüğün yananlamalarının yanında verilmiştir. Ancak bazı maddebaşlarında bu bilgilerin kimi zaman eksik, kimi zaman ise yanlış olduğu görülmektedir. Anlamın yanında biçimbilgisel istem bilgisine yer verilmeyen durumlarda, kimi zaman belli bir anlam için verilen tanım, sözlük kullanıcısının sözcüğün istem potansiyeli hakkında çıkarımda bulunmasını sağlayan bir nitelik taşır. Kimi zaman da verilen örnekte sözcüğün istem çerçevesini tespit etmek mümkündür. Ancak uzun ve karmaşık örneklerin seçildiği sözcükler düşünüldüğünde, sözcüğün istem çerçevesinin tespit edilmesi tümcenin temel kurucu üyelerini de ortaya çıkardığından, temel kuruculara gönderimde bulunan zorunlu istemlerin seçimlik istemlerden ve eklentilerden ayrılmasının dilbilim eğitimi almamış bir kullanıcı ya da öğrenci için oldukça zor olduğu görülmektedir. GTS’den rastgele seçilen kimi eylemler üzerinden sözlükte istem bilgisinin nasıl verildiğine bakalım:

atmak -ar

-i, -e

1. -i, -e Bir cismi bir yöne doğru fırlatmak
"Taşı suya atmak."
2. Bir şeyi yere doğru bırakmak
3. Bir kimsenin ilişkisini kesmek
4. -e, nsz Koymak
"Mutlaka yemeklerimize biber atmaya âdet edinmişiz."- **B. Felek**

Bu maddebaşı incelendiğinde *at-* eyleminin istemi, hemen maddebaşının altında *-i* ve *-e* olarak verilmiştir. Sözcüğün ilk anlamı da hem tanım hem de tanımın örneklenmesi açısından bu bilgiyle bir uyum içerisindedir. Eyleminin 4. anlamının biçimbilgisel istemi *-e, nsz* şeklinde gösterilmiştir. *nsz* kısaltması TS ve GTS'de nesne almayan, dolayısıyla geçişsiz eylemler için kullanılmışsa 4. anlama ait örnek tümcede *biber* sözcüğü hangi işlevde kullanılmıştır? Bu örnekte *biber* sözcüğünün *atma* eylemsinin nesnesi olduğu açıktır. Bu örnekte dikkat çeken bir diğer nokta da TS ve GTS'nin eylemsi adı verilen eylemden türemiş kimi yapıların istem potansiyellerini aslında tamamen görmezden gelmiş olması; ancak eylemsinin kökü olan eylemin anlamını örneklerken tümcede o eylemden türemiş eylemsi biçiminin yer almasıdır.

kopmak -ar*nsz*

1. *nsz* Herhangi bir yerinden ikiye ayrılmak
"Tel koptu. İp koptu."
2. Yerinden ayrılmak
"Cezvenin sapı kopmuş. Düğme koptu."
3. Gövdeden ayrılmak
"Ağacın dalları fırtınada koptu. Savaşta bacağı kopmuş."
4. Birdenbire gürültülü veya tehlikeli olaylar birden bire başlamak veya ortaya çıkmak
"İçeride feryatlar koptu."- **S. F. Abasıyanık**
5. Bütün ilişkileri kesilip büsbütün ayrılmak veya uzaklaşmak
"Daha on altısında bile değilken en yakın insanından, annesinden koparak çıkıp gitmişti evden."- **A. Ümit**
6. Kurtulmak

kop- maddebaşının altında ise biçimbilgisel istem *nsz* olarak gösterilmiştir. Sözcüğün 5. ve 6. anlamlarının yanında herhangi bir biçimbilgisel istem bilgisine rastlanmamıştır. Bu durumda eylemin geçişsiz olduğu sonucuna elbette varılmaktadır. Bu nedenle tek isteminin özne işlevinde bir katılan olduğu çıkarımında bulunulabilir. Ancak bu, verilen her anlam çerçevesi için geçerli midir? 5. anlam için verilen örnekten de anlaşılacağı üzere bu anlamın biçimbilgisel istemi ayrılma durumu olmalıdır. 6. anlam için örnek verilirse de eylemin bu anlamda kullanıldığı "Ayşe uyuşturucudan koptu." örneğinde

görüleceği üzere, bu *kop-* eyleminin “kurtulmak” anlamının biçimbilgisel isteminin yine ayrılma durumu olarak verilmesi gerekmektedir.

kapatmak

-i

1. -i Bir malı değerinden aşağı bir karşılıkla elde etmek

"Evvelki hafta mühendis İlhami Bey'le karısı çok güzel bir bambu takımı kapattılar." - **H. Taner**

Taner

2. -e Kapamak

"Emine aklını oynattı sandılar ve evine kapattular, kapısını kilitlediler." - **Y. K. Karaosmanoğlu**

Karaosmanoğlu

3. Bir kadınla nikâhsız yaşamak

4. *nsz* Yayımını yasak etmek, yayımına son vermek

"Gazete kapatmak."

5. Herhangi bir yerin bütün masraflarını üstlenip başkalarını içeri almadan isteği doğrultusunda eğlenmek

"Geçen gün Kristal'i kapatmış, vur patlasın, çal oynasın âlemi yapmış." - **H. E. Adıvar**

6. Bitirmek, unutturmak, söz edilmesini engellemek

"Sanatçılar arasındaki tatsız olayı kapatmak istiyordu." - **Ç. Altan**

kapat- eyleminin biçimbilgisel istemi maddebaşı altında -i olarak verilmiştir. 4. anlamın istemi ise *nsz* olarak gösterilmiştir. Türkçede geçişlilik-geçişsizlik açısından ele alınan dolaysız nesne hem sıfır biçimcikle hem de belirtme durumuyla işaretlenmektedir. Bu anlam için verilen örnek incelendiğinde sıfır biçimcikle işaretlenmiş *gazete* ögesinin dolaysız nesne işlevinde olduğu açıktır. Öyleyse bu anlamın istemini *nsz* olarak vermek de yanlış bir tutumdur. Eğer verilen bu anlamın nesne almadığı düşünülüyorsa verilen örneğin de bu düşünceye uygun olup olmadığının kontrol edilmesi gerekmektedir.

açıklanmak

nsz

nsz Açıklama işi yapılmak, izah edilmek, ifşa edilmek

"Babasının silahlarını kullanmış olması da açıklanır böylece." - **A. Ümit**

açıklan- örneğinin tek anlamı, yukarıdaki gibi üç ayrı kavram çerçevesinde açıklanmıştır ve biçimbilgisel istemi *nsz* olarak etiketlenmiştir. Ancak bu eylem tümcede “izah edilmek” anlamında kullanıldığında, “Soruların cevapları öğrencilere açıklandı.” örneğinden de görüleceği gibi yönelme durumuyla işaretlenmiş, HEDEF rolünü yüklenmiş ve dolaysız nesne işlevinde bir katılana ihtiyaç duyduğu açıktır. Bu bağlamda GTS’de bu bilgi eksik bırakılmıştır.

uçmak (I) -ar

nsz

1. *nsz* Kuş, kanatlı böcek vb. hareketli kanatları yardımıyla havada düşmeden durmak, havada yol almak

"Biraz havalanıp bir başka kayaya kadar uçtu." - **S. F. Abasıyanık**

2. Uçak vb. araçlar özel mekanizma ile yerden yükselmek, havada yol almak

3. Sıvı, gaz veya buhar durumuna geçmek

4. Rengi solmak

"Rengi birdenbire uçtu." - **P. Safa**

5. Rüzgâr veya başka bir itici güçle yerinden ayrılıp uzağa gitmek

"Bu gece tahta perde uçmuş."

6. Yüksek yerden düşmek veya yuvarlanmak

7. Belirmek

"Sakalı yeni çıkmış, yüzünde çocukça ifadeler uçuyordu." - **S. F. Abasıyanık**

8. Patlayıcı madde ile parçalanmak

9. Uçar gibi dalgalanmak

"Elleri trençkotunun cebinde, gözlerini karşı kıyıya dikmiş, saçları savrulurcasına geriye uçuyor." - **A. İlhan**

10. Çok hızlı gitmek

"Hele bir asfalta çıkalım görürsünüz bey, derdi. Uçar bu bizim külüstür." - **R. N. Güntekin**

11. Hava yolu ile gitmek

"Yarın İstanbul'a uçuyorum."

Geçişsiz bir eylem olan *uç-* eyleminin biçimbilgisel istemi maddebaşı altında *nsz* olarak gösterilmiştir. Eylem için verilen 8. anlam incelendiğinde bu anlamın herhalde "havaya uçmak" biçimini temsil ettiği anlaşılacaktır. Bu bağlamda eylem, eşdizimsel sınırlılıklar da göz önünde bulundurulduğunda, özellikle zorunlu olarak yönelme durumuyla işaretlenmiş bir "hava" nesnesine gereksinim duyacaktır. Bu bağlamda, bu bilginin sözlükte yer alması gerekmektedir. 11. anlamda ise verilen örnek de dikkate alındığında, HEDEF bildiren *İstanbul'a* ögesinin aslında bir eklentiyken bu bağlamda zorunlu bir istem değeri kazandığı görülür. Yine bu anlamın istem çerçevesinin de sözdizimi açısından zorunlu olduğuna dikkat çekmek için istem bilgisi anlamın yanında yer alabilirdi.

göçmek -er

-den, -e

1. -den, -e Yerleşmek amacıyla mahalle, köy, şehir veya ülke değiştirmek

"Selanik elden çıkınca ailesi İzmir'e göçmüştür." - **A. İlhan**

2. Bazı hayvanlar, sıcak iklimli ülkelere gitmek

3. *nsz* Çökmek

"Eğer bir an önce bu işin önüne geçilmezse mendirek bu seneki lodoslarda bir kat daha göçecek." - **N. Hikmet**

4. *nsz* Ölmek

5. Oturmak

"Masaların arasından geçerek localardan birine gider, göçerlerdi." - **E. E. Talu**

göç

isim

1. *isim* Ekonomik, toplumsal, siyasi sebeplerle bireylerin veya toplulukların bir ülkeden başka bir ülkeye, bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine gitme işi, taşınma, hicret, muhaceret

"Obalarının hâlâ arkası kesilmeyen göçleri devam etmekte idi." - **S. Ayverdi**

2. Evden eve taşınma, nakil

"Her sene, zamanı gelince İstanbul'un mahallelerinde Boğaz'ın köyelerine göçler başladı."

- A. Ş. Hisar

3. Taşınma sırasında götürülen ev eşyaları

4. *hayvan bilimi* Kuşların, geyiklerin, yarasaların, bazı balık ve böceklerin mevsim, iklim, besin miktarı vb.ne göre çevre değiştirmeleri

"Yüzyıl başında doğanlardan günümüze kalanlar birer birer göçüyor." - E. Atasü

Ortak kök olan ve hem eylem hem de ad kökü olarak istem potansiyeline sahip *göç-* ve *göç* sözcüklerinin, sözlükte verilen istem bilgisi incelendiğinde ise eylem kökünün biçimbilgisel istemi özenli bir tutumla verilmişken ad kökü olan *biçimin* istem potansiyelinin gözden kaçırıldığı görülür. Ancak ad kökü için verilen 2. anlamın örneği incelendiğinde sözcüğün yönelme durumuyla işaretlenmiş ve dolaylı nesne işlevindeki bir katılamı yönettiği açıkça görülür.

kopyalamak

-i

1. -i Aynısını veya benzerini çoğaltmak

2. *bilişim* İşletim sistemlerinde bir verinin veya dosyanın eşinin yapılması

3. *biyoloji* Geliştirilmiş özel yöntemlerle bir canlının benzerini yapmak, klonlamak

kopyala- eyleminin biçimbilgisel istemi GTS'de belirtme durumu olarak verilmiştir. Ancak sözcüğün 2. anlamı incelendiğinde, bu anlamda kurulan bir tümcede eylemin yalnızca belirtme durumuyla işaretlenmiş bir dolaysız nesneye değil, aynı zamanda yönelme durumuyla işaretlenmiş HEDEF, YER ya da KAYNAK rolü üstlenen bir dolaylı nesneye de ihtiyaç duyacağı açıkça görülür: "Ali dosyayı klasöre kopyaladı." Bu anlam için eylemin bu istemi gözden kaçırılmıştır.

Daha önce de değinildiği gibi, Türkçede birincil ilgeçler olarak adlandırdığımız kimi ilgeçler de etraflarında boş alanlar açar ve bu alanları uygun durum işaretleyicileri yükledikleri katılanlarla doldururlar. Diğer bir deyişle, istem potansiyeline sahiplerdir. TS ve GTS'de, birincil ilgeçler olduğunu saptadığımız hiçbir sözcüğün istem bilgisine yer verilmemiştir. Aşağıda *doğru* maddebaşının sözlükteki yapısı görülmektedir:

doğru

sıfat

1. *sıfat* Bir ucundan öbür ucuna kadar yönü değişmeyen, eğri ve çarpık karşıtı

2. Gerçek, yalan olmayan

"Doğru haber."

3. Akla, mantığa, gerçeğe veya kurala uygun

"Bunları sana şimdiden söylemek daha doğrudur." - A. Gündüz

4. *isim* Gerçek, hakikat

"Söyleyin doğrusunu, siz insanoğlunun ahlaklı olabileceğine inanmıyorsunuz." - N. Ataç

5. *isim*, matematik İki nokta arasındaki en kısa çizgi

"İki noktadan yalnız bir doğru geçebilir."

6. zarf Yanlızsız, eksiksiz bir biçimde

"Doğru söylüyorsun Ali, doğru söylüyorsun ama kazın ayağı öyle değil." - **O. Kemal**

7. zarf Hiçbir yöne sapmadan, dosdoğru, doğruca

"Doğru oraya gitmiş olsaydınız herhâlde uygun olurdu." - **S. F. Abasıyanık**

8. zarf Yakın, yakınlarında

"Şafağa doğru otomobil sesi duyuldu." - **F. R. Atay**

9. edat Karşı yönünce

"Börekçi fırınının karşısındaki dört köşe taşlar döşeli, iki yanı ağaçlı yoldan çarşıya doğru yürüyordu." - **Y. Atılgan**

10. Yasa, yöntem ve ahlaka bağlı, dürüst, namuslu

doğru maddebaşı sözlükte önad olarak etiketlenmiştir. Birincil ilgeç olarak kullanımı ise 9. anlamda verilmiştir. Bu anlamda istem bilgisi örnekten sezilebilmektedir. Ancak bu bağlamda istem bilgisinin verilmemiş olması, Türkçenin en eski dönemlerinden beri belli bir ya da birkaç katılanı yönettiği açık olan bu tip yapılar göz önüne alındığında büyük bir eksikliklerdir.

Türkçede eylemden türemiş ya da yüklemcil özellik kazanmış kimi önadların da istem potansiyeli olduğundan önceki bölümlerde söz etmiştik. TS ve GTS’de bu sözcüklerin istem potansiyeli hakkında da herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır.

alışkın

sıfat

sıfat Bir şeye veya bir şey yapmaya alışmış olan, alışkan, alışmış

GTS’de istem potansiyeli taşıyan kimi önadlar incelendiğinde, yukarıdaki örnekte olduğu maddebaşının tanımından sözcüğün isteminin sezilebildiği görülür. Ancak bu yapıların sözdizimsel ve anlambilgisel davranışlarını anlayabilmek için bu bilgi yeterli olmamaktadır.

dayanıklı

sıfat

1. *sıfat* Dayanabilen, sağlam, güçlü, mukavim, zorlu, stabil

2. Metanetli, metin, mütehammil

"Anadolu çocukları ne dayanıklı adamlardır." - **F. R. Atay**

Kimi örneklerde ise hem sözcüğün tanımından hem de verilen örneklerden sözcüğün istem potansiyeli olduğuna dair bir çıkarımda bulunmak dahi mümkün olmamaktadır.

uzak -ğı

sıfat

1. *sıfat* Gidilmesi çok süren, çok ötelede bulunan, irak, yakın karşıtı

"Muallâ, uzaklardan bir ses duyar gibi oldu." - **P. Safa**

2. Arada çok zaman bulunan

"Uzak bir gelecekte neler olacağı bilinmez."
 3. Eli, gücü veya hükmü yetişmez
 "O böyle işlerden pek uzaktır."

uzak maddebaşı incelendiğinde bu önad için verilen 3. anlamda sözcüğün ayrılma durumuyla işaretlenmiş bir katılan yönettiği, yani biçimbilgisel istem çerçevesinde ayrılma durumuyla işaretlenmiş bir yapıya ihtiyaç duyduğu açıktır. Ancak bu bilgi sözlükte gösterilmemiştir.

mecbur

sıfat Arapça *mecbūr*

1. *sıfat* Herhangi bir konuda yükümlü, bir şeyi yapmak zorunda olan
 "Biz toprağımızdan düşmanı atmaya mecburuz." - **R. E. Ünaydın**
2. Bağlı, düşkün, tutkun

mecbur önadı sözlükte verilen 2. anlamıyla yönelme durumuyla işaretlenmiş KONU rolünde bir dolaylı nesneye gereksinim duyar. Ancak GTS'de bu bilgi verilmemiştir. Anlam için yapılan tanımdan da istem bilgisi hakkında bir çıkarım yapılamaz. Bu anlam için verilen bir örnek de bulunmadığı için kullanıcıya bu bağlamda yol gösterecek bir bilgi yoktur.

Eylemden türemiş ya da kök halindeki kimi adların da belli durumlarda istem potansiyeli taşıdığını daha önceki bölümlerde ele almıştık. TS ve GTS'de bu sözcüklerin istemleriyle ilgili bilgilere de yer verilmemiştir.

bakış

isim

isim Bakma işi

"Görenin kanını kaynatan bir tadı vardı duruşunun, bakışının." - **Y. Kemal**

bakış maddebaşı incelendiğinde ne tanımdan ne de verilen örnekten sözcüğün istem potansiyeline dair bir çıkarım yapmak mümkündür.

ayrılış

isim

isim Ayrılma işi

"Onlardan ayrılış bana her an üzüntüdür / Mademki böyle duygularım kaldı çok şükür" -
Y. K. Beyath

ayrılış maddebaşı incelendiğinde ise sözcüğünün istem bilgisinin verilmediği görülür. Sözcüğün istemi verilen tanımdan da sezilememektedir. Ancak verilen örnek incelenirse

sözcüğün ayrılma durumuyla işaretlenmiş bir katılan yönettiği; yani istem çerçevesinde ayrılma durumuyla işaretlenmiş bir üyenin bulunması gerektiği fark edilecektir.

gezi (I)

isim

1. *isim* Ülkeler veya şehirler arasında yapılan uzun yolculuk, seyahat
 2. Gezmek, görmek, eğlenmek amacıyla yapılan yolculuk
- "Kafîle, rol alan şahıslar tarafından yapılan türlü oyunlarla geziyi tamamlar." - A. K.

Teceer

3. Gezilip hava alınacak yer
 4. Gezinti yeri
- "İnönü gezisi. Taksim gezisi."

Yine eylemden türemiş bir ad olan *gezi* sözcüğünün istemi de TS ve GTS'de yer almamaktadır. Oysa bu sözcük, kimi zaman istem çerçevesinde ilgi durumuyla işaretlenmiş bir özneye ve sıfır biçimcik ya da belirtme durumuyla işaretlenmiş bir dolaysız nesneye ihtiyaç duyar: "Ali'nin Ankara/Ankara'yı gezisi".

tedavi

isim (teda:vi:) Arapça *tedāvī*

1. *isim* Çeşitli yöntemlerle hastalığı iyi etme, iyileştirme, sağaltım, sağaltma, terapi
 2. Aksayan bir şeyi düzeltme, iyileştirme
- "Doktorlar hastaları tedavi için perhiz verir, bıçak, ilaç kullanırlar." - M. Kaplan

Yine istem potansiyeli taşıyan bir ad olan *tedavi* sözcüğünün biçimbilgisel istemi de TS ve GTS'de yer almaz. Sözcüğün 1. anlamı için verilen örnekten biçimbilgisel istem çerçevesinde belirtme durumuyla işaretlenmiş bir katılanı yönettiği açıkça görülecektir. Aslında sözcük, verilen 2. anlam için de belirtme durumuyla işaretlenmiş bir katılana ihtiyaç duyar. Sözcüğün tanımından bu çıkarımı yapmak mümkün olabilir. Ancak bu duruma herhangi bir örnek verilmemiştir.

Elbette TS ve GTS'nin istemle ilgili çok ayrıntılı bilgilere yer vermemesi normaldir. Çünkü bu sözlükler özellikle istem üzerine hazırlanmış sözlükler değildir. Ancak Türkçenin temel başvuru kaynakları olan bu sözlüklerde, diğer dillerin temel sözlüklerinde olduğu gibi, en azından biçimbilgisel istem bilgisinin tam, tutarlı, doğru ve özenli bir şekilde yer alması gerekmektedir. Ayrıca henüz istem sözlüğü bulunmayan Türkçe için bu bilgiye ulaşmaya çalışan bir kullanıcı ya da öğrencinin ilk bakacağı kaynak TS ve GTS'dir. Bu anlamda, en azından Türkçenin yetkin bir istem sözlüğü hazırlanana dek, bu bilgilerin çeşitli tipte sözlük kullanıcılarının temel ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde ele alınması ve düzenlenmesi gerekmektedir.

1.3. Türkçenin İstem Sözlüğü Nasıl Olmalı?

Bir istem sözlüğünün hedefi, seçim ölçütlerine göre genel bir öğrenici sözlüğündeki istem potansiyeli olan sözcüklerin katılan bilgilerini iyileştirmek olmamalıdır. İyileştirmenin ötesinde bilginin verilışı, açıklığı ve kapsayıcılığı da eşit derecede önemlidir (Herbst, 1987, s. 38).

Kimi istem sözlüklerinde bilginin verilış şekli, diğeri bir deyişle sunumu her düzeyden kullanıcının değil, yalnızca dilbilim konusunda eğitim almış kullanıcıların anlayabileceği şekilde karmaşık ve ağırdır.

Bilginin açıklığı söz konusu olduğunda ise bir istem sözlüğünün, sözcüğün sözdizimsel yapısını genel bir öğrenici sözlüğünde yer alan bir bilgiden çok daha farklı çerçevelerde ve ayrıntılı bir şekilde açıklayarak ele alması gerekir. Bu nedenle bir istem sözlüğünde yer alan bilgi yalnızca sözdizimsel değil, aynı zamanda anlamsal bileşenler de içermelidir. Diğeri bir deyişle, bir istem sözlüğünde yalnızca sözdizimsel ve biçimbilgisel istem düzeyine değil, anlamsal istem düzeyine de yer verilmesi gerekmektedir. Herbst, kimi istem sözlüklerinde verilen anlamsal istem düzeyi bilgilerinin Durum Dilbilgisi gibi çeşitli kuramların terminolojisini kullanmasının, bu bilgiyi de yalnızca dilbilimcilerin anlayabileceği bir hale getirdiğini; bu nedenle yine bu sözlüklerin ortalama kullanıcının da kullanabileceği seviyeye indirgenmesinin önemini vurgular. Ona göre anlamsal bileşeni de son derece genelgeçer rolleri [İNSAN], DENEYİMCİ vb. gibi genel terimlerle anlatmak gerekmektedir (Herbst, 1987, s. 42).

Bir istem sözlüğü aynı zamanda içerik ve kapsayıcılık açısından genel öğrenici sözlüklerine olan üstünlüğünü kanıtlamalıdır. Örneğin; istem sözlüklerinde istem bilgisi geçişlilik ve geçişsizlik gibi etiketlerden daha gelişmiş bir şekilde verilmelidir. Bir istem sözlüğünün en karakteristik özelliği istem potansiyeli taşıyan bir sözcüğün izin verdiği tüm istem çerçevelerine yer vermek olmalıdır. Bu istem çerçeveleri ele alınırken nadir olarak görülen ya da kısıtlı kullanımları olanlar uygun etiketlerle işaretlenmelidir. İstem sözlükleri bir dili yabancı dil olarak öğrenenlerin yanı sıra bir dili yabancı dil olarak öğretenlerin de ihtiyaçlarına cevap verecek düzeyde olmalıdır. Diğeri bir deyişle, bir dili yabancı dil olarak öğretenler için istem sözlükleri öğrencilerin bu bağlamda verdiği cevapların kabuledilebilir olup olmadığını belirlemek için kullanılabilir. İstem

sözlükleri aynı zamanda anadil konuşurları ya da bir dili ileri düzeyde konuşanlar için sözcüklerin mevcut sözdizimsel ve anlamsal istem çerçevelerini açık ve kapsamlı bir şekilde ele aldıkları için bir üretim sözlüğü işlevi de görebilirler. Yani sözlükte verilen yapılardan yola çıkılarak yeni üretimler yapılabilir.

İstem bilgisi, yalnızca bir eylemin ya da istem potansiyeli olan diğer sözcük sınıflarından sözcüklerin muhtemel katılanları hakkında ve olası istem çerçevesi gerçekleştirmelerini değil, aynı zamanda deyimsel yapıların da kendi içlerindeki katılan yapıları ve istem çerçeveleri hakkında da bilgi vermelidir.

Bu nedenle Türkçenin istem sözlüğünün hazırlanması hem sözlükbilimcilerin hem de özellikle Bağımsal Dilbilgisi, Evrensel Dilbilgisi ve Durum Dilbilgisi gibi alanlara hakim dilbilimci ve Türkologların ortaklaşa yapacağı bir çalışma ile olmalıdır.

2. DİL EDİNİMİ VE ÖĞRETİMİNDE İSTEM

Bazı sözcükler tümcenin sözdizimsel yapısında belirleyici bir etkiye sahiptir. Diğer bir deyişle, tümcede hangi niteliklere sahip ne türden öğelerle görünecekleri sözlüksel kütüklerinde kayıtlıdır. İşte kimi sözcüklerin sahip olduğu, sözdizimsel çevresini belirleme ve etrafındaki öğeleri seçme ve yönetme potansiyeli, bu sözcüklerin istemi olarak adlandırılır.

Sözcüklerin istem bilgisi sözlüksel kütüklerinde kayıtlı olduğundan ve anadil konuşuru sözcüklerin sözlüksel kütük bilgisine, örtük dilbilgisi denilen yetileri sayesinde sahip olduklarından aslında istemin anadil konuşurlarınca edinimi de dilin edinimi gibi doğuştan gelen bir özelliktir. Diğer bir deyişle Evrensel Dilbilgisinin bir kolu olan Üretici Dönüşümsel Dilbilgisine göre anadil konuşuru sonsuz sayıda tümce üretebilir ve bu tümceleri anlayabilir. Buna dil yetisi ya da edinç (competence) adı verilir. Bu yeti, aslında dilbilgisi kurallarının oluşturduğu bir dizgedir (Aydın, 1996, s. 20). Anadil konuşuru bu dizgede diğer dilbilgisel kategoriler gibi istem konusunda da doğuştan getirdiği bazı bilgiler bulundurur. Bu bilgiler konuşurun dil kullanımına (performance) da yansır. Bu kullanım dil yetisi tarafından belirlense de dil yetisini doğrudan yansıtmaz. Çünkü dil kullanımı kişiden kişiye farklılık gösteren bir olgudur ve sosyal çevre, eğitim gibi dildişi ve diliçi etkenler bu kullanımı değiştirebilir. Bu tür etkenler

konuşma anında yanlışlara, kuraldan sapmalara ve amaca uygun değiştirmelere sebep olur (Chomsky, 1965, s. 3).

Dilin yapısını öğrenmek ve incelemek bir dili yabancı dil olarak öğrenenler kadar anadil konuşuru için de önemli bir olgudur. Bu sebeple bir sözcüğün etrafından ne gibi sözcüklerle bir arada bulunabileceğini betimleyen istem bilgisinin anadil konuşurlarına kavratılmasının, anadil konuşurlarının dili anlamasında ve dildeki yapıları çözümlemesinde yol gösterici olacağı açıktır. Bu bilgi yalnızca anadillerinin yapısını çözümlenmelerinde ve incelemelerinde değil, bir dili yabancı dil olarak öğrenirken de kendi dillerinin istem konusundaki davranışlarıyla, öğrendikleri dilin istem konusundaki davranışlarını karşılaştırmalarında yararlı olacaktır.

3. YABANCI DİL OLARAK TÜRKÇENİN ÖĞRETİMİNDE İSTEM

İstem, bir dili yabancı dil olarak öğrenenlerin en çok yanlış yaptıkları sözdizimsel kategorilerin başında gelir. Bir dili yabancı dil olarak öğrenen bir öğrencinin sorumlulukları düşünüldüğünde, hem sözlü hem yazılı anlatımda, eyleminin istemi yanlış olan bir tümcede, aslında tüm sözdizimsel yapının da yanlış kurulmuş olduğu görülecektir. Çünkü mantıksal ve anlamsal istem düzeyinin aksine sözdizimsel istem düzeyinin betimlenmesi ve biçimbilgisel olarak işaretlenmesi evrensel değil, kaynak dile özgü bir bilgidir. Diğer bir deyişle, istemin sözdizimsel görünümünün biçimbilimsel ifadesi olan biçimbilgisel istemi her dil kendine özgü şekilde işaretler. Kimi dillerde bu işaretleme durum biçimbirimleriyle yapılırken kimi dillerde hem durum biçimbirimleri hem ilgeçlerle, kimi dillerde ise yalnızca ilgeçlerle yapılır. Böyle bir durumda anadili, biçimbilgisel istemi öğrendiği dilden daha farklı bir şekilde işaretleyen bir öğrenci, öğrendiği dilin istem yapısını kavramakta zorluk yaşayacaktır.

Konunun bir diğer yönü de sözdizimsel istemin dillere göre farklılık göstermesidir. Örneğin kimi dillerde bir eylemin istemi yönelme durumuyla işaretlenirken kimi dillerde belirtme durumuyla işaretlenebilmektedir. Bu gibi durumlar kendi dilindeki eylemin istem bilgisine örtük olarak sahip olan kullanıcıyı, öğrendiği dilde de aynı eylemin aynı istemle kullanılacağı konusunda bir yanılgıya düşürebilir. Diğer bir deyişle anadildeki biçimsözdizimsel özellikler öğrenilen dile de aktarılabilmektedir. Bu

da öğrenciyi karşılığını bilmediği bir sözcüğün veya nasıl kullanıldığını bilmediği bir dilbilgisi yapısının yerine anadilindeki yapıyı koyma eğilimine sokmaktadır.

Evrensel Dilbilgisi ve Durum Dilbilgisi gibi alanlar dil öğrenimi ve öğretiminin iki ana problemi sayılan eylemlerin tümcedeki istemleri ve istemlerin tümcedeki gerçekleşmelerinin durumbiçimbirimleriyle mi yoksa ilgeçlerle mi olduğu konusuna kuşkuya yer bırakmayacak yanıtlar alınmasını sağlamıştır (Mackenzie, 1981, s. 25). Çeşitli diller temel alınarak hazırlanan çok dilli istem sözlükleri de bu dilleri öğrenenlere, istem potansiyeli taşıyan sözcüklerin biçimbilgisel ve anlamsal istemlerini hem kendi dillerinde hem de öğrendikleri dilde görmek ve karşılaştırmak açısından fayda sağlamaktadır. Bu bağlamda, bir dili yabancı dil olarak öğrenenlere yönelik karşılaştırmalı istem sözlüklerinin hazırlanması ve bu sözlüklerde yalnızca eylemlerin değil, istem potansiyeline sahip tüm sözcüklerin istem çerçevelerinin hem biçimbilgisel hem sözdizimsel hem de anlamsal düzeyde yer alması oldukça önemlidir.

Diğer yandan bir dili yabancı dil olarak öğrenenler kadar öğretmenlerin de istem kategorisine hakim olması gerekmektedir. Böylelikle öğrenciler kadar öğretmenlerin de istemin sözdiziminde olası gerçekleşmelerini ve bu gerçekleşmelerin ne gibi sınırlılıklar dahilinde meydana geldiğini kavraması ve öğretmesi mümkün olabilecektir.

4. TÜRK DİLLERİNİN ÖĞRETİMİ VE ÖĞRENİMİNDE İSTEM

İstem, Türk dillerinin öğretimi ve öğreniminde de önemli bir rol oynamaktadır. Daha önceki bölümlerde ele aldığımız gibi Türkiye Türkçesinde ve diğer Türk dillerindeki ortak eylemler zaman zaman farklı istemle kullanılabilir. Diğer bir deyişle ortak eylemin Türkiye Türkçesindeki istemiyle diğer Türk dillerindeki istemi nöbetleşebilir. Bu nöbetleşmelerin çeşitli sözdizimsel ve anlamsal sebepleri vardır. Bunları daha önceki bölümlerde incelemiştik.

Türk dillerinde ortak eylemlerin kimi zaman farklı istemlerle kullanılması bu dillerin öğretimi ve öğreniminde de bir dili yabancı dil olarak öğrenenlerin ve öğretmenlerin yaşadığı türden sorunlara neden olabilmektedir. Ancak asıl sorun bu dillerin birbirine çevirisinde ortaya çıkmaktadır. Sözkonusu istem sapması yaşayan eylemlerin istemleri

hedef dile kaynak dildeki şekli esas alınarak aktarıldığında yalancı eşdeğerlik meydana gelecektir.

Yalancı eşdeğerlik, “kaynak ve hedef anlaşma birimlerinde bulunan ve eş değer gözüken kelime, yapı ve dizim birimlerinin eş değer olmaması durumudur” (Uğurlu, 2007, s. 1877). Türkiye Türkçesi ve diğer Türk dillerinde istem sapması yaşayan yapılar birbirine çevrilirken biçimbilgisel istemin olduğu gibi alınması, yapıların yanlış aktarımına, dolayısıyla biçimbilgisel boyutta bir yalancı eşdeğerlik sorununa neden olur:

(334) *Bol suraktı mugalim+nen soraym.*

Yukarıdaki örnekte, Kazakçada *sor-* eyleminin biçimbilgisel isteminin ayrılma durumu olduğu görülmektedir. Türkçede ise aynı eylemin bu bağlamdaki istemi yönelme durumuyla işaretlenir. Ancak bu tümce Türkçeye çevrilirken bu yapıların eş değer olduğu düşünülerek Türkçedeki çevirisi şu şekilde yapılabilir: “Bu soruyu öğretmen+den sordum.” Oysa Türkçe için *sor-* eyleminin istemi düşünüldüğünde bu bağlamda kabul edilebilir çevirinin “Bu soruyu öğretmen+e sordum.” olması gerekmektedir. Aynı durum “Bu soruyu öğretmen+e sordum.” tümcesinin Kazakçaya aktarılmasında da ortaya çıkar. Yapıların eş değer olduğu varsayımından hareketle tümce Kazakçaya “Bol suraktı mugalim+ga soraym.” şeklinde yanlış çevirilebilir.

(335) *Futbol oynagan+dı cek köremin.*

Yine bu Kazakça örnekte *nefret et-* eyleminin o dildeki isteminin belirtme durumu olduğu görülmektedir. Bu yapı eylemin Türkiye Türkçesindeki isteminin ayrılma durumu olduğu göz ardı edilip eş değer sayılabilir ve Türkçeye “*Futbol oynama+(y)ı nefret ederim.” olarak çevirilebilir. Ancak bu tümce dilbilgisi açısından kabul edilebilir değildir. Aynı durum “Futbol oynamak+tan nefret ederim.” tümcesinin Kazakçaya aktarılmasında da ortaya çıkabilmektedir. Yapıların eş değer olduğu yanlışlığına düşünülürse tümce Kazakçaya çevrilirken eylemin istemi ayrılma durumuyla işaretlenecektir.

Türk dillerinin birbirine ve Türkiye Türkçesine aktarılmasında ortaya çıkan ve istem sapmasından kaynaklanan yalancı eşdeğerlik sorununun çözülmesi için bu dillerde

istem potansiyeli olan sözcüklerin yer aldığı karşılaştırmalı bir istem sözlüğü hazırlanması oldukça faydalı olacaktır. Böyle bir istem sözlüğü aynı zamanda Türkçenin tarihsel dönemlerinden günümüze istem nöbetleşmelerinin ve değişmelerinin tespitinde ve bu nöbetleşme ve değişmelerin nedenlerinin ortaya konulmasında da önemli bir rol oynayacaktır. Aynı zamanda Türk dillerinin bir yabancı dil olarak öğreniminde ve öğretiminde de bu yapıların çözümlenmesi, öğrenme ve öğretme sürecini kolaylaştıracaktır.

VI. BÖLÜM: DİL TİPOLOJİSİ ve DİL EVRENSELLİKLERİ AÇISINDAN İSTEM

Dilbilimsel tipoloji, en basit tanımıyla “dillerarası bulunan dilsel örüntülerin özellikle de yalnızca dillerarası karşılaştırma ile belirlenen örüntülerin çalışılması” olarak açıklanır (Özgen ve Koşaner, 2016, s. 3).

Yalnızca dillerarası değil, bir dilin kendi içerisinde de farklı eylemler anlamsal olarak benzer oldukları halde farklı mantıksal, anlamsal ve sözdizimsel istemlere sahip olabilirler. Eylemlerin istem bilgisinin sözlüklerde yer alması gereksinimi de bundan doğmuştur. Dillerarası bir karşılaştırma yapıldığında, aynı eylemin farklı dillerde neden farklı istemlere sahip olduğu sorusu, Tesnière istem kuramını ortaya attığından beri dile getirilmektedir. Tesnière, bu tür dillerarası istem uyumsuzluklarını *metataxis* olarak adlandırmaktadır (Tesnière, 2015, s. 285). Ancak bu konuda yapılan karşılaştırmalı tipolojik çalışmalar henüz yeterli değildir.

“İki eylemin isteminin uyuşmaması ne demektir, istem dillerarası olarak nasıl karşılaştırılabilir?” gibi sorular önemsiz sorular değildir, ancak bu sorulara doğru yanıtlar alınmasının önkoşulu öncelikle bu yapıları birçok dilde karşılaştıran çalışmaların yapılmış olmasıdır. Önceki bölümlerde değindiğimiz, dünya dillerinin yapısını, benzerlikleri ve farklılıkları açısından istatistiksel olarak ortaya koymayı amaçlayan bir proje ve internet sitesi olan *The World Atlas of Language Structures*'ta (WALS) özellikle istemle ilgili bir madde bulunmamaktadır. Ancak veritabanında, önceki bölümlerde değindiğimiz, dillerde durumların nasıl işaretlendiğine dair bilgiler içeren iki bölüm yer almaktadır. Bu iki bölüm çeşitli dillerde istemin nasıl kodlandığı konusunda dolaylı olarak fikir vermektedir.

Hartman, Haspelmath ve Taylor tarafından yürütülen bir proje olan *Valency Patterns Leipzig*¹⁷ (ValPaL) farklı dillerde istemin nasıl işaretlendiği sorusuna cevap bulmayı amaçlayan kapsamlı ve çevrimiçi bir çalışmadır (bkz. Hartman, Haspelmath ve Taylor, 2013). 2009-2013 yılları arasında hazırlanan bu projenin amacı istem sınıflarının dillerarası bir veritabanını oluşturmaktır. Projede Levin'in 1993'te

¹⁷ <http://www.valpal.info>

hazırladığı, İngilizcedeki eylemleri sözdizimsel sınıflara ayıran *English Verb Classes and Alternations* adlı çalışmadan ilham alınmıştır. Bu çalışmadaki yöntem benzer olarak istem özellikleri göz önünde bulundurulduğunda, eylemler tüm dillerde çeşitli sınıflara ayrılabilir. Bu kapsamda aralarında İngilizce, Almanca, İtalyanca, Rusça, Japonca ve Evenkicenin de bulunduğu otuz altı dilde 80 eylemin istem çerçeveleri karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Bu dillerin istem çerçevelerinin karşılaştırılmasıyla elde edilen veriler Andrej Malchukov ve Bernard Comrie editörlüğünde hazırlanan ve 2015'te basılan *Valency Classes in the World Languages* adlı iki ciltlik çalışmada toplanmıştır. Ancak, yalnızca otuz altı dili kapsayan bu çalışma, alanında öncü olma niteliğini taşımasına rağmen genişletilmeye ihtiyaç duymaktadır.

Tümcede eklentilerin varlığı vb. kimi sözdizimsel özelliklerin eylemden bağımsız gerçekleşmesine rağmen, tümcenin kurucu öğelerinin aslında zorunlu istemler olması, istemi ve katılanların özelliklerini sözdiziminin temel inceleme alanlarından biri haline getirmektedir. İstem ve istemle ilgili özelliklerin dillerarası karşılaştırmalı çalışmalarda incelenmesinin bir sebebi de budur.

İstem düzeylere ayrılarak ele alındığında özellikle eylemler için mantıksal istem düzeyinin evrensel bir özellik olduğu görülecektir. Her dilde belli bir eylemin gerçekleşmesi için derin yapıda aynı koşullara ihtiyaç duyulur. Mantıksal istem düzeyi, eylemin ya da öbeğin yöneticisi konumundaki ad, önad ya da ilgecin gerçekleşme sürecini tamamlayabilmek için tam olarak neye ihtiyaç duyduğunu seçtiği ve belirlediği düzeydir. Sözelimi bir *uyu-* eyleminin gerçekleşmesi için bu işi gerçekleştirecek, yani uyuma işini yapacak tek bir zorunlu katılana ihtiyaç duyulur. Bir *ye-* eyleminin gerçekleşmesi için ise yeme işini gerçekleştirecek bir varlığın yanı sıra yenilecek bir nesnenin de olması gerekmektedir. Derin yapıda karşılaştırılan bu bilgi tüm diller için evrenseldir. Ancak diller derin yapıda karşılaştırılan bu olay sahnesini yüzey yapıya yansıtıran bir dilin kendi dilbilgisi kuralları dahilinde, mantıksal istem düzeyinde kurulan yapıda farklılıklar ortaya çıkar.

Anlamsal istem düzeyi dil evrensellikleri açısından değerlendirildiğinde, bu düzeyde istem potansiyeli olan sözcükler tarafından katılanlarına yüklenen anlamsal rollere gönderimde bulunan ALICI, KİMLİK vb. ifadeler dilden bağımsız bir olgu olarak, o dil konuşurlarının dünya algısına göre değişebilirler. Ancak belli anlamsal rollerin belli

sözdizimsel rollere yerleşmesi evrensel bir özellik olarak değerlendirilir. Örneğin EDEN rolündeki katılanların ETKİLENEN rolündeki katılanlarla karşılaştırıldığında, özne gibi yapısal olarak daha belirgin konumlara yerleşmesi diller için evrensel bir durumdur (Özgen ve Koşaner, 2016, s. 6).

Anlamsal istem düzeyini dil evrenselliği çizgisine taşıyan bir diğer nokta da dillerde anlamsal rollerin dökümü farklı adlarla yapılsa da bu roller arasında birçok ortak özellik bulunduğunun açık olmasıdır. Anlamsal roller tümcede belli konumlarda yer alan katılanların eylemin gerçekleşme sürecinde nasıl bir rol oynadığını temsil ederler. Katılanların kalıtsal özellikleri yoktur, onlara anlamsal roller istem potansiyeli taşıyan sözcükler tarafından seçilerek yüklenirler. Diğer bir deyişle, katılanın yüklendiği anlamsal rol, eylemle katılan arasındaki ilişkiye dayanır. Anlamsal rollerin farklı dökümleri bir bakıma kullanılan terminolojinin de farklı olmasına dayanmaktadır. Ancak anlamsal rollerin ortak yanları gözetilerek bu anlamda ortak bir adlandırmaya varmak oldukça mümkündür. İki ayrı tümcede aynı işlevi üstlenen ve eylemi aktif olarak gerçekleştirdiği açık olan iki farklı katılanı iki farklı anlamsal rol adıyla etiketlemek yerine, eş niteliklerini göz önünde bulundurup aynı kavramla ifade etmek daha uygun olabilir. Diğer yandan olayın gerçekleşmesi üzerinde bir etkisi bulunmayan, ancak bir eylemin gerçekleşme sürecinden etkilenen katılanların da genel olarak ETKİLENEN rolüyle tanımlanması mümkün görünmektedir. Ancak kimi dillerde öznenin her zaman EDEN rolünü yüklenmemesi, diğer bir deyişle anlamsal roller ve sözdizimsel konumun aynı katılana gönderimde bulunmaması sözkonusu olabilir. Bu tür durumlar *apotaxis* olarak adlandırılmıştır (Haspelmath ve Hartman, 2015, s. 19). Haspelmath ve Hartman bu durumun dillerde genellikle ad aktarması nedeniyle ortaya çıktığını belirtir (Haspelmath ve Hartman, 2015, s. 21). Sonuç olarak tartışmalı olan, anlamsal düzeyde istemin evrensel olması değil, anlamsal rollerin dökümünün dilden dile değişebilecek olmasıdır.

Eylemin derin yapıda mantıksal düzeyde, yönetim çerçevesinde yarattığı boşlukların anlamsal düzeyde seçtiği ve sınırladığı anlamsal özellikler ve rollerin yüzey yapıda dilbilgisel ilişkiler ve bağlantılar göz önünde bulundurulması ve gerçekleşmesini ifade eden sözdizimsel istem düzeyinin ise evrensel olup olmadığı herhangi bir tartışmaya açık değildir. Her dilin derin yapıdaki unsurları yüzey yapıya

aktarma şekli o dilin dilbilgisi kurallarına özgüdür. Diğer bir deyişle, derin yapının yüzeye yansması her dilin kendi kurallarına göre olur. Ancak katılanların sözdizimsel konumlarının hiyerarşik düzeni evrenseldir. Eylemler sözkonusu olduğunda eylemin gerçekleşmesi için mutlaka EDEN, DENEYİMCİ vb. roller yüklenmiş işi yapan bir özne veya dilbilgisel bir özne gerekeceğinden, sözdizimsel istem düzeyinde ilk ve temel kurucu zorunlu katılan özne olmalıdır.

İstemın sözdizimsel görünümünün biçimbilgisel ifadesi olan, diğer bir deyişle eylemin mantıksal yapıda yarattığı boşlukların ve bu boşlukları dolduran anlamsal katılanların yüzey yapıda çeşitli yapılarla biçimbilgisel olarak işaretlenmesi anlamına gelen biçimbilgisel istem düzeyi de dillerarası bir evrensellik sergilemez. Çünkü her dil biçimbilgisel istemi kendine özgü durum biçimbirimleri ya da ilgeçler aracılığıyla veya hem durumbiçimbirimleri hem de ilgeçleri kullanarak işaretler. Kimi zaman akraba olan diller arasında anlamı aynı olan bir eylemin biçimbilgisel isteminin farklı bir işaretleyiciyle işaretlendiği görülür. Yani akraba dillerde istem potansiyeli olan sözcüklerin biçimbilgisel istemi de aynı şekilde işaretleyeceğine dair bir kural yoktur. Biçimbilgisel istemin işaretlenmesi dil akrabalığıyla değil, daha çok dilin durum sistemi tipolojisiyle ilgili bir olgudur. Bu nedenle aynı durum tipolojisine sahip akraba dillerde, aynı anlamdaki eylemlerin istemleri büyük ölçüde benzerdir. Fakat genetik akrabalığı kanıtlanmış kimi dillerde durum tipolojinin farklı olması bu dillerde biçimbilgisel istemin işaretlenmesinin de farklı olmasına sebep olur. Bu nedenle akraba iki dil olan Almanca ve İngilizcede aynı anlamda iki eylemin istemi farklı olabilmektedir. Bunun sebebi iki dilin durum sistemlerinin farklı olmasıdır. Almancanın durum sistemi eklenme ve buna bağlı bir çekim üzerine kuruluyken, durum işaretleme sisteminin Almancaya göre daha az dilbilgiselleşmiş olduğunu söyleyebileceğimiz İngilizcenin durum işaretleme sisteminde çekimin yanı sıra ilgeçler de görev almaktadır.

Daha önceki bölümlerde ele aldığımız istemi arttıran ve azaltan ettirgenlik, edilgenlik vb. kategoriler de dillerde işaretlenme biçimleri farklı olsa da istemi arttırma ve azaltma bakımından evrensel bir nitelik gösterirler. Geçişlilik ve geçişsizlik kategorisi de bu bağlamda ele alındığında, her dilde eylemin istemi üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olması bakımından evrenseldir.

İstemlin dil tipolojisi açısından ele alınması hem dillerde istemle ilgili yapıların anlaşılmasında ve incelenmesinde yararlı olacak hem de karşılaştırmalı sözdizim çalışmaları için ayrıntılı veri sağlayacaktır. Tipolojik incelemelerden elde edilen bu veriler de daha farklı dil evrenselliklerinin ortaya konulmasında araştırmacılara yeni bakış açıları sağlayacaktır.

SONUÇ

Bu çalışmada Bağımsal Dilbilgisi ve Evrensel Dilbilgisinden hareketle istem kategorisi kuramsal olarak ele alınmıştır. Bu bağlamda, Türkçede istem potansiyeline sahip; diğer bir deyişle, katılan yönetme gücü olan eylemlerin, kimi adların, önadların ve birincil ilgeçlerin istemleri incelenmiştir. Bunun yanı sıra, istem değiştirme konusu hem anlamsal hem de biçimbilgisel süreçler açısından değerlendirilmiş, bu bağlamda istemi arttıran ve azaltan kategoriler belirlenmiştir.

Türkçede kimi eylemlerin istemleri hem Türkçenin tarihsel dönemlerinde hem ağızlarda hem diğer Türk dillerinde hem de sözdizimsel açıdan yeni kurulan yapılarda zaman zaman nöbetleşebilmektedir. Bu çalışmada bu nöbetleşmelerin sebepleri de ele alınmıştır.

İstem, sözdiziminin tamamı üzerinde etkili olan bir kategoridir. Bu anlamda sözdizimi üzerinde etkili olan çatı, dilbilgiselleşme, kılınış-görünüş, kipsellik, eşdizimlilik, anlambilim gibi diğer dilbilgisel kategorilerle de yakın bir ilişki içerisinde. Bu çalışmada istemle bu kategorilerin ilişkisi de incelenmiştir.

İstem yalnızca eylemlere, adlara, önadlara ve birincil ilgeçlere özgü bir özellik değildir. Türkçede eylemle kurulmuş kimi yapılar da istem potansiyelini sürdürmektedir. Bunlar ad+yardımcı eylem şeklinde kurulan birleşik eylemler, eylem+eylem şeklinde kurulan birleşik eylemler, deyimleşmiş birleşik eylemler, eylemcil birleşikler, eylem+{-A} eylem+{-A} şeklinde kurulan ikilemeler ve ad+çekimli eylem şeklinde oluşan birleşik yapılardır. Bu yapıların oluşturduğu öbeklerin de kendi içlerinde bir yönetim ve katılan şeması bulunmaktadır. Bu çalışmada bu yapıların istemleri de öbek içerisinde ele alınmıştır.

Çalışmada istem, uygulamalı dilbilim açısından da incelenmiştir. Bu kapsamda diğer dillerde hazırlanan istem sözlükleri incelenmiştir. Türkçenin bir istem sözlüğü olmadığından Güncel Türkçe Sözlükte istemle ilgili bilgiler tutum açısından değerlendirilmiştir. Bu bilgiler ışığında Türkçenin bir istem sözlüğünün nasıl olması gerektiği de tartışılmıştır. Yine bu bölümde istemin dil edinimi ve öğretimindeki yeri,

bir dilin yabancı dil olarak öğretimindeki önemi ve diğer Türk dillerinin öğretilmesi ve birbirine aktarılmasındaki rolü üzerinde de durulmuştur.

Son bölümde ise istemin dil tipolojisiyle ve dil evrensellikleriyle ilgili yönü ortaya konulmuştur.

Türkiye’de istemle ilgili birçok çalışmada istem, yalnızca durum biçimbirimleriyle eylemlerin ilişkisi olarak kabul edilmiştir. Bu çalışmalarda ortaya konulan bilgiler, yalnızca tümcede hangi durum biçimbirimlerinin hangi eylemler tarafından adlara yüklendiği, diğer bir deyişle eylem-tamlayıcı ilişkisinin nasıl olduğu üzerinedir. İstem kategorisinin öncelikle kuramsal bir biçimde incelenmemesi ve düzeyler halinde ele alınmaması, bu çalışmalarda ortaya konulan bilgilerin yalnızca istatistiksel olarak değerli olmasına yetebilmiştir. Bu çalışmada, Türkçedeki eylemlerin istemlerini belirlemek ya da listelemek gibi bir amaçla yola çıkılmamıştır. Çalışmanın amacı, Türkçede istem konusunu kuramsal bir çerçevede ele almak, istem potansiyeli olan yapıların hangileri olduğu saptamak ve istemin hangi bakımlardan incelenmesi gerektiğini ortaya koymaktır.

Bu çalışmada şu sonuçlara ulaşılmıştır:

Dilbilgisi kitaplarındaki *durum*, *hal*, *durum-tamlayıcı ilişkisi*, Üretici Dönüşümsel Dilbilgisindeki *rol*, Durum Dilbilgisindeki *anlamsal durum* ve Bağımsal Dilbilgisindeki *istem* terimlerinin aslında aynı olguya işaret ettiği sonucuna varılmıştır. Ancak *durum*, *hal*, *durum-tamlayıcı ilişkisi* yalnızca biçimbilgisel istem düzeyine, *rol* sözdizimsel ve anlamsal istem düzeyine, *anlamsal durum* yalnızca anlamsal istem düzeyine gönderimde bulunurken, istem terimi bu kategorinin her düzeyini kapsamaktadır.

Durum kategorisi dilbilgisi çalışmalarında yalnızca biçimbilgisi başlığı altında ele alınmamalıdır. Durum, aslında sözdizimi içerisinde değer kazanan bir ulamdır ve bu nedenle biçimsözdizimsel bir konudur. Geleneksel çalışmalarda durum biçimbirimlerinin biçimsel yapısı üzerinde durulmaktadır. Oysaki durum kategorisi çoğunlukla ad öbeği ve eylem ilişkisiyle ilgilidir. Diğer bir deyişle, sözcüğün belli bir durum işaretleyicisiyle işaretlenmiş olmasının durumunu belirlemede birincil bir önemi yoktur. Öbek yapıda veya tümcede sözcüğün baş üyeye; yani yüklemle ilişkisi, durumunu ve işlevini belirlemede daha önemlidir.

Her dilin durum ilişkisini kurmak için kendine özgü yöntemleri vardır. Türkçede istem potansiyeli olan sözcüklerin biçimbilgisel istemleri sıfır biçimcik, ilgi durumu, belirtme durumu, yönelme durumu, bulunma durumu ve ayrılma durumuyla işaretlenebileceği gibi kimi zaman *ile* bağlacı ve onun ekleşmiş biçimi olan {+IA} ile de işaretlenebilmektedir.

Katılanların istem potansiyeli olan sözcüklerin açtığı yapısal boşluklara belli bir dizilişle yerleştikleri, sayılarının ve anlamsal özelliklerinin rastlantısal olmadığı görülmüştür. Katılanlar, Bağımsal Dilbilgisinde sözdizimsel istemlere, Evrensel Dilbilgisinde ise mantıksal yapıda tematik rollere işaret ederler. Örneğin, öznenin yalın-belirtme tipi dillerde sıfır biçimcikle işaretlenmesi onu işlev olarak diğer üyelerden ayırmakta, anlambilgisel düzeyde ise EDEN rolünü ETKİLENEN rolünden ayırmaktadır. Tümcede yönetici ve katılan ilişkisi incelendiğinde ilk katılanın özne, ikinci katılanın dolaysız nesne, üçüncü katılanın ise dolaylı nesne olduğu saptanmıştır.

Türkiye’de istemle ilgili çalışmalar incelendiğinde, istemin yalnızca eylemlere özgü biçimbilgisel bir olgu olarak algılandığı gözlenmiştir. Eylemin istemi yalnızca biçimbilgisel bir süreç değildir. Eylemin istem çerçevesini eylemin gerçekleşmesi için gereken mantıksal, anlamsal ve sözdizimsel koşulların tamamının oluşturduğu görülür. Bu nedenle istemin bu üç düzeyde de incelenmesi gerekir. Bunun yanı sıra bazı diğer sözcük sınıflarının da istem potansiyeli taşıyan üyeleri vardır. Bunların yer aldıkları öbek yapı ve tümcelerde, yönettikleri üyelerle bir istem ilişkisi içerisinde oldukları açıktır. Türkçede istemle ilgili yapılacak çalışmalarda bu durum da göz önünde bulundurulmalıdır.

İstem, birincil olarak anlamsal bir kategoridir ve istemin sözdizimi üzerinde oldukça belirleyici biçimsözdizimsel etkileri vardır. Farklı dillerde aynı anlamda kullanılan eylemlerin sözdizimsel yapıdaki bileşenleri farklı olsa bile mantıksal düzeyde istemleri aynıdır. Çünkü belli bir eylemin gerçekleşme süreci ancak belli koşullar sağlanırsa tamamlanabilir. Anlamsal istem düzeyinde ise eylemin katılanları kesin bir anlamsal özellik ya da bileşenle sınırlanır; yani eylemin gerçekleşmesi için gereken koşullar belli roller ve niteliklerle belirlenmiş olur. Bu sebeple istem potansiyeli taşıyan sözcüklerin mantıksal ve anlamsal istem düzeyleri evrenseldir. Biçimbilgisel istem ise her dilde

dilin kendine özgü kuralları çerçevesinde işaretlenir. Bu nedenle, bu istem düzeyi evrensel olmaktan çok uzaktır.

Dillerde evrensel ve tipolojik olarak görülen kimi özellikler vardır. Tipolojik olarak Türkçe gibi yalın-belirtme tipi dillerde, eylemler istem çerçevelerinde birinci katılan olarak sıfır biçimcikle işaretlenmiş bir özne, ikinci katılan olarak belirtme durumu ya da sıfır biçimcikle işaretlenmiş bir nesne ve üçüncü olarak yönelme durumuyla işaretlenmiş bir dolaylı nesne isterler. Bu nedenle, bu tip dillerde bir eylemin en fazla üç zorunlu istemi olduğu görüşü yaygındır.

Anlamsal olarak belli özellikteki sözcüklerin yönetim çerçevelerinde hem mantıksal hem anlamsal hem de sözdizimsel olarak benzer katılanların bulunduğu görülür. Mantıksal olarak ise her eylem ilk istem olarak bir özne gerektirir. Bu, tüm diller için evrensel bir özelliktir.

Bulunma durumuyla işaretlenmiş ve özellikle YER rolü üstlenmiş yapıların genellikle eklentiler olduğu görülür. Bu özelliği taşıyan eklentiler belli eylemlerin değil, tüm eylemlerin yönetim çerçevesinde bulunabilirler. Bunun yalnızca Türkçe için değil, durum sistemine sahip tüm diller için geçerli ve evrensel olduğu görülür.

İstemi değiştiren anlamsal ve biçimbilgisel süreçler vardır. Bu süreçler hemen hemen tüm dillerde o dile özgü koşullarda gerçekleşirler. Anlam değişmesi, anlam genişlemesi, anlam daralması ve çokanlamlılılaşma Türkçede istemi değiştiren anlamsal süreçlerdir. İstemi değiştiren biçimbilgisel süreçler ise istemi ya arttırır ya da azaltırlar. Türkçede istemi arttıran biçimbilgisel süreçlerin ettirgenlik ve nesne eklenmesi olduğu tespit edilmiştir. Ettirgenliğin, istemi, tümceye SEBEP OLAN rolünde yeni bir özne ekleyerek, nesne eklenmesinin ise ETKİLENEN veya DENEYİMCİ vb. rolünde yeni bir nesne ekleyerek arttırdığı sonucuna varılmıştır. Türkçede istemi azaltan süreçler ise edilgenleştirme, karşıedilgenleştirme, karşıettirgenleştirme, dönüşlüleştirme, işteşleştirme, ad geçişi ve nesne geçişmesidir. Bunlardan edilgenleştirme ve karşıettirgenleştirme tümceden özneyi, karşıedilgenleştirme ve dönüşlüleştirme nesneyi silerek istemi azaltır. İşteşleştirmede özne ve nesne işlevindeki öğeler birleşir ve özne konumunda yer alırlar. Nesne geçişi ise tümcede sıfır biçimcikle işaretlenmiş dolaysız nesnenin dilbilgiselleşme sürecine uğrayarak yükleme adeta yapışmasıdır. Bu

nedenle nesne işlevindeki öge yüklem bir parçasıymış gibi algılanır ve istem azalır. İstemi değiştiren biçimbilgisel kategorilerin eylemin anlamıyla da son derece ilgili olduğu ve bu kategorilerin eyleme eklenmesiyle meydana gelen değişikliklerin eylemin biçimi kadar anlamını da etkilediği görülür. Katılanların sayısının ya da anlamsal rollerin doğasının değişmesi, tümcenin sözdiziminin de değişmesine neden olmaktadır.

Bu çalışmada istem nöbetleşmesi terimi, bir eylemin aynı bağlamda, aynı anda iki farklı isteminin olmasını ifade etmek için kullanılmıştır. Diğer bir deyişle, eylem tarafından, yönettiği katılanlar üzerine kodlanan durum işaretleyicileri zaman zaman birbirinin yerine kullanılabilir. Bu durumun yalnızca ölçünlü Türkçede değil, Türkçenin tarihsel dönemlerinde, ağızlarında, ölçünlü Türkçedeki yeni türetimlerde, diğer Türk dillerinde ve edebi dilde de görüldüğü saptanmıştır. Bu çalışmada istem nöbetleşmesinin iki temel nedeni olduğu öne sürülmüştür. Bunlardan biri konuşurun dünya algısının değişmesidir. Bir diğer neden ise Türkçede durum biçimbirimlerinin sayıca az ve anlam alanlarının birbirine son derece yakın olmasıdır. Türkçede kimi yeni türetimlerin ikili bir istem çerçevesi yapısı sergilemesinin sebebi ise bu yapıların görece yeni olması ve kullanımlarının henüz yeterince yaygınlaşmamasıdır. Yeni türevlerdeki bu tür istem nöbetleşmelerinin, özellikle anlam alanları birbirine oldukça yakın olan bulunma ve ayrılma durumları arasında gerçekleştiği tespit edilmiştir.

Türkçede eylemlerin yanı sıra, bu çalışmada birincil ilgeçler olarak ele alınan kimi çekim ilgeçlerinin, eylemsilerin, adların ve önadların da istem potansiyeli vardır. Birincil ilgeçler de aynı eylemler gibi öbek yapı kuralları çerçevesinde yönettikleri unsurlara bazı seçme sınırlılıkları dayatır ve anlamsal roller yüklerler. Bunun yanı sıra, istemi belirli biçimbilgisel işaretlerle, yönettikleri katılan üzerinde kodlarlar. Türkçede birincil ilgeçlerin yalın durum, ilgi durumu, belirtme durumu, yönelme durumu ve ayrılma durumu istediği görülür. İstem sayısı açısından değerlendirildiğinde, Türkçede birincil ilgeçler bir, iki ya da üç istemli olabilir. Zorunlu ve seçimlik istemler olduğu kadar eklentiler de birincil ilgeçlerin yönettiği öbeklerde yer alabilir. Birincil ilgeçler yantümcesel yapıları da yönetebilirler.

Türkçede eylemsilerin, türedikleri eylemin istem potansiyelini korudukları gözlenmiştir. Bu durumun temel sebebi, eylemsili yapıların aslında derin yapıda basit ve kurallı bir eylem tümcesinin türevi olmasıdır. Derin yapıdaki basit ve kurallı eylem tümcesi çeşitli

taşınım ve dönüşüm süreçlerine maruz kalarak yüzey yapıda bir ad öbeği oluşturur. Bu derin yapıdaki tümcenin öznesi ve diğer katılanları dönüşüm işleminden sonra yüzey yapıya da taşınırlar. Ancak kimi adeylemlerin istem çerçevesinde, kök eylemin istem çerçevesinde sıfır biçimcikle işaretlenen ve EDEN rolü üstlenen katılan, eylemsinin kurduğu öbek yapıda ilgi durumuyla işaretlenmektedir. Türkçede eylemsilerin istem çerçevelerinde en fazla iki zorunlu katılana ihtiyaç duyduğu görülmüştür. Eylemsilerin kurdukları öbek yapılarda zorunlu ve seçimlik istemlerin yanı sıra eklentiler de bulunabilir.

Türkçede kimi adların da istem potansiyelinin olduğu görülmüştür. Adların istemi temel olarak ilgi durumudur. Bunun dışında basit adların istem potansiyeli yoktur. Türkçede bir grup adın yapısı anlamsal olarak yüklemcil adlarla benzerlik göstermektedir. Olay ve hareket adları olarak adlandırılan bu adlar, derin yapıdaki eylem nitelikli bir yapıya gönderimde buldukları için kimi katılanları yönetmektedirler. Türkiye Türkolojisinde ortak kök ya da ikili kök olarak nitelendirilen yapıların ad biçimlerinin de eylem biçimleri gibi istem potansiyeli olduğu görülmektedir. Dünya dillerinde ise istem potansiyelini koruyan adların genellikle eylemden türemiş adlar olduğu saptanmıştır.

Kimi önadların da Türkçede katılan yönetme gücüne sahip olduğu tespit edilmiştir. Bunların bir kısmı eylemden türemiş, ancak eylemsi olmayan önadlardır. Bu önadlar kimi durumlarda türedikleri eylemin istem potansiyelini korumuşlardır. Eylemden türemeyen; ancak yüklemcil özellik gösterdikleri için katılan yöneten bazı önadlar da vardır. Kimi türemiş yüklemcil önadların da Türkçede istem potansiyeli olduğu görülür. Bu yapılar aslında derin yapıda birleşik eylemle kurulmuş bir eylem tümcesinden eksiltilerek yüzey yapıda adlaştırılmış olmalıdır. Türkçede önadlar yönetim çerçevelerinde en fazla iki istem boşluğu açarlar. Zorunlu ve seçimlik istemler gibi isteğe bağlı eklentiler de önadların yönettiği öbeklerde yer alabilirler. Bu çalışmada adların ve önadların istemleri kısıtlı bir çerçevede ele alınmıştır. Bu yapıların istemlerinin ayrıntılı olarak incelenmesi hem Türkiye’de istem konusundaki çalışmaların ilerlemesi hem de Türkçenin bir istem sözlüğünün hazırlanması açısından oldukça önemlidir.

İstem kimi diğer dilbilgisel kategorilerle de çeşitli yönlerden ilişkilidir. Türkçede istemle ilişkili kategoriler bu çalışmada çatı, geçişlilik-geçişsizlik, eşdizimlilik, kılınmış, anlambilim, dilbilgiselleşme ve kiplik olarak belirlenmiştir.

Çatı, eylemin biçimbilgisel ve anlamsal istem düzeyini etkileyen bir süreçtir. Çatının istem üzerindeki etkisi, bu çalışmada, hem istemi değiştiren biçimbilgisel kategoriler hem de istem-çatı ilişkisi olmak üzere çift yönlü olarak ele alınmıştır. Çatı, Türkçede eylemlerin ve eylemsilerin istemlerini etkileyen bir olgudur. Çatı değiştiren bir eylem ya da eylemsinin katılanlarıyla olan ilişkisinin de değiştiği görülmüştür. Çatının değişmesi eylemin ve eylemsinin katılanlarının sayısını; diğer bir deyişle sözdizimsel istem sayısını arttırır ya da azaltır, katılanların sözdizimindeki işlevlerini değiştirir. Bu süreç anlambilgisel istem düzeyinde ise eylemin ya da eylemsinin katılanlarına yüklediği rolleri değiştirir, tümceye yeni bir rol yüklenen yeni bir katılan ekler veya tümceden belli bir rol yüklenmiş bir katılanı siler. Türkçe dilbilgisi kitaplarında, çatı kategorisi altında ele alınan geçişlilik ve geçişsizlik ulamları da Türkçede, aynı çatı değiştiren süreçler gibi eylemin isteminin tüm düzeyleri üzerinde etkilidir.

Eşdizimlilik de istemle yakından ilgili bir kategoridir. Kimi çalışmalarda eşdizimlilik ve istemin “sözlüksel istem” bağlamında aynı kavrama gönderimde bulunduğu da saptanmıştır. Eşdizimlilikteki sözcük seçimi ve bu seçimin çeşitli sınırlılıklara dayalı olarak gerçekleşmesi istemle ilişkilendirilmektedir. Anlamsal olarak aynı sınıfta yer alabilecek eylemlerin istem çerçevelerinin de aynı olması, bu eylemlerin etrafındaki yapıları; yani eşdizimliliklerini de belirlemekte ve sınırlamaktadır. Ancak Türkçede eylemleri anlamsal olarak sınıflandıran kapsamlı bir çalışma henüz yapılmamıştır. Böyle bir çalışmanın yapılması Türkçede istem ve eşdizimlilik ilişkisinin daha ayrıntılı olarak ele alınmasını ve her iki alanda yapılacak çalışmaların artmasını sağlayacaktır.

İstemlin birçok sözdizimsel kategoriyle olduğu gibi kılınmış ve görünüşle de ilişkisi vardır. Bir eylemin kılınışının belirlenmesinde ve sınıflandırılmasında pek çok sözdizimsel öge etkili olabilir. Bunlardan biri de istemdir. Bu ilişki, durum işaretleyicilerinin anlamsal çerçeveleriyle de yakından ilgilidir. Buna göre belirtme, yönelme, bulunma ve ayrılma durumuyla işaretlenmiş katılanların kılınmış üzerinde de çeşitli etkileri olduğu belirlenmiştir.

İstemi değiştirmeyen, ancak istemle ilişki içerisinde bulunan kimi anlam olayları da vardır. Bunlar eşanlamlılık ve tersanlamlılıktır. Türkçede, çeşitli düzeylerde eşanlamlı kabul edebileceğimiz eylemlerin istemleri de aynıdır. Ancak kimi zaman yabancı dilden alınan bir sözcükle onun dilde aynı anda var olan Türkçe karşılığının istemlerinin birbirinden farklı olduğu gözlenmiştir. Bu tür eşanlamlı çiftlerde istem çerçevesinin farklı olmasının sebebinin, yabancı dilden alınan sözcüğün alındığı dildeki istemini koruması olduğu saptanmıştır. İstem ve tersanlamlılık ilişkisi incelendiğinde, tersanlamlı çiftlerin de istemlerinin aynı olduğu görülür. Ancak “tersinirler” adı verilen ve tam karşıt yöndeki hareketi veya değişimi gösteren bir grup eylemin istemi, anlam çerçevesiyle uyumlu farklı yapılarla, özellikle yönelme ve ayrılma durumuyla, işaretlenmektedir.

Çalışmamızda ele aldığımız istem ve dilbilgiselleşme ilişkisi ise bu konuda çalışan araştırmacılara yeni bakış aaları sunmaktadır. Kimi dillerde eylemin biçimbilgisel istemi durum biçimbirimleriyle ifade edilirken, kimi dillerde hem durum biçimbirimleri hem de ilgeçlerle ifade edilmektedir. Bu durum, bahsi geçen dildeki ilgeçlerin bir kısmının henüz dilbilgiselleşme sürecini tamamlamadığının bir kanıtıdır. Son yıllarda dilbilgiselleşmeyle ilgili çalışmalar, dilbilgiselleşme ile sözlükselleşme süreçlerinin birbirlerine son derece paralel ilerlediğini ortaya koymuştur. Hatta bazı araştırmacılar dilbilgiselleşme ve sözlükselleşme kavramları arasında fark olmadığını ne sürmüşlerdir. Bu da istem potansiyeli taşıyan yapıların okanlamlılaşmasında, sözlüksel kütüklerinin ve dolayısıyla istemlerinin değişmesinde yalnızca szlkselleşmenin değil, dilbilgiselleşmenin de payı olduğu anlamına gelmektedir. Bize göre okanlamlılaşmaya dayalı istem değişmeleri aslında geniş bağlamda bir dilbilgiselleşme sürecinin sonucudur. Dilbilgiselleşmenin, genel olarak neden bazı ilgeçlerin istem potansiyeli varken bazılarının olmadığına da cevap verdiği kanaatindeyiz. Bilindiği üzere dilbilgiselleşme kuramı kimi ilgeçlerin eylemlerden kimi ilgeçlerin de adlardan dilbilgiselleşerek ortaya çıktığını savunur. Bize göre istem potansiyelini koruyan, bu çalışmada “birincil ilgeçler” olarak adlandırılan yapılar eylemlerden dilbilgiselleşmiştir. Bu kuram, kimi eylemsilerin, neden türedikleri eylemin özelliklerini yansıtıbildiklerini de açıklamaktadır. İstem, eylemsi ve dilbilgiselleşme ilişkisi düşünüldüğünde, istem potansiyeli taşıyan eylemsilerin taşımayanlara oranla daha az dilbilgiselleştiği görülmektedir. Türkçede bazı eklentiler, bağlama dayalı olarak eylemin zorunlu bir

istemi haline gelebilmektedir. Biz bu durumun da dilbilgiselleşmenin bir sonucu olduğunu düşünmekteyiz. Çünkü normal şartlarda bir eklenti her tümcede yüklemden bağımsız bir şekilde yer alabilirken, zorunlu bir istem haline gelen eklenti, yükleme hem istem hem bağımsallık ilişkisiyle bağlanmakta ve özerkliğini kaybetmektedir.

İstem özellikle anlamsal düzeyinin kiplik kategorisiyle de bir ilişki içerisinde olduğu görülmüştür. Anlamsal istem düzeyi Türkçede kiplik anlamının oluşumunda etkilidir.

Çalışmada, Türkçede eylemlerle kurulmuş kimi yapıların da istem potansiyeli olduğu tespit edilmiş ve bu yapıların istemleri incelenmiştir. Bu yapılardan ilki birleşik eylemlerdir. İstem açısından değerlendirildiğinde, yardımcı eylemlerle kurulan birleşik eylemlerin, yardımcı eylemin istem potansiyelini absorbe ettiği görülmüştür. Diğer bir deyişle, yardımcı eylemle kurulmuş birleşik eylemler, yardımcı eylemin katılanlarını değil, katılan yönetme potansiyelini korurlar. Ortaya çıkan birleşik yapı ise birleşigi oluşturan ad ve eylem soylu sözcüklerden bağımsız yeni bir anlam ve istem çerçevesi oluşturur. Türkçede eylem+eylem şeklinde kurulan birleşik eylemlerin ise, yapıyı oluşturan ikinci eylem kendi anlamını kaybettiği için, birleşigi oluşturan ilk eylemin istemini aldığı tespit edilmiştir. Deyimleşmiş birleşik eylemlerin öbek yapıları incelendiğinde, bu öbek yapının kendi içinde bir istem çerçevesi olduğu görülür. Ancak bu istem çerçevesi deyimleşmiş birleşik eylemin yüklem olduğu tümcenin istem yapısı ve sözdizimi üzerinde çeşitli etkiler yaratmaktadır. Eylemcil birleşikler de öbek yapı içerisinde bir istem ilişkisi kurarlar. Birleşikte baş olan sözcük istem potansiyelini korumakta ve kendinden önceki ögeye hem biçimbilgisel hem de anlambilgisel düzeyde istem yüklemektedir. Türkçede, bu tür birleşiklerde bir kural olarak özne bir katılan olarak kalıplaşmaz. Eylem+{-A} eylem+{-A} yapısındaki ikilemelerde ise tümcede yer alan her iki eylem soylu yapının da istem potansiyeli korunmakta, öncelik ana tümce yüklemine istem açısından doyurma yönünde olmakta, ancak tümcenin dilbilgisidışı olmasına engel olmak için yantümce yüklemine ana tümce yüklemiyle ortak olmayan katılanları da sözdiziminde birer katılan ve işlevli birer öge olarak gerçekleşmektedir. Türkçede ad+çekimli eylem şeklinde oluşan birleşiklerin ise genellikle özne işlevindeki katılanlarıyla kalıplaştığı gözlenmiştir.

Bu çalışmada istem, uygulamalı dilbilim açısından da incelenmiştir. Sözcüklerin istemlerini ele alan sözlüklere her dil için ihtiyaç vardır. Çünkü bu sözlükler bir dildeki

sözcüklerin sözdiziminde nasıl bir görünüm sergileyeceğini kullanıcılar için açık ve net bir şekilde gösterirler. Bu bilgi yalnızca anadil konuşurları ya da bir dili yabancı dil olarak öğrenenler için değil, aynı zamanda bir dilin yapısal kurallarını incelemeyi, çözümlenmeyi ve bu bilgiler ışığında dilleri bilgisayar ortamında yeniden üretmeyi amaçlayan bir bilim dalı olan Bilgisayarlı Dil İşleme alanında çalışanlar için de gereklidir.

Türkçenin henüz bir istem sözlüğü hazırlanmamıştır. Ancak TS ve GTS incelendiğinde, bu sözlüklerde eylemlerin istemleriyle ilgili bazı bilgilere yer verildiği; ancak bu bilgilerin kimi zaman eksik, yanlış ya da tutarsız olduğu görülmüştür. İstem potansiyeli taşıyan diğer sözcük türlerinin istem bilgisine ise TS ve GTS’de hiç yer verilmemiştir. Tabii ki bu sözlükler bir istem sözlüğü değildir. Ancak istem sözlüğü bulunmayan bir dil için bu bilgiye ulaşmaya çalışan bir kişinin bakacağı ilk kaynağın o dilin temel sözlükleri olduğu açıktır. Bu nedenle Türkçenin yetkin bir istem sözlüğü hazırlanana dek, bu bilgilerin, TS ve GTS’de, çeşitli tipte sözlük kullanıcılarının temel ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde yeniden ele alınması ve düzenlenmesi gerekir.

Anadili, biçimbilgisel istemi, öğrendiği dilden daha farklı bir şekilde işaretleyen bir öğrenici, öğrendiği dilin istem yapısını, dolayısıyla da sözdizimini kavramakta zorluk yaşamaktadır. Bu yüzden, özellikle, bir dili yabancı dil olarak öğrenenlere yönelik karşılaştırmalı istem sözlüklerinin hazırlanması ve bu sözlüklerde yalnızca eylemlerin değil, istem potansiyeline sahip tüm sözcüklerin istem çerçevelerinin hem biçimbilgisel hem sözdizimsel hem de anlamsal düzeyde yer alması gerekmektedir. Ayrıca bir dili yabancı dil olarak öğretenlerin de yetkinlik kazanmak için bu bilgilere hakim olması gerekir.

Türk dillerinde ortak eylemlerin kimi zaman farklı istemlerle kullanılması da bu dillerin öğretimi ve öğreniminde, bir dili yabancı dil olarak öğretenlerin ve öğrenenlerin yaşadığı türde sorunlara yol açmaktadır. Bu dillerin birbirine aktarılmasında da istemin yanlış değerlendirilmesi “yalancı eşdeğerlik” denilen soruna neden olmaktadır. Bu nedenle Türk dillerinin karşılaştırmalı bir istem sözlüğünün hazırlanması önemlidir. Bu, hem tarihsel dönemlerdeki istem değişmesi ve nöbetleşmelerinin sebeplerinin aydınlatılmasında hem de bu dillerin öğretimi, öğrenimi ve birbirine aktarımında önemli bir rol oynayacaktır.

Bu çalışmada istem, dil tipolojisi açısından da ele alınmıştır. Tipolojik araştırmalar, hem dillerde istemle ilgili yapıların anlaşılmasında ve incelenmesinde yararlı olacak hem de karşılaştırılmalı sözdizimi çalışmaları için ayrıntılı veriler sağlayacaktır. Tipolojik incelemelerden elde edilen bu veriler daha farklı dil evrenselliklerinin ortaya konulmasında araştırmacılara yeni bakış açıları sağlayacaktır.

Günümüzde istem birçok alanda başvuru alan bir bilgidir. Konuşulan dillerin bağlama dayalı istemlerinin belirlendiği araştırmaların yanı sıra, ölü dillerle ilgili istem çalışmaları da yapılmaktadır. İstemi incelemeye yönelik araştırmalar pek çok farklı metin türü üzerinde de yaygınlaştırılmıştır. Alanyazın incelendiğinde, tüm kutsal kitaplardaki eylemlerin istemlerinin farklı çalışmalarda ele alındığı görölmektedir. Hatta popüler bir çocuk romanı dizisi olan Harry Potter serisindeki eylemlerin istemlerine erişilebilen bir veritabanı bile tasarlanmıştır. Son yıllarda işaret dilinin de bir üye yapısı olduğu ortaya konulmuştur, dolayısıyla işaret dilindeki istem kategorisi de incelenmeye değer bir konu olarak araştırmacılara yeni bir alan açmaktadır. Bugün dillerin derlenmesinde ve belgelenmesinde, özellikle kimi yerli dillerinin kaydedilmesinde istemle ilgili bilgiler de yer almaktadır. Türkiye’de istemle ilgili çalışmaların yaygınlaşması ve artması da Türkçenin sözdiziminin tüm yönleriyle incelenmesinde ve araştırılmasında etkili olacaktır.

KAYNAKÇA

- Abdülhayoğlu, S. (1990). *Türkisch-Deutsches Valenzlexikon*. Hohengehren: Schneider.
- Adalı, O. (2004). *Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler*. İstanbul: Papatya Yayınları.
- Ágel, V., & Fischer, K. (2010). Dependency and Valency Theory. B. Heine, & H. Narrog (Ed.), *The Oxford Handbook of Linguistic Analysis* (s. 223-256). UK: Oxford University Press.
- Ágel, V., Eichinger, L., & H. W. Eroms, P. H. (2003). *Dependenz und Valenz Ein internationales Handbuch der zeitgenössischen Forschung, Volume I*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Akalın, Ş. H. (1995). +IA- Ekinin Çatı Ekleriyle Kullanılışı Konusundaki Görüşler ve Ekin Yabancı Kaynaklı Kelimelere Getirilişi Üzerine, *Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı (22-23 Ekim 1993)* içinde (s. 92-105). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Akkoyunlu, Z., & Ercilasun, A. B. (2015). *Dîvânu Lugâti't-Türk, Giriş-Metin- Çeviri- Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aksan, D. (1995). *Şiir Dili ve Türk Şiir Dili*. Ankara: Engin Yayınları.
- Aksan, D. (1999). *Anlambilim, İlgili Alanlar ve Türkçe*. Ankara: Engin Yayınları.
- Aksan, D. (2003). *Her Yönüyle Dil, Anaçizgileriyle Dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aksan, D. (2004). Eşanlamlılık Sorunu ve Türk Yazı Dilinin Eskiliğinin Saptanmasında Eşanlamlılardan Yararlanma. *Dilbilim ve Türkçe Yazıları* içinde (s. 157-185). İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Aksan, D. (2009). *Anlambilim, Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. Ankara: Engin Yayınları.
- Allerton, D. J. (1982). *Valency and the English Verb*. London/Newyork: Academic Press.
- Allerton, D. J. (2005). Valency and Valency Grammar. K. Brown, & J. Miller (Ed.), *Concise Encyclopedia of Syntactic Theories* içinde (s. 359-368). UK: Pergamon.
- Arat, R. R. (1932). Zur Heilkunde der Uiguren II. *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften*, 401-448.
- Arat, R. R. (1998). *Kutadgu Bilig II Çeviri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

- Arat, R. R. (2007). *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arı, N. (2010). *Harezmi Türkçesinde Birleşik Fiiller ve Durum Ekli Tamlayıcıları*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Atabay, N., Kutluk, İ., & ÖZEL, S. (2008). *Sözcük Türleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atacak, A. (2008). *Türkiye Türkçesinde İstem (Valenz)*. İstanbul: Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Aydemir, A. (2010). *Türkçede Zaman ve Görünüş Sistemi*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Aydın, İ. (1996). *Yabancı Dil Olarak Türkçe Dilbilgisi Öğretimi*. Ankara.
- Aydın, İ. (2011). Türkçede Rol ve Gönderim Dilbilgisi Çerçevesinde Ad Öbeği Görünümleri. *Dil Dergisi*(151), 72-88.
- Aydın, Ö. (1997). Türkçede Belirtme Durumu Ekinin Öğretimi Üzerine Bir Gözlem. *Dil Dergisi*(52), 5-17.
- Bacanlı, E. (2014). *Kılınış Kategorisi ve Altaycada Kılınış Belirleyicisi Olarak Art Fiiller*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bang, W. (1931). Manichäische Erzähler. *Le Museon*(44), 3-36.
- Bang, W., von Gabain, A., & Arat, R. R. (1934). *Türkische Turfan-Texte VI. Das buddhistische Sûtra Säkiz Yükmäk*. Berlin.
- Banguoğlu, T. (2007). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Barlas, S. (2015). *Kırgız Türkçesinde İstem (Valenz)*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Bauer, L. (2004). *A Glossary of Morphology*. USA: Georgetown University Press.
- Baydar, A. S. (2009). Kırım Tatar Türkçesi Edebi Dilinde Fiil-Tamlayıcı İlişkisi. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*(40), 25-35.
- Baytürk, F. (2015). *Türkmen Türkçesinde Fiillerin İstemi*. Ordu: Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- Berbercan, M. T. (2013). Kutadgu Bilig'de Fiillerin Çok Anlamlı Yapısına Genel Bir Bakış. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(24), 83-98.
- Biber, D. vd. (1999). *Longman Grammar of Spoken and Written English*. Harlow: Longman Pearson Education Limited.

- Bilgin, N. (1996). *Nazmü'l-hilâfiyyat Tercümesi: Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Blake, B. J. (2004). *Case*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Boz, E. (2011). Türkçede Sorunlu Kısaltmalar (-i) ve (nsz.). *Sözlük Bilimi Yazıları I* (s. 27-43). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Brendemoen, B. (2002). *The Turkish Dialects of Trabzon 1: Analysis*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Buran, A. (1996). *Anadolu Ağızlarında İsim Çekim (Hal) Ekleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bussmann, H. (2006). *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*. (G. P. Trauth, K. Kazzazi, Çev.) London and New York: Routledge.
- Bühler, K. (1934). *Sprachtheorie: Die Darstellungsfunktion der Sprache*. Jena: Verlag von Gustav Fischer.
- Bybee, J. (1985). *Morphology: A Study of the Relation between Meaning and Form*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing.
- Bybee, J., & R. Perkins, W. P. (1994). *The Evolution of Grammar: Tense, Aspect and Modality in the Languages of the World*. Chicago/London: The University of Chicago Press.
- Can, M. (2016). *Dilbilgiselleşme ve Eski Uygurca Edatlar*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Cemiloğlu, İ. (2000a). Nesne Kavramı Üzerine. *Milli Eğitim Dergisi*(148).
- Cemiloğlu, İ. (2000b). *14. Yüzyıla ait Bir Kıyas-ı Enbiyâ*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Chomsky, N. (1957). *Syntactic Structures*. The Hague/Paris: Mouton.
- Chomsky, N. (1965). *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge: The M.I.T. Press.
- Chomsky, N. (1986). *Knowledge of Language: Its Nature, Origin and Use*. London: Praeger.
- Chomsky, N. (1988). *Lectures on Government and Binding*. Dordrecht.
- Cinková, S. (2009). *Words that Matter: Towards a Swedish-Czech Colligational Lexicon of Basic Verbs*. Prag: University of Karlova, Unpublished Phd Thesis.

- Clauson, S. G. (1972). *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Clarendon Press: Oxford.
- Comrie, B. (2005). *Dil Evrensellikler ve Dil Tipolojisi*. (İ. Ulutaş, Çev.) Ankara: Hece Yayınları.
- Croft, W. (2001). *Typology and Universals*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Crystal, D. (2008). *A Dictionary of Language and Linguistics*. Malden/Oxford: Blackwell.
- Çalışkan, N. (2014). *Yüksek Sıklıktaki Adlar: Zaman Sözcük Biçimi Üzerine Derlem Tabanlı Bir İnceleme*. Ankara: Pegem Yayınları.
- Çetinkaya, C. (2012). *Kazak Türkçesinde Fiilin İstemi (Valenz)*. Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Çiçekli, H. (2013). *Azerbaycan Türkçesinde Fiillerin İstemi*. Ordu: Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Čihalová, M. (2016). Event Ontology Specification Based on the Theory of the Verbvalency Frames. T. Welzer (Ed.), *Information Modelling and Knowledge Bases XXVII* içinde (s. 299-313). Amsterdam: IOS Press.
- Çimen, F. (2009). *Özbek Türkçesinde İstem (Valenz)*. İstanbul: Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Dashzeveg, B. (2014). *Türkçede ve Halha Moğolcasında Durum Kategorisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Davletbayeva, D. H. (2010). *Lectures on English Lexicology*. Kazan : Tatar State Humanitarian and Pedagogical University Press.
- Demir, N., & Yılmaz, E. (2012). *Türk Dili El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Demirci, K. (2007). Türkçedeki Hal Eki Nöbetleşmeleri Üzerine . *Karaman Dil-Kültür ve Sanat Dergisi*, 126-139.
- Demirci, K. (2015). *Kelime Bilgisi El Kitabı*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Demirci, Ü. Ö. (2016). *Eski Türkçede Fiiller*. Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Deny, J. (1941). *Türk Dili Grameri*. (A. U. Elöve, Çev.) İstanbul: Maarif Matbaası.
- Dik, S. C. (1979). *Functional Grammar*. New York: North-Holland Publishing Company.

- Dik, S. C. (1989). *The Theory of Functional Grammar*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
- Dixon, R. M. (1994). *Ergativity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dixon, R. M., & Aikhenvald, A. (2000). *Changing Valency*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Doğan, N. (2011). *Türkiye Türkçesi Fiillerinde İsteme Göre Anlam Değişiklikleri*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Doğan, N. (2014). Çok İşlevlilik Açısından Türkçe Edatların Söz Dizimsel ve Anlam Bilimsel Yapısı. *Dil Araştırmaları Dergisi*, Güz 2014(15), 105-119.
- Doğan, N. (2015a). Türkçe Sıfatların İstem Bilgisi. *MTAD*(12(3)), 77-90.
- Doğan, N. (2015b). Türkiye Türkçesinde İsimlerin İstem Bilgisi. 8. *Uluslararası Türkçenini Eğitimi-Öğretimi Kurultayı Bildirileri* içinde, İstanbul.
- Doğan, N. (2016a). İstem Sözlükleri ve Türkçe. *The Journal of Academic Social Science Studies*(42), 251-258.
- Doğan, N. (2016b). Türkçe Sözlükte İstem Bilgisi. *Osmangazi Üniversitesi Sözlük Bilimi Uygulama ve Araştırma Merkezi III. Uluslararası Sözlükbilimi Sempozyumu Bildirileri* içinde, Eskişehir.
- Dowty, D. (2003). The Dual Analysis of Adjuncts/Complements in Categorical Grammar. C. Maienborn (Ed.), *Modifying Adjuncts* içinde (s. 33-66). Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
- Drobnjaković, A., & Lamiroy, B. (2009). Auxiliaries and Grammaticalization: A Case Study of Germanic and Slavonic Languages. *Grammaticalization and Pragmatics: Facts, Approaches, Theoretical Issues* içinde (s. 19-34). Bingley: Emerald Group.
- Emre, A. C. (1945). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Emre, V. (2008). *Dede Korkut Hikayelerindeki Fiillerin Birleşim Değerleri*. Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Engel, U. vd. (1978). *Kleines Valenzlexicon deutscher Verben*. Tübingen: Verlag Gunter Narr.
- Engel, U. (1982). *Syntax der deutschen Gegenwartssprache*. Berlin: Schmidt.
- Engel, U. (2004). *Deutsche Grammatik*. Heidelberg: Julius Groos Verlag.

- Eraslan, K. (2012). *Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdem, M. (2004). Türkmen Türkçesi'nde Mental Fiillerin İstem'e Göre Anlam Değişmeleri. *V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri I* içinde (s. 939-950). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdem, M. (2004). Eski Anadolu Türkçesinde Fiiller ve Unsurları. *V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri I* içinde (s. 951-958). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Erdem, M. (2006). Türkçede Gramatikal İlişkiler ve Anlamsal Roller. *Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri* (s. 523-529). Ankara: Bilkent Üniversitesi.
- Erdem, M. (2015). Türk Dillerinde Belirtme-Yönelme Durum Eki Değişmesi: Bir Değerlendirme. *Türkbilig*(30), 167-186.
- Erdem, M. (2016). Türkçede Fiiller ve Sınıflandırma Sorunları. *Turkish Studies, Volume 11*(20), 185-200.
- Erdem, M., & Sarı, M. (2010). Sözcük Türlerinin Sözcük Öbekleriyle İlişkisi. *Turkish Studies*(Volume 5/4), 321-335.
- Ergin, M. (2008). *Dede Korkut Kitabı I Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergin, M. (2013). *Türk Dil Bilgisi*. Ankara: Bayrak Yayıncılık.
- Erguvanlı, E. (1984). *The Function of Word Order in Turkish*. Berkeley: University of California Press.
- Erguvanlı Taylan, E. (2015). *The Phonology and Morphology of Turkish*. İstanbul: Boğaziçi University Press.
- Erk Emeksiz, Z. (2008). Türkçede Kiplik Anlamının Belirsizliği ve Anlamsal Roller. *Dil Dergisi*(141), 55-66.
- Erkman Akerson, F. (2008). *Dile Genel Bir Bakış*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Erol, H. A. (2008). *Eski Türkçeden Türkiye Türkçesine Anlam Değişmeleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Etiler, S. (2014). *Kırgız Yazar Tölögön Kasımbekov'un "Sıngan Kılıç" Romanındaki Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları*. İstanbul: Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Fillmore, C. J. (1966). *Toward a Modern Theory of Case*. The Ohio State University Project on Linguistic Analysis Report 13. Columbus: The Ohio State University Press.

- Fillmore, C. J. (1968). The Case for Case. *Universals in Linguistic Theory* içinde (s. 1-88). New York: Holt, Rinehart and Winston .
- Fillmore, C. J. (1986). Pragmatically Controlled Zero Anaphora. *Proceedings of the Twelfth Annual Meeting of the Berkeley Linguistic Society* içinde (s. 95-107). Berkeley: Berkeley University.
- Filmore, C. J. (2003). Valency and Semantic Roles: the Concept of Deep Structure Case. V. Ágel (Ed.), *Dependenz und Valenz* içinde (s. 457-475). Berlin/New York: Walter de Gruyter.
- Fischer, K. (1997). *German-English Verb Valency: A Contransitive Analysis*. Tübingen: Günter Narr Verlag.
- Gabain, A. v. (1935). Die uigurische Übersetzung der Bio-graphie Hüen-Tsangs, 1. Bruchstücke des 5. Kapitels. *SBAW(7)*, 151-180.
- Gabain, A. v. (1954). *Türkische Turfan-Texte VIII*. Berlin: Akademie Verlag.
- Gencan, T. N. (1979). *Dilbilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Golzar, H. A. (2016). *Türkçe Fiillerde İstem (Ettirgen Yapılarda)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Gökçe, F. (2013). *Grammerleşme Teorisi ve Türkçede Fiil Birleşmeleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Gökmen, S. (2000). *Çocuk Dilinde Hal Türleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Göksel, A., & Kerslake, C. (2005). *Turkish: A Comprehensive Grammar*. Londra: Routledge.
- Grimshaw, J. (1990). *Argument Structure*. Cambridge: The M.I.T. Press.
- Groot, A. W. (1949). *Structurele syntaxis*. The Hague: Servire.
- Guiraud, P. (1999). *Anlambilim*. (B. Vardar, Çev.) İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Gulcalı, Z. (2013). *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan "Aç Bars" Hikayesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülensoy, T. (1988). *Kütahya ve Yöresi Ağzıları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülsevin, G. (1997). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Gülsevin, S. (2011). Geçişli Fiillerle Kurulmuş "Deyimleşmiş Birleşik Fiiller"in Yüklem Olduğu Cümlelerde Nesne Meselesi. *Turkish Studies*(Volume 6/1), 1150-1154.
- Günay, T. (1978). *Rize İli Ağzları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Güneri, A. D. (2007). *Yeni Uygur Türkçesinde Fiil Tamlayıcıları*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Güneri, A. D. (2009). Yeni Uygur ve Türkiye Türkçesinde Fiil-Tamlayıcı İlişkileri. *Turkish Studies*(Volume 4/4), 505-514.
- Güzelşen, S. R. (1981). İşlevsel Dilbilimde Sözdizim Sorunları. *Dilbilim Dergisi*, 111-117.
- Hacıeminoğlu, N. (2008). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Haegeman, L. (1991). *Introduction to Government and Binding Theory*. London: Blackwell.
- Hagège, C. (2010). *Adpositions*. USA: Oxford University Press.
- Halliday, M. A. (2014). *Introduction to Functional Grammar*. London/New York: Routledge.
- Hamilton, J. R. (2011). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*. (V. Köken, Çev.) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hartmann, I., Haspelmath, M., & Taylor, B. (2013). <http://valpal.info>. 22.03.17 tarihinde Valency Patterns Leipzig (VALPAL): <http://valpal.info> adresinden alındı.
- Haspelmath, M., & Hartmann, I. (2016). Comparing Verbal Valency Across Languages. A. Malchukov, & B. Comrie (Ed.), *Valency Classes in the World's Languages: A Comparative Handbook Volume 1* içinde (s. 41-71). Berlin: Mouton de Gruyter.
- Haspelmath, M., & Müller-Bardey, T. (2004). Valency Change. G. Booij, C. Lehmann, & J. Mugdan (Ed.), *Morphology: A Handbook of Inflection and Word Formation* içinde (s. 1130-1145). Berlin: de Gruyter.
- Haspelmath, M., & Sims, A. U. (2010). *Understanding Morphology*. UK: Hodder Education.
- Hazai, G. & Tietze, A. (2006). *Ferec ba'd eş-şidde (Ein frühosmanisches Geschichtenbuch), 1. Band, Text*. Berlin: Klaus Schwarz Verlag.

- Heine, B., & Kuteva, T. (2004). *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Heine, B., & Reh, M. (1984). *Grammaticalization and Reanalysis in African Languages*. Hamburg: H. Buske.
- Helbig, G. (1992). *Probleme der Valenz-und Kasustheorie*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Helbig, G., & Schenkel, W. (1991). *Wörterbuch zur Valenz und Distribution Deutscher Verben*. Berlin: de Gruyter.
- Hengirmen, M. (2009). *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Engin Yayınevi.
- Herbst, T. (1987). A Proposal for A Valency Dictionary of English. R. F. Ilson (Ed.), *A Spectrum for Lexicography* içinde (s. 29-48). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Herbst, T. (1988). A Valency Model for Nouns in English. *Journal of Linguistics*, 24(2), 265-301.
- Herbst, T. (1999). *English Valency Structures: A First Sketch*. 15.02.2011 tarihinde <http://webdoc.gwdg.de/edoc/ia/eese/artic99/herbst/main1.html> adresinden alındı.
- Herbst, T., & Roe, I. (1996). How obligatory are obligatory complements?-An alternative approach to the categorization of subjects and other complements in valency grammar. *English Studies*, 77(2), 179-199.
- Herbst, T., & Votteler-Götz, K. (2007). *Valency: Theoretical, Descriptive and Cognitive Issues*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Herbst, T., Health, D., Roe, I., & Götz, D. (2004). *A Valency Dictionary of English: A Corpus-Based Analysis of the Complementation Patterns of English Verbs, Nouns and Adjectives*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Heringer, H. J. (1967). Wertigkeiten und null wertige Verben im Deutschen. *Zeitschrift für deutsche Sprache*(23), 13-37.
- Heringer, H. J. (1968). Präpositionale Ergänzungbestimmungen im Deutschen. *Zeitschrift für deutsche Philologie*(87), 426-457.
- Hopper, P. (1987). Emergent Grammar. *Berkeley Linguistic Society*(13), 139-157.
- İleri, E. (1997). Türkçedeki Fiillerin Birleşim Değeri. *VIII. Uluslararası Türk Dilbilimi Konferansı Bildirileri (7-9 Ağustos 1996)*, (s. 157-165). Ankara.

- İlker, A. (2013). Ağız Alanlarında Yükleme ve Yönelme Değişmesinin Sebepleri Üzerine Yeni Bir Bakış. *Leyla Karahan Armağanı* içinde (s. 633-649). Ankara: Akçağ Yayınları.
- İmer, K., Kocaman, A., & Özsoy, S. (2013). *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Jackendoff, R. (1972). *Semantic Interpretation in Generative Grammar*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Johanson, L. (1996). Terminality Operators and Their Hierarchical Status. B. Devriendt, L. Goossens, & J. v. Auwera (Ed.), *Complex Structures: A Functionalist Perspective* içinde (s. 229-258). Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
- Johanson, L. (1998). The Structures of Turkish. L. Johanson, & E. A. Csato (Ed.), *The Turkic Languages* içinde (s. 30-67). London/New York: Routledge.
- Johanson, L. (2007). *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler*. (N. Demir, Çev.) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Johanson, L. (2016). *Türkçede Görünüş*. (N. Demir, Çev.) Ankara: Grafiker Yayınları.
- Kahraman, T. (1996). *Çağdaş Türkiye Türkçesindeki Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kapllani, M. (2013). Noun Valences, Noun Head and Its Satellites. *Academic Journal of Interdisciplinary Studies, Volume 2(4)*, 133-141.
- Kara, A. (2011). *Uzun Kervan Romanı (Dionis Tanasoglu) Metin-Tercüme ve Gagauz Türkçesinde Fiil İstemleri*. İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Kara, M. (2009). Lehçeler Arası Aktarmalarda Temel Sorunlar. *Turkish Studies*(Volume 4/4), 1057-1082.
- Karaağaç, G. (1996). Eş Yazılılık, Eş Seslilik ve Çok Anlamlılık. *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*(VIII), 31-55.
- Karaağaç, G. (2001). Sözlük Yapısı. *Türk Dili*(596), 120-127.
- Karaağaç, G. (2013). *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karabulut, F., & Ulutaş, İ. (2011). Türk Dillerinde Sıfat-Fiilli Yapı Tipolojisinin Japon, Kore ve Macar Tipolojileri ile Karşılaştırılması. *Turkish Studies*(Volume 6/1), 1312-1339.
- Karaca, O. S. (2011). *Kazak Türkçesinde Fiil İstemleri*. İstanbul : Kesit Yayınları.

- Karadoğan, A. (2009). *Türkiye Türkçesinde Kılınış*. Ankara: Divan Kitap.
- Karahan, L. (1997). Fiil-Tamlayıcı İlişkisi Üzerine. *Türk Dili*(549), 209-213.
- Karahan, L. (1999). Yükleme (Accusative) ve İlgi (Genetive) Hali Ekleri Üzerine Bazı Düşünceler. *III. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri* (s. 605-611). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karahan, L. (2008). *Türkçede Söz Dizimi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Karahan, L. (2015). Bir Hypercorrection (Aşırı Düzeltim) Örneği: Batı Anadolu Ağzlarında Ünlü Nöbetleşmesi. B. Gül (Ed.), *Alkış Bitiği Kemal Eraslan Armağanı* içinde (s. 59-66). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Katz, J. J., & Fodor, J. A. (1963). The Structure of a Semantic Theory. *Language*, 39(2), 170-210.
- Kaya, Y. (2007). *Olmak Fiiliyle Yapılan Birleşik Fiiller ve Tamlayıcılarla Kullanılışı*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Kemmer, S. (1993). *Middle Voice*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Kerimoğlu, C. (2011). *Kiplik İncelemeleri ve Türkçe*. İzmir: Dinazor Kitabevi.
- Kerimoğlu, C. (2014). *Genel Dilbilime Giriş*. Ankara: Pegem Yayınları.
- Kibort, A. (2012). Participles, adjectives, and the role of argument structure. M. Butt, & T. H. King (Ed.), *Proceedings of the LFG2012 Conference, Udayana University, Indonesia* içinde (s. 323-340). Stanford, CA: CSLI Publications. 20.03.2016 tarihinde Proceedings of the LFG12 Conference. adresinden alındı.
- Koch, P. (1981). *Verb, Valenz, Verfügung: zur Satzsemantik und Valenz französischer Verben am Beispiel der Verfügungs-Verben*. Heidelberg: C. Winter.
- Korkmaz, Z. (1992). *Grammer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1995). Batı Anadolu Ağzlarında Yazı Dilinden Ayrılan İsim Çekimi Ekleri ve Fonologie-Morphologie Bağlantısı. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar II* içinde (s. 222-231). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1998). Türkçede Birleşik Fiiller ve Anlam Kaymaları. *Türk Dili Dergisi*(559), 3-14.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Korkmaz, Z. (2014). *Şekil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkut, E. vd. (2015). *Dil Bilimleri ve Dil Öğretimi*. Ankara: Seçkin Yayınları.
- Kornfilt, J. (1997). *Turkish*. Londra: Routledge.
- Koşaner, Ö. (2005). *Türkçede Dönüşlü Yapıların Biçim-sözdizimsel Özellikleri*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- König, G. (1983). Türkçede Çatı. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi Özel Sayı 1983*, 111-126.
- Leech, G. (1981). *Semantics: The Study of Meaning*. Harmondsworth: Pelican Books.
- Lehmann, C. (2015). *Thoughts on Grammaticalization*. Berlin: Language Science Press.
- Levin, B. (1993). *English Verb Classes and Alternations*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lewis, G. (2000). *Turkish Grammar*. USA: Oxford University Press.
- Los, B., Corrien, B., & Geert, M. E. (2012). *Morphosyntactic Change: A Comparative Study of Particles and Prefixes*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lübimov, K. (1960). Çekim Teriminin Anlamı Nedir? *Türk Dili*(103), 251-254.
- Lyons, J. (1977). *Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lyons, J. (1995). *Linguistic Semantics: An Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mackenzie, L. L. (1981). Pedagogically Relevant Aspects of Case Grammar. A. James, & P. Westney (Ed.), *New Linguistics Impulses in Foreign Language Teaching* içinde (s. 23-38). Tübingen: Günter Narr Verlag.
- Malchukov, A., & Comrie, B. (2015). *Valency Classes in the World's Languages Vol. 1: Introducing the Framework, and Case Studies from Africa and Eurasia*. Berlin: de Gruyter.
- Malchukov, A., & Comrie, B. (2015). *Valency Classes in the World's Languages Vol. 2: Case Studies from Austronesia, the Pacific, the Americas and Theoretical Outlook*. Berlin: De Gruyter.
- Matthews, P. (2007). The Scope of the Valency in Grammar. T. Herbst, & K. Götz-Votteler (Ed.), *Valency - Theoretical, Descriptive and Cognitive Issues* içinde (s. 3-14). Berlin/New York: Mouton de Gruyter.

- McIntyre, A. (2015). Particle Verb Formation. P. Müller, I. Ohnheiser, S. Olsen, & F. Rainer (Ed.), *Word-Formation: An International Handbook of the Languages of Europe, Volume 1* içinde (s. 434-450). Berlin: Mouton de Gruyter.
- Mehmet, G. (2014). *Salar Türkçesinin Çekim Morfolojisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Meyers, A., Macleod, C., & Grisham, R. (1994). Standardization of the Complement/Adjunct Distinction. *Proteus Project Memorandum 64* (s. 141-150). New York: New York University Press.
- Musa, B. (2014). Türkçede İsim Cümlelerinde Nesne. *Turkish Studies*(Volume 9/3), 985-995.
- Niinuma, F. (2014). Grammaticalization of the Particle "away" in English: A Cartographic Approach. *Interdisciplinary Information Sciences*, 20(2), 160-188.
- Nillson, B. (1985). *Case Semantics in Turkish*. İsveç: Stockholm Üniversitesi Doktora Tezi.
- Oflazer, K., & Yılmaz, O. (1995). A Constraint-based Case Frame Lexicon. *Proceedings of the Workshop on the Computational Lexicon European Summer*.
- Ozil, Ş. (1980). Almanca ve Türkçede İlgeçler. *Bağlam*(2), 13-24.
- Ozil, Ş. (1982). *Almanca Eylemlere Bağımsal Dilbilgisi Açısından Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Ozil, Ş. (1985). Bağımsal Dilbilgisi Açısından Türkçede Tümce Yapıları. A. A. Koç, & E. E. Taylan (Ed.), *Türk Dilbilimi Konferansı Bildirileri 9-10 Ağustos 1984* içinde (s. 21-31). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Ozil, Ş. (1990). *Valenzwörterbuch Deutsch-Turkish, Arbeiten zur Mehrsprachigkeit*. Hamburg.
- Özavşar, R. (2012). Art Zamanlı Anlam Değişmeleri: Marzubanname Tercümesi Örneği. *Batman University Journal of Life Sciences*, 1(1), 1117-1129.
- Özdemir, A. (2004). *Eski Anadolu Türkçesindeki Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Özdemir, T. A. (2014). *Gagauz Türkçesinde İstem*. Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

- Özezen, M. Y. (2007). Türkçede Yalın Durum Üzerine Görüşler. 38. *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (ICANAS 38) Vol. 3*, (s. 1333-1342). Ankara.
- Özgen, M., & Koşaner, Ö. (2016). *Dünya Dillerinden Örneklerle Dilbilimsel Tipoloji*. Ankara: Pegem Yayınları.
- Özkan, A. (1999). Türkçede Fiil-Tamlayıcı İlişkisi ve Fiillerin İstem Değiştirmesi. *Arayışlar-İnsan Bilimleri Araştırmaları*(1), 125-143.
- Özkan, A. (2011). Eski Anadolu Türkçesindeki Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları ve Bu Tamlayıcılarda Zaman İçinde Görülen Değişiklikler. *Turkish Studies*(Volume 6/1), 512-522.
- Özkan, F., & Musa, B. (2014). Yabancı Dillerin Türkçenin Söz Dizimi Üzerindeki Etkisi. *Bilig*(30), 95-193.
- Özkan, N. (1996). *Gagauz Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özsoy, S., Balcı, A., & Turan, Ü. D. (2011). *Genel Dilbilim I*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları.
- Panenová, J. (2014). Contribution of Valency to the Analysis of Language. O. Spevak (Ed.), *Noun Valency içinde* (s. 1-18). Amsterdam: John Benjamins.
- Pitşha, P. (1981). On the Case Frames of Nouns. *Prague Studies in Mathematical Linguistics*(7), 215-224.
- Primus, B. (2010). Case Marking Typology. J. J. Song (Ed.), *The Oxford Handbook of Linguistic Typology içinde* (s. 303-321). UK: Oxford University Press.
- Pustejovsky, J. (1996). *The Generative Lexicon: A theory of Computational Lexical Semantics*. Cambridge: The MIT Press.
- Quirk, R. (1991). *A Comprehensive Grammar of the English Language*. London/New York: Longman.
- Räsänen, M. (1957). *Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen*. Helsinki: Studia Orientalia XXI.
- Růžička, R. (1978). Three Aspects of Valence. W. Abraham (Ed.), *Valence, Semantic Case and Grammatical Relations içinde* (s. 47-54). Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Sağlık, S. G. (2007). Karşıtlıklar Temelinde Atatürk Söylemi İncelemesi. 38. *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (ICANAS 38)* (s. 1457-1468). Ankara: AYK.

- Sebzecioğlu, T. (2016). *Dilbilim Kavramlarıyla Türkçe Dilbilgisi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Sev, G. (1997). *Etmek Fiiliyle Yapılan Birleşik Fiiller ve Bunların Hal Ekli veya Hal Eksiz Tamlayıcılarla Kullanılışı*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- Sev, G. (2011). *Etmek Fiiliyle Yapılan Birleşik Fiiller ve Durum Ekli Tamlayıcılarla Kullanılışı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sevortyan, E. V. (1957). Türk Dillerinde Fiillerin Geçişli, Geçişsiz Olmalarına Dair. *Bilimsel Bildiriler* içinde. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Shibatani, M. (1985). Passives and Related Constructions: A Prototype Analysis. *Language*, 61(4), 821-848.
- Sommerfeldt, K. E., & Schreiber, H. (1980). *Wörterbuch zur Valenz und Distribution der Substantive*. Leipzig: Bibliographisches Institut.
- Sommerfeldt, K. E., & Schreiber, H. (1983). *Wörterbuch zur Valenz and Distribution deutscher Adjective*. Leipzig: Bibliographisches Institut.
- Spevak, O. (2014). *Noun Valency*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Steinitz, R. (1969). *Adverbial-Syntax*. Berlin: Akademie Verlag.
- Süreya, C. (1965). *Göçebe*. İstanbul: De Yayınları.
- Tekin, Ş. (1980). *Maitrisimit nom Bitig, Berliner Turfantexte IX*. Berlin.
- Tekin, T. (1994). *Tunyukuk Yazıtı*. Ankara: Simurg Yayınları.
- Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: Kitap Matbaası.
- Tekin, T. (2010). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tesnière, L. (1959). *Éléments de syntaxe structurale*. Paris: Klincksieck.
- Tesnière, L. (2015). *Elements of Structural Syntax*. (S. K. Timothy Osborne, Çev.) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Teubert, W. (1979). *Valenz des Substantives*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Tietze, A. (2009). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı-Sprachgesichtliches und Etymologisches Wörterbuch der Türkei-Türkischen*. Wien: Osterreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Timurtaş, F. K. (1985). *Osmanlıca Grameri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

- Timurtaş, F. K. (2005). *Eski Türkiye Türkçesi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Toklu, O. (2003). *Dilbilime Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Tokmak, G. (2015). *Ermeni Harfli Kıpçakça Zebur'da Fiil-Tamlayıcı İlişkisi*. Bolu: Abant Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Trask, R. L. (2003). *A Dictionary of Grammar Terms in Linguistics*. London: Routledge.
- Traugott, E. C. (1989). On the Rise of Epistemic Meanings in English. *Language*(65), 31-55.
- Türk Dil Kurumu (Haz.) (t.y.). *Güncel Türkçe Sözlük*. http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&view=gts adresinden erişildi.
- Uğurlu, M. (2001). Türk Lehçelerinin Aktarımında Valenz Sözlüklerinin Önemi. N. Demir, & E. Yılmaz (Ed.), *Uluslararası Sözlükbilim Sempozyumu Bildirileri (20-23 Mayıs 1999)* içinde, (s. 197-206). Gazimağusa.
- Uğurlu, M. (2003). Türkiye Türkçesinde Bakış (Aspektotempora). *Türkbilig*(2003/5), 124-133.
- Uğurlu, M. (2007). Lehçe İçi Aktarmada Yalancı Eşdeğerlik. 38. *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (ICANAS 38) Volume II* (s. 1877-1890). Ankara: AYK.
- Ullmann, S. (1972). *Semantics: An Introduction to the Science of Meaning*. Basil: Blackwell Paperback.
- Underhill, R. (1972). Turkish Participles. *Linguistic Inquiry*, 3(1), 87-99.
- Uysal, S. (2010). *Nehcü'l-Ferâdis'te kıl- Fiiliyle Yapılan Birleşik Fiiller ve Tamlayıcılarla Kullanılışı*. Bolu: Abant Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Uzun, N. E. (1998). Türkçede Olası Eylemcil Bileşikler. *Doğan Aksan Armağanı* içinde (s. 183-206). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Uzun, N. E. (2000). *Anaçizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Uzun, N. E. (2003). Modern Dilbilim Bulguları Işığında Türkçe Sözlüğe Bir Bakış. A. Ata, & M. Ölmez (Ed.), *Mustafa Canpolat Armağanı* içinde (s. 281-293). Ankara.
- Uzun, N. E. (2004). *Dünya Dillerinden Örnekleriyle Dilbilgisinin Temel Kavramları, Türkçe Üzerine Tartışmalar*. İstanbul: Kitap Matbaası.

- Uzun, N. E. (2006). *Biçimbirim: Temel Kavramlar*. İstanbul: Papatya Yayıncılık.
- Uzunboy, H. (2005). *Türkmen Türkçesinde İstem (Valenz)*. İstanbul: Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Ülken, F. (1981). Türkçe Eylemlerde Çatı-Bir Örnekleme Girişimi. *Bağlam*(3), 71-81.
- Üstünova, K. (2007). Yalın Durum Karmaşası. *Journal of Turkish Studies*, 2(2), 736-748.
- Van Valin, R. D., & LaPolla, R. J. (1997). *Syntax: Structure, Meaning and Function*. UK: Cambridge University Press.
- Vardar, B. (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Vater, H. (1978). On the Possibility of Distinguishing Between Complement and Adjuncts. W. Abraham (Ed.), *Valence, Semantic Case, and Grammatical Relations* içinde (s. 27-45). Amsterdam: John Benjamins.
- Vendler, Z. (1957). Verbs and Times. *The Philosophical Review*, 66(2), 143-160.
- Verkuyl, H. J. (1972). *On the Compositional Nature of the Aspects*. Dordrecht: D. Reidel Publishing Company.
- Vilmos Agel, L. E. (2003). *Dependenz und Valenz, Volume II*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Williams, E. (1981). Argument Structure and Morphology, *The Linguistic Review*, 1, 81-114.
- Welke, K. (1988). *Einführung in die Valenz und Kasustheorie*. Leipzig: Bibliographisches Institut.
- Willems, K. (2006). Logical Polysemy and Variable Verb Valency. *Language Sciences*(28), 580-603.
- Yaman, E. (2007). Özbek Türkçesinde Fiil-Tamlayıcı İlişkisi ve Bazı Hal Eklerinin Farklı Kullanılması. *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri Cilt II* (s. 1907-1920). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yavuz, H., & Balcı, A. (2011). *Turkish Phonology and Morphology (Türkçe Ses ve Biçim Bilgisi)*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları.
- Yaylagül, Ö. (2010). Türkiye Türkçesinde Duygu Fiilleri. *MTAD*, 7(4), 100-111.
- Yılmaz, E. (2014). *Temel Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Pegem Yayınları.

Zaefferer, D. (2002). Polysemy, Polyvalence and Linking Mismatches. *DELTA*(18), 27-56.

Zengin, D. (2008). *Türkçe ve Almancada Sıfatlar, Sıfatlara Yabancı Dil Öğretimi Yönünden Bir Yaklaşım*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

EK 1. TERİM ve KARŞILIKLAR DİZİNİ

1.1. TÜRKÇE-İNGİLİZCE DİZİN

ad	noun
addan önce gelen klitik	prepositional clitics
addan sonra gelen klitik	postpositional clitic
ad geçişimi	noun incorporation
ağaç diyagramı	stemma
altulamsal kurallar	subcategorical rules
AMAÇ	GOAL
anlam çerçevesi	semantic frame
anlam daralması	semantic narrowing
anlam genişlemesi	semantic widening
anlambilimsel istem	semantic valency
anlamsal bileşen	semantic component
anlamsal rol	semantic role
anlamsal sınırlılıklar	semantic restrictions
anlamsızlaşma	desemantification
anlamsözdizimsel	semantosyntactic
AÖ	NP
ARAÇ	INSTRUMENTAL
aşamalı	hierarchic
ayrılma durumu	ablative
bağımlılık	dependency
bağıntılılık	relevance
baş	head
buyurma	commanding
bağımlı biçimbirim	bound morpheme
Bağımsal Dilbilgisi	Dependency Grammar
bağımsallık	dependency
bağımsız biçimbirim	free morpheme
bakışımsızlık	asymmetry
belirli silinebilir	definite omissible
belirlilik	definiteness
belirsiz silinebilir	indefinite omissible
belirsizlik	indefiniteness
belirteç	adverb
belirteç tümcesi testi	adverbial clause test
belirteç tümleci	adverb complement
belirtme durumu	accusative
biçimbilgisel	morphological
biçimbilgisel durum	morphological case

biçimbilgisel istem	morphological valency
biçimbilgisel kategoriler	morphological categories
biçimsözdizim	morphosyntax
biçimsözdizimsel	morphosyntactic
bileşen	component
birincil ad	primary noun
birincil ilgeç	primary postposition
birleşik eylem	compound verb
birleşim	combination
bitimli	finite
bitimsiz	infinite
boş kategori	empty category
bulunma durumu	locative
çatı	voice
çekim	inflection
çekim ve dizim	syntagma and paradigm
çekimli eylem	finite verb
çekimsel kategoriler	inflectional categories
çekimsiz eylem	non-finite verb
çekirdek	nucleus/core
çekirdek katılan	core argument
çıkarma testi	elimination test
çiftgeçişli	ditransitive
çokanlamlılık	polysemy
çok istemli	polyvalent/multivalent/polyadic
d-yapı	d-structure
DENEYİMCİ	EXPERIENCER
derin durum	deep case
derin yapı	deep structure
dış	periphery
dış katılan	peripheral argument
dışsal istem	periphery complement
dışsal ROL	external theta role
dışsal üye	external argument
dil evrenselliği	language universal
dil kullanımı	performance
dil tipolojisi	linguistic typology
dilbilgisel durum	grammatical case
dilbilgiselleşme	grammaticalization
dilbilgisidışı	ungrammatical
dolaylı ettirgenlik	indirect causative
dolaylı nesne	indirect object
dolaysız ettirgenlik	direct causative
dolaysız nesne	direct object
dolgu adlı	dummy element
doymuş eylem	saturated verb

doymamış eylem	unsaturated verb
dönüşlü	reflexive
dönüşlüleştirme	reflexivisation
dönüşüm	transformation
durum	case
durum çerçevesi	case frame
durum hiyerarşisi	case hierarchy
durum işaretleme yapan diller	case-marking languages
durum işaretleyicisi	case marker
durum kuramı	case theory
durum süzgeci	case filter
durum yükleme	case assignment/marking
durum yüklenici	case assignee
durum yükleyici	case assigner
durumsal rol	situational role
d-yapı	d-structure
EDEN	AGENT
edensel biçimbirim	agentive suffix
edilgen	passive
edilgenleştirme	passivization
edinç	competance
eğik durum	oblique case
eğik nesne	oblique object
eklenti	adjunct
eksiltlilik	lexical elipsis
eşanlımlı	synonym
eşanlımlılık	synonymy
eşdeğerli	equivalent
eşdizimlilik	collocation
eşdizimsel sınırlılıklar	collocational restrictions
eşkullanımlılık	co-occurrence
etken	active
ETKİLENEN	PATIENT
ettirgen	causative
ettirgenleştirme	causativization
ettirgenleştirici	causativizer
Evrensel Dilbilgisi	Universal Grammar
eylem	verb
eylem değiştirimi testi	verb substitution test
eylem öbeği	verb phrase
eylemcil bileşik	verbal compound
eylemsel türetim	verbal derivation
geçişli	transitive
geçişme	incorporation
geçişsiz	intransitive
genelleşme	generalization

HEDEF	DESTINATION
hem geçişli hem geçişsiz	ambitransitive
içsel durum	inherent case
içsel istem	central complement
içsel özellik	inherent feature
içsel rol	internal theta role
içsel üye	internal argument
iki istemli	bivalent/divalent
ikincil ilgeç	secondary postposition
ikincil istem	secondary valency
ilgeç	postposition
ilgeç öbeği	postpositional phrase
ilgi durumu	genitive
istem	valency
istem bilgisi	valency information
istem çerçevesi	valency frame
istem değiştirme	Valency change
İstem Dilbilgisi	Valency Grammar
istem nöbetleşmesi	valency alternation
istem potansiyeli	Valency potencial
istem taşıyıcısı	valency carrier
istem yapısı	valency structure
istemi arttıran kategoriler	valency-increasing categories
İstemi azaltan kategoriler	valency-decreasing categories
istemsiz eylem	avalent verb
işlevsel kategoriler	functional categories
işteşleştirme	reciprocal
karşiedilgenleştirme	antipassivization
karşıettirgenleştirme	anticausativization
kategorisizleşme	decategorisation
katılan	actant
katılan şeması	Actant pattern
KAYNAK	SOURCE
kılımlı	aspect
KİMLİK	IDENTITY
kiplik	modality
kişisiz edilgen	impersonal passive
kişisiz eylem	impersonal verb
kurucu	constituent
lexical valency	sözlüksel istem
MADDE	MATERIAL
mantıksal çokanlamlı	logical polysemic
mantıksal istem	logical valency
mantıksal yapı	logical form
makro istem	macrovalency
mikro istem	microvalency

MÜLKİYET	APPURTENANCE
nesne	object
nesne geçişmesi	object incorporation
nesne indirgenmesi	object demotion
nesneyi kaldıran kategori	object-removing category
niceliksel istem	quantitative/numerical valency
niteliksel istem	qualitative valency
nöbetleşme	alternation
odak	focus
öbek	phrase
öbek yapı	phrase structure
önad	adjective
önbiçimbirim	prefix
önilgeç	preposition
örnekseme	analogy
öz	core
özegeçişli	ergative
özegeçişsiz	unergative
özelleşme	specialisation
özerklik	autonomy
özne	subject
özmeden nesneye yükselme	subject-to-object raising
öznelik-yüklemlik yapı	theme-rheme structure
öznenin gerçekleşmesi	subject realization
özneyi kaldıran kategori	agent-removing category
psikolojik duygu eylemleri	admire-type psych-verbs
tematik ROL	theta role
PARÇACIL	partitive
Rol Kuramı	Theta Theory
ROL yükleme	theta assignment
SEBEP OLAN	CAUSER
SEBEP OLUNAN	CAUSEE
seçimlik istem	optional valency
seçme kısıtlılıkları	selectional restrictions
SINIRLAYICI	RESTRICTIVE
önad	adjective
önad öbeği	adjective phrase
seçme kuralları	selectional rules
serbest eklenebilirlik testi	free addability test
SELENMELİK	LOCATIVE
sıfır biçimbirim	zero morphem
sıfır biçimcik	zero morph
silme	deletion
silme dönüşümü	deletion transformation
silme testi	deletion test
sonbiçimbirim	affix

sonilgeç	postposition
soyut DURUM	abstract CASE
söylem-edimsel	discourse-pragmatic
Söylem Çözümlemesi	Discourse Analysis
sözcük içine eklenen klitik	inpositional clitic
sözcükbiçim	word-form
sözcükbirim	lexeme
sözdizim	syntax
sözdizimi bileşeni	syntactic component
sözdizimsel bileşen	syntactical component
sözdizimsel esneklik testi	positional mobility test
sözdizimsel istem	syntactic valency
sözdizimsel kategoriler	syntactic categories
sözdizimsel türetim	syntactic derivation
sözlükçe	lexicon
sözlüksel birim	lexical item
sözlüksel kategori	lexical category
sözlüksel kütük	lexical entry
sözlüksel türetim	lexical derivation
şartlar	circonstants
tamamlayıcı	complement
TANIMLAYICI	DESCRIPTIVE
tekgeçişli	monotransitive
tek istemli	monovalent/univalent/monadic
temel anlam	denotation
temel istem	basic valency
tersanlamlılık	antonymy
tersinir	reversiver
tipoloji	typology
tümleç	complement
tümleyici	complementiser
türetim	derivation
ulam	category
UYARAN	STIMULUS
uydu	satellite
Uygulamalı Dilbilim	Applied Linguistics
üç istemli	trivalent
Üretici Dönüşümsel Dilbilgisi	Generative Grammar
üye	argument
üye çerçevesi	argument frame
üye ekleyen kategoriler	argument-adding categories
üye kaldıran kategoriler	argument-removing categories
üye yapısı	argument structure
veribağımlı	data dependent
yalancı eşdeğerlik	false equivalence
yalın-belirtme tipi diller	nominative-accusative language

yalın durum	nominative
yananlam	connotation
yankategorileme	subcategorisation
yankategorileme çerçevesi	subcategorisation frame
yankategorileme kuralları	subcategorisation rules
yap-çıkart testi	do-so test
yapısal durum	structural case
YARARLANICI	BENEFACTIVE
YARATICI	AUTHOR
yardımcı eylem	auxiliary verb
YER	LOCATION
yönelme değıştirmisi	dative shift
yönelme durumu	dative
yönetim	government
Yönetim Kuramı	Government Theory
yönetici	governor
yönetici öge	governing item
yönetilen	governee
yönetme kategorisi	governing category
yüklem	predicate
yüklem çekirdeği	predicate core
yüklemcil	predicative
yüklemcil ad	predicative noun
yüklemcil önad	predicative adjective
yüzey yapı	surface structure
y-yapı	s-structure
zorunlu istem	obligatory valency

1.2. İNGİLİZCE-TÜRKÇE DİZİN

ablative	ayrılma durumu
abstract CASE	soyut DURUM
accusative	belirtme durumu
actant	katılan
actant pattern	katılan şeması
active	etken
adjective	önad
adjective phrase	önad öbeği
adjunct	eklenti
admire-type psych-verbs	psikolojik duygu eylemleri
adverb	belirteç
adverb complement	belirteç tümleci
adverbial clause test	belirteç tümcesi testi
affix	sonbiçimbirim
AGENT	EDEN
agentive suffix	edensel biçimbirim
agent-removing category	özneyi kaldıran kategori
alternation	nöbetleşme
ambitransitive	hem geçişli hem geçişsiz
analogy	örnekseme
anticausativization	karşıettirgenleştirme
antipassivisation	karşıedilgenleştirme
antonymy	tersanlamlılık
applicative	nesne eklenmesi
Applied Linguistics	Uygulamalı Dilbilim
APPURTENANCE	MÜLKİYET
argument	üye
argument frame	üye çerçevesi
argument structure	üye yapısı
argument-adding categories	üye ekleyen kategoriler
argument-removing categories	üye kaldıran kategoriler
aspect	kılınış
asymmetry	bakışsımsızlık
AUTHOR	YARATICI
autonomy	özerklik
auxiliary verb	yardımcı eylem

avalent verb	istemsiz eylem
basic valency	temel istem
BENEFACTIVE	YARARLANICI
bivalent/divalent	iki istemli
bound morpheme	bağımlı biçimbirim
case	durum
case assignee	durum yüklenici
case assigner	durum yükleyici
case assingment/marking	durum yükleme
case filter	durum süzgeci
case frame	durum çerçevesi
case hierarchy	durum hiyerarşisi
case marker	durum işaretleyici
case theory	Durum Kuramı
case-marking languages	durum işaretleme yapan diller
category	ulam
causative	ettirgen
causativization	ettirgenleştirme
causativizer	ettirgenleştirici
CAUSEE	SEBEP OLUNAN
CAUSER	SEBEP OLAN
central complement	içsel istem
circumstants	şartlar
collocation	eşdizimlilik
collocational restrictions	eşdizimsel sınırlılıklar
combination	birleşim
commanding	buyurma
competance	edinç
complement	tamamlayıcı
complementiser	tümleyici
component	bileşen
compound verb	birleşik eylem
connotation	yananlam
constituent	kurucu
co-occurrence	eşkullanımlılık
core	çekirdek/öz
core argument	çekirdek katılan
data dependent	veribağımlı
dative	yönelme durumu
dative shift	yönelme değiştirimi
decategorisation	kategorisizleşme

deep case	derin durum
deep structure	derin yapı
definite omissible	belirli silinebilir
definiteness	belirlilik
deletion	silme
deletion test	silme testi
deletion transformation	silme dönüşümü
denotation	temel anlam
dependency	bağımsallık
Dependency Grammar	Bağımsal Dilbilgisi
derivation	türetim
DESCRIPTIVE	TANIMLAYICI
desemantication	anlamsızlaşma
DESTINATION	HEDEF
direct causative	dolaysız ettirgenlik
direct object	dolaysız nesne
Discourse Analysis	Söylem Çözümlemesi
discourse-pragmatic	söylem-edimsel
ditransitive	çiftgeçişli
do-so test	yap-çıkart testi
d-structure	d-yapı
dummy element	dolgu adlı
elimination test	çıkarma testi
empty category	boş kategori
equivalent	eşdeğerli
ergative	özegeçişli
EXPERIENCER	DENEYİMCİ
external argument	dışsal üye
external theta role	dışsal rol
false equivalence	yalancı eşdeğerlik
finite	bitimli
finite verb	çekimli eylem
focus	odak
free addability test	serbest eklenebilirlik testi
free morpheme	bağımsız biçimbirim
functional categories	işlevsel kategoriler
generalization	genelleşme
Generative Grammar	Üretici Dönüşümsel Dilbilgisi
genitive	ilgi durumu
GOAL	AMAÇ
governee	yönetilen

governing category	yönetme kategorisi
governing item	yönetici öge
government	yönetim
Government Theory	Yönetim Kuramı
governor	yönetici
grammatical case	dilbilgisel durum
grammaticalization	dilbilgiselleşme
head	baş
hierarchic	aşamalı
IDENTITY	KİMLİK
INSTRUMENTAL	ARAÇ
impersonal passive	kişisiz edilgen
impersonal verb	kişisiz eylem
incorporation	geçişme
indefinite omissible	belirsiz silinebilir
indefiniteness	belirsizlik
indirect causative	dolaylı ettirgenlik
indirect object	dolaylı nesne
infinite	bitimsiz
inflection	çekim
inflectional categories	çekimsel kategoriler
inherent case	içsel durum
inherent feature	içsel özellik
inpositional clitic	sözcük içine eklenen klitik
internal argument	içsel üye
internal theta role	içsel rol
intransitive	geçişsiz
language universal	dil evrenselliği
lexeme	sözcükbirim
lexical category	sözlüksel kategori
lexical derivation	sözlüksel türetim
lexical elipsis	eksiltlilik
lexical entry	sözlüksel kütük
lexical item	sözlüksel birim
lexical valency	sözlüksel istem
lexicon	sözlükçe
linguistic typology	dilbilimsel tipoloji
LOCATION	YER
locative	bulunma durum
logical form	mantıksal yapı
logical polysemic	mantıksal çokanlamlı

logical valency	mantıksal istem
macrovalency	makro istem
MATERIAL	MADDE
microvalency	mikro istem
modality	kiplik
monadic	tek istemli
monotransitive	tekgeçişli
monovalent	tek istemli
morphological	biçimbilgisel
morphological case	biçimbilgisel durum
morphological categories	biçimbilgisel kategoriler
morphological valency	biçimbilgisel istem
morphosyntactic	biçimsözdizimsel
morphosyntax	biçimsözdizim
multivalent	çok istemli
nominative	yalın durum
nominative-accusative language	yalın-belirtme tipi diller
non-finite verb	çekimsiz eylem
noun	ad
noun incorporation	ad geçişmesi
NP	AÖ
nucleus	çekirdek/öz
object	nesne
object demotion	nesne indirgenmesi
object incorporation	nesne geçişmesi
object-removing category	nesneyi kaldıran kategori
obligatory valency	zorunlu istem
oblique case	eğik durum
oblique object	eğik nesne
optional valency	seçimlik istem
univalent	tek istemli
PARTITIVE	PARÇACIL
passive	edilgen
passivization	edilgenleştirme
PATIENT	ETKİLENEN
performance	dil kullanımı
peripheral argument	dış katılan
periphery	dış
periphery complement	dışsal istem
phrase	öbek
phrase structure	öbek yapı

polyadic	çok istemli
polysemy	çok anlamlılık
polyvalent	çok istemli
positional mobility test	sözdizimsel esneklik testi
postposition	ilgeç/sonilgeç
postpositional clitic	addan sonra gelen klitik
postpositional phrase	ilgeç öbeği
predicate	yüklem
predicate core	yüklem çekirdeği
predicative	yüklemcil
predicative adjective	yüklemcil önad
predicative noun	yüklemcil ad
prefix	önbiçimbirim
preposition	önilgeç
prepositional clitics	addan önce gelen klitik
primary noun	birincil ad
primary postposition	birincil ilgeç
qualitative valency	niteliksel istem
quantitative/numerical valency	niceliksel istem
reciprocal	işteşleştirme
reflexive	dönüşlü
reflexivisation	dönüşlüleştirme
relevance	bağıntılılık
RESTRICTIVE	SINIRLAYICI
reversiver	tersinir
satellite	uydu
saturated verb	doymuş eylem
secondary postposition	ikincil ilgeç
secondary valency	ikincil istem
selectional restrictions	seçme kısıtlılıkları
selectional rules	seçme kuralları
semantic component	anlamsal bileşen
semantic frame	anlam çerçevesi
semantic narrowing	anlam daralması
semantic restrictions	anlamsal sınırlılıklar
semantic role	anlamsal rol
semantic valency	anlamsal istem
semantic widening	anlam genişlemesi
semant syntactic	anlamsözdizimsel
situational role	durumsal rol
SOURCE	KAYNAK

specialisation	özelleşme
s-structure	y-yapı
stemma	ağaç diyagramı
STIMULUS	UYARAN
structural case	yapısal durum
subcategorial rules	altulamsal kurallar
subcategorisation	yankategorileme
subcategorisation frame	yankategorileme çerçevesi
subcategorisation rules	yankategorileme kuralları
subject	özne
subject realization	öznenin gerçekleşmesi
subject-to-object raising	öznenen nesneye yükselme
surface structure	yüzey yapı
synonym	eşanlamlı
synonymy	eşanlamlılık
syntactic categories	sözdizimsel kategoriler
syntactic component	sözdizimi bileşeni
syntactic derivation	sözdizimsel türetim
syntactic valency	sözdizimsel istem
syntactical component	sözdizimsel bileşen
syntagma and paradigm	çekim ve dizim
syntax	sözdizimi
theme-rheme structure	özelik-yüklemlik yapı
theta assignment	rol yükleme
theta role	rol
Theta Theory	Rol Kuramı
transformation	dönüşüm
transitive	geçişli
trivalent	üç istemli
typology	tipoloji
unergative	özgeçişsiz
ungrammatical	dilbilgisidışı
Universal Grammar	Evrensel Dilbilgisi
unsaturated verb	doymamış eylem
valency	istem
valency alternation	istem nöbetleşmesi
valency carrier	istem taşıyıcısı
valency change	istem değiştirme
valency-decreasing categories	istemi azaltan kategoriler
valency frame	istem çerçevesi
Valency Grammar	İstem Dilbilgisi

valency-increasing categories	istemi arttıran kategoriler
valency information	istem bilgisi
valency potencial	istem potansiyeli
valency structure	istem yapısı
verb	eylem
verb phrase	eylem öbeği
verb substitution test	eylem değiştirmi testi
verbal compound	eylemcil birleşik
verbal derivation	eylemsel türetim
VOCATIVE	SESLENMELİK
voice	çatı
word-form	sözcükbiçim
zero morph	sıfır biçimcik
zero morphem	sıfır biçimbirim

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ ve EDEBİYATI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 07/07/2017

Tez Başlığı / Konusu: EVRENSEL DİLBİLGİSİ ve TÜRKÇEDE İŞTEM (VALENZ)

Yukarıda başlığı/konusu gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 298 sayfalık kısmına ilişkin, 07/07/2017 tarihinde tez danışmanım tarafından Turmitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 3 'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar hariç/dâhil
- 4- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orjinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

07/07/17

Adı Soyadı: Işıl AYDIN ÖZKAN

Öğrenci No: N08128322

Anabilim Dalı: Türk Dili ve Edebiyatı

Programı: Türk Dili

Statüsü: Y.Lisans Doktora Bütünleşik Dr.

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.

Prof. Dr. Emine YILMAZ

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ETİK KURUL İZİN MUAFİYETİ FORMU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ ve EDEBİYATI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 07/07/2017

Tez Başlığı / Konusu: Evrensel Dilbilgisi ve Türkçede İstem (Valenz)

Yukarıda başlığı/konusu gösterilen tez çalışmam:

1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır,
2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir.
3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir.
4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir.

Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullar ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kuruldan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

07/07/17

Adı Soyadı: Işıl AYDIN ÖZKAN
Öğrenci No: N08128322
Anabilim Dalı: Türk Dili ve Edebiyatı
Programı: Türk Dili
Statüsü: Y.Lisans Doktora Bütünleşik Dr.

DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI

Öğrencinin tez çalışması için etik kurul izni gerekmemektedir.

Prof. Dr. Emine YILMAZ

Detaylı Bilgi: <http://www.sosyalbilimler.hacettepe.edu.tr>

Telefon: 0-312-2976860

Faks: 0-3122992147

E-posta: sosyalbilimler@hacettepe.edu.tr